

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ім. І.Ф. Кураса

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ВИПУСК 34

**КУРАСІВСЬКІ
ЧИТАННЯ – 2006**

Київ – 2007

УДК 323.1.У

Затверджено до друку Вченою радою Інституту політичних і етнопонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України (Протокол № 8 від 29 грудня 2006 р.)

Видання внесено до переліку фахових видань зі спеціальностей політичних наук і державного управління постановою Президії ВАК України від 9.06.1999 р. № 1–05/7 та з історичних наук від 10.11.1999 р. № 3–05/11.

Редакційна колегія:

Ю.А.Левенець, член-кореспондент НАН України (голова)
В.О.Перевезій, кандидат історичних наук (відповідальний секретар)
О.В.Заремба, кандидат історичних наук
В.О.Котигоренко, доктор політичних наук
М.С.Кармазіна, доктор політичних наук
О.М.Майборода, доктор історичних наук
М.І.Михальченко, член-кореспондент НАН України
М.І.Панчук, доктор історичних наук
А.Д.Пахарев, доктор політичних наук
Ф.М.Рудич, доктор філософських наук
О.О.Рафальський, доктор історичних наук
В.Ф.Солдатенко, член-кореспондент НАН України
Ю.І.Шаповал, доктор історичних наук
Л.Є.Шкляр, доктор політичних наук

Наукові записки Інституту політичних і етнопонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України: Збірник наукових праць. – К., 2007. – Вип. 34. (підсерія “Курасівські читання”). – 441с.

Збірник містить статті з актуальних проблем етнополітології і виходить за результатами других Курасівських читань, що відбулися 3 жовтня 2006 р. на тему “Етнополітична в Україні: питання теорії і практики”.

ISBN 966–02–2769–8 (серія)
ISBN 978–966–02–4242–5 (Вип.34)

© Інститут політичних і етнопонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України, 2006

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЕТНОПОЛІТИКИ

<i>Олександр Майборода.</i> Проблема методу в етнополітичному прогнозуванні.....	7
<i>Костянтин Балабанов.</i> Академік Іван Федорович Курас та його внесок у розвиток українсько-грецьких відносин.....	14
<i>Мирослав Беззуб'як.</i> Відродження моделі “державної інкорпорації” та “офіційного націоналізму” в етнічно гетерогенних суспільствах напівпериферії.....	25
<i>Тетяна Бевз.</i> Сучасна українська діаспора: проблеми і перспективи.....	33
<i>Богдан Буяк.</i> Етнічні межі глобалізаційно-трансформаційних тенденцій у системі освіти сучасної української молоді.....	47
<i>Т. Василевська.</i> Етичні виміри етнополітики: державно-управлінський аспект.....	60
<i>Михайло Гордієнко.</i> Досвід етатистської традиції націєтворення в добу демократичного оновлення України.....	73
<i>Галина Загоруй.</i> До теоретичних засад проблеми співвідношення політичної та етнополітичної нації.....	86
<i>Василь Землюк.</i> Етнопсихологічні й етнополітичні особливості ідентичності українців.....	93
<i>Олена Кривицька.</i> Етнокультурні відмінності як чинник дезінтеграції в Україні.....	111

<i>Валерій Лавський, Олена Бойко.</i> Трансцендентальна етика та етнополітичні процеси України.....	120
<i>Наталія Макаренко.</i> Етнонаціональні відмінності регіонів: проблеми формування державної етнополітики України	131
<i>Артем Мозговий, Тетяна Гринюк.</i> Суспільно-географічне бачення багатоаспектності етнонаціональних чинників у визначенні політичних конфліктів.....	143
<i>Валентина Пилипенко.</i> Державна етнополітика в умовах півдня України: правовий та культурологічний аспект.....	153
<i>Віктор Резнік.</i> Шляхи здобуття української державності (класократична версія).....	167
<i>Наталія Ротар.</i> Етнонаціональні політичні субкультури на пострадянському просторі як фактор консолідації демократії.....	174
<i>Галина Зеленько.</i> Євроінтеграційний фактор у процесах становлення громадянського суспільства в країнах Центрально-східної Європи.....	191
<i>Сергій Троян.</i> Особливості національної толерантності в Україні: проблеми методології та регіональний вимір.....	206
<i>Геннадій Васильчук.</i> Обов'язок чи право: історико-правовий дискурс щодо виконання “закону про мови”	213
<i>Ганна Стахєєва.</i> Питання мови в законодавстві України.....	223

ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

<i>Володимир Васильчук.</i> Німці в Україні: історіографія проблеми.....	228
<i>Олег Калакура.</i> Мовно-культурний розвиток сучасної польської меншини в Україні.....	238

Леся Ковач. Система освіти національних меншин
Закарпаття: сучасний стан, проблеми та
тенденції розвитку.....254

Дмитро Курас. Проблема національних меншин і
національна політика української держави
у працях М.Ю.Шаповала.....265

Липчук Оксана. Міжнародні та національні інститути
захисту прав етнопонаціональних меншин.....274

ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ У СУЧАСНОМУ СВІТІ

Віра Бурдяк. Прагматизм етнополітичних аспектів
розвитку Республіки Болгарія.....287

Володимир Вакулч. “Священна” місія асоціації
“брати-мусульмани”301

Олександр Гузев. Вплив режиму санкцій Організації
об’єднаних націй на етнополітичні процеси країн –
об’єктів санкцій.....312

Марія Гуцало. Деякі теоретичні аспекти аналізу
проблеми протидії міжнародному тероризму.....319

Сергій Кононенко. Міжнародно-політичні та
етнополітичні відносини: сфери накладення
і форми розуміння.....330

Артем Курас. Внутрішньополітична ситуація в Лівані
як приклад етнополітичних проблем та їх
міжнародні наслідки.....338

ЕТНОІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Бавико Олександр. Структурна характеристика політичної
опозиції гетьманатові П.Скоропадського.....343

Віктор Гусев. Закон Центральної Ради “Про персонально-національну автономію”: передумови прийняття, історія, уроки.....	356
Орест Красівський. Західні українці в польській етнонаціональній політиці 20-х років ХХ ст.....	368
Тетяна Горбань. Мовно-культурна русифікація в етнополітичній доктрині Російської імперії (кінець ХІХ ст. – 1917 р.).....	381
Федір Медвідь. “Ідеал національної самостійності” Івана Франка в контексті Універсалу національної єдності.....	394
Юрій Поліщук. Фонди Центрального державного історичного архіву України в м. Києві як джерело вивчення національної політики російського царизму в Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття).....	406
Оксана Романюк. Етнополітика в проблемному колі етнологічних досліджень: історіологічний аналіз.....	418
В’ячеслав Яремчук. Особливості формування ідейних засад українських політичних партій наддніпрянської України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.).....	425
Довідка про авторів.....	438

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЕТНОПОЛІТИКИ

Майборода Олександр

ПРОБЛЕМА МЕТОДУ В ЕТНОПОЛІТИЧНОМУ ПРОГНОЗУВАННІ

Політичним наукам притаманна орієнтованість на виконання практичної суспільної функції. Не є винятком і етнополітологія. Крім суто академічної функції – спостереження і пояснення процесів, що відбуваються у сфері міжетнічних відносин, етнополітологія виконує також прогностичну і рекомендаційну функції. Власне, дві останні становлять собою суспільну функцію етнополітичних досліджень. На проблемах, з якими зустрічаються фахівці-етнополітологи під час формування прогнозів та вироблення практичних рекомендацій, і хотілося б зосередити увагу науковців.

Політичні науки, у т.ч. етнополітологія, належать до синтезуючих дисциплін. Етнополітологія може успішно виконувати свою прогностичну і рекомендаційну функції, спираючись насамперед на наукові знання у сфері права, соціології, соціальної психології, соціальної філософії, теорії державного управління. Важливість цієї умови підтверджується станом наукової і суспільної полеміки, яка точиться нині навколо ключових питань, що виникли в етнополітичній сфері нашого суспільства.

Насамперед зазначимо, що обґрунтованість рекомендацій, пропонованих наукою владі, спирається насамперед на достовірність політичного прогнозу і адекватність передбачення майбутніх ситуацій. Для зазначеної теми доцільно зробити ряд зауважень щодо співвідношення понять “прогноз” і “передбачення”.

У вітчизняній літературі (наприклад, у праці В.Горбатенка) пропонується визначення передбачення як окремого випадку прогнозування¹. За такого визначення передбачення стає субідентичним стосовно прогнозування. На нашу думку, обидва терміни стосуються дій та явищ, які є взаємопов'язаними, але не ідентичними.

Прогнозування розуміється нами як логістичний процес, як послідовність розмірковувань (до речі, так само як процес визнає прогнозування і сам В.Горбатенко²), а передбачення – як підсумковий умовивід, яким оформлюється уявлення про певну модель вірогідної ситуації або розвитку подій. У такому разі передбачення, як зауважує, зокрема, А.Коваленко, являє собою прогноз як “імовірнісне науково обґрунтоване судження про перспективи, можливі стани того чи іншого явища в майбутньому та (або) про альтернативні шляхи і терміни їх здійснення”³. Торкаючись співвідношення прогнозу і передбачення, А.Коваленко на означення описового відтворення передбачуваної картини світу в цілому або різних сфер соціально-політичного життя тієї чи іншої країни або області діяльності пропонує термін “прогностичний сценарій”⁴. Уявний характер передбачуваної картини світу дозволяє говорити про неї як про “умовний образ... якогось об'єкта або системи об'єктів”⁵.

Таким чином, можна вважати, що прогнозування і прогноз перебувають між собою у такому співвідношенні, як процес і результат. У такому разі не може викликати заперечень думка, що “наукове передбачення здійснюється через прогнозування і виходить з необхідності виявлення загальних тенденцій розвитку суспільства. Виходячи з цього, воно не може відповідати за конкретні моделі як за щось обов'язкове, невідворотне”⁶.

Наведені міркування потрібні у даному випадку для того, щоб чіткіше визначити прогностичні можливості етнополітології, покласти на неї тільки такі завдання, які вона спроможна виконати. Навпаки, висунення перед етнополітологією непосильних, не притаманних їй завдань прогностичного характеру може мати наслідком пропонування нею необґрунтованих,

а то й гірше – помилкових рекомендацій, на основі яких можуть прийматися помилкові рішення.

Зміст прогнозу, або прогнозного сценарію, його вірогідність суттєвою мірою визначаються вибором методу прогнозування. Дослідники виокремили доволі велику кількість методів прогнозування. Але за будь-якої класифікації методів прогнозування у ній обов'язково присутні посилання на роль інтуїції та фактографії, або емпіричних даних.

Хоча інтуїтивний і фактографічний методи розводяться між собою за суто формальним критерієм⁷, у практиці політичного прогнозування вони не тільки не повинні заважати, а навпаки, мають доповнювати один одного, особливо коли йдеться про таку делікатну сферу, як етнополітичні відносини у державі. Надто великою є кількість факторів, що впливають на цю сферу, особливо роль етнічних почуттів та емоцій, якими визначається поведінка етнополітичних суб'єктів. Ці фактори потребують під час формування прогнозного сценарію спиратися як на логіку раціоналізму, так і на інтуїцію експертів. Характер найбільш актуальних етнополітичних проблем в Україні дає право говорити про доцільність застосування саме такого підходу під час формування прогнозів щодо ситуацій, які можуть бути утворені розвитком цих проблем.

Найбільш обговорюваним питання є питання тенденції етносоціального розвитку країни, стосовно якого від етнополітології очікується виконання прогностичної функції. Йдеться про перспективи формування з поліетнічного населення України єдиної нації, об'єднаної спільним громадянством.

Концепція нації, об'єднаної критерієм громадянства, нині визнана вираженням демократичності у сфері міжетнічних відносин. Оскільки демократія являє собою дороговказ для країн, що прагнуть прогресу, то, відповідно, громадянська, або, як її називають, політична нація визнана бажаним підсумком етносоціального розвитку країн, у т.ч. і нашої.

Під час розробки прогнозного сценарію “майбутнє може розглядатися як з точки зору ймовірності-неймовірності,

так і з погляду бажаності-небажаності, виходячи з довгострокових інтересів”⁸. Мабуть, саме бажаність демократичного етносоціального розвитку нашої країни штовхає майже усіх політиків, фахівців, експертів, публіцистів до прогнозів про неминучість утворення української політичної нації. Натомість дуже рідко про перспективи такої нації говориться в рамках вірогідності-невірогідності. Відчувається надмірна впевненість у спроможності громадянської належності виступити вирішальним націєінтегруючим чинником.

Між тим, громадянство є важливим, але не всесильним чинником націєтворення. Не стали єдиною нацією, маючи спільне громадянство, ані населення Радянського Союзу, ані населення Європейського Союзу. Враховуючи цей досвід, для етнополітологів було б поспішним і необережним давати гарантований прогноз неминучого утворення в майбутньому так званої української політичної нації. Вона може відбутися тільки тоді, коли утвориться критично переважаюча частка населення, єдина своєю історичною пам’яттю, національними інтересами, проектом майбутнього розвитку. Поки що соціальна, політико-ідеологічна, мовно-культурна фрагментованість українського суспільства відзначається таким масштабом і глибиною, що говорити про ознаки виникнення спільної національної свідомості – цієї головної риси національної єдності, надто рано. В даному питанні етнополітологія може поки що виконувати функцію спостереження і пояснення етносоціальних процесів і пропонувати дуже обережні рекомендації щодо стимулювання надетнічної суспільної психології, пам’ятаючи, що штучне прискорення цього процесу може викликати протестне відторгнення такої інтенсивності, яка зможе назавжди позбавити проект націєбудівництва в Україні історичної перспективи.

Інше проблемне питання, пов’язане з прогностичною і рекомендаційною функціями етнополітології, – позиція щодо соціальної ролі міжетнічних конфліктів. Українська етнополітологія і такий її напрям, як етноконфліктологія поставали шляхом засвоєння положень західної науки. Відповідно, полемічні

сюжети останньої перенеслися і у вітчизняний науковий простір. Зокрема, дві протилежні позиції західного суспільствознавства щодо ролі соціальних і, отже, також і міжетнічних конфліктів знайшли своїх відповідних adeptів в Україні. Одна точка зору полягає у тому, що соціальні, а відповідно й етнічні конфлікти є відхиленням від нормального еволюційного розвитку суспільства. Ще одна – що конфлікти виконують позитивну роль у суспільстві. І, нарешті, що конфлікти не повинні оцінюватися ані позитивно, ані негативно, і що вони є просто даністю, яку треба сприймати такою, якою вона є⁹.

Якщо виходити з першої позиції, то етнополітологія повинна досліджувати розвиток міжетнічних протиріч, передбачати вірогідність їхнього переростання у міжетнічні конфлікти і пропонувати рекомендації щодо запобігання останнім. За логікою позитивної оцінки конфліктів не слід рекомендувати владі перешкоджати їх появі і, відповідно, слід позитивно оцінювати дії їх ініціаторів. Нарешті, якщо до етнічних конфліктів ставитися нейтрально, сприймаючи їх як даність, то з боку етнополітології логічною буде порада проводити так звану політику пасе-лазе, тобто спостереження за природним розвитком подій та мінімального втручання в них.

Якщо ж органи влади і управління пристануть на позицію негативної оцінки міжетнічних конфліктів, а відтак на позицію необхідності запобігання їм, то етнополітологія мусить виконувати прогностичну функцію, вказуючи на найбільш больові точки у стосунках між етногрупами. Найчастіше такі точки виникають у соціальній сфері, з приводу доступу до найпрестижніших і найбільш оплачуваних професій. Вилучення з особистих документів громадян графі національності, що само по собі стало демократичним кроком, суттєво ускладнило моніторинг соціальної динаміки. Звідси постає потреба у спеціальних етносоціологічних обстеженнях, які дали б дані не тільки про соціальну структуру етногруп, а й про їхнє соціальне самопочуття. Ті загальноукраїнські соціологічні опитування, що проводяться за масштабами вибірки, дати такого знання не

можуть, а без нього етнополітологія спроможна переважно на умоглядні висновки, засновані на інтуїції експертів, а не на ґрунтовній фактографічній базі.

Єдине, у чому погоджуються адепти усіх трьох концепцій, — це засудження насильства в міжетнічних конфліктах. Однак відомо, що переходи конфлікту від декларативної стадії до демонстративної а далі до активної, під час якої трапляються спроби досягти своєї мети силовим методом, зазвичай є малопомітними, швидкоплинними. Тому особлива вимога до етноконфліктології полягає у розробці методик критеріального визначення кожної зі стадій, щоб органи державного управління мали чітке уявлення, коли виникає вірогідність силового протистояння конфліктантів. Розробка таких методик потребує об'єднання зусиль спеціалістів у галузі етнополітології, конфліктології, соціальної психології. В даному разі фактографічний метод має доповнювати інтуїтивний.

Рекомендаційна функція етнополітології найповніше проявляється у правовій сфері. Адже саме право виконує роль регулятора соціальних відносин, у т.ч. відносин між етнічними групами та між ними й державою. Досвід участі вітчизняної етнополітології у розробці і вдосконаленні правових документів, якими регулюється етнополітична сфера, виявив ряд гострополемічних проблем, які потребують консенсусного узгодження.

Перша з них — уточнення функцій права. У наявній літературі зазвичай вказують на його регулюючу та охоронну функції. Між тим розробка рекомендацій щодо розв'язання деяких етнополітичних проблем потребує відповіді на запитання — чи мусить право тільки закріплювати, легітимізувати історично усталені ситуації, чи воно має застосовуватися також для виправлення історичних несправедливостей? І якщо праву притаманні обидві функції, то за якими критеріями має застосовуватися та або інша з них і у яких конкретно випадках? Приміром, у сфері міжнародного права з 1975 року домінує принцип непорушності кордонів незалежно від того, чи є вони справедливими чи несправедливими. Оскільки історично

справедливих кордонів не існує, то тим самим право було застосовано фактично для легітимізації несправедливості. Між тим сучасне тлумачення сутності права полягає в тому, що воно істотно впливає на характер суспільного розвитку, а зміст такого впливу залежить від ступеня уособлення в праві ідеї справедливості.

Поставлене питання стосується ряду етнополітичних проблем. Одна з них – мовна. З одного боку, пропонується закріпити досягнутий примусовими, несправедливими методами рівень русифікації українського суспільства наданням російській мові або статусу другої державної по всій Україні, або офіційної в регіонах її домінування. З протилежного боку наполягається виправити цю історичну несправедливість закріпленням статусу єдиної державної мови за українською. За такої несумісності думок, породженої різним підходом до функції права, етнополітологія виявляється неспроможною у виробленні єдиної позиції.

Виконання етнополітологією своїх найголовніших суспільних функцій – прогностичної і рекомендаційної може бути успішним тільки за умови зміцнення синтетичного характеру політичної науки, об'єднання зусиль спеціалістів різного профілю за керівництва координаційних рад, посилення ролі яких стає, на наш погляд, одним з імперативів в організації наукових досліджень.

¹ Горбатенко В. Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика. – К., 2006. – С. 48.

² Там само. – С. 51.

³ Коваленко А.О. Політичний аналіз і прогнозування. – К., 2002. – С. 74–75.

⁴ Там само. – С. 102.

⁵ Там само. – С. 95.

⁶ Горбатенко В. Назв. праця. – С. 48.

⁷ Коваленко А.О. Назв. праця. – С. 82.

⁸ Там само. – С. 83.

⁹ Докладніше про це див. у: Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні. – К., 2004. – С. 41–46.

Балабанов Костянтин

**АКАДЕМІК
ІВАН ФЕДОРОВИЧ КУРАС
ТА ЙОГО ВНЕСОК У РОЗВИТОК
УКРАЇНСЬКО-ГРЕЦЬКИХ
ВІДНОСИН**

Відносини між українським та грецьким народами можуть слугувати прикладом широкій та плідній дружби, добросусідської співпраці та партнерства. Між тим, історія цих взаємин показує, що багато в чому вони відбулися завдяки активній творчій ролі окремих представників обох народів, які своєю самовідданою працею сприяли укріпленню двосторонніх контактів. До таких ентузіастів, без сумніву, можна відвести Івана Федоровича Кураса – видатного вченого, політичного та державного діяча України.

Працюючи директором Інституту національних відносин та політології НАН України (з 1997 року – Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України), академіком-секретарем Відділення історії, філософії та права НАН України, віце-прем'єр-міністром України з питань гуманітарної політики, народним депутатом України, керівником депутатської групи Верховної Ради України з міжпарламентських зв'язків з Грецькою Республікою, І.Ф.Курас завжди надавав значної уваги питанням українсько-грецьких відносин, розвитку та зміцненню дружби та співробітництва між нашими країнами.

У даному контексті необхідно відзначити роль та місце Маріупольського державного гуманітарного університету (МДГУ), активну участь у становленні та розвитку якого брав І.Ф.Курас. Багато в чому саме завдяки його підтримці МДГУ перетворився на визнаний центр еллінізму в Східній Європі, надійний оплот українсько-грецької дружби.

У цьому році Маріупольському державному гуманітарному університету виповнюється 15 років. Вуз є ровесником молодій українській державі, він був відкритий завдяки демократичним перетворенням у нашій країні. Гуманітарний університет створювався практично без матеріально-технічної та кадрової бази, без престижних спеціальностей та міжнародних зв'язків в умовах гострої соціально-економічної кризи в країні на початку 90-х років минулого століття.

На сьогоднішній день навчальний процес в гуманітарному університеті, в якому навчаються понад 3400 студентів на 17 спеціальностях та 6 факультетах, забезпечують 21 кафедра, де працюють більш ніж 300 викладачів. Серед них – 32 доктори наук, професори, 119 кандидатів наук, доцентів, не лише МДГУ, але й провідних університетів України, Росії, Греції, Кіпру, Німеччини, Італії та інших країн.

Завдяки самовідданій, добросовісній та ефективній роботі професорсько-викладацького колективу і співробітників за короткий термін Маріупольський державний гуманітарний університет зайняв достойне місце в освітньому просторі України та встановив міцні міжнародні зв'язки з провідними університетами європейських країн. МДГУ активно використовує всі необхідні умови для здобуття студентами сучасної та якісної освіти, підготовки кваліфікованих спеціалістів, конкурентоздатних на ринку праці.

Університет готує спеціалістів в галузі права, міжнародних відносин, менеджменту організацій, міжнародної економіки, журналістики, філології, документознавства та інформаційної діяльності, історії, педагогіки та психології.

Одним з головних завдань гуманітарного університету є духовне відродження греків України, розвиток еллінізму в нашій країні, укріплення дружби та співробітництва між нашими країнами, і, насамперед, з Грецією та Кіпром. МДГУ – єдиний в Європі вуз (крім Греції та Кіпру), у якому більш ніж 700 студентів на високому професійному рівні впродовж 5 років вивчають мову, культуру та історію Греції як основну або другу спеціальність.

В Україні новогрецька мова викладається в 10 вищих державних навчальних закладах, і в більшості з них працюють випускники гуманітарного університету.

У МДГУ створений спеціалізований факультет грецької філології, на базі якого викладання новогрецької мови здійснює кафедра грецької філології та кафедра грецької мови та перекладу.

Факультет грецької філології не просто готує кадри викладачів новогрецької мови, він представляє науково-методичну та навчальну базу розвитку національної освіти греків Приазов'я.

Слід зазначити, що з кожним роком зростає інтерес до вивчення мови, історії та культури великого грецького народу, який заклав фундамент Європейської цивілізації. Так, в 2005 році на перший курс денної форми навчання факультету грецької філології вступила рекордна кількість – 76 студентів. На цю спеціальність вступають школярі не лише з Донецької, але й з багатьох областей України, Росії, а останнім часом і з Греції.

У 2006 році на факультет грецької філології вступило 74 чоловіки. Таким чином, можна говорити про стабільний потяг молоді до вивчення мови, історії та культури грецького народу.

Як багатофункціональний навчальний заклад, університет сприяє розвитку духовності в Приазовському регіоні, укріпленню дружби та взаєморозуміння між народами, формуванню толерантного міжетнічного середовища, гармонійній взаємодії української та грецької культур. У МДГУ навчаються представники різних національностей, оскільки він ніколи і не вважався виключно “грецьким вузом”. І той факт, що новогрецьку мову вивчають українці, росіяни, білоруси, євреї, вірмени, відображає реальне прагнення молодого покоління регіону пізнати культуру іншого народу, підсилює відчуття взаємної компліментарності.

Велику роботу проводить університет спільно з Федерацією грецьких громад України та місцевими органами влади щодо пропаганди грецької мови та культури серед школярів. У 2005 році новогрецьку мову планово вивчали понад ніж 6000 учнів у 103 загальноосвітніх навчальних закладах України.

Викладають новогрецьку мову 117 викладачів, більшість з яких є випускниками МДГУ. Для підвищення інтересу до вивчення новогрецької мови, історії та культури Греції щорічно гуманітарний університет, Федерація грецьких громад України та Генеральне консульство Греції в місті Маріуполь на базі МДГУ проводять Всеукраїнські олімпіади з зазначеної тематики серед студентів та школярів.

Так, у 2005 році у Всеукраїнській олімпіаді з новогрецької мови взяли участь 30 студентів з 10 вузів України, у яких викладається новогрецька мова.

Велику допомогу надавав Іван Федорович у плані наукового становлення університету, беручи активну участь у підготовці та проведенні всіх міжнародних науково-практичних конференцій МДГУ.

Уперше на базі Маріупольського гуманітарного інституту Донецького державного університету (з 2004 року – Маріупольський державний гуманітарний університет) була проведена міжнародна науково-практична конференція “Донбас та Приазов’я: проблеми соціального, національного та духовного розвитку” в 1993 р. Ідейним натхненником конференції став І.Ф.Курас, який виступив з доповіддю на тему “Загальнонаціональні та регіональні інтереси в незалежній Україні”.

Новим значним кроком у розвитку та укріпленні українсько-грецьких відносин стала міжнародна науково-практична конференція “Україна – Греція: досвід дружніх зв’язків і перспективи співробітництва”, яка проходила на базі МДГУ в травні 1996 року. За науковим, політичним та професійним рівнем, за кількістю учасників та обговорюваних проблем, це була перша на той час в Україні та країнах СНД широкомасштабна міжнародна конференція такого типу.

Велику допомогу в підготовці та проведенні цього міжнародного форуму надав І.Ф.Курас, який в той час працював віце-прем’єр-міністром України з питань гуманітарної політики. Він взяв найактивнішу участь у підготовці конференції та

безпосередньо її роботі, виступивши з доповіддю “Українсько-грецьке співробітництво та його перспективи”.

Про високий рівень цієї конференції говорить кількісний та якісний склад учасників. На конференції були задіяні 10 секцій та підсекцій з історії, археології, філології, філософії, культурології тощо.

Тези докладів були представлені 200 вченими: понад 100 докторів та кандидатів наук, 10 академіків з провідних університетів та академічних інститутів України, країн СНД; близько 40 представників наукового світу, відомі політики, громадські діячі Греції.

Лише з Салонікського університету імені Арістотеля група вчених становила 15 чоловік. Грецька сторона також була представлена групою вчених з Афінського, Патрського, Македонського та Фракійського університетів. У конференції взяли участь представники Міністерства освіти та релігії Греції, Фонду грецької культури, місцевих органів влади, зокрема, мерії Салонік, муніципалітетів Пірею, Каламар’ї, острова Калімос.

У конференції взяв участь та виступив з доповіддю Г.Ніотіс, заступник міністр закордонних справ Греції, який курирував питання функціонування грецької діаспори за кордоном. Іван Федорович провів конструктивні переговори з Г.Ніотісом, визначивши при цьому основні пріоритети та подальші перспективи співробітництва двох країн.

У травні 1999 р. на базі Маріупольського державного гуманітарного університету проходила науково-практична конференція “Україна-Греція: історична спадщина та перспективи співробітництва”. В організаційний комітет з підготовки та проведення конференції увійшов і І.Ф.Курас.

Про те, що цей важливий міжнародний форум був проведений на високому державному рівні, свідчить той факт, що Президент України Л.Кучма і Президент Греції К.Стефанопулос направили теплі привітання в адресу учасників конференції. Президент Греції відзначив: “Нам приємно, що цей

авторитетний науковий форум буде традиційно відбуватися в Маріупольському гуманітарному інституті, який для нас є символом дружби грецького та українського народів.

Ректорат, викладачі та студенти інституту, спільно з Федерацією грецьких товариств України докладають багато зусиль для консолідації грецької діаспори в Україні, для розвитку грецької культури та мови. У цьому я зміг переконатися особисто, відвідавши Маріупольський гуманітарний інститут під час офіційного візиту в Україну у грудні 1997 року. Про ці відвідини я зберігаю найкращі спогади”¹.

На конференції вперше відбулася зустріч міністра освіти України В.Зайчука, віце-президента НАН України І.Кураса і міністра освіти та релігії Греції Г.Арсеніса, під час якої обговорювався проект угоди про співробітництво у сфері освіти, науки та культури між Україною та Грецією. Ця угода невдовзі була підписана.

Загалом у роботі конференції прийняли участь понад 300 вчених, політиків, дипломатів, мерів міст та районів, журналістів України, Греції, Росії, Грузії, Білорусі та інших країн.

Учасники конференції схвалили рекомендації, спрямовані на розширення та укріплення освітніх, культурних, економічних зв’язків між українським та грецьким народами.

Під час роботи конференції були підписані договори про співробітництво між деякими університетами Греції та України. Були встановлені побратимські зв’язки на рівні мерів українських та грецьких міст.

У вересні 2001 року Іван Федорович як віце-президент НАН України прийняв участь у заходах, присвячених 10-річчю вузу. За великий особистий внесок у розвиток науки та освіти України, а також за становлення та розвиток університету Івану Федоровичу, першому серед вітчизняних державних та наукових діячів, було присвоєно звання Почесного професора МДПУ.

Важливим напрямом діяльності університету є укріплення авторитету вищої освіти України в Європі, розвиток

багатопланової співпраці з закордонними партнерами в сфері освіти, науки та культури.

Колектив МДГУ створив власну модель міжнародної діяльності, яка передбачає комплексне співробітництво з міністерствами освіти, міністерствами закордонних справ, посольствами, обласними адміністраціями, меріями, провідними університетами багатьох країн. Така практика є успішною та приносить конкретні результати. Доказом ефективності цієї політики є тісне співробітництво Маріупольського державного гуманітарного університету з органами центральної та місцевої влади, університетами, приватними фондами та громадськими організаціями Греції.

Щорічно сотні студентів та викладачів гуманітарного університету беруть участь в освітніх, наукових та культурних програмах в Греції, Італії, Німеччині, США, Австрії, Польщі, Великобританії, Нідерландах, на Кіпрі та в інших країнах, при цьому на надзвичайно вигідних умовах.

Починаючи з 1996 р., на стажування в Грецію щорічно відправляється більше 100 студентів та викладачів. У 2005 році понад 240 студентів та викладачів МДГУ взяли участь у 57 закордонних програмах в 17 країнах світу. Беручи участь у закордонних освітньо-культурних програмах, різноманітних семінарах та фестивалях, спілкуючись з однолітками в міжнародних студентських таборах, студенти МДГУ виступають провідниками української культури та духовності, роблять свій внесок в укріплення дружби та співробітництва між народами.

В адресу ректорату університету приходять багато вдячних листів та телеграм від організаторів програм: міністерств, фондів, мерій, університетів, які відзначають високий рівень знань та культуру українських студентів. Так, голова Центру освітніх досліджень Міністерства національної освіти та релігії Греції професор Д.Гларос у вітальному листі, присвяченому десятирічному ювілею тоді ще гуманітарного інституту, відзначав: “Я, як Почесний професор МГІ та вчитель, відчуваючи безмірну гордість за студентів інституту, які, завдяки своїй

участі в освітніх програмах Янінського університету, чудовому знанню грецької мови, літератури та культури Греції, а також успіхам в галузі мистецтва, стали відомі у всій Греції”².

Завдяки активній підтримці Греції Маріупольський державний гуманітарний університет входить до багатьох престижних європейських університетських структур, зокрема, обраний до складу правління Асоціації європейських університетів “ЕМОС”, яка працює в рамках Болонського процесу.

Маріупольський державний гуманітарний університет бере активну участь у Болонському процесі. На сьогодні більше 500 університетів Європи та світу підписали Велику Хартію університетів – свого роду конституцію сучасної європейської вищої школи. Нині в Україні діє 245 державних університетів та інститутів, з них лише 14 підписали Велику Хартію університетів. Серед них і Маріупольський державний гуманітарний університет – молодий, але вже авторитетний та впливовий університет.

Для координації діяльності університетів в рамках Болонського процесу. З поміж авторитетних ректорів та професорів університетів Європи обрана колегія Наглядової ради Великої Хартії університетів.

У червні 2005 року вперше в Україні, на базі Маріупольського державного гуманітарного і Донецького національного університетів проходило засідання колегії наглядової ради Великої Хартії університетів, в якому взяли участь: заступник міністра освіти та науки України професор М.Степко, президент колегії наглядової ради професор Ф.Роверсі-Монако (колишній ректор Болонського університету, Італія), експрезидент Асоціації університетів Європи, професор Ж.Брікал (Іспанія, Барселонський університет), Генеральний секретар Колечі наглядової ради професор А.Барбалан (Швейцарія) та інші відомі вчені, автори та ідеологи Болонського процесу.

Учасники засідання колегії Наглядової Ради Великої Хартії університетів – професори європейських та українських університетів дали високу оцінку якісній підготовці спеціалістів

у вузі та міжнародній діяльності Маріупольського державного гуманітарного університету.

У 2005 році МДГУ першим з вузів України був прийнятий у Європейський центр публічного права, куди понад 50 університетів Європи. Свідченням високої оцінки діяльності МДГУ є також той факт, що він був обраний до Ради директорів цього авторитетного міжнародного органу, штаб-квартира якого знаходиться в Афінах. Президентом Європейського центру публічного права є відомий вчений, професор права Афінського, Сорбоннського, Кембріджського університетів С.Флогаітіс, який відвідав гуманітарний університет та дав високу оцінку його діяльності.

У вересні 2006 р. на базі МДГУ було відкрите єдине поки що відділення Європейського центру публічного права в країнах СНД.

За цими фактами вузівської політики євроінтеграції стоїть визнання високого авторитету гуманітарного університету. Його постійно відвідують керівники зарубіжних держав, депутати Європарламенту, губернатори, мери, ректори та відомі вчені закордонних університетів зі світовим ім'ям. Слід назвати такі цифри: лише за останні 12 років університет відвідало багато іноземних делегацій, у складі яких було більше 1350 чоловік.

Гуманітарний університет пишається тим, що за значний особистий внесок в укріплення дружби та співробітництва між українським, грецьким та кіпрським народами, активну допомогу розвитку Маріупольського державного гуманітарного університету звання Почесного професора гуманітарного університету було присвоєно президенту Греції К.Стефанопулосу (1997 р.); прем'єр-міністру Греції, віце-президенту Народної партії Європи, голові партії "Нова демократія" доктору політичних наук К.Караманлісу (2003 р.); ректору Янінського університету професору Д.Гларосу (1998 р.); директору Благодійного фонду ім. А.Левендіса всесвітньо відомому археологу, професору В.Карайоргісу (2004 р.) та іншим відомим вченим та державним діячам.

Велике значення для поширення співпраці між Україною та Грецією мав офіційний візит делегації Верховної Ради України з 31 жовтня по 2 листопада 2002 р. Керівником такої високої делегації був Голова Верховної Ради України доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України академік Академії правових наук України В.Литвин. Важливо відзначити, що до складу делегації також входили: голова комітету Верховної Ради України з закордонних справ доктор історичних наук, професор, академік Академії правових наук України Д.Курець, керівник апарату Верховної Ради України академік Академії педагогічних наук України В.Зайчук, державний секретар міністерства закордонних справ України Ю.Сергеев, академік Національної академії наук України, Президент Академії медичних наук України А.Возіанов, а також доктор історичних наук професор, академік Національної академії наук України, віце-президент Національної академії наук України І.Курас, який брав активну участь у всіх переговорах делегації.

Це був перший офіційний візит Голови Верховної Ради України в Грецьку Республіку за всі роки незалежності України і мав не тільки значне політичне, але і високе наукове представництво.

Під час перебування делегації Верховної Ради України в Греції відбулися переговори Голови Верховної Ради України Володимира Литвина і членів делегації з Головою парламенту Грецької Республіки А.Какламанісом, які підтвердили незмінність курсу на розвиток, розширення і поглиблення українсько-грецьких зв'язків. Важливість цього візиту полягала у тому, що у 1994 році саме завдяки підтримці Греції, головуючої тоді в Європейському Союзі, була підписана угода про партнерство і співпрацю між Україною і ЄС. З 1 січня 2003 року Греція знов головувала в ЄС.

На думку керівника офіційної делегації В.Литвина, високий рівень конструктивізму і взаєморозуміння, який існує між Києвом і Афінами, має сенс перенести на відносини

України з Європейським Союзом. При цьому співпраця з Грецією може служити еталоном цих відносин³.

Особлива увага була приділена питанню участі України в Олімпіаді 2004 р. в Афінах і культурній олімпіаді.

У ході зустрічей і переговорів неодноразово наголошувалося на ролі освіти, науки і культури, які створюють духовну основу для успішного здійснення сумісних починів. Зокрема, висока оцінка була дана діяльності Маріупольського гуманітарного інституту в духовному відродженні греків України, зміцненні дружби і співпраці молоді двох країн.

Державні, наукові і суспільні діячі України і Греції неодноразово відзначали особливу роль Маріупольського державного гуманітарного університету в зміцненні дружніх зв'язків між українським і грецьким народами.

Резюмуючи вищевикладене, необхідно відзначити великий внесок Івана Федоровича Кураса в процес становлення і розвитку Маріупольського державного гуманітарного університету що дозволяє реалізувати одну з найважливіших функцій університету — сприяння повноцінному і багатоаспектному відродженню грецького етносу в Приазов'ї і Україні загалом, що перетворює даний вуз на найважливішу складову грецької національно-культурної інфраструктури в регіоні.

¹ Україна–Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва: Том 1 Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції – Маріуполь, 1999. – С. 543.

² Балабанов К.В. Украина–Греция: с любовью в сердце. Выступления, статьи, интервью, размышления. – национальный Союз писателей Украины, журнал “Донбасс”. – Донецк, 2004. – С. 504.

³ Голос України. – 2002. – 4 листопада.

Беззуб'як Мирослав

**ВІДРОДЖЕННЯ МОДЕЛІ
“ДЕРЖАВНОЇ ІНКОРПОРАЦІЇ” ТА
“ОФІЦІЙНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ”
В ЕТНІЧНО ГЕТЕРОГЕННИХ
СУСПІЛЬСТВАХ НАПІВПЕРИФЕРІЇ**

Сучасна Європа і світ були та залишаються етномозаїчними. В історії постійно відбувається процес формування і зникнення етносів, тобто етнічна картина не є чимось сталим і незмінним, а, навпаки, рухомим та різнобарвним. Достатньо згадати історичну долю та політичні звершення вже нині зниклих норманів чи навіть античних греків. Разом з тим, лише на певному етапі історії виникає загальна тенденція до перетворення етнічної групи на політичну націю з власною державою. Тут варто погодитися з гелнерівською інтерпретацією модерних націотворчих процесів, в яких ключову роль відіграють соціально-економічні умови індустріальної цивілізації. Згідно з цим автором політичні нації і національні держави виникають внаслідок того, що постає потреба в уніфікованих соціальних просторах з єдиною національною культурою, адже саме в таких просторах і може функціонувати національний ринок, національна економічна, політична і правова системи. Таким чином, політичне визрівання етносу пов'язане з перетворенням його на державну націю, націю-державотворця. З іншого боку, і це зазначає сам Ерн. Гелнер, не кожна етнічна група прагне мати власну державу та й не кожна спроможна її створити, що робить одні етноси по суті бездержавними, а інші – примусово бездержавними, такими, що приречені на “вічну” боротьбу за власну державність.

Так само можна говорити і про примусово державні етноси, котрі примушуються до державотворення всією міжнародно-

політичною ситуацією. Інакше кажучи, етнічна група може цілком комфортно почуватися “під крилом” потужної політичної нації, користуючись з благ залежності та відсутності політичної відповідальності, цілком вдовільняючись етнокультурними правами, наданими сильнішим. З такого комфортно-залежного побутування ці етноси виводяться інтенсивним міжнародно-політичним впливом. У світі існують регіони (передусім – це Європа), де етнос просто не може не прагнути стати політичною і державною нацією. Йдеться про міжнародно-політичний тиск, який спонукає етнічну групу до націо- та державотворення або під загрозою війни і знищення (етноциду), або під дією сили прикладу. В другому випадку слід пам’ятати слова Т. Сміта про те, що націоналізм набув глобального поширення не як практика, а як нормативний зразок політичної організації. В першому випадку йдеться про особливу роль війни і завоювання у виникненні нації та національної держави.

Європа завжди була “землею воєн”. Досить згадати, що дві Світові війни мали переважно (якщо не цілковито) європейське походження. Це дає підстави припустити, що націотворчий і державотворчий процеси найбільш інтенсивно відбуватимуться в тих регіонах, де етнічна мозаїка поєднується з перетворенням війни на провідну соціальну практику. Звідси й особлива фіксація націотворчих процесів на інституті державності, адже саме цей соціальний інститут є провідним інституційним засобом здійснення війни. Прикметно, що образи ворогів посідають провідне місце в усіх національних міфологіях, особливо акцентуючи роль війни в процесі перетворення етносу на державну націю. Таким чином, можемо доповнити ідеї Ерн. Гелнера в тому сенсі, що національна уніфікація потрібна не лише для економічного розвитку, але й для військово-політичного виживання.

Виокремлюються дві базові націотворчі структури – культура і армія. Однак обидві ці структури є похідними від інституту державності, якому і належить провідна роль у витворенні нації. Варто погодитися з тими теоретиками, які вважають, що держава творить націю, а не навпаки. Безперечно, існують й

інші погляди на націо- та державотворення. Зокрема, говорять про культурний націоналізм, згідно з яким держава утворюється вже після того, як виникла нація. Зрештою, саме так виникли державності в країнах Центральної Європи. Однак які це державності? Адже йдеться про держави слабкі, вторинні і залежні від національних держав Західної Європи, котрі було створено засобом державної інкорпорації – шляхом “збирання земель”. Прикметно, що єдина східно-європейсько-євразійська держава Росія виникла через “збирання земель” і є на сьогодні найпотужнішою з-поміж держав пострадянських теренів.

Б.Андерсон виокремлює ще один шлях формування національної держави. На його думку, політична нація і національна держава можуть виникнути навколо певного політичного ідеалу, зокрема, навколо ліберально-республіканської ідеології (як це було в Латинській Америці). Однак і в цьому разі, потужні держави так і не виникли. Натомість постали слабкі і залежні державні утвори та нестабільні національні політичні системи. Таким чином, можна погодитися, що існують ще два шляхи націо- та державотворення – культурний націоналізм (з батьківщиною в Центральній і Східній Європі) та ідеологічний націоналізм (з батьківщиною в Латинській Америці). Проте знову і знову постає питання: які нації і національні держави виникають внаслідок реалізації цих двох моделей націоналізму? Центральноєвропейські та латиноамериканські державності своїм місцем у сучасній міжнародній політиці дають відповідь на таке болюче питання. Всі вони – вторинні та залежні держави напівпериферії, котрі своєю національною могутністю значно поступаються державам Євroatлантичного світ-системного ядра. Вочевидь, маємо ґрунтовні історичні підстави стверджувати, що державні механізми, витворені державною інкорпорацією та через офіційний націоналізм, відзначаються значно більшою потужністю.

Загалом під кутом зору етнополітології і теорії націоналізму виокремлюється один із механізмів формування структур домінування у світовій політиці, коли через державну інкорпорацію формуються національні держави світ-системного ядра,

а через культурний та ідеологічний націоналізми формуються держави напівпериферії і периферії. Таким чином, за типом перетворення етносу на націю і відповідну їй державу можна визначити місце яке ці держави і нації посядуть у світовій спільноті.

Для напівпериферійних і периферійних держав існують дві форми їх подальшого розвитку в системі міжнародних відносин. Перший передбачає примирення із залежністю і визнання факту власної вторинності. Інший шлях може вважатися революційним. Він передбачає перетворення чи навіть перестворення власної державності. Йдеться про відтворення в рамках цих суспільств першої моделі націо- та державотворення – моделі державної інкорпорації, моделі офіційного націоналізму, моделі “збирання земель”. Припустимо, існує напівпериферійна держава з власною народною культурою, “рідною мовою” і державною структурою, яка нав’язана ззовні. Для такої держави і нації одним із шляхів подолання своєї вторинності є повторення шляху великих європейських держав, а не просте перенесення на свій ґрунт інонаціональних нормативно-інституційних стандартів. Причому, необхідно наголосити, що тут йдеться не про пошук такого собі цілковито унікального “третього шляху”. Якраз навпаки. Мовиться про відтворення історичного шляху великих європейських держав, а найголовнішим на цьому шляху було створення потужної та самодостатньої політичної системи і похідних від неї – культурної, військово-безпекової, економіко-адміністративної та техніко-адміністративної підсистем (автаркічно-авторитарної міжсистемної констеляції з потужною державою в центрі) .

Багатьма теоретиками націоналізму зазначалася ключова роль культури та культурної уніфікації у витворенні національних суспільств і національних держав. Згідно з Ерн. Гелнером, означена культура або отримується у спадок від донаціональних державних утворів та суспільств, або витворюється шляхом ресимволізації народної культури, піднесення її до рівня культури “високої”. Однак яким би не було походження національної

культури, в рамках моделі державної інкорпорації вона повинна перетворитися на підсистему системи політичної, тобто на її знаряддя. Тут слід зауважити, що підсистемою можна вважати системний утвір, який є знаряддям (саме знаряддям, а не просто складовою, як це традиційно вважається) іншої системи, котра, у свою чергу, не є знаряддям іншої системи. Інакше кажучи, національна культура в рамках моделі державної інкорпорації не повинна бути чимось самодостатнім і позаполітичним – це засіб ціннісної уніфікації, ключова складова системи “офіційного націоналізму”. Дотримуватися ціннісних еталонів необхідно не через якісь особливі якості національно-культурної формації, а через те, що так вимагає держава. Тут варто згадати думки видатного сучасного соціолога Т.Парсонса стосовно ключової ролі культурних зразків (ціннісних стандартів) в організації соціальної дії. На погляд цього автора, саме норми, відображені і зафіксовані в культурній системі, визначають і спрямовують соціальну взаємодію¹. Реінтерпретуючи теоретичні положення Т.Парсонса, можна говорити про три різновиди таких культурних еталонів в національній культурі: національні ідеї і вірування, національні експресивні символи, національні моральні цінності. Таким чином, без національних культурних стандартів суспільні відносини в рамках національного суспільства і національної держави ніколи не зорганізуються, а будуть в кращому разі ситуаційними; в гіршому – хаотичними. Однак існує й інший шлях культурної стандартизації національної сфери – шлях нав’язування/запозичення, коли національне суспільство використовує для свого нормативного впорядкування культурні стандарти більш розвинених і потужніших національних держав та суспільств. Проте цей шлях є шляхом залежності і периферизації.

Використовуючи теоретичні положення Б.Андерсона, можна стверджувати, що без розвиненої національної культури етнічна група просто не спроможна уявити себе як нація і держава. Видатний теоретик націоналізму виокремлює три основні умови такої “можливості уявити” (нація для нього – це уявна спільнота, тобто спільнота, члени якої не взаємодіють

безпосередньо) націю і національну державу. По-перше, це існування національної мови, яка протистоїть універсальній мові, що начебто дає доступ до вищого розуміння онтологічних та релігійних істин (латинська чи арабська мови). По-друге, це усвідомлення власної нації як такої, що існує в історії. По-третє, це відмова від уявлень про владу як таку, що організовується навколо природно існуючих ієрархій домінування². В націоналізмові всі члени нації є рівними. Вони мають однаковий доступ до національно-державного управління, тобто національна, а не станово-кастова належність, визначає “право на владу”. Таким чином, суспільство, в якому привілейована (переважно релігійна) мова домінує над народною мовою широких верств; в якому присутня та чи інша форма кастово-елітаристського політичного устрою; і яке не може себе уявити як історичну сутність, тобто таке, що існує в Історії, а не Космосі — не може бути національним. Перевернути ж суспільну свідомість, зробивши її національною, може лише національна культура, котра несе в собі історичну міфологію, ідеї рівності і рівного доступу до влади всіх членів певної нації, а також записується і виражається національною мовою. Однак стати першим засобом націотворення така національна культура може тільки в руках держави, перетворившись на інструмент державної інкорпорації.

Національна культура інструменталізується націотворчою державою передусім через систему національної освіти, а також похідну від неї систему національної науки. Про особливу роль національної освіти в процесі формування нації багаторазово говорив Ерн. Гелнер³. З аргументами цього відомого автора важко не погодитися. Зрештою, національна освіта в руках держави, яка здійснює стратегію “державної інкорпорації”, є, свого роду, “фабрикою” патріотів і націоналістів, яка “виробляє” уніфікований національний тип людини — політичної. В цьому сенсі для системи національної освіти, особливо коли вона перебуває в стані становлення, вкрай небезпечною є її стандартизація за інонаціональними зразками. Адже саме так національний розвиток деформується через імплантування до нього чужорідних

елементів. Усе це стосується і національної науки, стан якої є відображенням упослідженості/периферизованості національного суспільства в рамках суспільства міжнародного. З одного боку, національна освіта є одним із найефективніших каналів індоктринації для офіційного націоналізму. З іншого – це один з найефективніших засобів зовнішнього впливу на певну політичну націю і національну державу, передусім впливу спрямованого на підпорядкування цієї національної держави домінуючим великодержавним потугам. Тут варто згадати міркування видатного теоретика міжнародних відносин Г.Моргентау про те, що з усіх різновидів імперіалізму, культурний імперіалізм є найефективнішим. Справді, навіщо докладати зусиль, аби підкорити іншого? Достатньо змінити на свою користь його спосіб мислення і сприйняття, тобто зробити залежною саме структуру соціального мислення країни і суспільства, які є об'єктами домінування.

Не меншу роль в процесі здійснення націотворчої стратегії “державної інкорпорації” відіграє військово-безпекова підсистема, особливо з огляду на те, яке значення для виникнення політичних націй і національних держав мали війни, зовнішній міжнародний тиск, армія. Зауважимо, що остання може бути не меншою “фабрикою” патріотів і націоналістів, ніж система освіти. Крім того, збройні сили є одним з найефективніших засобів політичної стабілізації і підтримання порядку в умовах становлення політичної нації. Саме з огляду на націотворчу функцію армії слід обережно ставитися до різноманітних форм “цивільного контролю”, який доволі часто є прихованою формою зовнішнього контролю з боку національних держав, котрі прагнуть глобального чи регіонального домінування. Так само шкідливою може виявитися зовнішньополітична стратегія прискореного членства в різноманітних безпекових альянсах ще до того, як національні збройні сили набудуть належних організаційних, технічних і політичних параметрів. Крім того, оскільки ці альянси засновуються і підтримуються потужнішими державами-гегемонами (як регіональними, так і глобальними), то й членство в них може

перетворитися на різновид залежності й периферійності. Для напівпериферійних країн армії належить бути як національною гордістю, так і національним порятунком.

Нарешті, велику націотворчу роль можуть відіграти економіко-адміністративна та технологічно-адміністративна підсистеми. Передусім, йдеться про жорстку протекціоністську політику в галузі економічного та технологічного виживання. Успіхи в галузі економіки та технологій історично фіксують якісні етапи становлення політичної нації, надаючи водночас, ресурси для такого становлення. Крім того, в цих підсистемах створюється кадровий управлінський потенціал національного суспільства. Національні економічні системи особливо в часи становлення політичної нації та за умов великодержавного домінування в жорстко ієрархічній системі міжнародних відносин, можуть уявлятися лише як автаркічні, тобто такі, котрі містять в собі “структури самодостатності” (політичної, економічної, культурної)⁴. Головним історичним завданням державної інкорпорації в галузі економіки і технологій є створення замкнених та максимально самодостатніх національних господарчих і науково-технологічних комплексів, в яких одне з ключових місць посяде цілковито національний військово-промисловий комплекс. Зрештою, східноєвропейського націоналізму великі держави-гегемони євроатлантичних теренів остерігаються не тому, що він ось такий весь “біснувато-іраціонально-шовіністичний”, а через те, що він несе у собі історичну можливість відродження мужньо-раціонального мілітаризму пруського зразка.

¹ Парсонс Т. О структуре социального действия. — Изд. 2-е. — М., 2002. — С. 95, 423, 445, 451.

² Андерсон Б. Воображаемое сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Пер. с англ. — М., 2001. — С. 58.

³ Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / Пер. з англ. — К., 2003. — С. 40, 67, 93.

⁴ Сміт Е. Національна ідентичність. — К., 1994. — С. 25.

Бевз Тетяна

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Складні і неоднозначні процеси розвитку українського етносу, тривалої його розірваності, а зрештою, – відсутність внутрішньої консолідації, негативний вплив зовнішніх факторів спричинилися до того, що на сьогодні майже третина українців опинилася поза межами своєї історичної батьківщини. За офіційними даними та підрахунками й оцінками українських громадських організацій і церковних об'єднань у країнах поселення українських громад нині мешкає близько двадцяти мільйонів іноземних громадян українського походження (це число не враховує заробітчан-мігрантів, переважно нелегалів, кількість яких становить від трьох до семи мільйонів осіб). Вони живуть у близько ста країнах світу.

Для означення усіх українців, які проживали й мешкають поза межами України, зазвичай користуються терміном “українська діаспора”. Отже, стрижневим моментом поняття “українська діаспора” є фіксація факту перебування певної частини української етнічної спільноти за межами території її ядра – України.

Зазначимо, що “діаспора” (від гр. слова “diaspora” – розсіяння) – розсіяння по різних країнах народу, вигнаного завойовниками за межі батьківщини¹. Вперше поняття “діаспора” вжите щодо єврейського народу, вигнаного римлянами в I ст. н. е. з Палестини і розсіяного по теренах Римської імперії. Поступово цей термін почали вживати й щодо інших релігійних та етнічних спільнот (наприклад, стосовно вірмен), які з різних причин – економічних, релігійних, політичних – змушені були залишити історичну батьківщину й заснувати свої нові поселення в іноетнічному середовищі.

Тривалий час термін “українська діаспора” сприймався в Україні далеко неоднозначно й був об’єктом гострих дискусій. Противники вживання цього терміна посилялися здебільшого на те, що поняття “діаспора” стосувалось і стосується виключно євреїв й проводити аналогії з українцями, на їх погляд, неправомірно. Проте причини були значно складніші. По-перше, термін “діаспора”, підкреслює факт переважно недобровільного розсіяння людей одного етнічного походження; по-друге, у процесі розвитку діаспор недержавних народів неодмінно доходить до формування політичної ідеології, спрямованої на визволення історичної батьківщини й утворення власної незалежної держави. Саме з огляду на ці дві визначальні ознаки поняття “діаспора” його застосування стосовно відірваної від матірнього кореня частини українського етносу було неприйнятним до проголошення незалежної Української держави. Розуміння і сприйняття терміна “українська діаспора” значною мірою змінилося (як змінились і функції самої “української діаспори” щодо України).

Щоб називатися діаспорою, національна група, яка компактно проживає на території іншої держави, повинна володіти принаймні трьома чинниками: відчуттям небезпеки для “материнської” землі і основної частини народу; розумінням власної долі як ретранслятора народних вартостей та усвідомленням тимчасовості свого завдання з надією на неодмінне (після сорокарічних “Мойсеєвих” блукань) “повернення на круги своя”.

Перед дослідниками постали проблеми наукового осмислення феномена “українська діаспора”. З’ясувалося, що критерії, за якими визначалося поняття “українська діаспора”, а насправді поняття “західна українська діаспора”, не завжди і не у всьому підходить для характеристики того, що ми стали називати “східною українською діаспорою”. Так, західна діаспора упродовж проживання у відповідних країнах кількох поколінь українців та їхніх нащадків розбудувала широку мережу власних етнічних організацій і установ. Тим самим західна

діаспора має широкі можливості для збереження своєї національної ідентичності й продовження свого існування власне як діаспори, незважаючи на майже суцільну інтеграцію тамтешніх українців у суспільне життя країн проживання.

Наукове осмислення феномена української діаспори призвело до встановлення її типології, згідно з якою українська діаспора поділяється на західну і східну. Західна є не лише етнокультурним, а й національно-політичним об'єднанням, а східна – лише етнокультурним.

Уперше разом зібралися представники українства з різних континентів світу на I Всесвітній форум українців у серпні 1992 р. у Києві. Одне з найважливіших його рішень – ухвала про створення в Україні громадського координуючого органу, спрямованого на консолідацію і утвердження світового українства у новітньому світовому просторі. Таким органом стала міжнародна громадська організація Українська всесвітня координаційна рада (УВКР), яка об'єднує понад 800 українських громадських вітчизняних та закордонних організацій. Тому є всі підстави вважати, що УВКР – одне з найбільших недержавних формоутворень, своєрідний громадський парламент світового українства. З часу заснування Раду очолював відомий політик і поет Іван Драч. На III Всесвітньому форумі українців, який відбувся у серпні 2001 р., головою УВКР було обрано відомого громадського і політичного діяча, правозахисника Михайла Гориня.

УВКР наприкінці 90-х років розробив широку концепцію дослідження українських громад. Було ухвалено рішення вивчати їх, виїжджаючи безпосередньо на місця. Упродовж 2001–2004 рр. з'явилося понад 300 статей з подачі УВКР на всіх континентах світу². Натомість, упродовж 2005–2006 рр., окрім “круглих столів” і випуску журналів, досліджень УВКР не проводили через відсутність фінансування.

Для налагодження співпраці з вищими та регіональними органами влади голова УВКР неодноразово зустрічався із головою Верховної Ради, прем'єр-міністром, керівниками

держадміністрацій, міністрами та головами держкомітетів. Під час цих зустрічей наголошувалося, що для консолідації світового українства необхідна державна концепція роботи із закордонним українством. “Мати велику діаспору, – стверджував М. Горинь у 2003 р., – це мати великий загін українських патріотів, які дивляться на Україну й намагаються їй усіляко допомогти”³. Далі він наголосив: “Наші державні структури мало працюють над координацією діяльності громадських організацій. Гадаю, що їхнє завдання – вивчати українську діаспору, допомагати їй зберегти етнічне обличчя. Маючи майже в кожній країні українські громади, наша держава міцніше б стояла на ногах і завжди мала б підтримку”⁴. І запропонував: “Через пресу, радіо, телебачення, через офіційні звернення до парламентів та урядів, проводячи власні заходи, наші громади за кордоном домагалися б вирішення певних проблем, які стосуються України. В цьому плані ми повинні зробити все можливе, аби держава вважала своїм завданням вивчення цих громад і допомогу їм, а українці за кордоном, зі свого боку, – утверджували б авторитет України в тих країнах, де вони знаходяться. Інші країни це роблять”⁵. Частково ситуація почала змінюватися.

Серед центральних органів виконавчої влади, в компетенцію яких входить вирішення проблем української діаспори, є Державний комітет України у справах національностей та міграції, на який Указом Президента № 486 від 27 квітня 2004 р. “Про забезпечення організації співпраці з українцями, які проживають за межами України” було покладено забезпечення організації співпраці з українцями, які проживають за межами України та здійснення координації діяльності у цій сфері. Міністерство закордонних справ України спрямовує свою діяльність на виконання заходів щодо встановлення зв’язків з українцями, які проживають за межами України, а також Міністерство культури і туризму України одним із важливих напрямів роботи бачить саме в реалізації державної політики щодо підтримки культури українців, що проживають за межами держави.

Упродовж п'ятнадцяти років незалежності створена законодавча база, яка регламентує взаємодію України із закордонними українцями. Кількість законодавчих актів станом на 4 квітня 2006 р. досягла понад 30 документів. Серед найважливіших варто назвати: Конституція України; Декларація про державний суверенітет України; Про правовий статус закордонних українців (Закон від 04.03.2004 № 1582–IV); Про імміграцію (Закон від 07.06.2001 № 2491–III); Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства (Закон від 04.02.1994 № 3929–XII); Про Національну програму “Закордонне українство” на період до 2005 року (Указ, Програма від 24.09.2001 № 892/2001); Про затвердження Порядку оформлення і видачі посвідчення закордонного українця (Постанова, Порядок, Форма типового документа, Заява, Зразок, Опис від 17.11.2004 № 1531); Про затвердження Програми облаштування осіб з-поміж закордонних українців, що повертаються в Україну, на період до 2010 року (Постанова, Програма від 17.11.2004 № 1573) та інші.

Основним документом, розробленим з метою реалізації ст. 12 Конституції України щодо задоволення національно-культурних і мовних потреб закордонних українців, є Національна програма “Закордонне українство” на період до 2010 р.

З огляду на необхідність врегулювання статусу українців, які проживають за межами держави, полегшення їхніх контактів з етнічною Батьківщиною було розроблено проект, а згодом прийнято Закон України “Про правовий статус закордонного українця”⁶.

Згідно з Законом, “закордонний українець – це особа, яка є громадянином іншої держави або особою без громадянства, а також має українське етнічне походження або є походженням з України; українське етнічне походження – належність особи або її предків до української нації та визнання нею України батьківщиною свого етнічного походження”⁷.

Україна задля задоволення національно-культурних і мовних потреб закордонного українця, під час укладення міжнародних договорів передбачає забезпечення прав українських

меншин за кордоном, створення оптимальних умов та можливостей для задоволення їхніх соціальних, культурно-освітніх, інформаційних та інших потреб, сприяє укладенню міжнародних договорів про співробітництво в галузях культури, освіти, соціального захисту, інформаційного забезпечення з урахуванням інтересів організацій закордонних українців. Надає українським культурно-інформаційним центрам організаційну, методичну, технічну та іншу допомогу в місцях компактного проживання українців за кордоном створює умови для радіомовлення та телевізійної трансляції програм з України на територію компактного проживання українців за кордоном, на підставі міжнародних угод, зокрема, через супутниковий зв'язок та інші засоби комунікацій⁸.

Вимога виконання Закону України “Про закордонного українця” та постійної співпраці в галузях освіти та культури, сталого інформаційного зв'язку – потреба і завдання для України. Адже, як зазначає колишній представник діаспори, а нині громадянин України Осип Зінкевич “Українська західна і в якійсь мірі десятимільйонна східна діаспори могли б відіграти набагато більшу роль у становленні Української держави, ніж вони виконують де-факто”⁹. Він запропонував: “в Києві повинно бути своєрідне посольство української західної діаспори, яке б стежило за тим, що тут діється, і лобіювало б окремі справи, перебуваючи в Україні постійно, а не наїздами, вони б глибше розуміли суть наших проблем, могли б визначити напрями необхідної допомоги, проконтролювати, щоб кожен емігрантський долар йшов на розвиток культури, економіки, на допомогу вкрай нужденним і німечим. І немає чого емігрантським діячам розчаровуватися – живучи тут, вони б зрозуміли, що той стан, в якому перебуває нація, не повинен викликати песимізму, а навпаки – велику віру у талант і силу духу українців”¹⁰.

Урядовий комітет із питань гуманітарної та соціальної політики схвалив проект розпорядження “Про схвалення Концепції Державної програми співпраці із закордонними українцями на період до 2010 року”. За словами віце-прем'єра

В.Кириленка, “програму спрямовано на зміцнення зв’язків з українцями, котрі мешкають за кордоном, та з їхніми громадськими організаціями. Це сприятиме поширенню інформації про нашу державу, підвищенню авторитету України у світі”. Програмою передбачено активізацію співпраці із закордонними українцями у галузях науки, освіти, культури, туризму та інформації, торговельно-економічне і науково-технічне співробітництво, проведення спільних заходів”¹¹.

Метою програми є збереження етнічної ідентичності зарубіжних українців шляхом сприяння процесам формування українських громадських організацій і національно-культурних автономій, ефективне використання українського фактора під просування інтересів України у міждержавних відносинах, поширення за допомогою закордонного українства відомостей серед громадських, політичних, наукових та ділових кіл зарубіжжя про торговельно-економічні, науково-технічні та туристичні можливості України, підвищення її авторитету в світі.

26 липня 2006 р. була затверджена “Державна програма співпраці із закордонними українцями на період до 2010 року”. Програма буде забезпечена фінансуванням в обсязі понад 76 млн. грн., її активна і цілеспрямована реалізація призведе до подальшого розвитку і зміцнення зв’язків між Україною та українцями, а також забезпеченню потреб розвитку української громади, яка проживає поза межами держави.

Як приклад ваги українства може слугувати надання Україні з боку Сполучених Штатів статусу країни з ринковою економікою. США скасували дію “поправки Джексона-Веніка” і саме у цьому є чимала заслуга українців, які проживають у США та Канаді.

У Міністерстві закордонних справ створено і вже рік працює Управління з питань закордонного українства. Міністерство закордонних справ виконує бюджетну програму під назвою “Заходи щодо встановлення зв’язків з українцями, які проживають за межами України”. Нею на поточний рік асигновано 14 млн. грн. На ці кошти уже здійснюється фінансування понад

500 конкретних проектів, запропонованих українськими громадськими організаціями у 43 країнах світу. Найбільша кількість таких проектів реалізується в сусідніх з Україною державах, зокрема на пострадянському просторі, де українці потребують невідкладної допомоги для їх національно-культурного відродження та розвитку.

Національна комісія з питань закордонних українців при Кабінеті Міністрів України позитивно розглянула звернення понад 700 іноземних громадян чи осіб без громадянства, які мають намір набути статусу закордонного українця. 670 з них уже отримали відповідні посвідчення. До речі, на сайті Міністерства закордонних справ дається значний перелік заходів, які здійснює міністерство для реалізації документів, пов'язаних з діаспорою. Натомість, УВКР спростовує багато з зазначеного.

Діаспорою опікуються два міністерства: закордонних справ і культури та туризму. Розподіл повноважень між цими двома відомствами відбувся за суто територіальним принципом. Перші відповідають за проведення заходів за межами держави, другі – на території України. Це просто і зрозуміло з погляду розподілу бюджетних коштів, але зовсім невірно у контексті проблеми та ідеї консолідації світового українства.

Перераховані документи та заходи, які здійснюють керівні органи держави, все ж не вирішують усіх проблем діаспори. І чи не найгострішою є та, що більшість названих документів мають декларативний характер, на що неодноразово звертав увагу голова УВКР М.Горинь. “Національну програму “Закордонне українство”, – наголошував він у інтерв'ю журналу “Політика і час” у вересні 2006 р., – на період до 2005 р., як і попередню до 2000-го, так і не втілено в життя не тільки через нестачу ресурсів, а й за відсутності технології та організаційних засобів реалізації. На сьогодні залишаються невизначеними принципи та пріоритети української держави у сфері зв'язків із закордонним українством”¹². І далі він відзначив: “Завдання державних інститутів полягає в тому, щоб вивчати діаспору, допомагати їй зберегти етнічне обличчя”¹³.

У січні 2005 р. в київському міському Будинку вчителя відбулася науково-практична конференція “Українці: світова нація перед викликами ХХІ століття”. Її організатори – Українська Всесвітня Координаційна Рада, Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України та Інститут українознавства МОН України. У рамках конференції проходило пленарне засідання, проводилася робота секцій “Український етнос у просторі й часі” та “Закордонне українство”, а також відбулося засідання “круглих столів” “Державні механізми розвитку й утвердження української мови” та “Новітня хвиля української трудової міграції та еміграції”. На конференції були висвітлені важливі й актуальні проблеми сьогодення, ідеї становлення й самоствердження світового українства. Головним питанням конференції було формування адекватної громадсько-політичної структури, яка б відповідала не лише за координування українських організацій за кордоном, а й за їх підтримку з боку українського уряду¹⁴.

У контексті розгляду діаспори, хочеться зазначити кілька реальних справ, здійснених лише упродовж 2006 року. 8–10 березня на базі Національного університету “Львівська політехніка” відбулася Перша міжнародна наукова конференція “Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті”. Ініціатором проведення такого представницького форуму виступив Міжнародний інститут освіти, культури та зв’язків з діаспорою Національного університету “Львівська політехніка”. Свою підтримку у підготовці конференції надали Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин, Міністерство закордонних справ України, Міністерство культури і туризму України, Міністерство освіти і науки України, Українська Всесвітня Координаційна Рада, Львівська обласна державна адміністрація, Національний університет “Львівська політехніка” та інші державні й громадські інституції України. До участі у конференції зголосилося 245 осіб з-понад 20 країн світу: Австралії, Білорусі, Грузії, Естонії, Італії, Казахстану,

Канади, Латвії, Литви, Молдови, Російської Федерації (Москва, Карелія, Самара, Саратов, Єкатеринбург, Димитровград, Тула, Сургут, Санкт-Петербург, Мурманськ, Татарстан, Башкортостан), Польщі, Португалії, Придністров'я, Румунії, Сербії і Чорногорії, Словаччини, США, Угорщини, Узбекистану, Чехії, Франції а також – із 15 областей України та Автономної республіки Крим.

Силами української діаспори здійснюється велика робота з популяризації України і українства у світі. Аналіз проведених діаспорою різних країн заходів, форумів, конференцій, “круглих столів” лише упродовж цього року дає підстави стверджувати, як багато зроблено. Зокрема, 16 травня ц.р. у м. Парсіпані (штат Нью-Джерсі) у приміщенні Українського народного союзу за ініціативи Посольства України у США був проведений II Форум засобів масової інформації української громади Сполучених Штатів Америки.

У Форумі взяли участь близько 20 редакторів газет і журналів, керівників радіоканалів США із штатів Іллінойс, Нью-Джерсі, Нью-Йорк та Пенсильванія. У виступі на відкритті Форуму Посол України Олег Шамшур подякував за активну позицію українських ЗМІ США у висвітленні подій, що відбуваються в Україні, та процесу розвитку відносин України і США, формуванні та підтримці позитивного іміджу України у Сполучених Штатах Америки.

У ході Форуму відбувся відвертий обмін думками, а також обговорення актуальних питань, зокрема, щодо створення загальнодержавного українського інтернет-видання в Америці, організації україномовної інформаційної агенції, що сприятиме об'єднанню української громади в США з метою активізації у відстоюванні інтересів України у цій державі.

Під час роботи Форуму також пройшла окрема зустріч Посла з президентом 45-тисячного Українського народного союзу (УНС) С. Качараєм та членами редакційних колегій газет “Свобода” та “Українцієн уїклі”. У ході зустрічі С. Качарай та представники редакцій висловили готовність надати унікальний

архів названих газет, який формувався, починаючи з кінця 19-го століття, для вивчення українськими дослідниками історії України та США.

У травні 2006 р. у м. Астана відбувся перший республіканський фестиваль української народної творчості, організований Радою українців Казахстану за сприяння Посольства України у цій державі. У фестивалі взяли участь близько 20 самодіяльних художніх колективів Акмолінської та Карагандинської областей.

16 вересня в столиці Татарстану місті Казані відбулася урочиста церемонія відкриття меморіальної дошки видатному державному та політичному діячу України, вченому-історику, академіку Михайлу Грушевському. Дошку встановлено за ініціативою української громади згідно з постановою Кабінету Міністрів Республіки Татарстан від 17 квітня 2006 р. №190 “Про встановлення меморіальної дошки на будинку №15/25 на вул. Кремлівській в місті Казані”. Текст на дошці – татарською, російською та українською мовами.

18 вересня Посольством України в Республіці Болгарія спільно з Українською недільною школою в м. Софія та Фундацією “Мати Україна” проведено наукову конференцію під назвою “Драгоманівські студії”. Цей захід було присвячено 165-й річниці з дня народження видатного українського вченого М.Драгоманова. Доречним буде зазначити, що в Україні про цю подію практично забули.

У рамках конференції працювали дві секції. Перша присвячувалася викладацькій, науковій та громадській діяльності М.Драгоманова в Софійському університеті ім. Св. Климента Охридського, а друга – українській діаспорі в Болгарії.

У ході конференції відбулася також презентація книги перекладів творів М.Драгоманова “Духовність і свобода” (видана за сприяння української дипломатичної установи в цій країні).

Та найголовнішою подією цього року був IV Всесвітній форум українців, який відбувся 18–20 серпня в м. Києві, у його

роботі взяли участь представники закордонного українства з 43 країн світу, у т.ч. представники регіонів України, Секретаріату Президента, Кабінету Міністрів, народні депутати, політичні та громадські діячі України. Особливістю роботи цього Форуму було те, що у ньому взяли участь 70 представників т.зв. “четвертої хвили” еміграції.

Метою IV Всесвітнього форуму українців – вищого керівного органу УВКР – був аналіз стану діаспори, проблем взаємин України із закордонним українством, об’єднання їх навколо ідеї національного відродження і гідного утвердження української нації в сучасному світі. Делегати обговорили стратегічні завдання української нації у XXI ст., а саме: утвердження культурної, мовної, релігійно-конфесійної, інформаційної єдності українців усього світу, організація міжнародно-правового захисту їхніх інтересів, визначення механізмів координації роботи громадських об’єднань, центральних органів виконавчої влади та організацій закордонних українців тощо. МЗС України представило Концепцію національної політики закордонного українства, державну Програму співпраці із закордонними українцями на період до 2010 року, бюджетну програму “Заходи щодо встановлення зв’язків з українцями, які проживають за межами України” тощо.

Новий підхід держави до закордонних українців виголосив на IV Всесвітньому форумі Президент Віктор Ющенко. Він полягає у тому, що держава не повинна, як це було раніше, ділити українців за кордоном на “своїх” і “чужих”, громадян України та іноземців. Україна має вести рівний діалог і допомагати всім українцям, де б вони не проживали, громадянами яких країн вони не були б.

За вагомий внесок у зміцнення міжнародного авторитету України, популяризацію історичних та сучасних надбань українського народу, активну участь у діяльності закордонної української громади 103 представники закордонного українства були нагороджені на IV Форумі українців державними та відомчими відзнаками України.

На IV Форумі українців працювало близько 20 секцій (громадянського суспільства, жіноча, економічна та інші), “круглі столи”, демонструвалися різноманітні виставки. Круглий стіл на тему “Голодомор 1932—1933 рр.” надав можливість обмінятися інформацією про заходи, пов’язані з відзначенням 75-річчя цієї сумної сторінки історії нашого народу, скоординувати спільні зусилля для досягнення бажаного міжнародного резонансу.

У рамках роботи Всесвітнього форуму українців на засіданні за участю 70 делегатів з 27 країн представників т.зв. “четвертої хвилі” трудової імміграції з України прийнято рішення створити нову міжнародну громадську організацію “Нова хвиля”. Мета її роботи – організувати співпрацю між представниками нової української трудової еміграції з громадськими організаціями, державними органами України, а також з уже існуючими об’єднаннями закордонних українців. Розглядаючи діаспорну проблему з погляду національної стратегії, слід усвідомити, що розвиток громадянського суспільства в Україні не має альтернативи. А для самої діаспори такий стан речей – єдиноможливий і природний: адже тільки добровільні і самоврядні організації можуть підтримувати національну ідентичність на чужині, що вони з успіхом роблять уже протягом століття. Тому об’єднаним центром для українців зарубіжжя та історичної батьківщини може бути тільки громадська структура.

Підсумовуючи, варто зазначити, українські діаспорні організації – це сотні додаткових громадських посольств, які представляють та відстоюють інтереси України за кордоном. Виконання Закону України “Про правовий статус закордонного українця”, постійна співпраця в галузі освіти, культури, сталого інформаційного зв’язку зможуть пригальмувати зростаючу асиміляцію діаспори.

¹ Словник іншомовних слів. – К.: , 1977. – С. 221.

² Див.: Горинь М. Ми потрібні один одному // Політика і час. – 2006. – №9. – С. 56.

³ Дзеркало тижня. – 2003. – 17–23 липня.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Голос України. – 2004. – 3 квітня.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Дзеркало тижня. – 2003. – 21–27 червня.

¹⁰ Там само.

¹¹ Демократична Україна. – 2006. – 14 червня.

¹² Горинь М. Ми потрібні один одному // Політика і час. – 2006. – №9.

– С. 57.

¹³ Там само.

¹⁴ Горгола О. Нація в умовах сьогодення. – Урядовий кур'єр. – 2005.

– 29 січня.

ЕТНІЧНІ МЕЖІ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНО-ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ТЕНДЕНЦІЙ У СИСТЕМІ ОСВІТИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

Кризові періоди в історії народів і держав характеризуються зростанням інтересу до проблеми національної самосвідомості, в основі якої лежить глибинний пласт духовної культури – система традиційних цінностей, які не тільки зберігаються впродовж усієї історії, але і піддаються змінам. Традиційні цінності – це різновид цінностей, в яких відібраний, переданий безпосередніми та опосередкованими шляхами і сприйнятий від людини до людини, від покоління до покоління історичний соціальний досвід, акумульований у вигляді зразків, норм, принципів уявлення про достойне, краще, авторитетне в культурі, що повторює майже в ідентичній формі ці цінності, відповідні структури поведінки протягом декількох поколінь чи впродовж тривалого часу в межах одного суспільства чи регіонів, які мають до певної міри спільну культуру. Трансформації цінностей під час переходу від традиційного до сучасного і постсучасного суспільства – загальносвітовий процес, що має свою унікальну специфіку в кожній країні, регіоні.

В умовах перманентності і прискорення соціальних перемін, поєднання стійких і змінних періодів суспільного розвитку, цілеспрямованого соціального впливу на системи цінностей і стихійних соціальних практик дуже важливо зрозуміти особливості взаємодії різних систем цінностей, механізмів їх трансформацій, що дозволить підвищити точність оцінок впливу акторів на процеси, які відбуваються в ціннісних аспектах суспільної свідомості, буде сприяти пошуку адекватних його стану і потребам управлінських впливів на систему цінностей, яка змінюється.

Ключовий термін “трансформація” (лат. *transformatio*) означає перетворення, перевтілення, видозмінення. В Великій радянській енциклопедії цей процес визначається як “перевтілення, перетворення, зміна виду, форми, яких-небудь істотних властивостей”¹ об’єктів.

Соціальна трансформація – вид соціальних змін. У соціальній науці використовуються різні поняття, значення яких близьке до поняття “трансформація”. Суспільні зміни в колишньому Радянському Союзі, а пізніше – в Україні називали по-різному: прискоренням, перебудовою, революцією, радикальною реформою, переходом чи перехідним періодом (часто без уточнення від чого до чого), модернізацією.

Соціальна трансформація розуміється як “зумовлена зовнішніми факторами і внутрішньою необхідністю поступова, не пов’язана зі зміною правлячої еліти, але в той же час радикальна і відносно швидка зміна соціальної природи чи соціетального виду суспільства”²; як перетворення соціальних інститутів і структур, що нерідко супроводжується їх докорінною ломкою³.

До головних характерних особливостей трансформації відносимо:

- спрямованість на зміну не окремих приватних сторін, а сутнісних рис, що визначають соціетальний тип суспільства;
- поступовий і відносно мирний характер протікання;
- невідворотність, тривалість і глибина аномії (з грецьк. а – заперечувальна частка і *nomos* – “закон”; з франц. *anomie* – “беззаконня, безформність”. Термін, який визначає різні види порушень у ціннісно-нормативній системі суспільства⁴), зумовлена випереджаючим розкладом старих суспільних інститутів в порівнянні зі створенням нових;
- принципова залежність ходу і результатів процесу від діяльності і поведінки не тільки правлячої верхівки (основної рушійної сили перетворень) і вищої бюрократії, але і масових суспільних груп, які здійснюють вибір своїх адаптаційно-поведінкових стратегій;

- слабка керованість і передбачуваність процесу, важлива роль стихійних факторів розвитку, непередбачуваність результатів.

Трансформаційна діяльність може здійснюватися в рамках цільової реформаційної діяльності, яка спрямована на перетворення структури суспільства через зміну діючих норм, через масову інноваційно-підприємницьку діяльність, суб'єкти якої використовують, розвивають, закріплюють нові норми, перебудовуючи відповідні інститути як масові соціальні практики.

Дослідник Н.І.Лапін висунув аргументи на користь того положення, що все те, що відбувається в сучасних державах, колишніх складових СРСР, – це перетворення можна охарактеризувати як “соціокультурну реформацію”⁵, але пізніше почав використовувати поняття соціокультурної трансформації⁶.

Описані вище процеси знайшли своє втілення у системі освіти, зокрема вищої освіти, в рамках зародження кредитно-трансферної системи, яка базується на принципах Болонської декларації. Проте поруч із трансформаційними тенденціями цей процес переростає у глобалізаційний.

Глобалізація – багаторівневий процес, який має політичну, економічну, культурну, соціологічну і психологічну складові і, відповідно, об'єктивну і суб'єктивну сторони⁷. Головна характерна ознака глобалізації – це легке подолання будь-яких просторових перепон, насамперед державних кордонів. З допомогою новітніх технологій фінансові, інформаційні, освітні, наукові і будь-які інші потоки безперешкодно досягають будь-якого місця земної кулі. Наприклад, одним з проявів глобалізації як об'єктивного процесу є формування нового наукового співтовариства, яке є вже не вузько національним, а інтернаціональним, а точніше, професіональним.

Глобалізація справляє певний вплив на освіту та освітнє середовище молодих людей. Вітчизняна система освіти, при всіх її позитивних моментах, просто не може залишатися в умовах глобалізації такою, якою вона була, оскільки глобалізація – це

не тільки суб'єктивний, але і об'єктивний процес. А об'єктивний процес завжди несе в собі не тільки негативні, а й позитивні моменти. Одним із негативних моментів є те, що якщо ми не встигнемо “скочити на сходинку поїзда глобалізації”, то ризикуємо назавжди залишитися на узбіччі магістрального шляху розвитку цивілізації. Огороджуючи і оберігаючи краще в своїй освіті, ми в той же час повинні відкриватися для зовнішнього світу і, в свою чергу, використовувати те найкраще, що в ньому є. А це означає, що існуючу систему освіти необхідно перебудувати відповідно до сьогоднішніх реалій. Не можна не бачити негативних тенденцій у вітчизняній вищій освіті, починаючи з національних і закінчуючи приватними навчальними закладами.

Ще зовсім недавно вищим був престиж викладацької праці і відповідно рівень вимог, більше ентузіазму як у викладачів, так і у студентів. Інтенсивніше велася наукова робота. Багато часу викладачі і студенти проводили в бібліотеках. Існувала система МБА – міжбібліотечного абонементу, яка дозволяла безплатно отримати будь-яку книгу чи статтю, в тому числі із-за кордону.

Сучасний викладач вищого навчального закладу – це скоріше підприємець і бізнесмен, а не вчитель і дослідник. Його головною метою є підвищення своєї ринкової вартості. Ринок і фундаментальна освіта практично несумісні. Ринок – це система оптимального задоволення потреб. Просвіта – система підвищення людських здібностей шляхом здобуття наукових знань. Система освіти працює, якщо:

- 1) фундаментальна наука випереджує прикладну;
- 2) теоретична підготовка випереджує практичну.

Прогнозований якоюсь мірою, регрес вітчизняної освіти – це один бік процесу, інший – полягає в тому, що, знаючи недоліки західної системи освіти (прагматизм, відсутність фундаментальності і єдиних освітніх стандартів), ми знаємо і її переваги, наприклад, американська система університетської освіти. США – це країна з найбільшою кількістю студентів у середньому на 10 тис. населення (559 на 10 тис. чоловік, в Росії цей показник становить 191)⁸.

Європейська університетська освіта також поступається американській, окрім цього, вона значно відрізняється в різних країнах європейського континенту. Більше десятка років спеціалісти ЄС ведуть дискусії про те, як змінити систему європейської освіти, зробити її більш конкурентноздатною по відношенню до американської. Всі експерти погоджуються з тим, що потрібні зміни. Так званий “Болонський процес” і є практичним відображенням цих дискусій.

Європейська освіта певною мірою вже інтегрує американську. Наприклад, у Франції відмовилися від п'ятирівневої системи дипломів (диплом 3-го ступеня, майстер, спеціаліст, доктор, державний доктор) і перейшли до американської трьохрівневої (бакалавр, магістр, доктор). Раніше у Франції вчені звання надавала державна інстанція, яка була схожою за функціональними прерогативами до нашого ВАКУ, а тепер її немає і цим займається наукове співтовариство, аналогічно я і в США. Відповідальність за випущену докторську несуть організації, де вона захищалася, і опоненти. Ця зміна різко підняла рівень вимог до якості робіт. Тепер із ними знайомляться навіть під час прийому на роботу, їх вимагають на співбесідах, вони важливі для репутації.

Інша проблема вітчизняної освіти, яку можна вирішити, використовуючи можливості глобалізації – це проблема центру і периферії. В США такої проблеми не існує і рівень університету визначається не його близькістю до центру, а власними традиціями, потенціалом викладачів і місцем, яке він займає у реальному рейтингу. В нашій країні історично, ще із часів СРСР, склалася ситуація, за якої в провідних вузах, київських університетах зосереджено основний інтелектуальний потенціал вітчизняної освіти (проте останнім часом ця проблема поступово нівелюється). Це пов'язано із концентрацією тут наукових установ, видавництва, редакцій, бібліотек, наукового співтовариства. Інтернет і інші засоби комунікації дозволяють поставити в рівні умови талановитих учених і викладачів з центру і з периферії. Цей процес можна назвати “внутрішньою глобалізацією”.

Наступна проблема – мобільність. Українські викладачі прив’язані до своїх навчальних закладів у прямому і переносному значенні. Фінансові можливості не дозволяють вітчизняним вченим і викладачам вільно пересуватися. З одного боку, це сприяє відданості і створенню наукових шкіл, а з іншого – звужує світогляд і обмежує контакти. В США такої проблеми не спостерігається, оскільки їх викладачі (а тепер і європейські вчені) не працюють в одному університеті весь свій працездатний вік, а виїжджають на запрошення в інші навчальні заклади. З одного боку, “внутрішня глобалізація” змушує викладачів постійно підвищувати свою майстерність, з іншого – університети знайомляться з різними школами, запозичують нове, утверджуються в правоті свого курсу. Така мобільність є позитивною і вартою наслідування.

Отже доволі прогресивна українська освіта, порівняно із поступом американської та європейської систем, потребує певних змін, зважаючи на сучасні тенденції в світовому освітньому просторі. А головним завданням, яке потрібно вирішувати – як у процесі цих змін не загубити той позитив, який властивий для української освіти.

Провідником глобалізації в сфері освіти виступає дистанційне відкрите навчання, яке пов’язане з використанням новітніх інформаційних технологій⁹. Як приклад можна навести діяльність американської ТНК Cisco Systems, яка є світовим лідером в галузі інформаційних технологій. Вона створює Всесвітню сітку академій – Cisco Network Academy Systems, куди безплатно постачається дороге сіткове обладнання. Умовою постачання є те, що навчальний заклад буде навчати з допомогою цього обладнання по програмах і навчальних матеріалах, які підготовлені працівниками “Cisco”. Навчальний заклад, що виступив у ролі регіональної академії, зобов’язується втягнути в цю програму не менше 10 університетів як локальних академій. У світі вже створено більше 15 тисяч таких академій. Найближчим часом “Cisco” планує довести цю цифру до 100 тисяч. На створення навчальних програм компанією виділяються великі

кошти. По всьому світі розшукуються найкращі в своїх галузях спеціалісти, розробляється високоякісний мультимедійний супровід, інтерактивні електронні навчальні посібники. До співробітництва залучені Нью-Йоркський, Колумбійський, Стенфордський університети, Королівський коледж. При чому, створюються програми не тільки технічних предметів, але і дисциплін гуманітарної спрямованості. Коли “Cisco” добудує свою сітку, поширюватиме через неї програми “відкритої освіти”, а також почне роботу щодо перепрограмування національної свідомості, національних інтересів у потрібному і вигідному для власних цілей напрямі.

Проте, зважаючи на об’єктивні закономірності національної і етнічної культури, які описані інформаційною теорією етносу, в сучасному постіндустріальному інформаційному суспільстві людина опинилася в принципово новій інформаційній ситуації, порівняно з так званим традиційним суспільством. Впродовж усієї історії людства аж до останніх десятиріч людство отримувало однорідну і впорядковану інформацію від однієї соціальної групи. А серед локальної субкультури панувала загальна картина світу. Нова інформаційна ситуація, що склалася в зв’язку із широким розповсюдженням технічних засобів комунікації, характеризується зростанням насиченості інформаційного потоку; взаємною непогоджуванністю сигналів; зменшенням регулярності і періодичності сигналів; зростанням різноманітності сигналів і частки рідкісних, незвичних, унікальних сигналів і зменшенням визначеності реакцій, що призводить до загострення проблеми вибору.

Прагнення до соціально-психологічної стабільності стає самостійним і достатньо сильним мотивом діяльності сучасної людини. О.Тофлер розглядає в своєму дослідженні різні способи адаптації до нової інформаційної ситуації¹⁰. Запропоновані методи можна розділити на методи “буферу” і “фільтра”. Перші полягають у тренінгу, підготовці до нової інформаційної ситуації. Методи “фільтра” відсіюють найбільш значимі для індивіда сигнали. Як фільтри виступають різні

субкультури, що виробляють свої норми, цінності, зразки поведінки. Саме етнос є тією субкультурою сучасного суспільства, яка найбільшою мірою здатна виконувати роль “інформаційного фільтра”.

Цьому сприяють такі його якості, як цілісність, стійкість етнічного статусу особистості, стабільність складу і стійкість у часі.

Складність нової інформаційної ситуації значно випереджує можливості людей адекватно реагувати на неї, внаслідок чого виникає гостра потреба в “інформаційних фільтрах”, зокрема у зверненні до етнічних цінностей, які є вічними і стійкими в бурхливому потоці часу¹¹.

Саме тому нарощування процесів глобалізації супроводжується прямо протилежними процесами регіоналізації, зростанням національної самосвідомості, зведенням етнічних кордонів. Потреба в етнічності, яка характеризує народ, об’єднує його і відрізняє від інших співтовариств, належить до розряду базових людських потреб. Потреба в позитивній етнічній ідентичності лежить в основі етнічних конфліктів і національно-визвольних рухів, є значною причиною еміграції. Для того, щоб вижити в глобальному світі, народам потрібно зберігати свою національну культуру і специфіку. Тільки своєю неповторністю вони цінні для виживання людства. А.С.Панарін писав, що глобалізується національна еліта, що має доступ до благ глобалізації¹². Народи ж, які не мають такої можливості, відповідають зусиллями локалізації, регіоналізму і націоналізму. Виходячи з цього, викладачам не потрібно переживати за своє майбутнє, оскільки освіта буде необхідною завжди.

Найповніше національно-культурні відмінності в сфері освіти можна описати з позицій класичних концепцій культурних змін Г.Хофстеде¹³, теорії Р.Льюїса про моноактивні, поліактивні і реактивні культури¹⁴ і уявлень Е.Хола про високо- і низькоконтекстуальні культури¹⁵.

Під культурними змінами нідерландський соціолог Г.Хофстеде розумів певний набір цінностей, настанов, вірувань,

норм і моделей поведінки, якими одна культура відрізняється від іншої. Дослідник виявив, що більш всього народи розрізняються за чотирма культурними вимірами: індивідуалізм – колективізм, мужність – жіночність, дистанція влади і уникнення невизначеності. В сфері освіти культурні виміри проявляються наступним чином. У західних індивідуалістських культурах учать вчитися самостійно впродовж усього життя. Основний зміст освіти – як потрібно вчитися самостійно. В колективістських культурах навчання здійснюється тільки в молоді роки. Дають готові знання. Навчають переважно способом дій. У країнах із мужньою культурою навчальний процес орієнтований на кращих учнів. Головною метою навчання є академічні успіхи, результати навчання дуже важливі. Погане навчання, відрахування прирівнюються до катастрофи. В країнах із жіночною культурою навчальний процес орієнтований на середнього учня. Головною метою навчання є соціальна адаптація, а результати навчання не дуже важливі. В країнах із низькою дистанцією влади центральною фігурою в навчанні є учень. Викладач розглядається всього лиш як провідник, передавальна ланка між знаннями і учнем. Навчання являє собою об’єктивний процес пізнання. В країнах із високою дистанцією влади центральною фігурою в початковому процесі традиційно є вчитель. Навчання розглядається як сприйняття мудрості вчителя. Наприклад, турки, відповідаючи на запитання про відносини студентів і викладачів, говорять: “Вчителя треба боятися так само, як ви боїтеся Аллаха”. Це саме стосується іранців: “Професор, який дозволяє ставитися до себе без належної поваги і шанування, чи який зізнається в недостатньому знанні свого предмета, не сприймається іранськими студентами серйозно. Студент втрачає повагу до вчителя, якщо той знаходиться з ним на дружній нозі”. В країнах з низьким рівнем уникнення невизначеності структуруванню навчальних програм не надається досить великого значення, цілі навчання формулюються нечітко, навчальні завдання не деталізуються, розкладу не завжди дотримуються, допускається відповідь вчителя “не знаю”. В

країнах з високим рівнем уникнення невизначеності навчальні програми чітко структуровані, цілі і завдання навчання зрозумілі і конкретні, навчальні завдання розписуються детально, розкладу дотримуються жорстко, від вчителя очікують, що він “знає все”.

Згідно теорією Р.Льюїса моноактивні, поліактивні і реактивні культури розрізняються відповідно до часу. Моноактивні культури допускають виконання тільки однієї справи за одиницю часу. Тому представники моно активних культур планують своє життя у відповідній послідовності і складають розклад іноді на декілька місяців і навіть років наперед. Прийнята сьогодні в більшості країн світу класно-урочна система відомого чеського педагога Яна Амоса Коменського – дітище західного моноактивного відношення до часу. Протягом однієї одиниці допускається виконання тільки одного навчального завдання. Час рухається лінійно – з минулого через теперішнє у майбутнє. Навчальний процес поділений на часові одиниці – уроки. Клас постійний відносно складу впродовж усього навчання. Поліактивні культури допускають виконання декількох справ одночасно. В реактивних культурах чіткі уявлення про час відсутні і навчальний процес визначається звичними природними циклами: сходом і заходом сонця, втомою.

Американський антрополог Е.Холл розрізняє висококонтекстуальні і низькоконтекстуальні культури, залежно від їх ставлення до контексту. Контекст – це інформація, що оточує і супроводжує подію.

Стили викладання у висококонтекстуальних (Схід) і низькоконтекстуальних (Захід) культурах значно відрізняються. На Заході викладач повинен все назвати своїми словами і всьому повинен дати зрозумілу оцінку. На Сході основна частина навчальної інформації передається немовним контекстом: зовнішнім виглядом викладача, його віком, манерою триматися. Частими бувають багатозначні і довгі паузи. Залежно від контексту одне і те саме слово може мати різне значення: наприклад, “так” в Японії може означати “так”, “ні” і “можливо”.

Японці розрізняють офіційну правду чи правду для публіки, і справжні наміри того, хто розмовляє. Західні, зокрема американські, викладачі скаржаться, що не бачать зворотного зв'язку від японських студентів, які привчені до контексту.

Національна специфіка процесу навчання зберігається і через різницю в психології народів. Важливі в навчанні пізнавальні процеси (сприйняття, пам'ять, мислення) відрізняються в різних країнах залежно від ландшафту місцевості, клімату. Наприклад, на Сході в опрацюванні навчального матеріалу бере участь здебільшого права півкуля, яка забезпечує образне, емоційне, інтуїтивне опрацювання інформації. На Заході, навпаки, переважає ліва півкуля: логіка, аналіз, раціоналізація. Тому викладачам і учням з різних країн важко зрозуміти один одного.

Одним із проявів глобалізації в сфері освіти є виникнення в нашій країні недержавних освітніх закладів. Вводячи плату за навчання, Міністерство освіти мало на меті в основному два завдання: компенсувати скорочення фінансування і направити новий фінансовий потік на підтримку державної освіти та зберегти викладацький потенціал. Викладацька і наукова громадськість загалом спочатку позитивно відгукнулася щодо нововведень. Однак ринкові відносини в освіті так само як і в економіці, політиці та інших сферах суспільного життя в період так званого “дикого капіталізму” почали розвиватися своєрідним чином. Насамперед дуже швидко зростала кількість недержавних навчальних закладів і, як наслідок, об'єднавшись – вони стали чималою економічною і політичною силою, проходячи щоразу нові етапи інституалізації в освітній сфері нашої держави.

Проте якість освіти та організація навчального процесу в деяких недержавних навчальних закладах бажає бути кращою:

- висока плинність кадрів;
- некваліфікованість окремих викладачів;
- навчальне перевантаження викладачів;
- відсутність кафедр як ключової ланки організації навчально- методичної та наукової роботи;

- формування в них специфічної корпоративної “ринкової” культури викладачів та студентів;
- відсутність або символічність наукової та виховної роботи;
- “філіалізація” недержавної освіти.

Конкуренцію недержавним навчальним закладам становлять державні вузи, розвиваючи широкий спектр платних послуг, запроваджуючи затребувані на ринку спеціальності. В цьому контексті виникає проблема співвідношення платної і бюджетної освіти в стінах державних університетів.

Хочеться вірити, що негативні тенденції в розвитку недержавної освіти є “хворобою росту”. В США і країнах Західної Європи недержавна приватна освіта престижніша і якісніша порівняно з державною. Більшість найвідоміших і найпрестижніших навчальних закладів є недержавними – наприклад, Гарвард.

Отож, зважаючи на все викладене вище, потрібно дуже обережно інтегрувати нашу освіту у так званий Болонський процес. Глобалізація в освіті має неоднозначні наслідки. Її позитивним боком є те, що вона веде до універсалізації і поширення передових технічних і природничо-наукових знань. Тому глобалізація знань добра в галузі викладання природничих і технічних наук. Однак у сфері викладання гуманітарних наук глобалізація нагадує культурний імперіалізм – дорогу з одностороннім рухом, якою транслюється позиція, цінності, погляди, які вигідні домінуючій культурі. Тому викладання гуманітарних дисциплін і дидактичні методи навчання повинні розвиватися, враховуючи національну специфіку. Україна представлятиме інтерес для країн, що уже підписали Болонську декларацію, тільки зберігши національну специфіку вітчизняної освіти і її досягнення. Поряд з цим, українській освіті потрібно набувати і глобальної складової. По мірі зростання процесів глобалізації значення національної освіти буде ще більше зростати. Зберігаючи найкраще, що у нас є, ми повинні переймати досвід інших країн, підлаштовуватися у глобальні процеси, вчитися в інших і давати уроки іншим. У цьому контексті

варто навести приклад країн Південно-Східної Азії – Японії, Південної Кореї, Китаю, Тайваню, Сінгапуру. Зберігши свою культурну специфіку, вони взяли все найкраще, що було на Заході – його технології, досвід, інвестиції – і не тільки порівнялись із ними, але і в багатьох аспектах випередили їх. Так і українській освіті треба увібрати все найкраще, що передбачає глобалізація, а зокрема, і принципи Болонського процесу, але ні в жодному разі не відмовлятися від власних переваг.

¹ Большая советская энциклопедия. – М., 1956. – Т. 43. – С. 161.

² Социальная траектория реформируемой России. Исследования Новосибирской экономико-социологической школы / Отв. ред. Заславская Т.И. – Новосибирск, 1999. – С. 149.

³ Горшков М.К. Российское общество в условиях трансформации (социологический анализ). – М., 2000. – С. 8.

⁴ Рассадина Т.А. Механизмы процесса трансформаций традиционных ценностей // Вестник Московского университета. – Сер. 18. Социология и политология. – 2005. – № 5. – С. 57. (50–64)

⁵ Див: Липин Н.И. Кризис отчужденного бытия и проблема социокультурной реформации // Вопросы философии. – 1992. – № 12. – С. 29–41; Липин Н.И. Проблема социокультурной реформации // Вопросы философии. – 1996. – № 5. – С. 21–31.

⁶ Див. Липин Н.И. Проблема социокультурной трансформации // Вопросы философии. – 2000. – № 6. – С. 3–17.

⁷ Кочетков В.В. Глобализация в образовании // Вестник Московского университета. – Сер. 18. Социология и политология. – 2005. – № 1. – С. 145. (144–159)

⁸ Безгласная Е.А. Структурные сдвиги в российском высшем образовании // Преподавание социально-гуманитарных дисциплин в вузах России: Аналитический доклад / Под. ред. Л.Г.Ионина. – М., 2001. – С. 32–33.

⁹ Ильинский М.М. Образовательная революция. – М., 2002.

¹⁰ Тоффлер О. Футуршок. – М., 1973.

¹¹ Сусоколов А.А. Структурные факторы самоорганизации этноса // Расы и народы. – 1990. – Вып. 20. – С. 5–39.

¹² Панарин А.С. Искушение глобализмом. – М., 2002.

¹³ Hofstede G. Cultures and Organizations (Software of the Mind). – N.Y., 1994.

¹⁴ Льюис Р.Д. Деловые культуры в международном бизнесе. – М., 1999.

¹⁵ Hall E.T. Beyond Culture. – N.Y., 1981.

Василевська Т.

**ЕТИЧНІ ВИМІРИ ЕТНОПОЛІТИКИ:
ДЕРЖАВНО-УПРАВЛІНСЬКИЙ
АСПЕКТ**

Етнополітичні аспекти займають суттєве місце в формуванні політики багатонаціональних держав. Позитивне оцінювання такої політики з етичних позицій “внутрішньо легітимізує” в очах загалу шляхи вирішення державними інституціями цієї проблеми. Справедливо та коректно реалізована державна політика щодо вирішення національного питання формує сприятливе ставлення до держави з боку громадян і з боку світової спільноти.

Торкаючись досить актуальної з огляду на реалії українського сьогодення теми політики держави стосовно етнічних груп, що проживають на території країни, необхідно зробити попереднє зауваження. За нашим глибоким переконанням, політика і мораль (етика) співіснують у соціальному житті, і розвиток гуманістично орієнтованого суспільства – це врахування політикою і політичними акторами моральних вимірів людського життя. Держава може бути контрольованою з боку суспільства, окремих його груп та громадян, світової спільноти щодо дотримання етичних принципів у процесі формування та реалізації етнополітики.

Тема взаємодії політики та моралі нині дедалі активніше розробляється українськими науковцями. Серед вітчизняних дослідників цієї проблематиці присвятили свої розробки В.І.Гур, А.М.Єрмоленко, В.А.Малахов, М.В.Попович, С.Т.Рябов та ін. Однак, оскільки питання взаємовпливів політики та моралі лише починає викликати дослідницький інтерес в Україні, недостатніми є розробки з дотримання етичних засад у конкретних напрямках діяльності держави, зокрема в етнополітиці.

Дослідження державно-управлінської складової формування етнополітики здійснювали І.Ф.Курас, Ю.О.Куц, О.М.Майборода, П.І.Надолішний, М.І.Пірен, А.М.Пойченко, Ю.І.Римаренко, Л.Є.Шкляр та багато інших українських науковців. Нам уявляється можливим окремо розглянути саме етичні засади цього напряму державно-управлінської діяльності.

Завданням цій статті є виявлення концептуального етичного підґрунтя етнополітики, тому ми зосередимося на характеристичі лише її основних, базових етичних основ. Наступним нашим завданням стане формулювання вимог, які висуваються у зв'язку з цим до державних службовців як до тих, хто реалізує етнополітику.

На наш погляд, основними етичними засадами етнополітики мають бути:

- повага до особистості;
- поцінування соціально-етнічних відмінностей, збереження та плекання їх;
- налаштованість на соціальну інтеграцію суспільства.

Повага визначається як ставлення до людини, в якому визнається цінність та гідність особи. Повага до особистості з боку держави, суспільного загалу виражається у можливостях, які держава надає для розвитку особистості. Гуманістично налаштований державний устрій – це такий устрій, який, насамперед, надає людині повний спектр можливостей для вибору себе, самоусвідомлення та самореалізації у різних вимірах, у тому числі й у національному вимірі.

Такий підхід зумовлює визнання невід'ємного права особи на національне самовизначення. Більш того, це право має бути поширене й на вибір особою власної національності. Як зазначає В.А.Малахов, національність не є суто об'єктивною характеристикою людини, особа може її вибирати із того спектра, що надають їй предки (якщо людина походить з багатонаціональної родини), або, опинившись в іншому національному середовищі, стати представником його культурних традицій¹.

Слід зважувати на кожен аспект життя людини – вияв її як представника нації, сім'ї, громади, церкви, регіону, професії, політичної партії, держави, світового співтовариства тощо. “Всі ці аспекти, – як точно зазначив В.Гавел, – належать до нашого природного світу, і правильний соціальний устрій повинен відповідним чином шанувати їх і давати всім їм нагоду для самовиявлення”².

Проте в суспільному, груповому та індивідуальному розвитку можуть виникати небезпеки, які дослідники називають небезпеками фрагментації.

На індивідуальному рівні фрагментація виражається в тому, що людина зацентровує свою діяльність, самоусвідомлення лише на певному (скажімо, національному) вимірі власного життя, при цьому нехтує своїм виявом як представника громади, держави або людства. Як зазначав німецький філософ А.Шопенгауер, “найдешевша гордість – це гордість національна”, напевно, маючи при цьому на увазі можливість пишатися тим, що тобою не заслужено, не обрано, не вимагає певних зусиль для досягнення, а дано за народженням.

Отже, будь-яка політика держави, яка націлена на сприяння людській самореалізації, повинна зважати на етнічні аспекти, оскільки, розробляючи та реалізуючи її, необхідно:

- враховувати й поважати етнічний вимір Я;
- не підштовхувати особистість до обмеження її самореалізації лише етнічним виміром.

Поцінування та плекання соціально-етнічних відмінностей – наступний етичний принцип етнополітики. Розвиток людської культури – це процес діалогу різних культур, різних поглядів на життя та певних специфічно (в тому числі – національно) забарвлених способів життєдіяльності. Нівеляція та ігнорування різнобарв'я, незадіяння його призводить до позбавлення культури певного потенціалу для розвитку. Насильницька асиміляція різних етнічних культур є свідченням тоталітаризації суспільства і має бути оцінена як аморальна, оскільки порушує права як окремої людини, так і етнонаціональних груп.

Більш того, етнічність стає певним людинозберігаючим механізмом, яким не варто нехтувати. Вона допомагає індивіду орієнтуватися в глобалізованому та урбанізованому світі, забезпечує йому певний соціальний комфорт.

Якнайкраще репрезентувати інтереси тієї чи іншої групи населення можуть представники саме цієї групи. Тому, напевне, крім гарантування державою збереження та розвитку культури й мови того чи іншого етносу, слід говорити і про надання державою права та реальних можливостей для активного залучення представників етнічних груп (“національних меншин”) до економічного, культурного, громадського життя країни, права на дієву участь у веденні державних справ та вирішенні життєво важливих питань існування суспільства.

Оскільки етика наполягає на поєднанні принципу прийняття рішень більшістю із принципом самовизначення кожною групою своєї долі, сьогодні все більшої популярності набуває ідея субсидіарної (допоміжної) демократії.

Прийняття рішень демократично-субсидіарним способом означає, що:

1. Кожен здатний до суспільних діянь член колективу бере участь у процесі прийняття рішень, які суттєво чиним стосуються його життя. Ця участь полягає у виявленні його волі.

2. Якщо подія, яка є предметом рішення, стосується життя одних осіб більшою мірою, ніж інших, то особи, котрих це рішення торкається більше, мають на нього значно істотніший вплив.

3. Якщо рішення рівною мірою стосується долі якихось двох соціальних одиниць, тоді їхня позиція має однакову вагу і рівноцінний вплив на прийняття рішення.

4. Рішення, яке стосується всіх членів і тільки членів колективу X, приймається згідно з волею більшості колективу X із збереженням виражених у пунктах 2 і 3 принципів пропорції впливу на рішення³.

Субсидіарна демократія реалізується через додаткові консультації та опитування громадської думки, особливо

представників національно-етнічних груп, через створення спеціальних парламентських або громадських комісій. Позиція представників етнічної групи виражається через представницьку демократію, за якої представники етносу делегують свої голоси особі, яка більш компетентно представлятиме їхні інтереси, ніж вони самі. Проте представники етносу можуть й безпосередньо компетентно представляти власні інтереси. Саме тому у суспільстві існує потреба у поширенні правової просвіти населення, в інформуванні його про можливі наслідки реалізації тих або інших рішень у суспільному житті.

Ситуація культурної гомогенності має свої глухі кути, так само як її протилежний полюс. Фрагментація свідомості на рівні соціально-етнічної групи виражається в гіпертрофованій “амозакоханості” її та відсутності належної поваги до представників інших етносів. Абсолютизація несхожості, унікальності, позиціювання “свої” – “чужі” переростає в агресивність, ворожість до інших етнічних груп.

Налаштованість на соціальну інтеграцію – ще одна суттєва вимога до етнополітики. Завданням держави є об’єднання різних прошарків, соціальних груп в єдиний соціальний організм. Плекання різнобарв’я народних традицій, національних культур, різних світобачень – це можливість задіяти різноплановий потенціал до розбудови спільного соціального середовища. В цьому аспекті стратегічним завданням державної політики є сприяння виявленню та розвитку різних специфічних рис етносів, що проживають на території країни з одночасною орієнтацією на інтеграцію суспільства.

Проте й тут може виявлятися фрагментація, що виражається в тому, що люди почуваються менш пов’язаними зі своїми співгромадянами спільною метою, діяльністю тощо. Вони себе ототожнюють скоріше з певною локальною спільнотою, етнічною групою, а не з більш широким суспільним загалом. Це зумовлює й деякі світоглядні обмеження, й деяку обмеженість поведінки, дій, що іноді призводять до конфронтації у суспільстві.

Процеси глобалізації, об'єднуючи людську спільноту, в той же час спричинили виникнення відцентрових тенденцій, які зазвичай проходять під гаслом "етнічного ренесансу". При цьому, за спостереженнями дослідників, підвищення ролі етнічного фактора в суспільному, політичному житті притаманне як суспільствам, що трансформуються, так і суспільствам сталого розвитку.

Тому, особливо у періоди глибоких суспільних трансформацій, інтегруюча роль держави має посилюватися, аби не спричинити відцентрові процеси, соціальні конфлікти, хаос у суспільному житті. Для вибудовування відносин у багатоетнічному суспільстві особливо важливим стає вибір стратегій і тактик для мирного плідного розвитку таких взаємин.

Врахування інтересів етнічних складових соціуму під час формування економічної та соціальної політики дозволить більш ефективно реалізувати політику, що спрямована на консолідацію суспільства та створення у ньому соціальної гармонії. З позиції досягнення "об'єднуючих" результатів й мають оцінюватися законодавча база та діяльність державних інститутів.

Чи спроможна держава взагалі стати такою "ненасильницькою" моральною консолідуючою силою? Сьогодні змінюється наповненість самої чесноти патріотизму. Громадяни не ототожнюють більше свою Батьківщину з державними інститутами, що її презентують. Ситуація, за якої уряд, як зазначає відомий сучасний мислитель Е.Макінтайр, "не виражає і не представляє моральну спільноту громадян, а натомість являє собою набір інституційних пристроїв для надання бюрократизованої єдності суспільству", зумовлює відокремлення "відданості моїй країні, моїй спільноті... від послуху перед урядом, який у даний час мною керує"⁴. Процеси глобалізації вносять свої акценти у сучасне розуміння патріотизму. Нівеляція розбіжностей, стирання кордонів, єдиний інформаційний простір, розвиток міжнародного економічного співробітництва, поширення масової культури употужнюють тенденції деконструкції патріотизму. Загалом у поновленому розумінні патріотизму

ціннісна роль держави знижується, водночас — посилюється значимість ролі суспільного загалу, громадянського суспільства.

Одним із шляхів подолання фрагментації у суспільному житті, у міжетнічних відносинах та інтенсифікації інтегруючих процесів у суспільстві може стати вироблення спільної загальнонаціональної мети, на реалізацію якої зосередили б свої зусилля представники різних соціально-етнічних груп. Хоча і тут суспільно-об'єднуючі тенденції вступають у конфлікт з тенденціями уособлення, індивідуалістичного налаштування. “Атрофія цілей” (П.Рікер), в тому числі загальнонаціональних цілей, стає однією із хвороб сучасного світу, яка кидає серйозні виклики людству.

У державному управлінні багатоетнічним співтовариством на перший план виходить принцип діалогу. Формування у суспільстві відносин соціального партнерства — між державою, ринком і людиною проголошується базовим завданням держави. А це означає перехід від елітарної моделі побудови стосунків між владою та громадянами до егалітарної, відхід від монолізму держави й впровадження діалогічного способу вирішення гострих питань багатоетнічного соціуму. Результат діалогу вважається прийнятним для всіх взаємодіючих груп суспільства, якщо об'єктивно він забезпечує найнеобхідніші справедливі умови для упорядкованого співжиття різних соціально-етнічних груп й при цьому суб'єктивно не сприймається ними як дискримінація. Перед державними інститутами тут стоїть складне завдання — забезпечити інтереси всіх соціально-етнічних груп, що існують у країні, тобто дослухатися та вирішити проблеми кожної етнічної спільноти, при цьому не порушивши прав та інтересів інших етнічних спільнот й забезпечивши гармонійну цілісність державного організму.

Безумовно, для продуктивного “егалітарного” діалогу, діалогу на рівних, необхідні самоідентифіковані суб'єкти діалогу (в нашому випадку — етнічні спільноти), що спроможні “заставити” рахуватися з власними інтересами, здатні протистояти домінантності іншої культури або соціального інституту,

яка призводить до знецінення, нівеляції, маніпуляції суб'єктом діалогу.

Об'єднання без нівеляції своєрідності потребує вкорінення у суспільстві культури толерантності, поваги та самоповаги. Наявності такої культури особливо потребують представники державного управління.

Так, державна політика здійснюється конкретними посадовими особами, державними службовцями. Етичні принципи етнополітики набувають практичного значення на рівні їх втіленості в реальних діях бюрократії. Наскільки представники виконавчої влади на практиці спроможні справедливо та морально обґрунтовано ставитися до громадян різних національностей? Наскільки етично коректними є чиновники у взаємодіях з представниками різноманітних етносів під час реалізації не лише етнополітики, але й будь-якої політики, тобто у своїй повсякденній професійній діяльності? Обговорення поставленої проблеми переходить із рівня “етики в державному управлінні” на рівень “етики державного управлінця, державного службовця”: основні етичні засади етнополітики (повага до особистості, поцінування збереження та плекання соціально-етнічних відмінностей, налаштованість на соціальну інтеграцію суспільства) потребують безпосередньої реалізації в діяльності та поведінці кожного чиновника.

Безумовно, серйозною інтегруючою цінністю діяльності державних службовців є почуття патріотизму як суспільний й моральнісний принцип, що характеризує ставлення людей до своєї Батьківщини. Державні службовці є представниками держави, яка впорядковує, здійснює управління життям країни, представляє її інтереси на міжнародному терені. Тому в цьому разі патріотизм виходить на рівень державного патріотизму, а державний службовець постає як: 1) особа, що любить свою Вітчизну; 2) професіонал, що представляє інтереси та діє на користь країни, які унаочнює держава. Любов до Батьківщини (як і будь-яку любов) неможливо поставити в обов'язок, проте професійна праця спрямована на гармонізацію життя країни,

дії представників виконавчої влади в інтересах народу є практичною реалізацією патріотизму.

Патріотизм не гарантує моральності, оскільки він може не підкріплюватися гуманністю, повагою до самотності іншого, визнання права іншого народу на формування власного життя. Патріотизм бюрократії іноді виявляється лише вивіскою, декларацією, а то й засобом маніпуляції громадянами. Патріотична карта може бути розіграна задля поширення власної популярності того чи іншого посадовця, для використання “енергії мас” у власних корисливих цілях, для камуфляжу недостойних дій чиновника. Патріотизм часом “звинувачують” і в тому, що він допомагає позбавитися тягаря особистої відповідальності, необхідності пошуку власної ідентичності та здійснення морального вибору. Внутрішня суперечливість вимоги патріотизму державних службовців міститься в тому, що патріотизм як почуття, як любов до Батьківщини є ірраціональним й може вступати в конфлікт з такими значимими для чиновників чеснотами, як неупередженість, безпристрасність, толерантність.

Однією з базових вимог етики державного службовця, яка певним чином об’єднує повагу до індивіда, до етнічної групи та до суспільства загалом, є вимога рівного та неупередженого ставлення до всіх громадян незалежно від їхнього етнічного походження.

Зазвичай принцип рівного ставлення до громадян фіксується в Етичних кодексах державних службовців. Так, в прийнятому ООН Міжнародному кодексі поведінки державних посадових осіб говориться: “Державні посадові особи уважні, справедливі і неупереджені при виконанні своїх функцій і, зокрема, у своїх відношеннях з громадськістю. Вони ніколи не віддають будь-якої неправомірної переваги будь-якій групі осіб чи окремій особі, не допускають дискримінації щодо будь-якої групи осіб чи окремої особи...”. В Принципах етичної поведінки федеральних службовців США спеціально наголошується, що службовці повинні дотримуватися всіх законів і нормативних документів, які забезпечують рівні можливості

для всіх американців, у тому числі безвідносно до їх національного походження. В Загальних правилах поведінки державного службовця – нині чинному етичному кодексі державної служби України – зазначається: ”Державний службовець має виконувати свої посадові обов’язки чесно, неупереджено, не надавати будь-яких переваг та не виявляти прихильність до окремих фізичних і юридичних осіб...”⁵.

Окрім налаштованості на патріотизм та неупередженість, вагоме значення в професійній етиці державного службовця займає толерантність, яка виявляється, в тому числі, як толерантне ставлення до етнокультурного розмаїття. Толерантність пов’язана із визнанням прав інших індивідів, соціально-етнічних груп на своє самобутнє існування. Сповідуючи принцип терпимості, жодна позиція попри її поширеність, популярність та визнання широкими колами не може “претендувати на безапеляційну праведність”. Толерантність результативна, якщо вона обопільна й передбачає взаємність, справедливе ставлення, стриманість, обґрунтованість й розумність вимог. На гарантованій демократичною державою повазі до кожного із громадян-представників різних соціально-етнічних груп можлива дійсна, а не лише декларована консолідація суспільства.

Однак у повсякденній професійній діяльності чиновники не завжди дотримуються цих вимог. У зв’язку з цим чималий інтерес викликають результати опублікованого українською мовою в 2004 році міжнародного дослідження, що проводилося в деяких постсоціалістичних країнах Європи, в тому числі в Україні. В дослідженні було виявлено, що понад половина респондентів (у тому числі серед представників титульної нації) припускає, що посадовці ставитимуться до представників своєї національності краще, ніж до інших. Репрезентанти всіх етнічних груп, які брали участь в опитуванні в Україні (росіяни, татари, русини, угорці) вважають, що посадовці схильні до дискримінації за національною ознакою. Порівняно з представниками титульної нації респонденти з більшості національних меншин частіше скаржилися на погане чиновницьке ставлення, більше

(крім татар) нарікали на здирство посадовців, які прямо або завуальовано вимагали хабарі, частіше (крім росіян) використовували маленькі подарунки як стратегію впливу на посадовців⁶.

Аналізуючи результати опитування, дослідники зазначають, що сприйняття посадовців як національно упереджених осіб не обов'язково відображає реальну поведінку чиновництва. Таке сприйняття може мати психологічні причини, зокрема, погане ставлення до одного представника національної меншини впливає на враження інших її представників, посиляє ідентифікаційні та реакційні імпульси всій групі⁷.

За криволінійною моделлю реакції на стрес при зростанні рівня частоти дискримінації або несправедливого ставлення представники етнічних груп наполегливо намагалися подолати труднощі, використовуючи деякі або всі стратегії, які, на їхню думку, можуть вплинути на посадовців. Подальше збільшення рівня або частоти несправедливого ставлення здатне настільки індивідуально та колективно деморалізувати етнічні групи, що вони “опускають руки” та обмежуються стратегіями бездіяльності або уникнення, якомога зменшуючи свою взаємодію з посадовцями⁸. Ситуація з національними меншинами в Україні свідчить про знаходження всіх етнічних груп, що досліджувалися, в зоні “наполегливого намагання”, а не апатії. Це дає підстави вважати, що національне відчуження в нашій країні є низьким⁹.

Однак, безперечно, проблема рівного, справедливого та поважливого ставлення державних службовців до представників різних етнічних груп залишається відкритою й вимагає зусиль для свого вирішення. В цій ситуації інституційно закріплені засоби професійної етики державних службовців теж можуть відігравати свою роль. Тому принципи поваги, неупередженості, толерантності та засоби контролю за їх дотриманням й механізми покарання за їхнє порушення вимагають більш чіткого відображення в Етичному кодексі державного службовця. Це дозволить поставити прийняття та просування по службі в

залежність й від рівня реалізації державними службовцями зазначених вимог. Розгляд скарг щодо упередженого ставлення посадовців до представників національних меншин міг би здійснюватися й етичними комісіями. Санкціонування неналежної поведінки не лише адміністративними засобами, але й засобами професійних асоціацій в більшій мірі сприяло б налагодженню на державній службі атмосфери толерантності, неупередженості, відкритості до діалогу.

Таким чином, в ході дослідження було зроблено такі висновки:

- основними етичними засадами етнополітики, мають бути: повага до особистості; поцінування соціально-етнічних відмінностей, збереження та плекання їх; налаштованість на соціальну інтеграцію суспільства;

- у суспільному, груповому та індивідуальному розвитку виникають небезпеки фрагментації: акцентування особою уваги лише на національному вимірі власного життя; гіпертрофована “самозакоханість” соціально-етнічної групи та відсутність належної поваги до представників інших етносів; домінування етнічної ідентифікації над загальнодержавною тощо;

- для реалізації етично коректної етнополітики держава має надавати право та реальні можливості представникам етнічних груп для дієвої участі у веденні державних справ, втілювати стратегії субсидіарної демократії, запроваджувати діалогічний спосіб вирішення гострих питань багатоетнічного соціуму;

- основні етичні засади етнополітики потребують безпосередньої реалізації в діяльності та поведінці кожного чиновника й реалізуються у чеснотах поваги до особистості, патріотизмі, неупередженості, толерантному ставленні до етнокультурного розмаїття держави;

- для забезпечення етичних засад етнополітики можуть бути задіяними й інституційно закріпленими засобами професійної етики державних службовців.

¹ Малахов В.А. Етика: Курс лекцій. – К., 1996. С. 59.

² Гавел В. Про громадянське суспільство// Демократія – це дискусія: Громадянська заангажованість у старих і нових демократіяx/ За ред. С.Маєрс. – Нью-Лондон, 1997. – С. 28.

³ Гжегорчик А. Життя як виклик: Вступ до раціоналістичної філософії. – Варшава, Львів, 1997. – С. 255.

⁴ Макінтайр Е. Після чесноти: Дослідження з теорії моралі. – К., 2002. – С. 376–377.

⁵ Загальні правила поведінки державного службовця. – К., 2000. – С. 4.

⁶ Мілер В., Гределанд О., Кошечкіна Т. Звичаєва корупція? Громадяни та уряд у посткомуністичній Європі/ Пер. з англ. – К., С. 148–159.

⁷ Там само. – С. 142.

⁸ Там само. – С. 141–142.

⁹ Там само. – С.148, 165.

Гордієнко Михайло

ДОСВІД ЕТАТИСТСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ НАЦІЄТВОРЕННЯ В ДОБУ ДЕМОКРАТИЧНОГО ОНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ

Процес утвердження незалежної української держави не тільки докорінно змінює основоположні підвалини її суспільно-політичного устрою, але й супроводжується підвищеною активністю різних соціальних спільностей, що створює підґрунтя для випробування етнонаціональних відносин. Маючи поліетнічне суспільство, Україна успадкувала досить складне етнонаціональне середовище. Воно потребує уважного вивчення з метою вироблення гармонійної етнонаціональної політики, яка повинна відображати як інтереси титульного українського етносу, так і потреби етнічних меншин. З цього приводу академік І.Ф.Курас зауважує: “До специфічних рис української етнополітичної дійсності додається ще одна обставина. Йдеться про збіг у просторі й часі двох важливих процесів – етнічного відродження меншин, що відчувають та усвідомлюють себе суб’єктами етнополітики, з одного боку, та відродження титульного українського етносу, який з об’єктивних причин посідає роль державоутворюючого, – з другого”¹. Насправді стратегічні перспективи для українського поступу фокусуються не в економічних, демографічних чи екологічних пріоритетах (хоча вони потребують невідкладного вирішення), а в оптимальній націєтворчій політиці, яка спроможна забезпечити територіальну цілісність і соціальну стабільність держави.

Слід зважати на те, що нація, на відміну від етносу, – продукт не тільки почуттів, кровноспоріднених зв’язків, але й інтелекту, культури і традицій. Так історично склалося, що формування української нації – це перманентна боротьба за

територію, мову, релігію, державу. Впродовж багатьох століть не лише духовно-культурні цінності, а й сам український етнос був об'єктом асиміляції сусідніх імперій. Виборюючи власну свободу і національну ідентичність, українці зазнавали величезних жертв. Тому в найближчій перспективі новообрана Верховна Рада України зобов'язана виконати свій обов'язок перед Українським народом і законодавчо визнати Голодомор в Україні актом геноциду проти нашої нації. Сучасне покоління українців має пам'ятати свою історію й усвідомлювати, якою ціною дісталася нам свобода і незалежність.

Однак у контексті нових викликів і потреб, нам, за словами Президента України В.Ющенка, треба перестати “скигли-ти по-українськи”. Нація зникає, якщо громадяни перестають думати спільними категоріями, ігнорувати чинники своєї солідарності. Джерелом оптимізму для українців є наша прадавня історія: “Ми – нація, яка ходить на цій землі від часів Трипілля. Нашими національними цінностями дихає вся Європа. Це тут іще 500 років тому було виборче право, тут обирали українських гетьманів, коли в Європі ще передавали владу від батька до сина. Це тут народилася перша в історії конституція, до речі, на 90 років раніше, ніж польська і на 70 років раніше, ніж американська. Чому нам цим не гордитися?”². Українцям слід якомога швидше позбутися комплексу колоніальної периферійності і почати жити за принципом “у вільній країні – вільна нація”.

У ході революційних подій кінця 2004 року з'ясувалося, що згідно з електоральними уподобаннями українська нація має відмінні ідейно-політичні орієнтири. Користуючись цим, деякі політичні маргінали прагнули нав'язати суспільству середньовічну схему, коли в Україні було два гетьмани та відповідний територіальний поділ на Правобережну і Лівобережну України. Цілком очевидно, що активізація номенклатурного сепаратизму – це виключно технологічний проект передвиборчого характеру. Ефективним методом консолідації нації є проведення адміністративної реформи, розширення права регіонів на всіх напрямках державної політики. Для цього,

вважає А.Гальчинський, необхідні конституційні зміни в структурі законодавчої влади – перехід до двопалатного парламенту. Вчений переконаний: “Нам потрібно більше дбати про зміцнення кадрового потенціалу регіонів, формування авторитетної регіональної еліти, підвищення її ролі та впливу на вирішення загальних завдань соціально-економічного й політичного розвитку держави, а відтак і розв’язання проблеми “Схід – Захід”, котра була і залишається однією з найактуальніших у державотворчому процесі”³. В новітню добу гарантом цілісності нації спроможний бути сам український народ, об’єднаний духом Майдану.

Прагматичні політики і українська громадськість визнають, що “помаранчева революція” зробила вагому справу – піднесла на якісно новий рівень національно-патріотичну і громадянську свідомість українців. Однак повністю виконати свою місію їй не вдалося. Нинішній склад уряду свідчить про тактичну перемогу “помаранчевої контрреволюції” і народження неокучмізму. Провідні міністерства нині очолюють люди старої системи, які більше вміють розробляти тіньові схеми, лобіювати інтереси великого бізнесу, аніж сприяти національній консолідації суспільства. Як влучно говорить Д.Павличко: “Українська Помаранчева революція, крім усього іншого, була спробою зупинити рух до влади національно безликих колишніх рабів, а тепер могутніх – імператорів бізнесу, котрі державну владу розглядали й розглядають як частину свого підприємництва і свого верховенства в країні. Ту державну владу їм конче потрібно купити або очолити. Пореволюційні події засвідчили, що відокремлення бізнесу від влади, як це було обіцяно на Майдані Незалежності, не сталося. Навпаки, українські олігархи нині якнайповніше увійшли до законодавчої влади. Якщо раніше їм треба було шукати лобістів серед депутатів Верховної Ради, платити їм за послуги, то тепер вони самі дбатимуть про свої прибуткові інтереси у парламенті і за його межами”⁴. Новий формат влади – це черговий виклик розбудові національної державності.

У сьогоднішніх умовах українська нація для свого консолідованого розвитку вкрай потребує підтримки стабільної і прогнозованої держави, згуртування національно-патріотичних сил. Ефективно втілювати ідею нації в політичне життя можливо шляхом створення власної держави. Лише національна держава спроможна забезпечити титульному етносу максимально комфортні умови існування. Нинішній етап самоутвердження нації буде успішним лише в тому разі, коли новій владі вдасться позбутися кланово-олігархічних методів управління, активізувати економіку, поліпшити інвестиційне середовище, лібералізувати діяльність українського малого і середнього бізнесу, що є основою збагачення країни. Тоді нація в рамках держави набуває універсального значення, легітимізує етнічну спільноту, відкриває можливість для цивілізованого поступу. Одним із ключових завдань суверенної держави є гарантування “антропологічної стерильності” нації. Якщо сказати більш прагматично, то успішною є лише та держава, яка спроможна захистити свій етнос від асиміляції.

У західній політичній науці найчастіше обґрунтовується підхід, в якому феномен “нація” нерозривно пов’язаний з поняттям “держава”. Етатистська теорія нації (від французького слова *etat* – держава), яка стала панувати в європейській етнополітичній думці в другій половині ХХ ст., розглядає націю як сукупність громадян певної держави, незалежно від їх етнічної, мовної, конфесійної та ін. належностей. Згідно з головною аксіомою етатизму, центральний елемент політичної системи – держава утворює націю і забезпечує функції політичної мобілізації та консолідації етнонаціонального конгломерату до цивілізованої спільноти, яка стає активним суб’єктом політики. Етатизм передбачає безумовне визнання держави як першооснови всіх суспільних процесів і універсального регулятора соціальних відносин.

Ідейно-теоретичне та методологічне підґрунтя етатизму формується з давніх часів. Починаючи з античної доби, держава виступає не тільки провідною інституцією, що інтегрує

суспільство та узгоджує його різноманітні соціальні інтереси, а й стає головним об'єктом філософського осмислення. В моделі ідеальної держави, що обґрунтовується в філософських рецепціях Платона, відзначається: “Мужність або мудрість, що присутні в якійсь єдиній частині держави, роблять всю державу відповідно або мужньою, або мудрою; розсудливість же в державі проявляється по-іншому: вона пронизує на свій лад рішуче все цілком; користуючись всіма своїми струнами, вона змушує і ті, що слабо натягнуті, і ті, що сильно, і середні звучати синхронно між собою”⁵. Крім того Платон застерігав, що держава може збільшуватися лише до тих пір, поки вона не перестане бути єдиною.

Розвиток людської цивілізації потребував удосконалення державного управління. Найбільш адекватну відповідь новим політичним викликам епохи Відродження дає Н.Макіавеллі. В роботі “Державець” він розкриває образ прагматичного володаря і рекомендує способи здійснення раціонального управління державою і утримання політичної влади. Тим самим мислитель робить концептуальний внесок в етатистську теорію. Висхідним принципом політичної парадигми Макіавеллі була думка про те, що люди за своєю природою є меркантильними і злими істотами. Їх турбують не добробут і розвиток держави, а передусім власні матеріальні інтереси. Люди змиряться зі втратою свободи, влади, навіть зі смертю батька, але не прощають втрати власного майна.

Об'єднати егоїстичні інтереси суспільства в єдину міцну державу здатний сильний правитель, який для досягнення цілі використовує будь-які способи – обман, лестощі, грубу силу, фізичне знищення своїх політичних противників. Дилему про те, що краще: щоб правителя любили чи щоб боялися, Макіавеллі пропонує вирішувати на користь останнього. “Люблять правителів за власним баченням, а бояться – за баченням володарів, тому мудрому правителю краще розраховувати на те, що залежить від нього, а не від когось іншого”⁶. Отже для об'єднання держави, захисту її національних інтересів прийнятні будь-які засоби, незважаючи на вимоги моралі.

Найбільш досконалу філософську рефлексію етатизму розробляє Г.Гегель. Він стверджує, що держава втілює найвищу природну єдність людей, примирює їхні інтереси і знімає всі суперечності. Необхідна передумова виникнення держави – зародження “народного духу”. Народ, який не спромігся створити власної держави, є позаісторичною людністю. “Держава, – пише Гегель, – це проходження Бога у світі; його основою слугує влада розуму, що реалізує себе як волю”⁷. Будучи продуктом об’єктивного духу, а не суспільного договору, держава уособлює божественний характер, має безумовний авторитет і відповідає змістові абсолютної ідеї.

Феномен держави трактується Гегелем як найбільш повне та адекватне осмислення свободи в державно-правових формах наявного буття, що виступає як засіб панування, а не служіння громадянам. Філософ розглядає державу крізь призму ідеї права. Правова держава має гарантувати свободу громадян і забезпечити функціонування влади лише в правовому полі. Особливість етатистського вчення Гегеля полягає в тому, що держава не підноситься над правом, а регулюється ним. Розроблений мислителем своєрідний правовий етатизм сприяє утвердженню демократичних цінностей і побудові громадянського суспільства.

Обґрунтовуючи два шляхи перетворення етнічної спільноти на націю, провідний теоретик сучасного етніцизму Е.Сміт підкреслює провідну роль у цьому процесі держави: “Перший шлях спонсорований державою. Він починається з латеральної етнічної спільноти, ядра етнічної держави. Дедалі централізуючись і бюрократизуючись, ця держава намагається інкорпорувати середній клас і навколишні регіони через військові, фінансові, юридичні та адміністративні процеси... Якщо інтелігенція й відіграє якусь роль у цьому процесі, то підпорядковану. Головними акторами є королі, міністри та бюрократи, згодом з’являється і середній клас”⁸. Отже, явище етатизму пов’язане з централізацією і бюрократизацією політичної влади.

У вітчизняній суспільно-політичній традиції етатистську концепцію націєтворення досліджував В.Липинський. Цей

видатний український мислитель початку ХХ ст. у своїй головній політичній роботі “Листи до братів-хліборобів” обґрунтовує ідею “територіальної нації”. “Влада здобувається людьми для здійснення своїх хотінь, на окресленій території, серед живучого на цій території окресленого громадянства, при помочі того чи іншого методу організації, од якого залежить та чи інша форма держави і закону і та чи інша форма існування нації”⁹.

Такі категоріальні поняття як “Територія” або, ширше, “Земля”, мають для Липинського сакральне значення і становлять квінтесенцію його націології. Підтвердженням цього є авторитетні слова Д. Чижевського: “...Липинський вважає територію основним та конструктивним складовим елементом буття нації... Прив’язаність до своєї рідної землі, підтримує та скріплює національну свідомість... Територіальний патріотизм – лежить в основі всякої організації нації – впливає із інстинкту осілости”¹⁰. Відкидаючи народницький світогляд, Липинський обґрунтовує ідею переваги політичного над етнічним.

Уже в вступному слові до “Листів” Липинський виразно окреслив свій етатистський політичний принцип: “...Нація для нас – це всі мешканці даної Землі і всі громадяни даної Держави, а не “пролетаріат” і не мова, віра, плем’я”¹¹. При цьому феномен нації ототожнюється з поняттям держави. На відміну від теоретиків лівої ідеології, що майже ігнорували націю, чи націоналістів, які мали радикальні погляди стосовно етнічних питань, в націології Липинського відсутні крайнощі.

Учений пропонує територіальний чинник покласти в основу консолідації різнорідних соціальних і етнічних верств. “І тільки в Українській державі, – стверджує мислитель, – тільки в процесі співжиття мешканців України на одмежованій державно території – може витворитися з них Українська Нація. Так, наприклад, як повстає на наших очах Американська нація з процесу співжиття різних націй і різних класів на території сполучених держав”¹². Згідно з логікою вченого “титільна нація” позбавлена ідейно-політичної монополії, однак вона є

легітимною підставою для національного самовизначення і утвердження суверенної держави.

Будучи бездержавним народом упродовж багатьох століть, в українського етносу існує генетично обумовлений комплекс національної меншовартості, який і до сьогодні суттєво гальмує націєтворчі процеси. Ці обставини дозволяють експлуатувати образ “маргіналізованого українця”. Крім паталогічного українофоба Жириновського, неоімперські ідеї відверто пропагує, наприклад, головний ідеолог “Єдиної Росії” пан В.Сурков. Він стверджує, що українці не є “державотворчим народом” і не мають навичок державного існування, тому приречені на статус вічної провінції. Інша епатажна постать, володар призу “Золоте перо Росії” М.Леонтьєв вважає, що “українська політика – завжди зрада: хто перший зраджує – той і на коні”. Таке твердження, на жаль, виявилось небезпідставним. Формування нової влади відбувається з допомогою сумнівних у морально-етичному відношенні методів. Однак це не провина українського народу, а наслідок його примусової колонізації, що змушує нинішню політичну еліту робити непопулярні кроки заради єдності нації.

В українців немає підстав схилити голови ні перед ким, адже для самодостатнього розвитку у нас є духовні, матеріальні та людські ресурси. За словами В.Липинського: “Ми маємо надзвичайно здібну, сильну, здорову народну масу з окремою мовою, окремою своєрідною культурою, масу, що компактно живе на точно означеній території. Маємо отже основні статичні елементи нації, які в теорії завжди можуть служити підставою для бажання перетворити їх в елементи динамічні: для формування з нашої несвідомої етнографічної маси свідомої та зорганізованої державної нації”¹³. Нинішньому поколінню українців слід пам'ятати, що віра у власні сили створює потужний пасіонарний потенціал для розвитку нації.

В етатистському проєкті В.Липинського ефективним націоінтегруючим чинником виступає держава. Тільки за умови власної держави етнографічна спільнота спроможна

національно ідентифікуватися і утвердитися в рамках цивілізаційного простору. Провідною ідеологією державотворення і головною детермінантою буття нації, за Липинським, є консерватизм. На думку вченого нація для свого гармонійного буття потребує “задержування”, консервування матеріальних ресурсів і духовної культури. Нація твориться не лише патріотично-раціональними зусиллями сучасного покоління, а базується на політичному досвіді та історичних традиціях минулого. Руйнування консервативної ідеології веде до кризи державотворення.

Найкращий вибір форми державного правління для України, за Липинським, це шлях “класократії”. Мислитель був переконаний, що лише монархія може об’єднати українську націю, адже вона відповідає зовнішній формі національного існування і містичній душі нашого народу. “Такою формою є персоніфікація нашої національної ідеї в особі одного і єдиного для цілої нації Голови національної держави, символізуючого повагу, силу, єдність і неподільність цілої Української Нації... Для нас, українських хліборобів, питання Українського Гетьманства це питання життя”¹⁴. Звичайно, в понятійно-категоріальному сенсі такі рецепції Липинського можна назвати анахронізмом. Однак у вираженні сутнісних речей, вони майже тожні нашим сьгоднішнім політичним реаліям.

Пріоритетним модусом сучасного українського державотворення є політична реформа, що регламентується Законом України “Про внесення змін до Конституції України” №2222 від 08.12.2004 р. На жаль, цей концептуальний документ був прийнятий в екстремальних умовах народного повстання, без врахування об’єктивних процесів націєтворення. Нині ми вже маємо переконливі свідчення того, що політична реформа за своїм змістом неадекватна фундаментальним суспільним потребам, вона не сприяє посиленню дієвості влади та розвитку демократії. Конституційні зміни були спрямовані не на удосконалення механізмів діяльності влади, а на банальний її перерозподіл шляхом обмеження повноважень Президента. Як наслідок – в Україні розпочато змагання за першість у державі,

з'ясування політичної дилеми: хто головний – Президент чи прем'єр? Це не гармонізує гілки влади, а вносить додаткову напругу. Свідченням цього є те, що вже зараз уряд прагне контролювати діяльність парламентської коаліції і парламенту в цілому.

З нашого погляду, в транзитний період буття української нації доцільно дотримуватися етатистської моделі націєтворення Липинського, за якою сильна виконавча влада, персоніфікована в руках Монарха (Президента), має ефективний управлінський потенціал і високий рівень легітимності. Якщо главу держави обирає більшість народу України на чесних і демократичних виборах, то його легітимність не піддається сумніву. Відповідно ті політичні сили, які наполягають на обмеженні повноважень Президента, особливо в умовах системної політичної кризи України, сприяють не консолідації, а дезінтеграції нації.

Разом з тим етатистську модель, згідно з якою формування нації відбувається на основі вже існуючої держави, не треба абсолютизувати. Будучи колонізованими впродовж багатьох століть, українці зазнали значних деформацій під впливом саме етатистських чинників. Радянській імперії була притаманна надмірна централізація влади, утиски прав і свобод громадян, сваволя правлячої верхівки. Етатизм в умовах диктатури набуває рис політичного абсурду, адже держава перетворюється в тотальний репресивний орган. Ми схильні вважати, що логіку етатизму доцільно використовувати в перехідних суспільствах, які, позбувшись авторитарних режимів, стали на шлях розбудови демократії і громадянського суспільства. В цьому разі етатизм має ґрунтуватися на правових нормах і охоплювати головним чином сферу економіки. Держава повинна виступати промотором демократичних процесів, але й сама контролюватися громадськими організаціями, політичними партіями, рухами тощо.

У теоретичному відношенні поняття нації і держави – явища різного порядку. Особливості цих понять аргументовано

пояснює В.Вілков: “Нації – це продукт історичного розвитку, форма спільності людей, що з’являються в період Нового Часу, у процесі формування індустріального суспільства і буржуазних держав. Держави ж з’явилися задовго до виникнення націй... При цьому, одні нації не мають своєї державності, а інші існують у коридорах декількох держав. У цілому, “державна” і “нація” у більшості випадків не збігаються ні за соціально-політичними, ні хронологічними історичними, ні територіальними ознаками”¹⁵.

Забезпечення прогресивного поступу держави неможливе без ідейного згуртування нації. Мотиваційні чинники такої суспільної інтеграції концентруються в рамках національної ідеї, що формується з урахуванням інтересів якомога ширших суспільних верст і відображає ментально-екзистенційні проєкції буття етносу. За словами Липинського: “Не існує ні одної європейської нації без спільної ідеї національної незалежності і без спільної боротьби за цю незалежність. І тільки коли існує об’єднуюча спільна ідея української національної незалежності, можемо говорити про існування української нації”¹⁶.

Враховуючи сучасні політичні тенденції, мудре зауваження з цього приводу робить М.Попович: “Національна ідея покликана консолідувати українську націю не як єдина надпартійна ідеологія і не за допомогою державного примусу, а як спільна платформа всіх тих політичних, громадських, культурних сил, що визнають основні конституційні засади нашого національного буття”¹⁷. Оптимальним консолідуючим фактором для постгенцидного українського суспільства може стати гармонійне поєднання й синхронна реалізація демократичної, національної та соціальної політики.

Розбудовуючи сучасну націю, українським лідерам варто прислухатися до слів І.Франка: “...синтезом усіх ідеальних змагань, будовою, до якої повинні йти всі цеглини, буде ідеал повного, нічим не в’язаного і не обмежуваного ... життя і розвою нації. Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство

людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими “вселюдськими” фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації”¹⁸. Нову владу можна назвати успішною лише тоді, коли реальним стане об’єднання берегів Дніпра, підвищення добробуту людей, здійснення демократичних перетворень.

Відсутність стратегії державного курсу в сучасному динамічному світі дорівнює невизначеності національного майбутнього. Для новітньої України політична консолідація нації є важливим завданням усіх гілок влади та суспільних інституцій. Саме довкола національного інтересу повинні об’єднатися всі суб’єкти політичного процесу. В поствиборчий період морально-етичним документом для загальнонаціонального примирення та інструментом узгодження стратегічної політики України покликаний бути Універсал національної єдності, де чітко зазначено: “Збереження суверенності і цілісності, унітарності та соборності України – непорушних принципів існування держави”¹⁹. Також в ньому виписані доленосні позиції, які спільними зусиллями обіцяють здійснити політичні лідери задля досягнення національної єдності та розв’язання нагальних завдань економічного, соціального та гуманітарного розвитку України.

¹ *Курас І.* Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К., 2004. – С. 176.

² Україні найбільше потрібна політична стабільність. З промови Президента України Віктора Юшенка на відкритті IV Всесвітнього форуму українців 18 серпня 2006 року // Урядовий кур’єр. – 2006. – 22 серпня. – №156.

³ *Гальчинський А.* Помаранчева революція і нова влада. – К., 2005. – С. 86.

⁴ Будівничий української державності: Хрестоматія політологічних статей Івана Франка / Упоряд. *Д.Павличко*. – К., 2006. – С. 7–8.

⁵ *Платон.* Государство // Политология: хрестоматия / Сост. проф. *М.А.Василик*. – М., 1999. – С. 94.

⁶ *Макиавелли Н.* Государь – М., 1990. – С. 51.

⁷ Гегель Г. Философия права – М., 1990. – С. 284.

⁸ Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. М.Климчука і Т.Цимбала. – К., 2006. – С. 76.

⁹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – Київ; Філадельфія, 1995. – С. 374.

¹⁰ Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 1996. – С.123.

¹¹ Липинський В. Назв.праця. – С. XIII.

¹² Там само. – С. XVI.

¹³ Там само. – С. 68.

¹⁴ Там само. – С. 88.

¹⁵ Вілков В. Етатистська концепція нації в структурі сучасної етнополітології // Політологічний вісник. – 2002. – №12. – С. 63–64.

¹⁶ Липинський В. Назв.праця . – С. 4.

¹⁷ Попович М. Концепція національної ідеї та механізми її впровадження // Національна ідея і соціальні трансформації в Україні / М.В.Попович та ін. – К., 2005. – С. 9.

¹⁸ Будівничий української державності: Хрестоматія політологічних статей Івана Франка. – С. 308–309.

¹⁹ Універсал національної єдності // День. – 2006, – 5 серпня. – № 130.

Загоруй Галина

**ДО ТЕОРЕТИЧНИХ ЗАСАД
ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ
ПОЛІТИЧНОЇ ТА
ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ**

Проблему політичної нації уперше до обговорення поставили діячі “щасливої революції” в Англії XVII ст. Саме ж поняття “політична нація” увів до науково-дослідницького обігу К.Реннер наприкінці XIX ст. (перший варіант книги “Нація і держава”, 1898 р.). За часів СРСР поняття “не працювало” ані в теоретичних дослідженнях, ані на практиці. Поняття “етнополітична нація” введено до обігу І.М.Варзар усередині 90-х років XX ст.¹, але й десять років опісля воно у науковому вжитку ще “працює” не на повну силу.

Завданням своєї статті ставимо а) виявлення логіки співвідношення понять “етноісторична нація”, “політична нація” та “етнополітична нація”; б) визначення суто політологічного змісту цих понять і, зрештою, в) кристалізація сенсово-політичних ролей усіх цих трьох соціополітичних суб’єктів. Одразу ж визначимо “локус буття” цих етносуб’єктів: етноісторична нація є вищою стадією соціоцивілізаційного змужніння будь-якого народу-етносу і, отже, існує як у моноетнічних, так і в поліетнічних країнах. Політична нація є синтезом активних і конструктивних сил усіх дорослих верств етноісторичної нації, а етнополітична, будучи подібним же синтезом, може існувати лише в багатонародному суспільстві.

Спочатку зосередимося на короткій історіології питання вже за часів пострадянських. Етноісторична нація – це іносказання вищої стадії соціоцивілізаційного зростання будь-якого народу як етноісторичної спільноти. Їй передують соціоцивілізаційні стадії роду, племені та народності. Політична

нація – синтез політично активних представників усіх зазначених етноісторичних стадій. Цариною їхньої політичної активності є соціополітичні процеси, акції та кампанії (найчастіше соціумотворчі та державотворчі). Етнополітична нація є синтезом політично активних людей – представників нетитульних, “меншинських народів-етносів” даної багатонародної країни. Якщо етноісторична нація є кількісно-демографічною категорією, то політична нація – політичною категорією.

Незалежна політична історія України розпочалася ледь не з цього теоретико-політологічного виміру, і одразу ж застрягла у тенетах чисто кількісно-демографічних підходів. На жаль, тон був заданий зверху. Виступаючи у січні 1993 року в Ізраїльському парламенті, Л.М.Кравчук зазначав: усі етноменшинські народи країни разом із титульними українцями “складають одну політичну націю – український народ”².

Передумовою конституювання усіх трьох зрізів нації є розгортання в якійсь країні процесу націєтворення (націогенезу), – бо ж саме через нього йде формування єдинокраїнового етномасиву людей, які населяють дану територію. З-поміж середовища цих активних людей мало-помалу викристалізовується політична еліта, яка самоорганізовується з обґрунтованими політичними ідеями, теоріями, пропозиціями, які є носіями мудрості, досвіду, знань нації, що вони представляють.

Націогенез як духовний феномен являє собою єднання навколо певної консолідуючої ідеї. На якомусь етапі ця ідея “матеріалізується” у масовий рух людей, – і в даній країні розгортається націогенез як політичний процес. Про його життєдайність свідчать такі фактори, як: 1) виникнення початків громадянського суспільства із середовища середнього класу; 2) утворення і функціонування громадських інституцій, релігійно-культурних товариств і організацій; 3) формування політичної держави, яка проявляє здатність прислухатися до усіх соціальних у тому числі й етноісторичних верств, не вирізняючи якусь окрему з них над іншими; 4) перехід економіки на товарно-ринкові засади; 5) розвиток освіти і культури в усіх

регіонах країни, зокрема і в місцях розселення етнічних меншин; 6) заходи з запобігання міжетнонаціональних конфліктів; 7) дотримання прав людини та етнонаціональних меншин.

Але всі ці чинники не створять нам ані етноісторичну націю взагалі, ані, тим більш, політичну. Потрібні велика політична воля та висока загальнополітична культура, і зокрема, культура міжетнічних взаємин. Перефразовуючи В.Липинського, можна сказати: якщо ми не збудуємо нації, – то ніхто, крім нас, її не збудує. “Нація – це реалізація хотіння до буття нацією, – писав В.Липинський. – Коли нема хотіння, виявленого у формі ідей, – нема нації”³. Класик зосередив увагу лише на феномені політичної волі громадян, що прагнуть стати єдиною цілісною етноісторичною нацією. Тут, однак, викристалізовується “другий бік медалі”, – “ідеальнісна одежа” тої волі – політична ідея. Етноісторична нація, на нашу думку, може й обійтися без такого “другого боку медалі”, а політична та етнополітична нації – аж ніяк. Підійдемо до суті питання дещо здаля.

Як вже зазначалося, найвищою стадією розвитку якогось народу на стадії нації є утворення єдинокраїнової політичної нації, яка стає реальним виразником політичної волі усіх активних громадян в поліетнічному суспільстві. Основними її ознаками є: розвинене громадянське суспільство; свобода слова та дотримання прав людини і громадянина; функціонування політичних партій (у тому числі й утворених на етнонаціональній основі); існування високопрофесійної політичної еліти та конкурентоспроможних лідерів партій та об’єднань; висока політична культура громадян та особливо політичних лідерів.

Як відомо ще від Гегеля (“Феноменологія духа”, 1807 р.), усі мислимі історико-соціальні спільноти консолідуються зазвичай довкола якоїсь ідейної цінності чи значимого для них ідеального феномена. В нас вже багато та рясно написано і сказано про роль національної ідеї у суспільному поступі лише політично вільної країни. Маємо уточнити й свій підхід до питання. Національну ідею (яким би змістом хто не наповнював

це поняття) ми схильні корелювати з етноісторичною нацією. Політичну націю вважаємо за доцільне корелювати з будь-якою політичною ідеєю загальнокраїнового значення (скажімо, “українська мрія” Л.М.Кравчука або ідея В.А.Юшенка “Україна – субрегіональний центральноєвропейський лідер”⁴). Іншосенсова колізія вимальовується навколо етнополітичної нації. Як така, вона може виникати та успішно життєдіяти лише в багатонародній (поліетнічній) країні, а тому й корелюватися із такою ідеєю, яка “синтезує” кілька зрізів соціально-політичного буття країни. Висунемо припущення: стрижневою політичною ідеєю для української етнополітичної нації, що лише конституюється, могла б бути етнорегіональна консолідація навколо пропозиції Л.Д.Кучми щодо створення в Україні бікамерального (двопалатного) парламенту. Її соціально-політичний зміст аніскільки не зістарився. Адже ж малося на увазі, що палата регіонів повинна була “забезпечити надійне представництво територій України”, “суттєво поліпшити ситуацію з регіональним представництвом інтересів регіонів України в законодавчому органі”⁵.

Формування етнополітичної нації мало б розпочатися ще з часу проголошення наприкінці 1991 р. державної незалежності України. Але, незважаючи на самодостатні законодавчі підстави (прийняття Конституції України, Законів “Про національні меншини в Україні”, “Про мови” та інші нормативно-правові акти 90-х років), її формування ще й п’ятнадцять років опісля переживає “дитячий період”. Провідними виразниками ідей і етноісторичної, і політичної, і етнополітичної націй є еліта, це та часточка людей, яка володіє знаннями та політичною волею, здатна гідно представити народ у вищих органах політичної влади. Еліта може бути різною, але в політичній нації вона має володіти великим потенціалом до життя, високими моральними цінностями та здоровим прагматизмом у діях. Її провідники виходять із представників етноспільнот і визрівають, здебільшого, у політичних партіях та громадських організаціях.

Багато етнічних спільнот мають свої політичні утворення, входять до блоків політичних партій та є репрезентантами своєї нації в парламенті. Погляньмо на склад нашого нинішнього парламенту та уряду: чільне місце посідають якраз представники етнонаціональних меншин (молдавани І.Попеску і В.Цушко; поляки М.Рудьковський і І.Осташ; угорці М.Товт і В.Балога; кримські татари М.Джемільов і Р.Чубаров; євреї Ю.Звягільський і Ю.Йоффе; греки М.Тахтаров і М.Поживанов; німці В.Лінк і В.Пауль; росіяни В.Янукович, О.Мороз; поволзькі татари Р.Ахметов і М.Мустафаєв та ін.). Тобто, одні етнічні меншини є більш здатними до творення своєї політичної еліти, інші – менш здатними. Причина цього чи то в політичній ментальності та характері, чи то в потенціалі нації до свого розвитку. Тобто, якщо розглядати національні меншини в горизонтальній площині, то не завжди може виявитися рівномірний розвиток меншини: одні не тільки випереджають інших за темпами свого розвитку, але й намагаються нав'язати своє бачення ситуації іншим етнічностям.

Майбутнє етнополітичної нації залежить від політиків, які здатні консолідувати навколо якоїсь стрижневої політичної ідеї всіх зрілих громадян своєї етнічності. Елементарна політична відповідальність вимагає від етнонаціональних лідерів припинити спекуляції на тому, що розділяє українське суспільство, і сконцентруватися на тому, що його консолідує. Формування етнополітичної нації можливе, переважно, за умов утворення своїх етнополітичних партій “як специфічного елементу єдинодержавної політичної нації у багатонародній країні”⁶, внесення зміни законодавства про вибори народних депутатів України, перехід від пропорційної електоральної основи до квотного представництва етнічностей у парламенті, адже наша країна складається з третини етнонаціональних меншин, багато з яких досягли вищої соціально-цивілізаційної стадії зростання поряд з титульною, українською нацією. Тому політика вказівок “згори донизу” не підходить для творення етнополітичної нації; не є творчим і нав'язування титульною нацією

своїх політичних переконань меншинам, типу політичного режиму, моделі “місцевого” громадянського суспільства, етнокультурних цінностей, зовнішньополітичних орієнтацій тощо. Бо ж у протилежному разі маємо очікувати лише на негативно-дифузний підсумок роздвоєння єдиного в політичному мисленні і поведінці “меншинських народів”, “негативістських реакцій” на їх будь-які “зовнішні впливи”, перетворення ареалу їх проживання на конфліктогенні “бунтуючі регіони”. Із соціального ж середовища “бунтуючих” етнорегіонів на адресу державного центру буде направлятися дедалі менше і менше якісних “бойових штиків” до складу загальнокраїнової етнополітичної нації⁷.

Якщо з фізичної точки зору масив зрілих та активних “титульників” – загалом та у цілому – збігається із масивом політичної нації, то масив етнополітичної нації є “збірним” феноменом. В його формуванні надто значущою є роль титульного народу-етносу країни. Він має право виступати провідним суб’єктом здійснення політики, рекомендувати “меншинським народам” своє бачення політики. Але саме “рекомендувати”, а не “нав’язувати”, а тим більше – не “диктувати”. Лише у такому “підсумку” протягом, як правило, тривалого періоду співробітництва народів в даній країні – навкруги і на базі титульного народу – виникає єдинодержавна і етнополітична нація”⁸.

Процес націогенезу – поступового формування етнічної (історичної, і політичної і етнополітичної нації) – синтезується у феномені політичного громадянина. Абстрагуючись від деталей, підсумовуємо: на формування української етноісторичної нації працювало кілька століть, і це історичне завдання можна вважати реалізованим; на формування “єдинокраїнової” політичної нації працює лише епоха державно-політичної незалежності, і цей процес далеко ще не завершено. Щодо процесу формування етнополітичної нації зауважимо таке: він розпочався давно, ще у надрах Високого Середньовіччя і триває й досі, так “у принципі” ніколи й не завершуючись. Чим більше в суспільстві стане активних політичних громадян (особливо

свідомих політичних виборців і платників податків), – з тим більшою упевненістю щоразу можна буде констатувати, що й саме суспільство є дедалі політично зрілішим та загартованішим. Бо ж це щоразу засвідчує безперечний факт: усі три “зрізи” нації – етноісторичний, політичний і етнополітичний – існують в наявній зрілості і працюють на соціально-економічне прогресування країни.

¹ Варзар Іван. Держава і народ-етнос у політичному дискурсі. – Із контекстів минулих літ. – Книга І. – К., 2003. – С. 301–303.

² Виступ Президента України Л.М.Кравчука на засіданні Кнесету Держави Ізраїль // Еврейские вести. – 1993. – № 2 (22). – Январь.

³ Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького; Редкол.: Ю.І.Римаренко (відп. ред.) та ін. – К., 1996. – С. 97.

⁴ Ющенко В.А. Вітальне слово: Учасникам міжнародної наукової конференції // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – У 2-х томах. – Том 1. – К., 2006. – С. 3–4.

⁵ Проект Закону України “Про внесення змін до Конституції України. На всенародне обговорення”. – К., 2003., – С. 6, 72.

⁶ Варзар І.М. Співвідношення соціального та етноісторичного начал у побудові і функціонуванні політичної нації // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – У 2-х томах. – Том 2. – К., 2006. – С. 92.

⁷ Варзар Іван. Держава і народ-етнос у політичному дискурсі. – С. 404.

⁸ Там само. – С. 301.

Землюк Василь

ЕТНОПСИХОЛОГІЧНІ Й ЕТНОПОЛІТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ

Як відомо, ідентичність/самобутність особи – лише надбудова над індивідуальним і колективним несвідомим. До ознак психічного складу, що передаються з покоління в покоління, належать насамперед характерна поведінка, національні традиції, звичаї, звички, які лежать в основі установок і ціннісних орієнтацій. Однак дослідження ідентичності потребує звернення до глибших витоків цих рис – менталітету, національного характеру, архетипів як елементів психічного складу етносу й базової основи колективного несвідомого. Найглибші психічні шари українського колективного несвідомого виявляються в духовній культурі народу – міфах, віруваннях, переказах, часто і в літературній творчості.

За допомогою детального аналізу особливостей психічного складу тих або інших етнічних спільнот (системи уявлень, настроїв, кодів поведінки) пояснюються різноманітні форми відображення дійсності і реагування етносу на впливи зовнішнього світу. При цьому під поняттям “психічний склад” маються на увазі стійкі особливості психіки, що склалися внаслідок тривалого історичного розвитку того чи іншого народу. “Своєрідний психічний склад виробляється в етносу під впливом усієї сукупності умов його існування. Так, середовище зі своїми природними й історичними соціокультурними особливостями накладає відбиток на психіку етносу, що проявляється в поведінці членів етносу... Етнічні особливості поведінки формуються як в онтогенезі, так і у філогенезі, причому це формування здійснюється під впливом головним чином соціальних, етнокультурних факторів. З одного боку, формуються об’єктивні, зовнішні,

соціальні, етнокультурні змінні, а з іншого боку – суб’єктивні, внутрішні або власне психологічні змінні”¹.

Як вважає М.Пірен, “психічний склад нації – суб’єктивний психічний досвід нації, що являє собою наявність відносно стійких властивостей, рис, національної психології, які детерміновані усім суспільно-історичним ходом становлення і розвитку нації, специфікою соціально-психологічного відображення сприйняття об’єктивних умов її існування”².

На думку Р.Додонова, “практичний досвід і теоретичні дослідження приводять до висновку про наявність стійких відмінностей у людей в сприйнятті навколишнього світу, реакції на зовнішні подразники, у засобах спілкування, стереотипах поведінки. І як би людина не хотіла позбавитися власної етнічності, ця остання настільки глибоко проникла в “корені” її нервової системи, що визначає те, як вона бачить світ. Фрагменти етнічності важко накреслити не тільки тому, що вони є частиною особистого досвіду, а й тому, що люди не можуть взаємодіяти один з одним інакше, як за допомогою мови, культури, що мають етнічний відбиток. І цей “відбиток” дістав назву менталітету... Під ментальністю розуміють і дорефлексивний прошарок свідомості, і соціокультурні автоматизми свідомості індивідів і груп, і “глобальний всеохоплюючий “ефір” культури, в якій занурені всі члени суспільства”³.

Категорія “ментальність”/“менталітет” є однією з фундаментальних духовних, соціально-психологічних сутностей людської особистості або людської спільноти, головним чином етнонаціональної; однією з “найглибинніших характеристик” індивідуальної і колективної свідомості людей, причому несвідомою і тому досить стійкою щодо зовнішніх (насамперед асиміляторських) впливів. У вивченні феномена ментальності склалися п’ять основних підходів – філософський, антропологічний, етнологічний, культурологічний, психологічний. Політологічний підхід – в стадії становлення.

Менталітет виступає насамперед як теоретико-аналітична категорія, а національний характер – як описова

категорія. Але в науковій літературі вони переважно вживаються майже як тотожні. Щодо рис менталітету чи національного характеру українського народу, то в дослідженнях спостерігається величезна розбіжність – від явно ідеалізованих до вкрай негативних, причому недостатньо вмотивованих, не прив'язаних до конкретно-історичних умов. Переважна більшість людей вживає термін “ментальність” на інтуїтивному рівні, виходячи з індивідуальних регуляторів світобачення. В питанні вжитку цього полісемантичного поняття панує хаос. Найбільш поширений його вжиток – поза наукою, в побутовій мові, публіцистиці, де термін “ментальність” став доволі популярним.

Поняття “менталітет” в радянські часи через ідеологічні причини перебувало поза межами науки, а з 1990-х років – активно входить до наукового обігу, стає предметом системного аналізу фахівців різного профілю, насамперед філософів і психологів.

Виданих у СРСР спеціальних праць, присвячених українській ментальності, національному характерові тощо, нами не виявлено. Публікації з'явилися після 1991 року. Серед сучасних дослідників зазначених проблем О.Киричук, М.Пірен, І.Старовойтов, М.Юрій, Р.Додонов, І.Поліщук, Н.Коломінський, П.Гнатенко, В.Павленко, С.Таглін, Л.Орбан, В.Хрущ та ін. В Україні перевидано праці, які раніше були недоступні широкому українському загалу, бо їх написали українські автори в еміграції – Ю.Липа, Г.Вашенко, О.Кульчицький, І.Мірчук, В.Янів, Я.Ярема, Д.Чижевський, М.Шлемкевич, яких чимало дослідників вважають класичними (до певної міри “канонізованими”). В них описані етнопсихологічні особливості українців⁴. Однак, ще М.Костомарову належить “піонерська” праця такого плану – “Дві руські народності” (1861 р.), яка була присвячена пробудженню національної самосвідомості, формуванню наукових уявлень про український і російський народи, риси їхнього національного характеру, психології, світогляду⁵. Це була одна з перших народознавчих праць, в якій на підставі історичних, етнографічних, психологічних, релігійних даних

визначалися типологічні риси цих народів, розкривалися історично сформовані відмінності між національними характерами українців і росіян. У процесі зіставлення вчений намагався виявити національно самобутнє, домінантне для кожного народу в системі історично зумовлених його поглядів, переконань, ідеалів, світорозуміння, побуту і звичаїв.

З погляду сьогодення стиль викладу у вказаних працях місцями не надто науковий, здебільшого есеїстичний, публіцистичний, з елементами науково-критичного аналізу і досліду, а висновки недостатньо науково аргументовані. Хтось із них мав безпосереднє відношення до порушеної проблематики, а хтось – опосередковане. Далеко не всі їхні спостереження і положення сьогодні можна оцінити однозначно і як непозбавлені суб'єктивізму. Не все витримало випробування часом, а дещо і зовсім втратило актуальність. Але у наведених дослідженнях, тим більше в їх сукупності загалом, маємо “зріз” станом на 1920–1930 роки (незважаючи на те, що окремі праці написані значно пізніше – в еміграції).

З плином часу спосіб життя українців змінювався. У другій половині ХХ ст. тривав інтенсивний процес урбанізації – наслідок докорінних змін суспільного виробництва, зростання питомої ваги індустрії. Стрімко зменшувалася питома вага впливу традиційного українського села з патріархальним духом, завдяки якому там трималися позитивні народні традиції, мораль, етика, що були надійним фундаментом насамперед для молодих поколінь. Міське населення відрізнялося від сільського за стилем життя і поведінки, іншим насиченням змісту роботи і характером відтворення, віковою і демографічною структурою, здебільшого російською мовою спілкування. О.Субтельний зупиняється на ряді протистоянь між “українським селом і неукраїнським містом”⁶.

Життя тривало. Одні покоління українців помирали, їм на зміну народжувались і виростили інші, які жили вже в дещо інших умовах, ніж попередники, і діючі на них фактори мали іншу конфігурацію – починаючи від побуту, матеріальних умов

життя, середовища... і аж до політико-економічних та соціально-культурних умов життя і суспільних відносин. Це, природно, не могло не відбитися на психічному складі української нації, її самобутності. На таку динаміку вказував, зокрема, О.Кульчицький, порушуючи проблему змін в українській психіці, починаючи з періоду національно-визвольних змагань: "Неабияку роль відіграла в цьому система тривалого комуністичного терору й політичного тиску, технізація життя й побуту, стрімкий розвиток нових суспільних груп – робітництва та інтелігенції, а також зростання опору українського народу, намагання виховати новий тип вольового українця"⁷. Докорінно змінилися умови життя населення. Змінилися покоління, набутий інший досвід. Біологічна/ментальна спадщина – українська, яле вона зазнала динаміки. І все-таки в психічному складі сучасних українців від минулих поколінь дотепер збереглося чимало того, що проявляється у свідомості, звичках тощо. Підсумувати це можна схематично так: автохтонне населення + нашарування слідів прибульців + нашарування самих чужинців/переселенців + час + дифузія ментальності (ментальна дифузія) = динамічні зміни ідентичності в часі й просторі.

У сучасній політології попри наявні розбіжності у визначенні поняття "менталітет", все ж домінуючим є підхід до нього як до поняття, що виступає у вигляді синтезу логіко-поятійних та чуттєво-емоційних компонентів; як до інтегрованого показника, в якому органічного поєднанні свідомість, розум, світосприймання, характер думок та мислення нації, її психологія та духовні інтереси. На думку О.Киричука, менталітет – "це певна інтегральна характеристика людей, які живуть у конкретній культурі, що дає змогу описати своєрідність бачення цими людьми оточуючого світу і пояснити специфіку їх реагування на нього... Це складна ієрархізована система, що визначає спрямованість людини, окремих соціальних груп, нації в соціумі, їх цілі та мотиви життєдіяльності"⁸.

За своєю структурою менталітет "включає в себе передусім дещо колективне, певні елементи національного

характеру, які діють, не проходячи крізь свідомість, спонтанно, подібно до певного емоційно-психологічного коду, що викликає у суб'єкта менталітету такі, а не інші реакції на зовнішні чинники. Це колективне підсвідоме є певною сукупністю світоглядно-психологічних настанов, які перетворилися на принципи та звички і, без сумніву, виявляються у рисах характеру, системі вкорінених способів, форм і норм життєдіяльності, тобто у низці найбільш глибоко вкорінених традицій, стереотипів поведінки... Говорячи про менталітет тієї чи іншої нації, народу або громадян, ми зачіпаємо складний механізм, тісно пов'язаний з багатовіковою культурою народу, знайденими і закріпленими способами реагування на зміни зовнішнього світу, що визначають поведінку нації або її громадян”⁹.

На менталітет даного етносу впливають багато факторів. Але цей “вплив настільки тривалий, постійний і опосередкований, що блискавичні зміни у політичній або економічній сфері не можуть поколивати “звички свідомості”, що шліфувалися століттями. Структура ментальності є більш консервативною, ніж суспільно-політичне життя. Отже, під менталітетом, на наш погляд, слід розуміти особливий стиль світосприйняття – стиль мислення і поведінки, властивий тільки даному етносу. Саме ментальність мислення і стереотип поведінки відрізняв один етнос від іншого. Саме менталітет дає змогу відкрити “таємницю національності”, що полягає насамперед у манері розуміти речі... Ментальність закріплюється всім масивом етнічної культури, відтворює етнічні уявлення про рівень розвитку даної спільності, про позитивні якості і недоліки, головні елементи духовного життя, місце традицій і новаторства. Ментальність виходить за межі свідомості. Вона викристалізувалася з етнічного світосприйняття, що містить у собі значну кількість елементів суспільної психології: соціальних емоцій, бажань, настроїв, історичної пам'яті, реакцій на зміну зовнішнього середовища, як природного, так і штучного... Ментальність формується під впливом діяльності багатьох поколінь людей, і суспільні трансформації стосуються спочатку економіки, потім

політико-правової системи, ідеології, системи цінностей, і вже в останню чергу – ментальності. Отже, за своєю природою ментальність – “осадок” історії даного етносу”¹⁰.

Досліджуючи філософські передумови формування цілісної міждисциплінарної теорії ментальності, Р.Додонов дав визначення ментальності як специфічного стилю світосприймання, вивчав основні детермінанти процесу походження і функціонування феномена ментальності: природної (клімат, рельєф, географічне положення, багатство флори і фауни), соціального середовища (специфіка господарської діяльності, етнічна зброя і т.д.), внутрішніх причин (ритми етнічного життя, “етнічний темперамент”, особливості процесу становлення і наступної зміни етноментальності через спілкування, спільну діяльність, утворення, виховання й ін.)¹¹. Монографія Р.Додонова “Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования” є соціально-філософським дослідженням, що має на меті систематичний розгляд широкого кола проблем, пов’язаних з визначенням феномена ментальності. Розглянуто історичні етапи становлення поняття “ментальність”. Зроблено спробу розкрити природу, сутність, структуру, зміст етнічної ментальності, виявити праксиологічні аспекти її вивчення¹².

А.Фурман на підставі міжпредметних позицій розглянув українську ментальність як надскладне явище історичного життєпотону самобутньої європейської нації. На парадигмальному, методологічному й емпіричному рівнях наукового аналізу обґрунтовано полівалентність, узгодженість і розвитковість визначальних культурно-психологічних характеристик-координат української ментальності – основи проектування та побудови інноваційних програм, проектів і моделей розвитку суверенної України. Запропоновано категорійну матрицю феномена, що розкриває основний закон його генезису як вершинного шляху менталеформування: життя – спілкування – національна свідомість – рідна мова – слово¹³.

Фундаментальні структури свідомості були зумовлені культурою (матеріальна і духовна), мовою, освітою (школа,

виховання, в їх основі насамперед закладено гуманізм і прогрес знань), соціальним спілкуванням, як і соціальним середовищем загалом. Ментальність нації формується під впливом діяльності багатьох поколінь людей. Суспільні трансформації стосуються спочатку економіки, потім політико-правової системи, ідеології, системи цінностей, і вже в останню чергу – ментальності, тому за своєю природою ментальність є “осадам” історії даного етносу. На думку А.Гуревича, “загальний характер світосприйняття, стиль життя, мови, культури, ментальність, притаманна даній людській спільноті, не залежать від соціальних груп або індивідів, “задані ним”. І тим самим культура створює певну невидиму сферу, за межі якої люди, належні до неї, не в змозі вийти... Вони не усвідомлюють і не відчують цих обмежень, оскільки вони “всередині” даної ментальної і культурної сфери. “Суб’єктивно вони почувають себе вільними, “об’єктивно” ж вони їй підпорядковані. Культура і традиції, мова, спосіб буття і релігійність утворюють свого роду “матрицю”, в рамках якої формується ментальність, яка входить в саму тканину соціальної структури”¹⁴.

Переважає більшість дослідників детермінантами психічної самотності українців називають:

1. *Середовище проживання етносу* – географічний простір – ландшафт і клімат, особливості ґрунтів і розміри території, флору, фауну, водойми та інше, що створює неповторну своєрідність навколишнього середовища, зумовлює асоціації, пізнавальні процеси, комунікації. Вплив природного чинника на психологічну діяльність українського етносу відзначається в багатьох дослідженнях. Любов до природи в українців завжди була особливою. Природа посідала значне місце в їхньому житті, що відображено у великій кількості образів природи у фольклорі, у використанні її елементів у святкових обрядах та в прикрашанні осель. Останнім часом у різних дослідженнях наголошується на тому, що чинник штучного середовища значно потіснив природний у впливі на сучасну людину. Зокрема, сучасні українці далеко нечасто мають нагоду бути в такому

природному середовищі, як їхні предки. Населення сучасних міст щораз більше віддаляється від землі, природи.

2. *Геополітичні впливи.* Україна розташована в центрі Європи, де перетинаються шляхи, що сполучають Схід і Захід, і тому природно, що в ході досліджень, присвячених феномену геополітичного положення України і його впливу на українців, було встановлено, що за геополітичним положенням Україна перебуває начебто на “межі двох світів” – між Європою і Азією, що, безумовно, вплинуло на психологію народу. Українцям притаманні як європейські/західні риси характеру, так і східні, тобто, з одного боку, християнсько-візантійські, з іншого – евразійсько-кочівницькі. Саме в прикордонному (перехідному) геополітичному положенні України деякі дослідники вбачають причину складності її існування як незалежної держави¹⁵. Довгі роки перебування України під впливом і на перетині західної і східної політичних культур і традицій мали неоднозначний, дуалістичний вплив на формування власної політичної культури українського народу. Внаслідок цього сформувався своєрідний симбіоз. Дуалізм ментальності українського етносу, який полягає в наявності рис як західноєвропейських народів (індивідуалізм), так і східних культур (чуттєвість, емоційність) – зближує нас відповідно як із західною, так і східною культурами. З цього приводу ключовою є теза В.Яніва: “Україна психологічно є складовою частиною Заходу, але рівночасно в нашій психіці виразно відбивається межовість, перехід. Межовість, яку відчуваємо з факту безперервної європейської туги за гармонією і одночасно переваги почувань, характеристичної для Сходу”¹⁶.

3. *Взаємодія з іншими народами,* що її М.Костомаров називав “взаємним тертям народів”. Він передусім звертав увагу на те, що різномірний етнічний склад населення України, постійна взаємодія з іншими народами (українці традиційно наймалися на роботу до сусідніх країн, служили у військах інших держав, торгували з ними) зумовили “дух терпимості, відсутність національної зарозумілості”, які перейшли “згодом в

характер козацтва й залишилися дотепер”¹⁷. Ще наприкінці XIX століття у вступі до історії малоросійської етнографії О.Піпін писав про те, що на формування психічного складу українського етносу значно вплинули стосунки з Польщею та національно-визвольна боротьба XVI–XVII ст.¹⁸. Самі українці не мали причин шукати і опановувати чужі землі. Це виробляло лагідну вдачу і майже повну відсутність експансії. Однак, захищаючи своєї землі, вони проявляли хоробрість і навіть жорстокість. Історія не знає жодної загарбницької війни з боку українців. Їм не характерна войовничість і агресивність, а притаманні такі цінні якості, як толерантність, повага до інших народів і їхніх культур; вони збереглися до наших днів. Україна – одна з небагатьох держав колишнього СРСР, в якій не було суттєвих міжетнічних конфліктів навіть незважаючи на етнічне розмаїття її населення.

Взаємодія з іншими народами відбувалася шляхом міграції населення, через змішані сім’ї, бі- та поліетнічні поселення, прикордоння, міжетнічне спілкування. Відбувалася дифузія ментальності, взаємозбагачення культур. Після багатолітньої закритості, коли лише номенклатура і найлояльніші громадяни СРСР могли на короткий час потрапити за кордон, і то тільки з дозволу компартійних органів, суттєве послаблення режиму поїздок за кордон наприкінці 1980-х років дало можливість народові їздити, насамперед, у сусідні країни і бачити, як живуть інші, порівняти, зіставити тощо.

4. *Історія та історичні умови розвитку народу.* Українське життя треба бачити в історичній тягlostі. На цьому наголошували М.Костомаров, М.Грушевський, С.Рудницький, Я.Ярема, О.Кульчицький та інші¹⁹. Аналізуючи історичні умови та етапи формування української ментальності, А.Бичко вказує, що послідовне знищення державної самостійності України, “всмоктування інтелектуального потенціалу державами-поневолювачами (спочатку Польщею, потім Росією) стимулювало посилення ментальності, спрямованої на усну народну творчість. За цих умов позбавлена політичного самовияву “українська душа”

заглиблюється в поетичність (лірична народна творчість, побутові обряди), яка концентрується навколо моралі (звідси терпимість до різних конфесійних релігійних напрямів), ідеї “внутрішньої людини”, світу почуттів, переживань підсвідомих, вірніше надсвідомих, а не космологічної проблематики”²⁰.

Складні історичні випробування, яких зазнала українська нація, а надто за останню сотню років, не могли не позначитися на її психічному складі. Найбільший вплив мали система безприцидентних репресій та голодоморів, колективізація та розкуркулювання, війни, урбанізація, атеїзм... Асиміляція й русифікація мали на меті виховати нову “радянську людину”. Безпосереднє втручання органів радянської влади в побут українців, особливо на селі, з метою його перебудови, викорінення його національних особливостей та пристосування до потреб тодішнього режиму, який не міг миритися з побутом українського народу, що виріс на іншій базі, на іншому ґрунті, в основі якого лежав християнський світогляд та пошана до індивіда (виявом чого є позитивне ставлення до приватної власності).

5. *Церква і релігія.* Церква — це суспільний інститут, з яким народ ідентифікує моральні цінності (віра, чесність, порядність, національна гордість). Церква є символом етноконфесійної єдності, ціннісної репрезентації всієї нації. Релігійність — одна з домінант світогляду українця, одна з найхарактерніших його рис. Українська родина — християнська родина.

Вказані фактори, які формували/формують психічні риси української нації, водночас самі зазнавали впливу українців і часу, від цього й самі видозмінювалися (причини — наслідки, наслідки — причини). І, звичайно, не можна відкидати впливу науково-технічного прогресу, світової інтеграції, глобалізації, тобто беззаперечних факторів загальноцивілізаційного розвитку.

Протягом тривалого часу відбувалося схрещення (спільна дія) цих та інших факторів впливу на український народ, а внаслідок історичної тягlosti відбувалося нашарування результатів цього впливу у виді психічних рис — як позитивних, так і негативних. “Те, що ми називаємо “національною психікою”,

формувалося віками під впливом різнорідних обставин і чинників; тим то, визначивши ці обставини й чинники й оцінивши вплив їх на генезу національної душі, можна наблизитися до розуміння, як вони оформлюють національну психіку”²¹. Таким чином, неповторність українського етносу/нації виявляється в тому, що з певної комбінації характерних ознак утворилося так зване домінантне ментальне ядро з психологічних рис, які є “наскрізними” для більшості описів, а решта – виступають похідними і є менш типовими/рельєфними, порівняно з домінуючими. Більшість дослідників сходяться на тому, що в основу такого системотворчого ядра визначальних (домінуючих) психологічних рис українців, які визначають устрій їх життя й поведінки і мають численні підтвердження у фольклорі, етнографії, літературі, релігії, філософії, здобутках духовної культури українців, *в х о д я т ь*:

- розвинене особистісне начало, що виявляється у почутті власної гідності, незалежності та індивідуалізмі;
- інтровертивність вищих психічних функцій у сприйнятті дійсності, що виявляється у зосередженості особи на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу;
- емоційність - емоційно-почуттєві чинники контрастно домінують над раціональними чинниками;
- богомільність/боголюбивість/релігійність;
- культ “хати” (будинку/помешкання/обійстя/маєтку/квартири).

Дещо докладніше про концепцію В.Яніва, яка знайшла своє довершення у 1980-х роках і переважно вміщена в семи нарисах²². Привабливість її полягає в тому, що, обґрунтовуючи специфіку української ментальності, автор широко використовував міждисциплінарний підхід, спертий на індуктивно-аналітичну методику. Згідно з підходом В.Яніва, “українець – це інтровертивна людина, з сильним відчуттям свого “я” і бажанням самовияву назовні; таке прямування вирішує про належність українського народу до індивідуалістичного культурного циклу.

Заглиблений у собі і маючи відчуття гідності, він прямує до повалення всяких обмежень особистої свободи, в тому числі до нівеляції соціальних перегород. Неохота коритися волі іншого йде так далеко, що комплементарне прямування до самовияву – нахил підпорядкуватися – в українця з природи слабо розвинений. Ця остання властивість характеру ще більше поглибилася внаслідок століть неволі, коли творчий спротив набирив прикмет чесноти. При ідеалізуванні бунту поглиблювалася й внутрішня незгідливість українців: внаслідок цього часта в них анархічність, в крайнім випадку навіть нігілізм”²³. “Українець – це людина “малих гуртів”, в які він безпосередньо вростає. Всі ті малі спільноти – родина, братство, громада – сильно злютовані почуваннями. Далеко менше розуміння до великих спільнот, до поставання яких треба певного абстракційного процесу. Все-таки, під впливом ідеалістичної пошти є пошана традиції як суми витворених століттями ідеалів, і традиція виконує важливу дисциплінуючу функцію, зокрема важливу при відомій анархічності вдачі. Авторитет ідеалу є багато сильніший від авторитету конкретної одиниці, а протиставлення колишньої свободи, що уможлиблювала самовияв і своєрідні форми життя (“вольності”) сучасній неволі, є чинником, скріплюючим традиціоналізм”²⁴.

В українців своєрідність родини й родинних стосунків екстраполюється і на суспільно-політичну сферу, насамперед на невеликі громади, які функціонують у формах, що тотожні родинним взаєминам (наприклад, кумівство). Індивідуалістично налаштоване українство тяжіло не стільки до спілки (як, наприклад, росіяни), організаційного об’єднання, що функціонує на підвалинах єдиної мети; скільки до громадської спільноти, об’єднання більш емоційно-почуттєвого. Зазначені особливості політичного менталітету українців та росіян зумовлюють істотні розбіжності у державотворчому досвіді цих народів: бездержавне українство виявилось спроможним до створення невеликої громади, у той час як росіяни створили потужну супердержаву.

Роль батька-годувальника в українській родині звичайно мало виходила за функції дисципліни і покарання та відчужено сприймалася дитиною, яка мусила слухатися, скоряючись силі. Водночас дитина внутрішньо протестувала, прагнучи вирватися з-під батьківської влади. Коли вона стає дорослою, на її підсвідомому рівні проєктуються негативні настанови, які сформувалися у дитинстві, і для неї постає батька асоціюється з владою, причому з владою як джерелом насильства. Тому влада для пересічного українця часто-густо тотожна насильству, якому можна підкорятися лише зі страху і аж ніяк не добровільно. А коли влада не діє – нерідко наступає анархія. Це транслювалося від покоління до покоління.

Різні комбінації й поєднання зазначених вище домінант формують *національний характер* – “сукупність найбільш стійких, основних для даної національної спільноти особливостей сприйняття оточуючого світу, форм реакцій на нього... являє собою перш за все певну сукупність емоційно-чуттєвих проявів, які виявляються насамперед в емоціях, відчуттях та настроях, тобто способах емоційно-чуттєвого освоєння світу, а також у швидкості та інтенсивності реакції на певні події”²⁵.

М.Пірен вважає, що “національний характер – це сукупність специфічних, відносно стійких психологічних рис, властивих тій або іншій нації, що сформувалися під впливом історико-економічних, соціокультурних і природних умов її розвитку та проявляються у формах поведінки людей, їх звичках, обрядах, звичаях, традиціях, упобуті і особливо яскраво – в національних особливостях культури. Національний характер карбує найістотніше в творчості, діях, вчинках і поведінці людей, надає їм своєрідного забарвлення”²⁶.

В.Янів вважав, що українець протриває “визнаванню авторитетів, при чому ще раз проявляється українська почуттєвість: до визнання авторитету приходиться радше під впливом настрою, – хвилюючого захоплення, ніж внаслідок холодного аналізу заслуг цілого життя людини. Звідси часта пошана авторитетів малого формату, при рідкості справжніх історичних

авторитетів великого масштабу”... “Інтровертизм, зовнішні невдачі, утеча від дійсності, розвинені почування ведуть в сумі до застанови над істотою правдивої вартості. Це зумовлює ушляхетнення вдачі. Українська людина співчутлива до долі ближнього, вона — альтруїстична, з бажанням нести допомогу, при чому насамперед допомагає вона нижчим, і тому, що “нижчі” тої допомоги насамперед потребують, і тому, що українець нерado спричинюється до успіху сильнішого, авторитет якого мав би визнати. При розвиненім “братолюбії” в українця зникає агресивність, войовничість (незгідні, зрештою, з ідеалом справедливості, одним із найважливіших постулатів якої є свобода). При неагресивності однак в українця залишається дух бунту проти несправедливості, який, зокрема, скріплюється ще й тенденцією до анархізму, але який є ушляхетненим ідеалом визвольної боротьби. Глибоке відчуття кривд і взагалі почуттєвість степенують бунт до охоти помсти, а народний гнів у своїй жорстокості є страшний. Проте, в даному випадку, відоме є й контрастове явище: ідея всепрощення як досконалий вияв правдивої шляхетності так само близька українській духовності, як бажання помсти. Саме та контрастивість (між двома крайностями) найкраще вказує на амплітуду почувань, на пристрасність вдачі”²⁷.

В українському національному характері знаходимо і соціальний егалітаризм (прагнення до соціальної рівності), громадоцентризм, провінційність, загальна аполітичність, впертість, анархічність, здатність до мімікрії та пристосування (“аби не гірше...”). “У відомих історичних умовах було в Україні пригоже поле до постання комплексу меншвартості (політичне поневолення із заперечуванням донедавна права на мовну окремішність, з накиненою назвою малоросів). Знову ж розходження між відчуттям своєї власної особистої вартості, притаманне для одиниць (і спільнот) з багатим внутрішнім життям, і між постійними історичними невдачами всіх наших збірних зусиль мусить надати певного спеціального забарвлення комплексів меншвартості, який перетворюється в комплекс

кривди. Комплекс меншовартості збуджує тенденцію до надолуження – компенсації чи надкомпенсації, яка може йти в різних напрямках: або знецінювання об'єктивної дійсності й утечі в етично-ідилічне мрійництво з вірою в утопію, або насолоди в мазохістичному бажанні ореолу страждання, або агресивності з бажанням помсти, жорстокості, кривавої відплати. Коли з утопією ми стрічалися в численних ідеологіях, що апофеозували вільний федеративний лад (від “Братчиків” до наших соціалістів), тоді з вибухами агресивності з невластивою для українців жорстокістю стрічаємося в Гайдамаччині, а бажання “мучеництва” було в багатьох революціонерів. Ті шари персонального несвідомого мають – як бачимо – на загал негативний вплив”²⁸.

У той час, як одні з розглянутих рис психічного складу української нації виявляють у своїх діях/проявах збіжність, конвергенцію, виробляючи таким чином приблизно спільну, або, щонайменше, подібну, для всіх українців психіку, інші чинники розбіжністю, дивергенцією в більшій чи меншій мірі спричиняють диференціацію національного типу на регіональні підтипи (подолянин, галичанин, слобожанин,...). В Україні яскраво спостерігаються відчутні регіональні відмінності ментальності та національного характеру, зумовлені різним співвідношенням і дією зазначених вище факторів впливу та інших умов. Тому про цілісність/тотальність психічного складу української нації в цілому можна говорити лише з певними застереженнями.

¹ *Платонов Ю.П.* Народы мира в зеркале геополитики (структура, динамика, поведение): Учеб. пособие. – СПб., 2000. – С. 279–280.

² *Пірен М.* Основи етнопсихології. – К., 1998. – С. 417.

³ *Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред. Б.В.Попова.* – К., 1998. – С. 144.

⁴ *Костомаров Н.И.* Две русские народности. – Киев-Харьков, 1991.

⁵ *Нечуй-Левицький Іван.* Світогляд українського народу / Ескіз української міфології. – К., 1993; *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. – Київ-Філадельфія, 1995., *Липа Юрій.* Призначення України. – К., 1997; *Ярема Яким.* Українська духовість в її культурно-історичних виявах // Перший

український педагогічний конгрес 1935 р. – Львів, 1938; *Мірчук Іван*. Світогляд українського народу (Спроба характеристики) / (Відбитки з Наукового збірника т. III Українського Вільного Університету в Празі). – Прага, 1942; *Шлемкевич Микола*. Галичанство. – Львів, 1997; *Кульчицький О.* Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. – К., 1995. – Т. 2. – С. 708–718; *Кульчицький Олександр*. Світовідчуття українця // Українська душа. – К., 1994. – С. 127 – С. 48–65; *Кульчицький Олександр*. Основи філософії і філософічних наук. – Мюнхен–Львів, 1995; *Чижевський Д.* Нариси з історії української філософії // Нариси з історії української філософії. – К., 1992; *Ващенко Григорій*. Виховний ідеал. – Полтава, 1994.

⁶ *Субтельний О.* Україна. Історія. – К., 1991. – С. 188.

⁷ *Кульчицький О.* Основи філософії і філософічних наук. – Мюнхен–Львів, 1995. – С. 159.

⁸ *Киричук О.В.* Ментальність: сутність, функції, генеза // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості: Тези доп. та матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. – К., Луцьк, 1994. – С. 7–20, С. 9–11.

⁹ *Юрій М.Т.* Етногенез та менталітет українського народу. – К., 1997. – С. 132.

¹⁰ *Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред. Б.В.Попова.* – К., 1998. – С. 145–146.

¹¹ *Додонов Р.А.* Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов / Запорож. гос. ун-т. – Запорожье, 1999.

¹² *Додонов Р.А.* Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования. – Запорожье, 1998.

¹³ *Психокультура української ментальності / А.В.Фурман.* – Тернопіль, 2002.

¹⁴ *Гуревич А. Я.* Исторический синтез и Школа “Анналов”. – М., 1993. – С. 63, 80.

¹⁵ *Коломінський Н.Л., Львовичкіна А.М.* Етнопсихологія українців // Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи: колективна монографія. За ред. Г.В.Шокіна, М.Ф.Головатого. – К.: МАУП, 2000. – С. 69.

¹⁶ *Янів В.* Нариси до історії української етнопсихології. – К., 2006. – С. 193.

¹⁷ *Костомаров Н.И.* Две русские народности. – С. 14.

¹⁸ *Пытин А.Н.* История русской этнографии. – СПб., 1891. – Т. 3.

¹⁹ *Рудницький Степан.* Чому ми хочемо самостійної України? – Львів, 1994; *Кульчицький О.* Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. – К., 1995. – Т. 2. – С. 713–714.

²⁰ Бичко А. Менталітет української нації, український менталітет // Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, персоналії. – К., 1993. – С. 213.

²¹ Кульчицький О. Риси характерології українського народу. – С. 708.

²² Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – К., – С.

²³ Там само. – С. 127.

²⁴ Там само. – С. 129.

²⁵ Політологічний енциклопедичний словник. – К., 1997. – С. 221–222.

²⁶ Пірен М.І. Основи етнопсихології. – С. 38.

²⁷ Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – С. 128–129.

²⁸ Там само. – С. 93–94.

Кривицька Олена

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ВІДМІННОСТІ ЯК ЧИННИК ДЕЗІНТЕГРАЦІЇ В УКРАЇНІ

Український етнокультурний ландшафт являє собою надзвичайно складне і гетерогенне утворення: із заходу на схід зменшується густина сільського і зростає густина міського населення, зменшується роль європейських елементів природи і культури, загальна оформленість і вітальність культурного ландшафту, зростає континентальність, індустріальність, русифікованість, “сов’єтизованість” і маргінальність середовища. Етнокультурний простір України спрощується у східному й південному напрямках і ускладнюється на північний захід.

Для нього властива екзогенна зональність – центри діючих сил, історичні й регіональні вектори впливу на нього (Росія, Європа, Туреччина, територіально та історично спільні з іншими країнами Слобожанщина, Новоросія, Донбас, Галичина) розташовані поза межами країни та на її кордонах: зони їхньої дії ззовні входять усередину території, послаблюючись і згасаючи.

Загалом культурний ландшафт України складається з 7–10 великих регіонів, які здебільшого збігаються з історико-культурними землями (Волинь, Поділля, Новоросія, Слобожанщина та ін.), що включають кілька адміністративних областей. У регіонів різна історична доля. Вони свого часу входили до складу різних країн (Росія, Австро-Угорщина, Польща). У нинішньому складі ці регіони були об’єднані після Другої світової війни. Окремі з них (передусім Сходу України) розвивалися як складові спільного радянського промислово-індустріального механізму. Тому на часі однією з головних проблем стало взаємоузгодження регіонів.

Отже, Україна структурована з низки окремих, визначених через саму назву й власну історичну долю регіонів. Вона поліцентрична, не має єдиного міцного ядра. Низка великих міст, розташованих уздовж кордонів України, конкурують за вплив зі столицею. Водночас Україна – це не лише перехрестя торговельних шляхів і впливів, це передусім перехрестя кордонів великих геополітичних центрів тяжіння (Європа, Євразія, Чорноморський, Балтійський регіони, Північний Кавказ тощо). Головні центри впливу розташовані на географічній периферії, водночас соціокультурна “периферія” займає середину країни. Середня зона вторинна, похідна, відіграє роль культурно-політичного медіатора. Центри регіонів – великі міжобласні міста, провінційні столиці, що мають тяжіння до розташованих поза Україною центрів інтеграції, внаслідок чого український ландшафт постає не як ядро макрорегіону, а як проміжний складник кількох великих регіонів (Центральна Європа, Балкани, Кавказ, Причорномор’я, Росія та ін.).

Така складність етнокультурної карти віддзеркалює *головну політичну проблему – збирання і збереження цілісності країни в умовах її політичної та соціокультурної строкатості, що означає складне переплетення зовнішньої, регіональної, культурної і національної політик*. Якщо проблема інтеграції країни не буде розв’язана, то напрям інтеграції визначатиме найпотужніший та політично найвпливовіший регіон, що позначиться й на подальшій зовнішній і внутрішній національній політиці.

Етнічне розмаїття України віддзеркалює і специфіку поточних соціокультурних процесів – регіональні відмінності в політичних уподобаннях та світоглядних відмінностях громадян. Ця обставина засвідчує необхідність виваженої та продуманої політики, спрямованої не тільки на подолання регіональних особливостей і взаємоузгодження регіонів, а й на створення сприятливих умов для інтеграції українського суспільства шляхом пошуку ціннісно-сміслових перспектив, що мали б стати спільним знаменником, інтегруючи іноді незбіжні світоглядні відмінності та життєві уклади.

Етнокультурна складність і строкатість українського суспільства, його різноманітність, супротив уніфікації й гомогенізації особливо гостро ставлять питання про мирне співіснування цього соціокультурного та регіонального розмаїття, узгодження незбіжних і конкуруючих за вплив політичних векторів та тенденцій. Унаслідок цього внутрішньополітична і етнополітична стабільність упродовж перших 15 років незалежності справді виявляється здобутком, що закладає підґрунтя і створює умови для подальшого налагодження оптимальних зв'язків між різними частинами України.

Регіональну специфіку України значною мірою відображають актуальні суспільно-політичні процеси, внаслідок чого можна говорити про регіональні й, певною мірою, етнорегіональні особливості, оскільки ставлення громадян України до влади та різних питань поточного суспільно-політичного життя опосередковане здебільшого не стільки етнічними, скільки регіональними особливостями сприйняття, розуміння й оцінювання поточних політичних подій і рішень.

Регіональні розбіжності в оцінці знакових подій минулого і перспектив майбутнього відбилися на оцінці сьогодення. Опитування Фонду “Демократичні ініціативи”, проведене в листопаді 2005 року, виявило істотні відмінності в оцінках населенням різних регіонів України правильності напряму розвитку країни. Якщо в Західній Україні 48,8% опитаних були певні, що в Україні всі процеси відбуваються в правильному напрямі, то в Центрі так вважали 24,7%, на Північному Сході – 12,96%, на Південному Сході – 18%, на Півдні – 14,9%, а на Донбасі – лише 4,7%¹.

Попри формальну тотожність в етноідентифікаціях (за винятком Криму, серед громадян України переважають українці) змістовне наповнення соціокультурної ідентичності та її етнічної складової має істотні регіональні відмінності, що продуковано гетерогенними, іноді неспівмірним уявленнями, переконаннями, практичними пріоритетами тощо, основаними на відмінностях в історичних долях регіонів та їхній ролі в суспільно-політичному житті.

До того ж останніми роками регіональний поділ України за віссю Схід–Захід виявився найвпливовішим чинником структуризації актуального політичного поля, набувши вираження та інституційного закріплення в парламентських фракціях і політичних блоках на виборах до Верховної Ради 2006 року. Попри всю свою спрощеність, ця схема відобразила особливості у сприйнятті жителями різних регіонів поточних політичних подій та віддзеркалила відмінності в їхньому суспільно-політичному потенціалі.

Відповідно до результатів зазначеного опитування, проведеного з 20 по 27 грудня 2005 року, більшість респондентів у всіх регіонах відзначили значну схожість у культурі, традиціях і поглядах громадян України і громадян Росії (44,2%), а також українців в Україні і росіян в Україні (48,6%). Водночас у всіх регіонах значно меншим виявився відсоток тих, хто дотримується такої само думки щодо культури, традицій та поглядів жителів Галичини і Донбасу (9,2%).

Більшість жителів усіх регіонів України загалом добре ставиться до мешканців різних областей (у середньому 63%). Однак у ставленні один до одного жителів Заходу, з одного боку, і Сходу та Півдня, з іншого, спостерігається певне відчуження: серед населення Заходу позитивно ставляться до мешканців Сходу та Півдня 57%, а серед останніх 50% висловлюють позитивне ставлення до жителів західних регіонів. Водночас ставлення до іноземної держави (Росії) на Сході та Півдні є помітно кращим (73%), ніж до регіонів своєї ж держави – Центральної (62%) і Західної України (50%), Галичини (50%)².

Значні відмінності спостерігаються й у ставленні жителів різних регіонів до ідентифікаційних питань. Слід зазначити, виявлення етнічності в українському соціумі реалізується здебільшого через структурну взаємодію українського етносу як титульного із російським етносом, що втілюється у ставленні до питання функціонування мов в етнопатрістичному просторі, зокрема статусу російської мови.

За даними згаданого опитування за надання російській мові статусу другої державної виступає принципово різна

частка громадян: на Заході – 3,2%, у Центрі – 27,1%, на Півдні – 54,8%), на Сході – 57,8%. Натомість за збереження статусу державної мови виключно за українською та за використання російської лише на побутовому рівні на Заході виступають 78,6%, у Центрі – 41%, на Півдні – 12,2% і на Сході – 14,6%. “Компромісний” варіант – збереження української мови як єдиної державної із запровадженням водночас російської мови як “офіційної” на регіональному рівні – обстоюють 15,3% на Заході, 25,1% у Центрі, 14,2% на Півдні і 21,3% на Сході.

Серед відмінностей у поглядах представників різних регіонів привертають увагу передусім ті, які свідчать про особливості політичних установок залежно від місця проживання. Так, ставлення до подій національної історії залежить як від етноідентифікаційного, так і від мовного чинників. Низка соціологічних досліджень продемонструвала, що на характер ставлення респондентів до історичних персоналій та подій національної історії справляє вплив чинник етнічної належності та мови спілкування в сім’ї.

Проте мовна ідентифікація особистості може бути як монолінгвістичною, так і білінгвістичною. Умови формування білінгвів можуть бути різними – національнозмішана сім’я, поліетнічне побутове середовище, спеціально створені умови для виховання дитини двома мовами у сім’ї та інші. Білінгвізм в Україні є масовим явищем, і тому понад чверть респондентів, які ідентифікують себе українцями, в побутовому спілкуванні зазвичай користуються в однаковій мірі українською та російською мовами.

Як свідчать статистичні дані, насправді в Україні не існує “двомовності” чи “двоетнічності”, як це намагаються довести деякі політики. Адже хоча в етнічному складі України переважають етнічні українці (77,8%), а більшість населення вважає українську мову рідною (повторимо, що рідною її називають 67,5% жителів країни), в країні представлено більше сотні інших етносів, окрім “другого” – російського.

Загалом на момент перепису 2001 р. 87,7% населення вважали рідною мову своєї національності, а 15,5% з-поміж них

вільно володіли російською. Проте майже всі росіяни (98,3%) називали рідною російську, а кожен третій з них (32,7%) вільно володів українською³. Рідна мова (і ще більшою мірою мова сімейного спілкування) не збігаються з етнічною ідентифікацією передусім у південному та східному регіонах. Водночас таких значних розбіжностей немає в центральному регіоні, а в західному – переважає українська. Мовна ідентифікація має й інші виміри: сільські жителі надають перевагу українській, міські (за винятком Львова) – російській або змішаній формі. За рівнем освіти також спостерігаються істотні відмінності – чим вищий рівень освіти, тим вища російськомовна та білінгвістична мовна ідентифікація.

Згідно з даними соціологічного моніторингу в 2005 р. 41,8 % населення спілкувалися вдома переважно українською, 36,4% – російською, 21,6% – російською та українською залежно від обставин. На запитання щодо надання російській мові статусу офіційної громадяни України відповіли: 34,4% – ні, 16,8% – важко сказати, 48,6% – так, 0,1% – не дали відповіді. Водночас необхідність обов'язково вивчати російську мову в загальноосвітніх навчальних закладах зазначили 74,3% респондентів, а англійську – 82,7%⁴.

Міжрегіональні етнокультурні відмінності, відображені в цих даних, призвели до структурування в роки незалежності українського політичного поля через протиставлення регіональних політичних сил за мовною ознакою, але водночас позбавляли найрозвиненіші промислово російськомовні південний і східний регіони своєї етнокультурної та мовної “повноцінності”.

Таким чином, “федералізація” за етнолінгвістичними ознаками, з гаслами якої і далі виступають окремі політичні сили в Україні, є безпідставною, адже вона не в змозі розв'язати наявні проблеми, однак вповні спроможна перевести їх у статус “законсервованого конфлікту”, який у будь-який час може перейти в активну фазу, що підтверджують події в Харківській, Луганській, Донецькій областях навесні 2006 р. Разом із тим

процес перетворення України на федеративну державу передбачає доволі складну юридичну процедуру.

Вплив етнічної належності респондентів позначається передусім на відповідях на запитання про відродження культури в Україні (72% українців та 62% росіян відзначили важливість цієї проблеми). Регіональний розподіл виявив особливу значущість відродження культури в північно-західному та південно-західному регіонах (відповідно 94% та 85%). І навпаки, трохи більше ніж половина всіх опитаних у північно-східному та східному регіонах згодна з важливістю цієї проблеми (відповідно 59% та 63%)⁵. Відзначимо, що на оцінці важливості проблеми відродження культури регіональний чинник позначається чи не найбільше, оскільки частина українців серед опитаних на Сході та Заході майже однакова. Національність респондента позначається також і на орієнтації щодо сучасної західної культури та ставленні до мови. Серед респондентів-українців відзначена вища артикуляція цих уподобань, порівняно з опитаними росіянами. У свою чергу, серед росіян більше уваги приділяється питанню зміцнення сім'ї.

Водночас, належність до українців чи росіян не позначається на оцінці міри збереження національних традицій, за винятком таких, як вживання рідної мови та дотримання національних традицій (відмінності на п'ятивідсотковому рівні). Як свідчать опитування, національні традиції найбільше збереглися в західному регіоні. У ньому ж відзначена найвища артикуляція значущості різних заходів щодо відродження культури в Україні, що є наслідком високого місця національної культури в ієрархії соціальних цінностей серед жителів цього регіону. Натомість респонденти східного регіону найменше висловилися за першочерговість збереження рідної мови.

У всіх регіонах України серед критеріїв етнічної ідентифікації виокремлюють у першу чергу знання рідної мови. Респонденти з Західної України вище оцінюють, порівняно з опитаними зі Східної України, значущість для національності таких критеріїв, як знання мови та громадянство. У свою чергу

на Сході надають більшого значення місцю народження. Стосовно місця проживання як критерію етноідентичності по регіонах фактично не зафіксовано статистично вагомих відмінностей. Проте відмінності за етнічною ознакою позначаються на ступені національної толерантності населення. Серед перелічених в опитуванні етнічних та національних спільнот (росіяни, євреї, поляки, румуни, німці, американці, чеченці), стосовно яких визначався ступінь толерантності, індекс нетерпимості в українців у всіх випадках виявився найбільшим. Найвищий рівень нетолерантності спостерігається в українців західного регіону, які дистанціюються щодо більшості національностей, запропонованих у переліку, дистанційованість позначається на їхньому настороженому ставленні до налагодження близьких стосунків (сімейних, дружніх, сусідських) з представниками інших етнічних спільнот, що свідчить про високий ступінь етноцентричності місцевого населення.

Зазначимо, в міжнаціональній свідомості населення присутні ксенофобійні установки: у 2002 р. – 48%; у 2005 р. – 49%. Це дає підстави припустити, що в українському суспільстві залишається підґрунтя національного ізоляціонізму (у 2005 р. – 50%)⁶.

Існування в етнополітичному просторі суперечностей, пов'язаних із статусом російської мови, проявами ксенофобії, рівнем патріотизму справлятиме великий вплив на інтегративні процеси в етнополітичному просторі України. Однак впевненість респондентів в тому, що нашій країні не загрожують міжнаціональні конфлікти, з кожним роком зміцнюється:⁷

<i>Бояться міжнаціональних протистоянь (%)</i>	<i>1992</i>	<i>2000</i>	<i>2004</i>
	48,9	27,7	12,8

Події кінця 2004 р. та 2006 р. показали, що етнорегіональний чинник здатна активізувати політична нестабільність, спровокована владою. На нашу думку, збереженню лояльності регіонів України сприяє те, що етномовна та економічна

ідентичності стали незалежними в системі міжнаціональної інтеграції.

Підсумовуючи, зазначимо, що серед чинників, які загострюють регіональну диференціацію є:

1. протистояння двох несумісних типів світогляду, що поляризують Україну;

2. нерівномірне розташування продуктивних сил, неефективність державної регіональної політики;

3. регіональні відмінності у процесі етнічної самоідентифікації, політизація ідентифікаційних питань.

¹ Опитування Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О.Разумкова. – 2005. – 28 жовтня–3 листопада.

² Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України // Результати соціологічного дослідження. – Український центр економічних і політичних досліджень ім. О.Разумкова. – 2006. – Лютий.

³ Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001р. – К., 2003. – С. 56–57.

⁴ Українське суспільство 1994–2005. Соціологічний моніторинг. – К., 2005. – С. 68.

⁵ *Паніна Н.* Чинники національної ідентичності, толерантності, ксенофобії та антисемітизму в сучасній Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 43–44; Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій... – С. 8–9.

⁶ Українське суспільство... – С. 155.

⁷ Там само. – 59, 68, 156.

Валерій Лавський
Олена Бойко

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНА ЕТИКА ТА ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ УКРАЇНИ

Для більш глибокого розуміння особливостей етнополітичних процесів в Україні, їх відмінностей від інших країн, слід переглянути роль і вплив моральних факторів, значимість їх у формуванні етнополітичної свідомості і самосвідомості українського народу.

Адже специфічність їх природи, походження і впливу на етнічні, соціополітичні та інші процеси залишається малозрозумілою і з науково-теоретичних позицій неаргументованою.

На відміну від чинників, які мають матеріально-емпіричну природу, моральні фактори — це духовно-волевий прояв людської сутності і причинно-наслідковій детермінації не підлягають.

Саме тому методи і принципи наукового знання, застосовані у їх вивченні, нерідко призводять до спрощень і навіть помилок. Зрозуміти спірітично-тонкий світ моральних явищ, виходячи з аналогії соціального життя — це значить застосувати гірко відомий діалектико-матеріалістичний редукціонізм, наслідками якого є ігнорування численних поколінь, які на передсвідомому і досвідомому рівнях керувалися в своїх непростих співвідносинах моральними регуляторами, виходячи з необхідності враховування особливостей навколишнього середовища, Всесвіту. Моральні уявлення мають більш тривалу історію, ніж релігійні. Не випадково І.Кант наділяє мораль атрибутом провідника в становленні людини як соціальної істоти. Моральність людини є здатністю її зрозуміти і упорядкувати суспільні відносини, практику. Тож вона (моральність) постає як вираз

суспільно-політичної сутності людини, як прояв духовно-волевої необхідності вийти за межі належного і обмеженого, всього того, що суперечить свободі.

Свою працю “Релігія в межах тільки розуму” (1793 р.) І.Кант маніфестує словами: “... оскільки мораль ґрунтується на розумінні людини як істоти вільної, саме тому, пов’язуючи себе через свій розум безумовними законами, а значить, для того, щоб усвідомити свій обов’язок, вона не потребує ідеї іншої істоти, і для того, щоб виконати свій обов’язок, нема потреби в інших мотивах, крім самого закону. Мораль незалежна від релігії, вона є фундатором самої себе”¹.

“Сама релігія постає як відчужена форма моралі, тому і всю природу, – продовжує І.Кант, – необхідно розуміти як відповідність її форм і змісту цілям людини, які здійснюються за законами свободи”².

Мораль для Канта – це не тільки почуття сорому, честі і співчуття та “інші цінності, а в першу чергу – це почуття краси і почуття гідності людської природи”.

Особливо в ранньому розумінні етики І.Кант послідовно розділяє позицію Шефстбері – естетику пантеїзму. Разом з тим Кант усвідомлює, що в змісті моралі необхідно враховувати не тільки загальносвітні фактори, а й конкретно-географічні. “Необхідно, – стверджує мислитель, – зрозуміти, що в кожному конкретному народі співвідносяться як надбання високої культури, так і особливості сили і правильної вільної природи, що призводить до усвідомлення своєї власної цінності”.

Ці слова є також вкрай важливими для нашого дослідження, оскільки проливають світло на своєрідність кожного етносу в формуванні моралі і політичної культури.

Що ж це за фактори?

У першу чергу, це *загальновидові* особливості етносу, які своїми витокami сягають далеких часів антропогенезу, коли формувались особливості психосоматичного та духовного (антропология) надбань людства. В різних ареалах планети цей процес здійснювався нерівномірно – від дії космічних та

географічних чинників одні етноси здобули більші можливості для духовно-інтелектуального розвитку, інші – менші. Найбільш адекватним космічним мірностям світобудови (священим) була етнічна народність праукраїнців (трипільських хліборобів). В трипільській культурі, зауважує Ак. Б.Рибаків, відбувся “найвищий виплеск первісного хліборобського мистецтва, багатого космічним і міфологічним змістом.

Ймовірно, що волхви, як духовно-інтелектуальна верства трипільського суспільства, не тільки мали священні знання, а й вміли виходити на польовий рівень матеріального світу для отримання інформації з небесного середовища. За їхньою допомогою суспільство прадавніх хліборобів на території України дотримувалося найновіших світотворчих, а отже, життєдайних мірностей, закону світового ладу”³.

Необхідне, на наш погляд, ще одне посилання на І.Канта, як умову обґрунтування власного розуміння походження і сутності моралі та її ролі в формуванні етнополітичної культури. Критикуючи різновиди емпіричної етики за те, що вони намагаються вивести мораль із безпосередніх інтересів індивідів, що призводить, за Кантом, до хаосу, а не порядку, до антагонізму між людьми, а не громадської гармонії, – філософ постулює т. з. *трансцендентальну* етику з її відомим *категоричним імперативом*”. Розумна істота існує як ціль сама по собі”, – маніфестує І.Кант; тим самим обґрунтування моральних чинників здійснює за допомогою апіоризму і трансценденталізму. Останні були і залишаються незрозумілими, а значить, і несприйнятими філософами.

У нашому дослідженні – вони є відправною методологічною умовою в розумінні походження та сутності моралі і її ролі як головного фактора в формуванні соціальних інституцій, права, політики, держави.

Сутність трансцендентально – субстанційної, космологічної концепції моралі полягає в тому, щоб дослідити зв'язок між універсально-духовним змістом космічної світобудови і духовною природою людської свідомості, однією з важливих

форм “інобуття”, яким є моральність як єдино можлива форма існування людських спільнот, держави. Ми свідомо поділяємо точку зору про неземне походження людської свідомості, в структурі якої домінуючим рівнем є духовність, в порівнянні з розумово-інтелектуальним.

Сучасний стан цієї проблеми стане більш зрозумілим, якщо ми згадаємо про існуючі її інтерпретації. Це дуалізм: коли, розглядаючи людину, виходять з тіла та духа як головних показників людської природи в їх важкозрозумілому переплітінні і взаємообумовленості. Це відбувається тому, що існує традиція ототожнювати розум і дух. Але розум – це не дух, а лише прояв духу. Розум співвідноситься до духу як частина до цілого. Дух – значно безмежніше і глибше розуму (інтелекту)⁴.

Розум (інтелект) – це явище земного походження і призначення. Мета розумової діяльності полягає в досягненні безпосередньої користі, задоволення природних потреб, зумовлених існуванням організму (тіла). Виходити за межі безпосередньо-прагматичного пристосування розум не має потреби. Розум – це органон практично-безпосереднього пристосування, засіб досягнення конкретної мети задовольнити свого носія – тіло.

Дух не має конкретно-утилітарної призначеності, а тому він не обмежений у своєму прояві ані часовими, ані просторовими вимірами (координатами).

Дух є носієм таких якостей, природу і походженням яких посиленням на земні фактори пояснити не можливо. В першу чергу це почуття, в основі якого не покладені розрахунки користі, задоволення, егоїзму. Це – любов, в її автентично християнсько-вселенському прояві.

Доцільним у контексті нашого дослідження є слова Канта: “Зізнаюся, що я схильний до ствердження існування в світі нематеріальних істот і з урахуванням власної душі. Тому людську душу необхідно вважати одночасно поєднаною з двома світами,... і вона в цьому житті перебуває в тісному зв’язку з усіма нематеріальними істотами духовного світу, сприймаючи від них

враження, які вона, як земна людина, не усвідомлює до тих пір, поки діє благополучно (одержує насолоду від матеріального світу), тобто живе як практичний розум (інтелект) – В. Л.

У такому розумінні душа – явище трансцендентне, позадосвідне, “річ в собі”, (Ding an Sich). Будучи явищем вселенсько-космічним, універсальним, душа (дух) здатна успішно існувати навіть на рівні матеріальних втілень і умов. Припустимо, що земне життя – це один з нижчих рівнів існування душі (духовної монади), (неділимої духовної одиниці, субстанції). Засобом пристосування в незвичайних земних умовах стає набуття уміння пристосування: інтелектуально-розумова здатність розбиратися в матеріально-речовому просторі і часі. Втілена в обмежений матеріально-речовий субстракт – “тіло”, душа вимушена бути залежною від свого носія.

Відгукуючись до всього світлого і нетлінного, святого і безумовного, душа – цей неділимий “квант Абсолютного духу” – змушена докладати неабияких зусиль, щоб не дозволити “тілу” повернутися в звичайний стан тваринної природи. Засобом впливу на тіло, природу і стане здатність душі до трансформації однієї з численних якостей – розуму, інтелекту. Зазначимо, що розумність, мудрість – це, безперечно, головна якість духовного джерела. Тому, саме пристосування до земних умов приведе до зміни розуму інтелектом. Себто, такого стану мудрості, коли з’являється нічим не обмежена (в першу чергу моральними пересторогами) суха раціоналістична здатність пізнання поверхневих рівнів оточуючого світу і згідно з одержаним однобоким знанням перетворення його в своїх корисливих цілях.

Розум є показником Духа, а активність третього центру – свідомством. Таким чином... розум є головним свідомством серця.

Відповідно, духовна природа символізується переважно серцем, розум – оком відкритим, що є символом шишкоподібної залози (око циклопа), третя система – квіткою, в розенкрейцерській філософії і масонстві – розою, чашою або навіть

рукою.

У древній мудрості, з метою свідомого обману, головним визначається мозок, розум. І лише потім повідомляється про адекватне місцезнаходження духовного вогнища.

У християнстві, навпаки, головним органом духовної відповідальності є серце.

У серці – в цьому горнилі почуттів і волі піддаються кінцевій обробці сирий, неформлений напівфабрикат розумової діяльності. “Але не тільки з мозку серце одержує опрацьовані думки, сенсорні сприйняття, але саме володіє дивною, важливою здатністю одержувати зі світу духовного екзогенні, не тотожні органам почуттів, почуття щонайвищого порядку”⁵.

“Серце”, таким чином, уже в сиву давнину викликало глибоку повагу як один з головних органів пізнання, думки і переживання. В ньому народжується мудрість, яка просякнута духовними променями. “Тому, якщо серце обділене Божою благодаттю і не сприймає ззовні трансцендентного впливу Духа істини і добра, а підпорядковане до сприйняття Духа зла, брехні, гордині, то безумство породжується і живе в ньому”.

Навіть сучасній науці важко зрозуміти, як такий важливий фізіологічний орган, як серце, може бути органом пізнання. Християнство не випадково віддає належну шану серцю як найважливішому органу духовного накопичення і очищення, вважаючи його своєрідним центром переробки трансцендентальної мудрості і добротності.

Християнство свідомо знімає покривало тайни в розумінні ролі серця, в складному процесі трансформації людської природи, на відміну від древніх окультних шкіл.

Пояснення одне: ця релігія призначається широкому загалу, – і в цьому її чутливо-прогресивне покликання.

Свідоме використання терміна в традиції давніх греків означало не тільки серце в прямому значенні, але й душу, настрій, думку, розум. Тому маємо підставу стверджувати, що кордоцентризм – як філософія серця – започатковується ще за хрис-

тиянської епохи.

Велике значення серця в духовному оновленні людини приділялося в древніх містеріях, найважливішим місцем ініціацій яких була “Зала Серця”, де здійснювалися необхідні для цього процедури.

Відголоском цієї тайни в християнстві є *алтарь* – одне із сакраментальних і загадкових місць у церкві. Саме воно є місцем перехрестя двох світів: трансцендентального і емпіричного, божественного і земного; місцем, де теологіальні (надприродні) чесноти трансформуються в морально-земні. До теологіальних чеснот відносять віру, надію, любов як способи присутності Бога в людині. Ці чесноти мають універсально-трансцендентальний, надприродний, божественний характер, і тому мають імперативно-загальне призначення. Заклики з безмежною вірою і всепоглинаючою любов’ю відносять до Бога і людей, беззастережно довіряти обітницям і обіцянням спасіння – це підґрунтя моральної концепції християнства.

Сучасне моральне богослов’я використовує систематизацію моральних чеснот, спираючись на уяви античності. Розсудливість, поміркованість і мудрість визначаються як кардинальні чесноти, тобто як головні, з яких випливають інші. Це вісь, на якій тримається будівля морального життя людини. Довкола них групуються інші чесноти: вдячність, правдомовність, щедрість, благовоління, повага, послух, інші.

Проте в центрі пошуків морального обґрунтування людського життя знаходиться аналіз психофізичних особливостей людини (проблема тіла – душі – Духа).

Тому проблема серця займає одне з центральних місць у системі морально-етичних цінностей християнства. “Як людина мислить своїм серцем, такою вона і є”, – декларує християнство свою філософію кондоцентризму”.

Непересічне значення серця в обґрунтуванні людських вчинків зустрічаємо в багатьох біблейських сюжетах. Але головне його призначення: “Шукати і знаходити Бога, без нього

людям не знайти його” (Діяння Апостолів, 17,27).

Про благодатний вплив Духа Божого на серце свідчать пророки, святі, монахи, прості люди.

“Бог був в серці моєму, як негасимий вогонь”, - каже св. Пророк Ієремія.

“Непідвласний всякому розуму (Бог) входить в серце, живе в ньому... Чисте серце носить Бога в собі”, ... “Блаженні чисті серцем, вони Бога узрять”.

“Вогонь духовний, прийшовши в серце, оживляє молитву, а по вознесінні її на небо буває сходження вогню небесного в горницю душі”, – свідчить Іоан Лівствічник.

Слід підкреслити, що звертання до серця, як головного органу трансцендентального пізнання, стає домінуючим у філософії Росії та України. Відома всьому світові “загадковість” руської, слов’янської душі, її “таємничість”, “непередбаченість” може бути зрозумілою через вивчення кордосенситивних і трансцендентальних здібностей слов’янського етносу.

Трансцендентально-сенситивні особливості пізнання представлені різного кшталту екстеріоризацією думки, телепатичними, медіумо-спіритичними можливостями, магією і багато чим іншим, що може бути охарактеризоване як містика, але є такими ж необхідними і достовірними в пізнавальному процесі, як почуття, розум, наука. Вони є свідомством безмежного за своїми можливостями безсмертного духу, який є над бажанням усіх представників людської популяції, проте значно потужнішим у своєму прояві. Він притаманний протоукраїнському етносу.

Відомий вислів: людину формують зовнішні обставини, в теоретично-узагальненій площині постає як універсальний закон: фізично-соматичні, психічні, духовні та інтелектуальні характеристики етносу народу формуються під впливом географічно-планетарних та космічних факторів. Кожна окрема етнічна спільнота, а потім і суперетнос, накопичує в своєму генофонді, а потім і в соціокультурі потужні резерви творчої енергії, життєво необхідного імпульсу, “волі до життя”, “інс-

тинкту зростання”, “волі до влади”.

Під дією саме всесвітньо космічних факторів той чи інший етнос переживає неабиякий підйом, що знаходить відображення в терміні “пасіонарний поштовх”⁶.

Збереження і застосування накопичених резервів залежить також від так званих “етнічних революцій”, великого переселення народів, вплив яких відчув кожний етнос. Особливо деструктивним цей процес був для протоукраїнців, – його результатом був поділ на західних і південних.

Ядром південних протоукраїнців були анти, які і започаткували народження титульного етносу полян, – безпосередніх пращурів сучасного українського народу.

Саме поляни, внаслідок своїх природних здібностей, зумовлених особливістю антропогенного ландшафту, стають виразниками принципово нової культури. В загальних рисах стрижень цієї культури полягає в більш доцільному гармонійному симбіозі з навколишнім середовищем. Варто нагадати, що саме український етнос є винахідником твердих сортів пшениці, плуга, більш продуктивних засобів сільськогосподарського виробництва. Наприклад, наші пращури винайшли таку форму упряжі, яка розміщалась не на шиї тяглової худоби, а передпліччях, що в декілька разів підвищувало продуктивність праці. Величезні надбання в побудові житла, ремісничій та побутовій інженерії. Значні досягнення в формуванні естетичної свідомості, що демонструє рівень художньої майстерності гончарного та ткацького ремесел, мистецтво танку і співанок, непересічного рівня побутового дизайну: вишиванки, рушники, багато іншого.

Великі досягнення і прогресивні інновації в зброї, в військовому мистецтві, стратегії і тактиці, дипломатії, релігії, моралі, що навіть у наступні сторіччя (козацька доба, Друга Вітчизняна війна) вражали сучасників. Український етнос з часів Київської Русі, як з точки зору біологічно-популяційних факторів, так і державно-інституційних, не мав рівних в Європі. Візантійські історики дивувалися силі русів, кожен з яких міг

зігнути монету, однією рукою звалити коня. Дивувались і шляхетності русів, які завчасно попереджали про свої воєнні походи: “іду на Ви”. І мужність руських воїнів не знала меж: честі, гідності віддавалася перевага перед смертю, – (мертвые сраму не имут).

Державотворення і правопорядок будувалися на підґрунті моральних імперативів. Високодуховний етнос полян досить передбачено і свідомо будує свої відносини з існуючими етнічними спільнотами, в першу чергу на засадах мирного співіснування і поваги. Свою місію як суперетносу протоукраїнці вбачали на шляху не насильницьких, деспотично-тоталітарних форм співіснування, тому велич духу і високі моральні надбання зумовили значно більший рівень гуманності на всіх ланках державного і сімейного життя, в порівнянні з європейськими країнами.

Пасіонарний етнос без обмежень ділився своїми надбаннями з іншими народами, екстраполюючи свої природні здібності в єдину соціокультурну скарбницю, власниками і користувачами ставали всі народи Київської Русі.

Наслідком контактування провідного (титульного, – І.В.Варзар) з менш духовно і культурно розвинутими народами, на засадах місіонерсько-просвітницького, духовного збагачення, постане утворення унікальної політичної федерації: держави Київської Русі.

Наші пращури проторували шлях до майбутніх моделей об'єднання людських спільнот на підґрунті свободовиявлення і рівноправ'я, і тим самим, мабуть, вперше в історії людської цивілізації була обґрунтована ідея, що людина – істота політична (*Homo politicus*).

Саме тому в світлі політичної етнології, у витоків якої, як і в її розвитку, стоїть потужна постать українського вченого Івана Михайловича Варвара, ми маємо глибше зрозуміти головні чинники державотворення і інституцій, виходячи з розуміння особливостей духовного і політичного потенціалу титульного народу-етносу, яким є український народ. Нема особливої

потреби говорити, що ця проблема особливо актуальною і нагальною є сьогодні, коли безліч вождів і партій вказують своїм керівним перстом, до якої моделі цивілізації прихилитись Україні і українському народу. Розпізнайте істину і вона зробить Вас вільними, наголошується в Біблії. Усвідомити могутній духовний потенціал українського народу, який є надбанням Всесвітньо-Божественного благовоління і його безмежно глибокої людяності, означає побачити Істину без ідеологічних, націоналістичних і інших пристрастей, – і довіритись їй, йти за нею, допомагати їй і жити від неї. Український народ, один із небагатьох на планеті, є генератором Всесвітньо-Божественної Духовності, яка як безсмертний факел вказує, як йому будувати свою державність, свою культуру. І ані американський, ані європейський, ані російський способи життя з їх дивними ідеалами неприйнятні українському народу, Україні. Вчитися на їх прикладі можна, прийняти – ні. Тому що призначення українського народу ініційоване Всесвітньою Волею, Божим Провидінням.

І, можливо, шлях, яким український народ несе свій Хрест, важкий і тернистий. Але він єдиний і безкомпромісний, тому що це шлях до Істини і Щастя, і тому він кращий за шлях Іуди Іскаріотського.

¹ Кант И. Сочинения. Т.6 М., 1963–1966. – Т.6. – С. 174.

² Там само, Т.4. – С. 7.

³ Мицик М. Людина як частка Всесвіту. До проблеми космічного походження. – К., 2006, – С. 119.

⁴ Архиепископ Лука (Войко-Ясенецкий). Дух. Душа и Тело. – Православный святотихоновский институт. – М., 1987.

⁵ Архиепископ Лука.

⁶ Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. Мысль. Москва, 1989. – С. 19.

Макаренко Наталія

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ РЕГІОНІВ: ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Державна етнополітика розуміється як комплекс політико-правових засад і інституцій задля функціонування і регулювання життєдіяльності етнонаціональних спільнот України. При цьому необхідно зазначити, що етнонаціональні відмінності, які мають місце по регіонах України, суттєво впливають на формування та, особливо, впровадження державної етнонаціональної політики.

Стратегічні напрями етнонаціонального розвитку України в цілому відображені в головних державних актах України – Декларації про державний суверенітет від 16 липня 1990 р., Акті проголошення незалежності від 24 серпня 1991 р. та Конституції України, прийнятій 28 червня 1996 р. Першим спеціальним законодавчим документом України, в якому визначені основні засади її етнополітики, стала Декларація прав національностей України від 1 листопада 1991 р. Декларація проголосила рівноправність усіх етнічних складових українського суспільства, зокрема: рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права; заборону дискримінації за національною ознакою; зобов'язання держави щодо створення умов для розвитку всіх національних мов і культур; вільне користування рідними мовами в усіх сферах суспільства; право на громадські об'єднання.

Для реалізації положень Декларації 25 червня 1992 р. було ухвалено Закон України “Про національні меншини”¹, яким гарантувалося право меншин на національно-культурну автономію, створення умов для відродження і розвитку їхньої культури, свободи творчості. Важливою складовою Закону стала його 8-а

стаття, яка надавала можливості вжити національну мову в роботі державних органів, підприємств, установ, організацій і громадських об'єднань нарівні з державною мовою. Важливість цієї статті пов'язана з тим, що в Україні внаслідок історичних та інших причин мовний фактор виступає як самостійна причина посилення регіоналізму. Як відомо, в Донбасі та Криму значна кількість населення вважає своєю рідною мовою – російську. Саме в цих місцях для сотень тисяч українців (по Україні – понад 4,5 млн. чоловік) рідною мовою є російська. Тому реакція на прийнятий у 1989 р. “Закон про мови”² була дуже гострою; він був сприйнятий як загроза рідній мові, як витіснення російської мови, насильницька українізація. Майже в усіх вимогах страйкуючого Донбасу середини 90-х рр. можна було зустріти пункт про відмову від “українізації російських шкіл”³. Через бойкотування російськомовних регіонів України “Закон про мови” фактично не запрацював. Хоча згідно з Законом йшлося лише про поширення українсько-російської двомовності, збалансування вживання двох мов, підвищення культури вжитку української мови. Зазначимо, що турбота про збереження української мови була цілком об'єктивною. Річ у тім, що в Україні проблема збереження культурної самобутності стоїть не лише перед етнічними меншинами, а й перед титульною нацією – українцями, мовно-культурна самобутність яких значною мірою втрачена, а права на освіту, отримання інформації рідною мовою залишаються не забезпеченими повною мірою.

Про широку підтримку двомовності в різних формах висловилося від 82 до 90% виборців у Донецькій та Луганській областях, які взяли участь в опитуванні у березні 1994 року⁴. Мовний факт став елементом передвиборної президентської кампанії Леоніда Кучми. Популярність ідеї підтримки російської мови стала такою високою, що тезу про необхідність надання російській мові статусу офіційної змушений був включити до своєї передвиборної програми й суперник Леоніда Кучми – Леонід Кравчук. В останніх “виборчих перегонах” мовний фактор знов став “розмінною політичною картою”.

Треба відзначити, що мовний аргумент у передвиборній президентській боротьбі Ющенко—Янукович відігравав прямо протилежну роль на Сході й на Заході держави. Якщо на Сході обіцянка надати російській мові офіційного статусу викликала високу підтримку в населення загалом по Україні, то ця ж теза викликала таку ж емоційну, але негативну реакцію на Заході. В Україні не втрачає своєї актуальності полеміка навколо статусу державної мови. Надання такого статусу тільки українській мові (стаття 10-а нової Конституції України), з наступними відповідними видозмінами в системі освіти, російськомовна сторона розцінює як етноцид українських росіян. У свою чергу, україномовна сторона вважає, що надання статусу державної ще й російській мові зміцнить її панівне становище й буде продовженням лінгвоциду та етноциду українського. Причина такого “взаємно-зворотного” ставлення прихована в прагненні зберегти якомога більше “підданих” у своєму мовному ареалі, що має політичну мотивацію.

Ставлення до моделі мовного розвитку у регіонах України дає змогу простежити **таблиця А⁵**

Регіони	Ставлення до мовної моделі України в регіональному розрізі (у %)			
	визнання тільки української мови	визнання тільки російської мови	визнання україно- російської двомовності	визнання всіх мов, включаючи мови національних меншин України
Центр	22	1	56	21
Схід	10	7	67	16
Захід	63	1	15	21
Південь	11	2	68	19
АР Крим	6	6	69	20
Загалом	23	3	53	19

Отримані результати говорять, що у масовій свідомості населення України домінує ідея державної україно-російської двомовності. Виняток становлять мешканці західного регіону, які однозначно висловилися за існування однієї державної мови, якою має бути українська.

Для зняття гостроти мовного питання та вирішення статусу української та російської мов у вересні 2006 року Міністерством юстиції була завершена підготовка концепції державної мовної політики, яку планується винести на громадське обговорення.

Однак мовна поведінка є лише найпомітнішим чинником регіонального розмежування, яке, крім того, виявляється в різній оцінці явищ минулого, в політичних орієнтаціях.

Для виявлення бажаної моделі культурного розвитку регіонів респондентам пропонувалося визначити черговість збереження окремих національних традицій.

Таблиця Б. Ставлення до збереження національних традицій у регіонах України⁶

Традиції	Регіони				
	Центр	Схід	Захід	Південь	Крим
Вживання рідної мови	1.88	1.72	1.97	1.88	1.94
Дотримання національних обрядів	1.71	1.54	1.83	1.61	1.46
Святкування релігійних свят	1.55	1.54	1.82	1.55	1.51
Співання народних пісень, розповідання казок	1.40	1.41	1.57	1.38	1.46
Збереження нац.історії	1.40	1.52	1.64	1.50	1.60
Приготування нац.страв	1.48	1.58	1.66	1.62	1.58

З метою збільшення вибіркової сукупності в регіональному розрізі для аналізу використовувалися макрорегіони.

Регіональний розподіл важливості збереження традицій свідчить про диференціацію макрорегіонів щодо цього питання. Учасники дослідження із західного макрорегіону виявили найвищий рівень усвідомлення важливості всіх запропонованих для оцінки національних традицій. Значимість відмінностей середніх по західному макрорегіону з іншими макрорегіонами, включаючи південний регіон та Крим, становила не менш ніж 5 відсотків. Водночас між останніми не існує статистично значимих відмінностей, за винятком ставлення до збереження традиції розмовляти рідною мовою та дотримуватися національних обрядів.

На тлі загального великого значення для учасників опитування збереження рідної мови респонденти зі східного макрорегіону найменше висловилися за першочерговість збереження цієї традиції. Учасники опитування з цього макрорегіону, а також південного регіону та Криму нижче, ніж інші респонденти, оцінюють важливість збереження національних обрядів. В цілому, як показує проведене опитування, у респондентів зі Східної та Західної України є відмінності в поглядах на ступінь важливості тих чи інших національних традицій, дещо по-різному вони оцінюють і важливість окремих критеріїв для етнічної ідентифікації людини.

Таблиця В. Критерії етнічної ідентифікації у регіонах

Критерії національності	Регіони				
	Центр	Схід	Захід	Південь	Крим
Знання мови	1.77	1.72	1.86	1.81	1.79
Громадянство	1.45	1.43	1.60	1.53	1.51
Національність батька	1.70	1.58	1.56	1.48	1.66
Національність матері	1.61	1.52	1.61	1.35	1.70
Знання історії	1.69	1.70	1.69	1.72	1.83
Місце мешкання	1.29	1.35	1.29	1.38	1.37
Місце народження	1.28	1.32	1.21	1.27	1.35

Отже, в усіх регіонах України серед критеріїв етнічної ідентифікації виокремлюють у першу чергу знання мови, інші критерії загалом між собою розрізняються незначною мірою. Респонденти із Західної України вище оцінюють, порівняно з опитаними зі Східної України, значимість для національності таких критеріїв, як знання мови та громадянство (значимість відмінностей на один відсотковому рівні). У свою чергу, на Сході надають більшого значення, порівняно із західним регіоном, місцю народження. Стосовно місця мешкання як критерію національності по регіонах фактично не зафіксовано статистично значимих відмінностей.

Результати соціологічного опитування дають нам змогу зробити висновок про те, що в Україні немає конфлікту етнічних субкультур. Можна говорити лише про наявні значні ментальні, світоглядні відмінності між субкультурами, умовно іменованих західноукраїнською та східноукраїнською.

Якщо говорити про українців загалом, то можна виокремити кілька критеріїв етнічної самоідентифікації особистості. У цьому процесі перетинаються групові та індивідуальні, історичні та регіональні, конфесійні, мовні та етнографічні чинники. За цим стоїть історія становлення етносу, неоднорідність формування нації. Як відомо, український народ упродовж сторіч, не маючи своєї державності, був розділений між кількома державами – Росією, Польщею, Австро-Угорщиною, Румунією, Чехословаччиною. У кожній з держав були свої особливості політичного устрою, соціально-економічного укладу, умов етнокультурного розвитку. Всі ці чинники істотно вплинули на характер самосвідомості окремих груп українців, його мовно-культурні характеристики, рівень самосвідомості, а також на ставленні до багатьох явищ історичного минулого. Наприклад, специфічне відображення в історичній пам'яті знайшли події, які розгорнулися в різних регіонах після Лютневої революції 1917 р. в Росії та розпаду в листопаді 1918 р. Австро-Угорської імперії. В цей час участь у них взяли Українська народна республіка на чолі з Центральною Радою, Українська народна республіка на чолі з Центральним виконавчим комітетом

Рад (з 6 січня 1919 – Українська Соціалістична Радянська республіка), Західно-Українська народна республіка та Донецько-Криворізька Радянська республіка, Галицька Радянська республіка та Республіка “Кубанський край”, ряд державних утворень Криму. Відлуння цих непростих подій, незважаючи на їх офіційне, не завжди об’єктивне трактування, і далі активно жило в пам’яті очевидців, спогади про них, людська оцінка давалися старшим поколінням підростаючому. Це спричинило, серед іншого, до виникнення в межах одного етносу етнографічних груп, які мають, крім загальноукраїнської, ще й локальну етнічну самосвідомість.

Труднощі державотворення й формування української нації були також продовжені ще на понад 70 років під час існування радянської імперії. Чи була зліквідована колективна пам’ять нашої нації ?

Результати опитування показують, що ця пам’ять продовжує своє існування. А до того ж колективна пам’ять українців, як показує таблиця, має регіональну специфіку.

Таблиця Г. Регіональний індекс оцінки історичних персоналій та подій⁷

Історичні персоналії та події	Регіони					
	Центр	Схід	Захід	Південь	Крим	Загалом по Україні
Переяславська рада 1654 р.	2.47	2.59	2.18	2.51	2.15	2.43
Запорізька Січ	1.68	2.58	2.74	2.67	2.04	2.63
Гетьман Іван Мазепа	2.28	2.09	2.55	2.23	1.66	2.24
Жовтнева революція 1917 р.	2.01	2.13	1.57	2.35	2.24	2.01
Симон Петлюра	1.80	1.52	2.14	1.50	1.20	1.71
Українська Повстанська Армія	1.89	1.62	2.28	1.44	1.46	1.81
Степан Бандера	1.69	1.41	2.23	1.39	1.10	1.65
Правління В.Щербицького	2.07	2.17	1.80	2.11	1.88	2.05
Розпад Радянського Союзу	1.64	1.29	2.40	1.35	1.05	1.62
Проголошення незалежності України	2.22	1.72	2.82	1.83	1.60	2.10

Наведені дані дають змогу говорити про існування двох закономірностей. По-перше, більшість історичних подій та персоналій, причетних до становлення української державності, мають найбільш високий індекс позитивної оцінки у західному макрорегіоні. По-друге, найбільш виражене негативне ставлення до історичних персоналій та подій, що причетні до становлення української державності, характерне для опитаних у Криму.

У політичному плані процес етнічної самоідентифікації спочатку відбувається по лінії відмежування від інших національностей, а відтак іде вже саме розрізнення за належністю до етнотериторіальних та етнографічних груп. Особливо характерне останнє для Західної України. Отже, спочатку уточнюється територіальна належність: “східняк–західнянець”. Корені такої диференціації – історичні.

Слід зазначити, що впродовж останніх двох сторіч східні та північні регіони сучасної України заселялися й освоювалися українцями та росіянами. Нова хвиля переселень в Україні, що супроводжувалася взаємодією й трансформацією культурних установ та орієнтирів поведінки, привела до індустріалізації Донбасу та Придніпров’я. З кінця 50-х років міграційні потоки в ці регіони припиняються, оскільки тут згортається широке будівництво нових промислових об’єктів. З цього часу можна говорити про формування в цих регіонах усталеної територіальної спільноти людей⁸.

Сучасні кордони України склалися тільки в середині 50-х років, коли до складу республіки увійшов Крим, більша частина населення якого проживає на цьому півострові у першій та другій генерації. Історично зумовлені “націоналізація” заходу та “інтернаціоналізація” сходу – найбільш впливові й настільки ж різні тенденції, які сформували у населення України особливості національної ментальності і можуть посилити розкол принаймні на дві України в рамках єдиного географічного простору.

Дослідники відмічають відмінності ментальності населення Сходу й Півдня України від ментальності мешканців Західної

України, говорячи про те, що по Збручу проходить кордон двох цивілізацій – західно-католицької й східно-православної⁹.

На наступному етапі етнічної самоідентифікації конкретизується належність до тієї чи іншої етнографічної групи. Цей процес характерний для західних українців, оскільки саме там ще й у повсякденній свідомості збереглося віднесення людини до низки етнографічних груп (бойки, гуцули, лемки, русини). Останнє певною мірою перетинається з належністю до територіальних груп українців: волинян (північно-західний регіон), галичан (західний регіон), закарпатців, буковинців (південно-західний регіон). Якщо говорити про східних українців, то у їхній свідомості відсутня належність до конкретних етнографічних груп.

Завданням державної етнополітики є, серед іншого, сформуванню такої стратегії етнополітики, яка б сприяла консолідації української нації, стала б запорукою її внутрішньої цілісності, національної безпеки та стабільності України.

Регіональним фактором значною мірою зумовлені соціально-економічні та політичні взаємовідносини з прикордонними державами. Закон України “Про національні меншини” (ст.9) гарантує особам з-поміж національних меншин та їхнім громадським об’єднанням вільно вступати і підтримувати зв’язки з особами своєї національності та їхніми громадськими об’єднаннями за межами України, отримувати від них допомогу для задоволення мовних, культурних, духовних потреб, брати участь у діяльності міжнародних неурядових організацій¹⁰.

Приміром, серед пріоритетів зовнішньої політики Росію назвала більшість опитаних у Криму, Дніпропетровській, Донецькій областях, північно-східному і центральному регіонах України. На Західну Європу орієнтуються здебільшого в Західній Україні¹¹.

Наприклад, українсько-польські стосунки будуються з обов’язковим урахуванням присутності польської меншини в Україні (за статистикою – 290 тис.чол.) та українців у Польщі (понад 300 тис.чол.). Враховується й історичний досвід відносин обох держав і народів. Питання національних меншин включено

до компетенції Консультативного Комітету Президентів України і Польщі від дня його створення. Зазначимо, що поява такого органу – безпрецедентне явище в історії двосторонніх відносин України зі світом. Питання захисту прав меншин – це не лише проблема політична, а й культурна та конфесійна. У місцях компактного проживання поляків – Житомирській, Львівській, Хмельницькій, Київській областях та Києві – будуються нові або відроджуються колишні католицькі храми, відкриваються релігійні навчальні заклади.

У цьому плані показовим є приклад взаємин України та Угорщини. Відомо, що в Україні (Закарпаття) проживають 160 тис. осіб угорської національності. Першою угодою, що не мала аналогів у практиці міжнародних відносин, був українсько-угорський документ про захист прав національних меншин (травень 1991 року). З цього приводу було створено змішану комісію. Причому статті про права національних меншин, що є в цьому документі, охоплюють значно ширший спектр, ніж Заключний Гельсінський Акт. Угорська сторона подає й фінансову допомогу районам, у яких проживають угорці.

Однак тривогу викликає намагання певних політичних сил окремих країн фальсифікувати національну політику України. Йдеться про деякі російські, румунські та інші організації. Так, підтримка офіційного Бухареста радикально налаштованих етнічних румунів України; проведення заходів, спрямованих на загострення ситуації в краї, спрямовує діяльність національних товариств Буковини “Дунай і море”, Товариство ім. Е.Емінеску” в напрямі сепаратизму. Ймовірно припустити, що наслідками такої діяльності товариств, не в останню чергу через активне втручання Бухареста, може бути мобілізація населення так званих “історичних румунських територій” навколо іредентистських гасел, що не виключає в майбутньому порушення питання про зміну кордонів між Україною та Румунією.

Занепокоєння викликає політизація національних російських товариств, їх панросійська спрямованість, а також завдання, які вони ставлять на сьогоднішній день.

Отже, в процесі державотворення сформувалась справжня демократична концепція державної політики України в галузі міжнародних відносин. Україна є чи не єдиною європейською державою, яка одним з пріоритетних напрямів своєї політики визначила завдання забезпечення через відповідне законодавство, державні програми рівних можливостей для розвитку всіх громадян, незалежно від їх національностей.

Ключовою проблемою національного відродження залишається народна освіта. Законодавча та концептуальна база забезпечення прав національних меншин на освіту в Україні розробляється у відповідності до міжнародних документів: Декларації ООН про права людини (1990), Рамкової конвенції про захист національних меншин (1994), Гаазьких рекомендацій з прав національних меншин на освіту (1996), Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (1997), Ослівських рекомендацій з мовних прав національних меншин (1998). Минулого року Постановою Верховної Ради Україна приєдналася до Європейської хартії регіональних мов або мов меншин і під державний захист було взято тринадцять мов національних меншин. У державній програмі розвитку освіти національних меншин на період до 2005 р. передбачено вирішення таких важливих питань, як відтворення освітніх закладів з рідною мовою навчання, оновлення змісту освіти та виховання дітей, науково-методичне, кадрове, матеріально-технічне забезпечення навчання. За роки незалежності багато зроблено задля створення реальних умов для вивчення рідної (національної) мови, історії, культури. Якщо наприкінці 80-х рр. викладання в школах провадилося лише 4 мовами (російською, молдавською, угорською та польською), то тепер — 18 мовами. Навчання має різні форми: від вивчання як предмета до факультативу. Серед понад 22 тисячі загальноосвітніх шкіл (на 2004 р.) 2561 працює з російською мовою навчання, 108 — румунською, 65 — угорською, 18 — молдавською, 7 — кримськотатарською, 5 — єврейською, 3 — польською, у 2466 школах навчання провадиться двома і більше мовами.

Багатоетнічність народу України, котрий включає нині представників понад 130 національностей, на початку ХХІ ст. стає важливим чинником соціальних, політичних процесів, що відбуваються в суспільстві. Дедалі стає очевиднішим, що для стабільного розвитку України потрібно враховувати інтереси та створювати необхідні умови для розвитку національних груп, які налічують нині 14 мільйонів чоловік. Це має стати запорукою її безпеки та входження в світове співтовариство.

¹ Закон України “Про національні меншини в Україні” // Інформаційний бюлетень Міністерства України у справах національностей, міграції та культурів. – 1995. – №2. – С. 7–9.

² Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки про мови в Українській РСР // Відомості Верховної Ради УРСР. Додаток №45. – К., 1989. – 28 жовтня. – С. 60–61.

³ *Мельниченко В.* Чи загрожує Україні “кримізація?” // Демократична Україна. 1994. – 8 серпня.

⁴ *Шульга М.О.* Проблеми формування державної регіональної політики // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. – К., 1995. – С. 17.

⁵ Див. *Стегній О., Чурилов М.* Регіоналізм в Україні як об’єкт соціологічного дослідження. – К., 1989. – С. 66–67.

⁶ Там само. – С. 156.

⁷ Там само. – С. 60–61.

⁸ *Загребська А.Ф.* Організовані переселення в системі міграцій населення УРСР. – К., 1974. – С. 24–25, 33–37. Демографическое развитие Украинской ССР (1959–1970). – К., 1977.

⁹ *Шилов В.Н.* Ментальність населення: регіональний аспект // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. – С. 239.

¹⁰ Закон України “Про національні меншини в Україні”. – С. 8–9.

¹¹ *Васильєва Л.* Вплив регіоналізму на формування зовнішньої політики України // Віче. – 1997. – №10. – С. 14.

Мозговий Артем
Гринюк Тетяна

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНЕ БАЧЕННЯ БАГАТОАСПЕКТНОСТІ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ЧИННИКІВ У ВИЗНАЧЕННІ ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ

Етнонаціональні аспекти прояву політико-географічної проблематики у її множинному науковому форматі досліджує низка наукових напрямів та окремих наук, що мають відношення до її різних циклів. Суспільно-географічний науковий цикл має у своєму арсеналі політичну географію та етногеографію, що безпосередньо переймаються вивченням даної сфери. В той же час, гострота сучасної етнополітичної ситуації у багатьох державах світу, в тому числі, у державах транзитивної економіки, до яких належить Україна, вимагає комплексності та багатоаспектності у дослідженнях. Таким чином, існує залежність по системі прямих і зворотних зв'язків між різними науковими напрямами. В системі сучасних суспільно-географічних досліджень розширюють сферу свого впливу політико- та етногеографічні наукові розробки, що дають змогу вивчати об'єкти комплексно та багатоаспектно. До таких об'єктів належать суспільні конфлікти, що супроводжують розвиток людства протягом всієї історії його існування. Політико-географічна наукова сфера дозволяє вивчати суспільні конфлікти у різновекторних системах комплексно, з урахуванням опосередкованого впливу низки просторових чинників.

Серед решти наукових напрямів, що переймаються проблематикою етнополітичних процесів та їх похідної – суспільних конфліктів, визначається етнополітика, геополітика, політична наука (політологія). За їх участю розкриваються різні аспекти та масштаби змістовно цілісного об'єкта – сучасної

етнополітичної ситуації в державах світу. З ними політична географія та етногеографія узгоджуються категоріально та за змістом певних аспектів. Важливість цих напрямів суспільної географії визначається, перш за все, гострою необхідністю обґрунтування політичних та етнополітичних процесів у світі не лише загалом, за їх фактичною констатацією, а й з намаганнями пояснити впливову, іноді визначальну дію просторових чинників. Сучасний етап суспільно-політичного розвитку глобальної геосистеми розкриває новітні тенденції, що формуються під впливом зіткнення геополітичних, етнополітичних та політико-географічних інтересів не лише держав транзитивної економіки, як нових суб'єктів у системі глобальних відносин, а й інших різнорангових регіональних фігурантів. Такими є політико-географічні об'єкти, що несуть у собі ознаки суспільно-політичного конфлікту як то: територіальні претензії, зіткнення певних майнових інтересів, міжрасові, міжетнічні та міжкласові конфлікти, етноконфесійні протиріччя, конфлікти ідеологічного змісту. Серед таких об'єктів – території з невизначеним міжнародно-правовим статусом, спірні території, існування яких не узгоджено з нормами міжнародного права, незаконно окуповані, підопічні території, самопроголошені держави, що не існують “де-юре” тощо. Детальне дослідження вищезгаданих об'єктів дозволяє встановити першопричини їх проблемності, що криються не лише у політичній площині. Тривалість та складність процесів самовизначення таких об'єктів, їх ідентифікація, спірність процесів державотворення в окремих з них перетинаються з низкою таких супутніх суспільно-географічних особливостей, як економічні інтереси, вплив соціального та ресурсного чинників, електоральна структура населення тощо.

Для “умовно стабільних” регіонів та держав світу актуальним у системі суспільно-географічних досліджень залишається сектор електоральної поведінки населення, що знаходить відображення у науковому напрямі “електоральна географія”. Структура політичних симпатій та антипатій населення

лише підтверджує припущення про наявність кореляційного зв'язку між ними та існуючими протиріччями і суспільними конфліктами, що можуть виникнути на підґрунті етнонаціональних, етноконфесійних проблем, пов'язаних з прагненням національних меншин та неконсолідованих етнічних груп до самоідентифікації.

Отже, констатуємо значні перспективи щодо міждисциплінарної взаємодії у площині перетину політико-географічних, геополітичних, етнополітичних, етноконфесійних та електоральних аспектів сучасного етапу суспільного розвитку, спроектованого на географічні об'єкти (території) різного ієрархічного рангу (держави, регіони, адміністративні одиниці, субрегіони, світ). Дослідження просторових закономірностей через існуючу можливість пояснення їх впливу та виявлення і усунення політичних і етнічних “вододілів” виступають важливою передумовою об'єднавчих національних процесів у державах світу та мають сприяти консолідації українського суспільства зі збереженням його етнічної самобутності та усвідомлення національної ідентичності. Таким чином, етнополітична ситуація є важливим симбіотичним об'єктом сучасної суспільно-географічної науки. Її стан та ступінь дослідженості, на жаль, не відображає всієї глибини політико-етнографічних процесів, що постійно розвиваються та видозмінюються, набуваючи при цьому якісно нових рис. Таким чином, перспективність такого типу досліджень не викликає заперечень, а системні міжпредметні наукові зв'язки посилюють суспільно-корисну значимість дослідження у розумінні процесів, що визначають формат етнополітичної ситуації в державах світу та в Україні з метою запобігання виникненню суспільних конфліктів.

У науковій, науково-популярній літературі, засобах масової інформації, на побутовому рівні зустрічаються різноманітні визначення конфлікту. Серед фахівців, які вивчають політичні конфлікти та їх першопричини, також відсутня єдина точка зору з цього приводу. Фактично кожний автор вкладає в поняття “конфлікт” свій зміст, але найчастіше під ними

розуміють різноманітні джерела його походження і розвитку: продовження конкуренції і антагоністичних відносин, стрес, усвідомлення несумісності позицій або дій, крайнє загострення протиріч і тому подібне¹.

Різнманітні наукові дисципліни, звичайно, роблять акценти на різних аспектах конфлікту. В соціології, зокрема, конфлікт часто розглядається крізь призму незбіжності конкретних цілей та інтересів його учасників – соціальних груп, спільнот тощо. Ці саме категорії є основними у філософії і політології. В психології конфлікт досліджується головним чином в руслі мотиваційних або когнітивних концепцій. Близьке до когнітивної психології розуміння конфлікту дає семантика слова, в якій він виступає як результат нерозуміння сторонами одна одної.

Військова наука дає наступне визначення конфлікту: зіткнення протилежно спрямованих, несумісних між собою тенденцій у свідомості окремо взятого індивіду, в міжособистісних взаємодіях або у міжособистісних взаємовідносинах індивідів та груп людей, пов'язаних з гострими емоційними переживаннями². Крім цього, окремо визначається поняття “збройного” та “військового” конфліктів. Збройний конфлікт – це форма вирішення національно-етнічних, релігійних, політичних, територіальних та інших протиріч із застосуванням засобів збройного насильства як усередині держави, так і стосовно територіально наближених (сусідніх) держав, під час якого не трапляється формування особливого стану, що називається війною. У ньому можуть бути задіяні групи озброєних осіб, окремі формування прикордонних військ, тактичні з'єднання, а також оперативно-тактичне об'єднання збройних сил, інші військові формування. Видами збройних конфліктів можна вважати воєнні акції, прикордонні конфлікти, збройні інциденти та внутрішні збройні конфлікти³.

Військовий конфлікт є формою вирішення міждержавних або внутрішньодержавних суперечностей з обопільним використанням збройного насилля. У сучасній військовій науці терміни

“військовий конфлікт” і “війна” застосовуються як синоніми⁴. За визначенням міжнародного права, конфлікт – тип соціальної взаємодії, учасники якого свідомо і відкрито протистоять один одному внаслідок реальної чи уявної несумісності їх інтересів, прагнень, поглядів. Цим науковим напрямом визначаються, зокрема, етнічні, міжетнічні та міжнаціональні конфлікти.

Етнічний конфлікт – конфлікт з певним рівнем організованої політичної дії, суспільних рухів, масових безпорядків, сепаратистських виступів, навіть громадянської війни, в яких протистояння проходить по лінії розмежування етнічних спільнот. Саме він і полягає у конфлікті між меншинами та домінуючою етнічною групою, яка контролює владу та ресурси. Власне тому меншини ставлять під сумнів такий тип державності та існуючі політичні структури. Міжетнічний конфлікт являє собою відкрите протистояння народів та національні протиріччя в різних регіонах країни.

Міжнаціональний конфлікт розглядається як безперервні прагнення окремих політичних угруповань вирішувати національно-державні проблеми силовими методами. Це суб’єктивна форма усвідомлення і існування об’єктивних протиріч у сфері міжнародних відносин⁵.

Практично всі конфлікти цих типів у своєму розвитку переростають у збройний конфлікт, це війна та інші форми збройного протистояння, сторонами якого виступають держави та їх коаліції, інші суб’єкти міжнародного права, в тому числі народи, які ведуть боротьбу проти колоніальної держави, іноземної окупації і проти расистських режимів у здійсненні свого права на самовизначення, а також міжнародні організації, які передбачають можливість створення власних воєнних структур. Залежно від юридичного статусу конфлікуючих сторін міжнародне право розрізняє збройний конфлікт міжнародного та не міжнародного характерів.

Збройний конфлікт міжнародного характеру – це війна за участю двох або декількох держав, в якій супротивні сторони ведуть безперервні і узгоджені воєнні дії для досягнення

політичних, економічних або інших цілей. Цей вид конфлікту характеризується високим рівнем залучення і вразливістю місцевого населення; застосуванням нерегулярних збройних формувань; широким використанням диверсійних і терористичних методів; складністю морально-психологічної обстановки, в якій діють війська; примусовим застосуванням значних сил та засобів для забезпечення безпеки маршрутів пересування, районів та місць розміщення військ; небезпекою трансформації в локальну або громадянську війну.

Збройний конфлікт неміжнародного характеру проявляється через збройне протистояння, яке проходить на території якої-небудь держави між її збройними силами антидержавними збройними силами або іншими організованими збройними угрупованнями, які знаходячись під відповідним командуванням, контролюють частину території країни, що дозволяє їм здійснювати безперервні і узгоджені воєнні дії. Воєнний конфлікт неміжнародного характеру, крайніми формами якого є громадянська війна, національні повстання, бандитизм національний тощо, супроводжується людськими втратами і значними матеріальними збитками, великим лихом для значного загалу населення. Деструктивний характер воєнного конфлікту не міжнародного характеру посилюється у зв'язку з небезпекою його інтернаціоналізації. Внаслідок цього він перестає бути тільки внутрішньою справою певної держави.

У політології конфлікт розглядають як тип відносин, який характеризується зіткненням інтересів окремих індивідів, соціальних спільностей, соціальних інститутів, під час якого дії сторін-учасниць спрямовані на досягнення несумісних цілей.

Етнополітична наука розглядає конфлікт у ракурсі між-етнічних відносин, що дозволяє розкривати його змістовно через розбіжності, зіткнення інтересів та цілей різних етно-суб'єктів (етносів, націй, національних меншин, корінних народів, етнополітичних організацій, об'єднань, рухів, суспільних організацій, політичних партій) між собою та з інтересами і цілями держави, її органів в етнополітичній сфері⁶.

Більшість дослідників відзначають, що конфлікт виникає між двома або більше сторонами, які є основними або прямими учасниками (суб'єктами, сторонами) конфлікту. В міжнародних відносинах до них належать, насамперед, держави або групи держав (альянси, блоки), у внутрішніх конфліктах – політичні рухи, офіційна влада. В останні роки у внутрішніх і міжнародних конфліктах все більшу роль відіграють так звані недержавні учасники – рухи, організації тощо.

Поза основними бувають також опосередковані учасники конфлікту (країни, блоки, політичні і національні рухи), які не приймають активних дій у конфлікті, проте підтримують ту чи іншу сторону політичними, економічними методами, поставками зброї тощо. Ступінь їх залучення у конфлікт може бути поліваріантним. Від учасників залежить подальший розвиток подій: продовжиться конфлікт чи сторони прийдуть до мирної угоди. Під час розвитку конфлікту його учасники, як прямі, так і опосередковані, можуть змінюватися. В ряді випадків опосередковані учасники опиняються настільки задіяними в конфлікті, що стають його прямими учасниками. Можуть з'являтися нові сторони, в тому числі й з тих, хто намагався врегулювати конфлікт. Можливі випадки виходу із конфлікту того чи іншого учасника, хоча сам конфлікт триває.

Далеко не завжди суб'єкти або учасники конфлікту, як прямі, так і опосередковані, є очевидні. Не випадково під час врегулюванні конфлікту часто виникає проблема: з ким розпочинати цей процес. Наприклад, у конфлікті в Нагірному Карабасі азербайджанська сторона з самого початку розглядала Вірменію як безпосереднього учасника конфлікту і тривалий час відмовлялася вести переговори з представниками Нагірного Карабаху, не вбачаючи в ньому самостійного суб'єкта в системі міжнародного права та міжнародних відносин. У свою чергу, вірменська сторона та представники Нагірного Карабаху наполягали на повноправній участі представників від Нагірного Карабаху в переговорах з врегулюванню⁷.

До розвитку конфліктної ситуації, а в подальшому і конфлікту призводить сукупність певних чинників або факторів. Фактор – рушійна сила здійснюваного процесу і одночасно необхідна умова його звершення. До факторів слід віднести ті передумови, дія яких призводить до формування конфлікту, але не породжує його. Між конфліктом і факторами, що його зумовлюють, немає однозначного жорсткого зв'язку. Існування таких зв'язків не зразу і не завжди призводить до виникнення конфлікту.

Конфліктуотворюючі фактори являють собою ті загальні, глибинні, стійкі зв'язки і тенденції, які визначають характер конфлікту, політичні протиріччя, що лежать в його основі. У низці факторів, характерних для виникнення конфлікту, можна відокремити історичні, економічні, соціально-політичні, духовні та, особливо, етноконфесійні, етнонаціональні першопричини. При цьому необхідно наголосити, що конфлікт не виникає під впливом якогось одного фактора, а є результатом дії складного комплексу різноманітних та різнорідних факторів, хоча при цьому кожен з них здійснює свій своєрідний вплив. До історичних факторів належить минуле взаємовідносин соціальних груп, верств, народів та ретроспектива державотворчих процесів. До економічних факторів зараховують ті, які формують відмінності в доступі до матеріальних благ і багатств, зумовлюють їх дефіцит. Такими факторами може виступати нерівномірність економічного розвитку окремих областей, держав, регіонів; відмінності у сировинних, продовольчих ресурсах, в природно-кліматичних та економіко-географічних умовах. Економічні фактори, які репрезентують дослідження історії війн, є основним і вирішальним серед інших факторів виникнення конфліктів. Ця закономірність зумовлена найбільшою залежністю політики від економіки⁸.

Серед соціально-політичних факторів найбільш істотними є соціально-класові. Соціально-класовий фактор визначається відмінністю великих соціальних верств у системі

суспільного виробництва, розподіленням і споживанням, а також різним станом у системі соціальних відносин.

Духовні фактори можна поділити на чотири групи: ідеологічні, релігійні, культурні, етнічні. До ідеологічного фактора належать відмінності у світоглядних установах на створення суспільного і соціально-політичного устрою на шляху його розвитку. Релігійний фактор визначається релігійними відмінностями. Культурний фактор пов'язаний з домінуванням в соціальних відносинах мовних відмінностей, відмінностей в особливостях побутової поведінки, в специфіці політичної культури.

Етнічними факторами можуть бути відмінності між етнічними і державними кордонами, відмінності в державному і правовому статусі народів і етнічних груп, які проживають на одній території, і наявні нерівноправні відносини між ними; націоналістичні прагнення розділених депортацією або зміною кордонів етнічних груп сформуватися в єдиний політичний рух за возз'єднання етносу на території декількох держав і утворення політичної автономії⁹.

Особливості конфлікту як соціального і соціально-психологічного феномена, а також механізм його виникнення зумовлюють те, що конфлікт завжди виступає не як миттєве явище, а як процес, що зароджується і, перш ніж якимось чином бути розв'язаним, проходить певні стадії розвитку. Дослідженням динаміки його окремих стадій та інциденту, що передують фазі відкритого конфлікту (ескалації), переймається окремий науковий напрям – конфліктологія, що використовує наукову базу теорії міжнародних відносин та уже згаданих дотичних наукових сегментів. Сучасні конфлікти, в свою чергу, стали одним із провідних факторів нестабільності в межах єдиної цілісної геосистеми. Будучи трудно контролюваними, вони мають тенденцію до розростання, підключення дедалібільшої кількості учасників, що створює серйозну загрозу не лише тим, хто безпосередньо втягнутий у конфлікт, але й опосередковано. Сучасне розмаїття представлених у світі політико-

територіальних структур, що характеризуються невизначеним міжнародно-правовим статусом, певною проблемністю або спірністю існування, є наслідком багатовікового періоду розвитку людства, створених ним політичних та владних інституцій і відображає суттєвий пласт у організації світового політико-географічного простору, політичної сфери, що функціонують у межах певної території з урахуванням етнонаціональних чинників або за наслідками їх ігнорування. Суспільно-географічне бачення багатоаспектності таких процесів покликано забезпечити їх наукову інтерпретацію за сприянням багатьох галузей знань та окремих наукових напрямів.

¹ *Лебедева М.М.* Политическое урегулирование конфликтов: учебное пособие. – М., 1999. – 272 с.

² *Чорний В.С.* Словник-довідник основних понять і категорій з філософсько-методологічних проблем військової теорії та практики. – К., 2002. – 53 с.

³ *Льчук Л.І.* Воєнно-політичні відносини. – К., 1998. – 324 с.

⁴ Словник-довідник воєнних понять та категорій: суспільні науки / За ред. *В.О.Ананьїна*. – К., 2001. – 132 с.

⁵ Націоналізм як суспільний феномен (енциклопедичний словник) / Авт. колектив *Ю.Римаренко, А.Філонов та ін.* – Донецьк, 1997. – 384 с.

⁶ *Антонюк О.В., Волобуєв В.І., Головатий М.Ф.* Малий етнополітичний словник. – К., 2005. – 288 с.

⁷ *Лебедева М.М.* Указ. сог.

⁸ *Антонюк О.В., Волобуєв В.І., Головатий М.Ф.* Назв. праця.

⁹ Короткий політологічний словник / За ред. *С.Г.Рябова, З.І.Тимошенко*. – РОВО “Укрвузполіграф”, 1991. – 96 с.

Пилипенко Валентина

ДЕРЖАВНА ЕТНОПОЛІТИКА В УМОВАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ: ПРАВОВИЙ ТА КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Процеси демократизації в Україні та інших посттоталітарних державах супроводжуються етнополітичним ренесансом – піднесенням етнонаціональної самосвідомості та значної політизації націй та етнічних груп.

Останні виборчі кампанії – президентська 2004 р. та до Верховної Ради України 2006 р. – показали етнонаціональні розбіжності не тільки Сходу і Заходу України, а також етнополітичні проблеми Півдня. За даними останнього перепису населення в цьому регіоні проживає 130 націй і народностей, тому набирають ваги і повинні бути досліджені питання, пов'язані з процесом появи їх в межах нашої країни, участі поряд з автохтонним населенням в політичному, соціально-економічному та культурному розвитку держави.

На наш погляд, розробка соціально-орієнтованої етнополітики з урахуванням особливостей історичного розвитку регіонів допоможе прискорити демократичні процеси в Україні. Авторка доповіді ставить собі за мету на прикладі Півдня України проаналізувати стан національних відносин, деякі проблеми розвитку національних меншин, їх урахування в процесі формування регіональної національної політики.

Що стосується теоретичних засад та історіографії проблеми, то слід зазначити, що в своїх пошуках у вивченні міжетнічних відносин вітчизняні науковці спираються на цікаві концепції, теорії і школи, які виникли за кордоном. Зокрема, це ґрунтовно розроблені моделі асиміляції, “культурного плюралізму”, “центру – периферії та внутрішнього колоніалізму”,

проблеми взаємовідносин в поліетнічних суспільствах і державах, причини виникнення міжетнічних конфліктів тощо.

Разом з тим, українські вчені змогли на рівні західно-європейської політичної думки дати оригінальне визначення понять “етнонація” і “держава”, оцінити етнонаціональний поступ в Україні та інших країнах Європи. Без вивчення методологічних засад цих поглядів та праць сучасних дослідників не можна зрозуміти сутності етнодержавних процесів, що відбуваються в Україні на зламі століть.

Особливої уваги заслуговують праці з національно-державницьких питань видатного українського історика і політичного діяча М.С.Грушевського, який прагнув реалізувати свої концептуальні підходи на практиці у вирі політичного життя початку ХХ ст. Під його впливом українські депутати у II Державній думі домагалися автономії України, запровадження української мови в школі, суді, церкві. Очолюючи Українську Центральну Раду, він намагався нормалізувати відносини між етносами, був противником гноблення інших народів, його можна вважати засновником української етнополітики.

Говорячи про дві народності – українську і російську, М.С.Грушевський відзначав їх етнічну індивідуальність і особливості. Пропонуючи нові перспективи у книзі “На порозі нової України”, він зазначав, що українське життя повинно насамперед знайти себе, з’ясувати свої можливості, завдання і інтереси, брати для себе все, що може бути корисним.

Важливою складовою частиною концепції М.С.Грушевського була думка про те, що Україна існує не тільки для українців, а для всіх, хто живе на її теренах, а живучи – любить її, а люблячи – хоче працювати для добра краю і його людності, служачи їй, а не експлуатуючи себе. На його думку, державний уклад цивілізованих народів – це суверенний союз народу, який шляхом планової діяльності задовольняє індивідуальні, національні та загальнолюдські інтереси у напрямі послідовного розвитку суспільства. Ідея демократії у державно-національному питанні пронизувала проголошений М.С.Грушевським проект Конституції УНР.

Аналіз революційних подій 1917–1920 рр., причин поразки національних сил, теоретичне обґрунтування національних прав України, перспектив її політичного розвитку знайшли ґрунтовне висвітлення в працях Ю.Липи, С.Шелухіна, С.Рудницького, що вийшли в світ у 20–30-ті роки ХХ ст. Незважаючи на відмінність підходів, цих вчених об'єднує погляд на український народ як окрему етнічно-культурну спільність з багатими традиціями народоправства. Кожний з них вважає республіканську форму правління такою, що найбільше відповідає духові української нації та забезпечить участь широких народних мас в управлінні державою.

У радянські часи “класовий підхід”, “теорії” про поступове зникнення національних відмінностей, формування нової спільності “радянського народу” загальмували дослідження проблем національних відносин, етнодержавотворення.

В умовах незалежності в працях І.Ф.Кураса, В.Ф.Панібудьласки, А.Пономарьова, Ю.І.Римаренко, В.А.Смолія, О.І.Гуржія, Т.М.Рудницької та інших авторів¹ розкриті концептуальні підходи у трактуванні понять етнос, нація, етнічна група, історії етногенезу українців, співвідношенні етнічного та соціального в національному, сутності української національної ідеї тощо. Сучасне бачення цих проблем знайшло також відображення у “Малій енциклопедії етнодержавознавства”².

Гене́за державної етнополітики, її вплив на соціально-політичні процеси, національно-культурне відродження України в узагальнюючому вигляді розглянуті в роботі Д.С.Шелеста і М.М.Юрченка “Політико-правові основи етнодержавотворення в Україні”³. Цікавою є стаття М.Ларченка “Національні меншини. Правові запобіжники дискримінації”⁴, В.Котигоренка “Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959–2001 роках” та ін.⁵

Центром регіональних досліджень при Одеському філіалі Української Академії державного управління в 1996 р. була проведена регіональна науково-практична конференція “Сучасна етнокультурна та етнополітична ситуація на півдні

України і проблеми державного управління”. Видано дві частини матеріалів конференції – “Етнічна карта півдня України: Одеська область” і аналогічна карта по Херсонській області⁶. На базі Запорізького державного технічного університету відбуваються щорічні всеукраїнські конференції з проблем здійснення державної етнонаціональна політики в умовах Півдня України.

В середині 90-х років вийшли також інші збірки документів, нарисів та матеріалів, в тому числі присвячені етнічній ситуації в Одесі та на Одещині⁷. Але вони не враховують тих змін і тенденцій, що проявилися за останні роки, даних перепису 2001 р. Як вже зазначалося, авторка поставила собі за мету заповнити цю прогалину, проаналізувати особливості здійснення регіональної національної політики в Україні з урахуванням історичних тенденцій, що склалися в заселенні краю в попередні століття.

Яскравим прикладом багатоетнічності України є Причорноморський Південь, певні особливості заселення якого проявилися чи не з доби палеоліту. Пізніше, в III–II тис. до н.е. через цю територію або рухалися кочовики, змітаючи все на своєму шляху, або європейські землеробські народи формувалися як втохтонне населення з відчуттям певного впливу міграційних процесів, які особливо посилювалися на початку нашої ери, у період так званого великого переселення народів.

Важливою сторінкою в історії значних міграційних процесів стали події XVIII–XIX століть, що значною мірою визначили сучасний етнічний склад населення Північного Причорномор’я. В освоєнні цього регіону брали активну участь не лише селяни України та губерній європейської частини Росії, а й представники держав Західної і Південної Європи, Туреччини. Але саме слов’яни, які протягом століть боролися за домінування в цьому регіоні, зробили основний крок у освоєнні краю. І хоча систематична колонізація Таврійської губернії розпочалася ними у 1783 р. після приєднання Криму до Російської імперії, присутність як українців, так і росіян відчувалася тут

значно раніше. “Ухідники” займалися в цей період рибальством, полюванням, чумацтвом, випасом худоби.

Уже в XVI ст. вздовж правого берега р. Дніпра були розташовані слободи та курені Запорозької Січі, яку можна вважати осередком колонізаційного руху. В різні роки існувала Хортицька, Томаківська, Базавлуцька, Микитівська, Чортотлицька Січі. З території цих поселень українці здійснювали освоєння “дикого поля”. Західна частина степового материкового півдня та пониззя Дніпра також активно колонізувалася козаками Івана Мазепи, що у 1709 р. під тиском російської зброї змушені були залишити батьківщину. Їх поселення проіснували на півдні до кінця XVIII ст., коли Запоріжжя остаточно перейшло під владу Московської держави. Знищення козацтва дало можливість уряду заселити північну частину Бердянського повіту представниками російського етносу, також особливого поширення набрало іноземне переселення.

Німецьку колонізацію Півдня України відкрив Найсвітліший Маніфест від 4 грудня 1762 р., пізніше доповнений Маніфестом від 22 червня 1763 р. За урядовими документами колоністи отримували низку привілеїв: безкоштовне надання земель, звільнення від сплати податків терміном на 10 років, видача безвідсоткових позик, звільнення від військової служби, їм не заборонялося займатися ремеслом та торговельними операціями, будувати фабрики, вступати до цехів. Ці пільги поширювалися також і на нащадків іноземних переселенців. Наприкінці 80-х рр. у Херсонській губернії, до складу якої входила частина Одещини, нараховувалося вже 139 німецьких колоній (104,6 тис. чол.)⁸.

Після поділів Польщі на Півдні України засновуються єврейські землеробські поселення – Бобровий Кут, Сейдемену-ха в Херсонській губернії чисельністю близько 2 тис. чоловік.

З початку XIX ст. в краї значно збільшується кількість переселенців з Болгарії, які на початку XX років набували офіційного статусу колоністів. За ними була закріплена територія в 557 тис. десятин землі, яка в адміністративному

відношенні була поділена на чотири округи: Прутський, Кагульський, Ізмаїльський, Буджацький. У 1821 р. було засновано місто Болград⁹.

Російське населення було представлено в Ананіївському повіті 9 колоніями, Одеському – 11, Тираспольському – 16. Молдавани селилися переважно в Побужжі. В Ананіївському і Тираспольському повітах в хуторах мешкала значна частина польського населення. Греки віддавали перевагу великим припортовим містам, зокрема Одесі.

Уже в середині XIX ст. в сільській місцевості Херсонської губернії проживало 597,2 тис. (89,2%) українців, 64,6 тис. (9,5%) росіян, 9,25% молдаван, 7,02% євреїв, 4% німців, 1,1% білорусів, 1% болгар. Інші етноси становили до 0,5% населення¹⁰.

Таким чином, у заселенні Північного Причорномор'я брали участь представники різних за походженням народів, які опинилися в незвичному для себе середовищі – в меншості і сусідували не зі своїми одноплемінниками, а з представниками інших етносів. За таких умов необхідно було, по-перше, мирно співіснувати з сусідами, а по-друге, зберегти свою віру, традиції, культуру, мову, тобто свої етнічні особливості.

В умовах незалежності України постало завдання забезпечити основні права та свободи як українців, так і осіб, які належать до національних меншин. Першими найбільш важливими законодавчими актами, що визначили правову основу формування державної етнополітики, стали Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.), Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.), Декларація прав національностей (1 листопада 1991 р.), Закон України “Про національні меншини в Україні” (25 червня 1992 р.) та інші законодавчі акти, прийняті Верховною Радою України. В статті 11 Конституції України, прийнятої 28 червня 1996 р., сприяння консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України проголошується одним з визначальних завдань держави.

Комітетом Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин та Українським незалежним центром політичних досліджень на обговорення громадськості нещодавно представлено проект державної етнонаціональної політики. Здійснення державної етнополітики згідно з проектом, передбачається через довгострокові державні програми, спрямовані на прогнозування та регулювання етнонаціональних процесів в Україні. Концепція державної етнонаціональної політики, за задумом розробників, має стати документом безперервної дії, обов'язковим для врахування під час затвердження законів, урядових та регіональних програм з питань, що стосуються етнополітичної сфери суспільства.

Створюючи власну законодавчу базу, Україна як учасник загальноєвропейського процесу орієнтується на міжнародні стандарти у захисті прав меншин, приєднується до базових загальноєвропейських документів. Так, вступаючи до Ради Європи, у вересні 1995 р. Україна підписала, а в грудні 1997 р. ратифікувала Рамкову Конвенцію про захист національних меншин, які проживають у межах територій держав-учасниць. Конвенцією гарантуються права та свободи зберігати та розвивати елементи національної самобутності – релігію, мову, традиції та культурну спадщину (ст. 5), свободу мирних зборів та асоціацій (ст. 7), право створювати та використовувати друковані засоби масової інформації з метою одержання і поширення інформації та ідей мовою своєї національної меншини (ст. 9). Забороняється будь-яка дискримінація на підставі належності до національної меншини¹¹.

Ще одним міжнародним документом, підписаним нашою державою у Страсбурзі у травні 1996 р., стала Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, що вимагає забезпечення правової рівності мов національних меншин незалежно від чисельності кожної меншини. Виходячи з реалій етнополітичного життя нашої країни, Верховна Рада визнала, що положення Хартії застосовуватимуться до 13 мов таких національних

меншин: білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької та угорської¹². Нині готується доповнення до Закону “Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин” з метою включення до списку ще й вірменської та ромської мов і взяття під захист держави як таких, що перебувають під загрозою зникнення, караїмської та кримчакської мови.

До національного етнополітичного законодавства входять також двосторонні і багатосторонні міжнародні договори, що гарантують права національних меншин у різних сферах життя. Тільки протягом 1991–1999 років Україною підписано 26 договорів, зокрема, з такими країнами, як Угорщина, Республікою Польща, Республікою Узбекистан, Республікою Білорусь, Румунією, Молдовою, Російською Федерацією. В договорах та в діяльності змішаних міжурядових комісій розглядаються також питання забезпечення освітніх, культурних та інформаційних потреб української меншини в перелічених країнах.

Таким чином, в Україні створено досить широку політико-правову базу щодо забезпечення прав національних меншин, ратифіковано більшість з чинних міжнародних документів.

Якою ж є їх дієвість на Півдні України? Як враховуються тут особливості етнічного складу населення, які зміни відбуваються в його середовищі?

Коректне проведення національної політики потребує врахування кількості етносів на Півдні України. Згідно з переписом населення в 2001 році в Одеській, Миколаївській і Херсонській областях, а також Автономній Республіці Крим національний склад в регіональному вимірі мав такий вигляд: українці (відповідно по регіонах) 62,8%; 81,9%; 82%; 24,3%, росіяни – 20,7%; 14,1%; 14,1%; 58,3%¹³.

Тобто абсолютну більшість населення, як і по всій Україні, крім Криму, становлять українці. Їх питома вага серед жителів регіону порівняно з переписом 1989 р. зросла на 20,8% (в Криму зменшилася на 2,4%).

Друге місце за чисельністю посідають росіяни. Їхня кількість порівняно з попереднім переписом зменшилася в регіоні на 25,4%, а загалом по Україні – на 26,6%¹⁴. Слід зазначити, що на зміну співвідношення питомої ваги різних етнічних груп мала вплив міграція між Україною і колишніми республіками СРСР.

Росіяни в регіоні мають сприятливі умови для культурно-освітнього розвитку. Тільки в Одеській області функціонує 230 російських шкіл – 25% від загальної їх кількості, 185 змішаних українсько-російських, російсько-болгарських, російсько-молдавських шкіл. Два університети – Одеський національний і Південноукраїнський – готують фахівців з російської мови та літератури. У всіх областях півдня є центри російської культури. Росіяни повною мірою представлені в органах державної влади та місцевого самоврядування.

Слід зазначити, що багатоетнічність регіону у сукупності з поширенням російської мови як мови міжнаціонального спілкування утворює сприятливий ґрунт для мовної русифікації українського населення. Наприклад, за останнім переписом в місті Одесі частка українців, які вважають рідною мовою мову своєї національності, становить лише 47,8%, а російську мову вважають рідною – 52%¹⁵. В цілому ж по Україні ці показники становлять відповідно 85,2% і 14,8%, тобто значно відрізняються¹⁶. Майже суцільно русифікованим є Крим. Таке становище вимагає від місцевих органів управління довготривалої гнучкої політики, уникнення силових методів. На це звертали увагу учасники регіональної науково-практичної конференції “Проблеми впровадження державної мови в навчальних закладах Одещини” (жовтень 2003 р.)¹⁷.

Окрім того, в Одеській області болгари становили 6,1%, молдавани – 5%, гагаузи – 1,1%, євреї, білоруси – по 0,5%. У Миколаївській області молдавани становили 1%, білоруси – 0,7%. У Херсонській області за українцями і росіянами йдуть білоруси – 0,7%, а в Криму кримські татари – 12%, білоруси – 1,4 %, татари – 0,5%¹⁸.

Як вже зазначалося, історико-географічні особливості заселення території Одещини зумовили формування тут районів з компактним проживанням ряду національних груп – молдаван, болгар, гагаузів. Найчисленнішими після українців і росіян є болгари. У 2001 році загальна кількість болгар становила 150600 чол. (6,1% від усіх жителів області). Болгарське населення компактно проживало в 46 населених пунктах 12-ти районів Одещини. Найбільша їх концентрація спостерігається в міжріччі Дністра та Дунаю: Арцизькому, Болградському, Тарутинському та інших районах проживає майже 80% болгар від загальної їх чисельності в Одеській області. Переважна кількість болгарського населення – 70 % проживає в сільській місцевості. В місті Одеса мешкає 13300 болгар, що становить 1,3% від загальної кількості жителів міста¹⁹.

Мову своєї національності вважають рідною 73% болгар обласного регіону. У 33 загальноосвітніх школах Одещини болгарську мову як дисципліну вивчають близько 8 тисяч учнів, у багатьох школах діють також факультативні групи.

У м. Болграді функціонує болгарсько-українська гімназія. Педагогічні кадри для шкіл з болгарською мовою навчання в Одеській області готують Південноукраїнський педагогічний університет (м. Одеса), Одеський національний університет (м. Одеса), Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Білгород-Дністровський педагогічний коледж. В області виходить телевізійний тижневик “Роден край”, видаються болгарською мовою підручники, художня література. В Болградському, Іванівському, Ізмаїльському, Тарутинському районах діють фольклорно-етнографічні центри болгарської культури²⁰.

У Криму діє болгарське культурно-просвітницьке товариство, яке займається вирішенням питань про повернення депортованих болгар. Бессарабські болгари об’єднані в Бессарабське регіональне товариство ім. Кирила і Мефодія.

Молдавське населення, загальна кількість якого в Одеській області досягає 123 800 чол. (5 %), компактно проживає в районах, що межують з Молдовою – Котовському, Ренійському,

Тарутинському, де його питома вага в загальній кількості становить 18–49%, а також в інших районах Одеської області. 7 тисяч учнів навчаються в 11 загальноосвітніх школах з молдавською мовою навчання, ще 3 тисячі – в змішаних російсько-молдавських і українсько-молдавських школах²¹. Педагогічні кадри для них готує Одеський Південноукраїнський університет, Ізмаїльський державний університет, Білгород-Дністровський коледж. В області діє 23 молдавські фольклорні колективи. Інтереси молдавського населення в Одесі представляє товариство “Лучаферул” і обласний християнсько-демократичний альянс молдаван.

В Одеській області також проживає 27600 гагаузів – 90% всіх гагаузів, які мешкають в Україні.

Одним з найдавніших етносів південного краю є євреї. Їх кількість помітно зменшилася у складі населення, наприклад, лише в Одеській області з 2,6% до 0,5% за період після перепису 1989 р.²², що пов’язано з їх від’їздом за кордон до Ізраїлю та інших країн. В Одесі і Херсоні функціонують школи з єврейською мовою навчання. В Одеській області діє три єврейські культурні товариства. Об’єднана єврейська громада Криму випускає газету “Шолом”, пропагує національну культуру. На Херсонщині працює Херсонське міське товариство єврейської культури.

Плідно працює також одеський центр грецької культури “Елада”, фонд грецької культури, товариство греків у Херсоні, община греків “Відродження”. Крім того, в південному регіоні діють польські, азербайджанські, грузинські, чеські, дагестанські, чеченські, італійські, корейські та інші національно-культурні товариства та установи. На Одещині в жовтні 1993 р. була створена Асоціація національно-культурних і культурно-просвітницьких об’єднань Одеської області, що вже в 1997 р. нараховувала 18 членів²³.

У межах південного регіону доводиться вирішувати проблему повернення в Україну німецького населення, незаконно депортованого сталінським режимом, зокрема, ведеться

робота щодо облаштування депортованих німців, компактно розселених в Березівському, Комінтернівському, Овідіопольському районах Одещини. Одеське відділення німецького національно-культурного товариства “Відергебурт” (“Відродження”) ставить собі за мету досягнення повної реабілітації німців, відродження рідної мови, традицій, культури, релігії, сприяння в поверненні німців із інших регіонів. До розв’язання цього питання підключилася й Німеччина. Але залишаються великі труднощі, пов’язані з недостатністю правового механізму, обмеженістю матеріальних і фінансових ресурсів тощо.

Особливої уваги заслуговує сучасний стан етнічної ситуації в Автономній Республіці Крим, зокрема, соціально-культурна і правова адаптація репатріантів. Загалом за останнім переписом з усього населення у 2 млн. 24 тис. осіб на росіян припадає 1 млн. 180400 чоловік (58,3%, зменшення на 7,3%); на українців – 492,2 тис. (24,3%, збільшення на 2,4%). В порівнянні з переписом 1989 р. кількість кримських татар на півострові збільшилася у 6,3 рази (з 1,9% до 12%) і становить 243 400 осіб, вірменів – у 3,6 р.б. (8700 осіб)²⁴. Місцеві органи влади намагалися в рамках наявних можливостей задовольнити проблеми репатріантів.

У червні 1992 р. при Раді Міністрів Криму було створено управління у справах депортованих вірмен, болгар, греків і німців, яке приступило до розробки схеми-прогнозу розселення репатріантів, що дало змогу уникнути потоку стихійної міграції. В листопаді 1993 р. запрацював Державний комітет Криму у справах національностей, а в 1995 р. у складі міськвиконкомів і райдержадміністрацій були створені відділи міжнаціональних відносин.

Перший Державний бюджет незалежної України передбачав виділення в 1992 р. на заходи для повернення і влаштування депортованих 6,76 млрд. крб.²⁵ Ці кошти були освоєні. Але без використання додаткових джерел фінансування цей процес може значно затягнутися. Тому, розглядаючи проблему кримськотатарського народу як загальнодержавну і міждержавну, слід

добиватися участі ООН та країн СНД, де раніше проживали депортовані громадяни, в облаштуванні переселенців, наданні довгострокових кредитів тощо.

Таким чином, розбудова України як демократичної правової соціальної держави з багатонаціональним складом населення потребує вирішення цілого комплексу проблем, серед яких надзвичайно важливими є збереження українського етносу та національних меншин, створення найсприятливіших умов для їх розвитку.

Своєрідною лабораторією з вивчення етнонаціональних процесів, формування національної регіональної політики може стати Південь України – Автономна Республіка Крим, Одеська, Херсонська та Миколаївська області. Зокрема, історичні особливості заселення регіону призвели до становлення надзвичайно різнобарвного поліетнічного складу населення і певною мірою дискримінованого статусу культури і мови титульної нації – українців. Тому завдання відродження національних цінностей, національної свідомості для населення Півдня України залишається надзвичайно актуальним.

¹ Див.: *Курас І.Ф.* Етнополітика: історія та сучасність: Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. – К., 1999; *Пономарьов А.* Українська етнографія. – К., 1994; *Римаренко Ю.І.* Національний розвій України: проблеми і перспективи – К., 1995; *Смолій В.А., Гуржій О.І.* Як і коли почала формуватись українська нація. – К., 1991; *Рудницька Т.М.* Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. – К., 1998; Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / За ред. чл.-кор. НАН України *В.Наулка* – К., 2001 та ін.

² Мала енциклопедія етнодержавознавства / Відп. ред., керівник автор. колективу *Ю.І.Римаренко*. – К., Генеза, 1996.

³ *Шелест Д.С., Юрченко М.М.* Політико-правові основи етнодержавотворення в Україні. – Одеса, 1999.

⁴ *Ларченко М.* Національні меншини. Правові запобіжники дискримінації // Віче – 2004. – № 4. – С. 11–13.

⁵ *Котигоренко В.* Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959–2001 роках // Людина і політика – 2003. – № 2. – С. 12–26; *Бабич О.* Права національних меншин на сучасному етапі розвитку Української держави. // Збірник наук. праць НДІУ. – К., 2005. – Т.5. – С. 404–411 та ін.

⁶ Етнічна карта Півдня України (Соціокультурні та етнополітичні аспекти). Вип. 1. Одеська область. – Одеса, 1996; Етнічна карта Півдня України. Вип. 2. Херсонська область. – Одеса, 1997.

⁷ Одесса: город – агломерация – портово-промышленный комплекс (Под общей ред. проф. *О.Г.Топчиева* – Одесса, 1994); Одесі – 200: Матер. міжнар. наук.-теор. конф., присв. 200-річчю міста. – Одеса, 1994; Багатонаціональний Одеський край: образ та реальність: Документи, нариси, матеріали / За ред. *М.Н.Губогло, О.П.Якубовського*. – М., 1997; *Шелест Д.С.* Одеса: час випробувань і надій (XX століття): Историко-краєзнавчий нарис. – Одеса, 2000; Одеський регіон: природа, населення, господарство. / За заг. ред. *О.Г.Топчієва*. – Одеса, 2003 та ін.

⁸ *Кушнір В.Г.* Народознавство Одещини. Ч. 1. – Одеса: 1996. – С. 10.

⁹ Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матер. X міжнар. наук.-практ. конф. “Стан, проблеми, перспективи розвитку українознавства”. 18–20 жовтня 2001 р. – К., НДІУ, 2001. – С. 89.

¹⁰ *Кушнір В.Г.* Народознавство Одещини. ... – С. 11.

¹¹ Див. Віче. – 2004. – № 4. – С. 12.

¹² Там само, С. 12.

¹³ Див.: Урядовий кур’єр. – 2002. – 28 грудня. – С. 11–12.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Итоги всеукраинской переписи населения 2001 года по Одессе. – Одесский вестник. – 2003. – 20 февраля. – С. 6.

¹⁶ Див.: Урядовий кур’єр. – 2002. – 28 грудня. – С. 11.

¹⁷ Див.: Проблеми впровадження державної мови в навчальних закладах Одещини : Матеріали регіон. наук.-практ. конф. 21–22 жовтня 2003 р. – Одеса, 2003.

¹⁸ Див.: Урядовий кур’єр. – 2002. – 28 грудня. – С. 12.

¹⁹ Див.: Одеський регіон: природа, населення, господарство... – С. 48–49.

²⁰ Конституція України та відродження культури національних меншин Одещини: Наук.-практ. конф. 12–13 червня 1997 р. – Одеса, 1998. – С. 64.

²¹ Одеський регіон С. 49.

²² Див. : Одесский вестник. – 2003. – 20 февраля. – С. 6.

²³ Див.: Конституція України та відродження культури національних меншин Одещини – С. 15–23.

²⁴ Див. : Урядовий кур’єр. – 2002. – 28 грудня. – С. 11.

²⁵ Див.: *Шелест Д.С., Юрченко М.М.* Політико-правові основи. – С. 84–86.

Резнік Віктор

ШЛЯХИ ЗДОБУТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (КЛАСОКРАТИЧНА ВЕРСІЯ)

Батьком класократичної версії української ідеї у першій половині ХХ століття став В.Липинський.

Слід відзначити, що коли всі були федералістами, соціалістами та націоналістами, Липинський виступає як самостійник і монархіст. Його політичні ідеї та переконання суперечили духові часу, творили образ романтика-утопіста, політика-ізгоя, який захищає монархію. Тоді як “прогресисти” висловлювалися за демократію та республіку, він оживляє такі поняття, як лицарська честь і гідність, коли на слуху в усіх були доцільність і утилітаризм, коли скрізь точилися розмови про свободу і рівність, він обстоював ієрархічну структуру суспільства.

Така позиція лицаря від політики призводила до того, що Липинський часто опинявся в політичній ізоляції, не знаходячи спільної мови з соціалістами, націоналістами або комуністами. Він гостро переживав невідповідність свого світогляду з модними на той час ідеями політичного істеблішменту, “потойбічність” і “нереалістичність” своїх ідеалів, ідентифікуючи себе із Дон-Кіхотом у політиці.

Поняття території є центральним у вченні Липинського про націю. До нього панувала думка, започаткована ще Геродотом, про націю як певну мовну групу, націоналізм сприймався як лінгвістичний політичний рух. Липинський, навпаки, вважав, що усвідомлення власної території і прагнення мати на ній власну державу є чинником, який спрямовує національний рух. Націоналізм і соціалізм — це не ідеологія території, а ідеологія громади, це почуття людей одного класу, одної віри, навіть якщо вони живуть на іншій території. Така екстериторіальна

ідеологія є руйнівною для нації, що створює нову державність, оскільки вона призводить до протиставлення і боротьби різних етнічних груп і класів, що населяють цю територію.

У “Листах до братів-хліборобів” В.Липинський аналізує причини, які призвели до знищення української державності в формі УНР та гетьманщини. Особлива увага при цьому надається висвітленню ролі української інтелігенції в державотворчих та руйнівних процесах тієї доби, а насамперед – оцінки різних форм державного устрою, що практикувались у тогочасній Україні. Він підкреслює: “Українська демократична інтелігенція, що творила головні кадри так званого свідомого українства в часах передвоєнних і належала до всяких так званих вільних російських професій, себе в ролі будівничих української держави, збудованої якимись іншими українськими класами, абсолютно уявити не могла і тому ідея своєї була їй як не ворожа, то в найкращім разі абсолютно чужа. Натомість, хотіла вона використати виключно для себе одну роль, до якої вона по природі своїй почувала себе здатною, – роллю посередників між російською державою й українськими народними масами, яких перші прояви національної свідомості вона намагалась у тій цілі всіма силами опанувати”¹.

Політик з історичним сумом констатує: “Побили ми себе самі. Ідеї, віри, легенди про одну-єдину, всіх Українців об’єднуючу вільну й незалежну Україну провідники нації не створили, за таку ідею не боролись і тому, розуміється, така Україна здійснитись, прибрати реальні живи форми не змогла”². У 1920 р. він напрочуд точно окреслив загальну соціально-психологічну атмосферу, яка супроводжувала кризу української державності періоду національно-визвольних змагань у 1917–1918 рр.: “Соціяльна пролетарська революція для збудування нового соціального ладу, або всенациональна-всекласова революція для збудування спільної й усім класам потрібної держави і нації, – справедливо зазначив він. – Все, що всередині, це політично й економічно: грабіж, а ідеологічно: фарисейство й деморалізація. Тільки на ідейно й морально чистих підставах може народитись нова творча українська віра”³.

Які ж рецепти для подолання перманентної для України кризи державності залишив нам В.Липинський? Перш за все він радить змінити методи державного будівництва: “Історія наша вже сотні разів нас навчила, що наша демократія, всі оці канцеляристи і писарі по фаху... на одне були тільки здатні: знищити власну українську державно-творчу аристократію, а з нею й українську державу... Але збудувати щось нового, свого на тім порожнім місці українська демократія ніколи не змогла. Не тому, розуміється, що між нею не було людей, які по своїй індивідуальній вартості не змогли б місце старої вирізаної аристократії зайняти, а тому, що дух між ними панував руйнуючий, завидючий, зловний, а разом із тим облесливий, брехливий і рабський. Тому, що всі ці, поодинці іноді й гарні, здібні й чесні люди всі разом творили руйнуюче тіло, якому на ім’я – демократія”⁴.

Тут маємо справу з емоціями послідовного державника стосовно руйнівницької діяльності доморошених демократів. І В.Липинський, і його однодумці робили марні спроби співпрацювати з Центральною Радою, допомагати їй будувати нову Україну. Більше того, В.Липинський вважав найліпшим для нашого народу скористатися в цьому будівництві цивілізаційним досвідом справді демократичної країни – США. Застерігаючи від культивування соціалістичних та націоналістичних настроїв у суспільстві, в тих же “Листах” він писав: “Цементом політичним, спаюючим місцевих українських людей в боротьбі за власну державу, ми хочемо мати патріотизм – любов до спільної Батьківщини, а не Ваш соціалізм. – зненависть місцевих “Українців” до місцевих “не-Українців”... Тільки тоді, коли державники українські всіх місцевих класів і всіх місцевих націй переможуть агентів, яких метрополії мають на Україні теж у всіх місцевих класах і всіх місцевих націях (також у “нації українській”!) – зможе повстати Держава Українська. І тільки в Українській Державі – тільки в процесі співжиття мешканців України на одмежованій державно території – може витворитись з них Українська Нація. Так, наприклад, як повстає, на

наших очах Американська Нація з процесу співжиття різних націй і різних класів на території Сполучених Держав”⁵.

Природно тому, що з таких самих позицій оцінював він діяльність соціалістів та націоналістів, нерідко ставлячи між ними знак рівняння. Ані перші, ані другі, вважав Липинський, ніколи не зможуть побудувати суверенну Україну. Обґрунтував він це твердження у такий спосіб: “Ви – соціялісти і націоналісти – творити Україну хочете... поділом горизонтальним. Ви хочете виділити “чужі” верхи від “українських” низів і винищити верхи низами. При чим Ви не ріжнитесь між собою не психікою, ні методом, ні темпераментом, а тільки словесним, зверхнім гаслом. Соціялісти хочуть знищити на Україні верхи низами під гаслом соціяльним: “бий панів, бо вони буржуї”, а Ви – націоналісти – хочете зробити те саме, тільки під гаслом племенно-національним: “бий панів, бо вони не Українці”. І ціль та самісінька: владу на Україну при помочі “соціялістичного” чи “націоналістичного” народу захватити в свої, інтелігентські руки. Тому то так легко з соціялістів Ви стаєте націоналістами і з націоналістів – “зміновіховцями”. І тому то одні і другі Ви засуджені як Українці на загибель. Придумати щось таке, щоб підняти масу і на її спині виплисти наверх – ось на що скеровані всі Ваші умові потуги. І тому Вас б’ють і завжди бити будуть. Тому не бачити Вам незалежної Вашої соціялістичної чи націоналістичної України. Її не здобуде Ваш соціялізм чи націоналізм, а дисципліна, організація і, головне, убагодження Вас самих і провідників”⁶.

У цій перспективі В.Липинський аналізує роль українських зовнішньополітичних орієнтацій та їхнє співвідношення з внутрішньою політикою. “Орієнтацією серед політиків на Україні. – пише він, – (без огляду на їх національну приналежність) називається спосіб знайти собі поза межами України союзника, запевнити його в своїй безмежній відданості і, одержавши в той спосіб його ласкаву допомогу, захопити з цією допомогою владу над своїми земляками”⁷.

Цілком виразно їм пропонувався пріоритет внутрішньої політики над зовнішньою, пріоритет, такий звичайний для

західних цивілізацій і такий незрозумілий в Україні: “Від об’єднання та зорганізування українського хліборобського класу залежить об’єднання та зорганізування цілої Української Нації”⁸. Ця теза В.Липинського мала солідне підґрунтя у тогочасній дійсності. Всі інші соціальні верстви населення України не мали достатньо сил, щоб виконати об’єднуючу місію. Автор “Листів” вкрай точно визначив і одну з головних перешкод, які могли затримати подібний хід подій: “Тільки знищення приватної власності на землю може розвалити хліборобський клас, вийнявши з хліборобства його душу, усунувши момент творчості з праці хлібороба, що цією своєю індивідуальною працею перетворює, культивує свій власний учасок землі. Тільки соціалізація землі може знищити нашу теперішню класову свідомість...”⁹. Не важко побачити, що більшовики потягли саме за цей кінець мотузки. Проте головними загрозами українській державності В.Липинський вважав такі форми суспільного устрою як охлократія і демократія.

Вирішальне значення в житті кожної держави, за В.Липинським, надавалось діяльності провідної верстви — національній аристократії. Він пояснював, що вживає “слово аристократія для означення фактично правлячої в даний момент і в даній нації верстви, однаково — чи це буде англійський лорд, чи російський совнарком, чи якісь “вибрані народом” демократи”¹⁰. З цієї позиції він тлумачить і охлократію, і демократію, спираючись при цьому значною мірою на Платона.

Охлократія, за В.Липинським, “це метод організації такої нації, яка в процесі свого примітивного матеріального і расового розвитку, або під впливом попереднього матеріального і расового розкладу, ще не витворила міцно складених по способу своєї матеріальної продукції і своєму расовому спорідненню класів, і яка ділиться тільки на політично безформену, економічно і расово нездиференційовану юрбу (охлос, звідси: охлократія) та тих, що правлять цією безкласовою юрбою при помочі своєї озброєної і міцно внутрі спаяної організації. Набирається оця правляча охлократична аристократія шляхом

виучки, або з прийшовших ззовні кочовників, або з місцевих здекласованих і матеріально непродукуючих, расово і економічно неоднородних елементів”¹¹.

Нарешті демократія для нього “означає метод організації аристократії такої нації, яка рід впливом неорганічного та хаотичного матеріального розвитку і під впливом своєї чи чужої колоніальної експанзії, класово і расово настільки вже перемішалась, що природне угруповання працюючих людей, якими являються фізично, духовно і матеріально споріднені класи, вже серед неї розпались; де вибився на верх расово неусталений і психічно не зрівноважений тип мішанця-метиса, та, замість поділу на органічно спаяні класи, появився хаотичний конгломерат демократично “рівних” індивідумів-одиниць, взаємно собі зовні чужих, взаємно себе ненавидячих, і зв’язаних в одне національне ціле, тими останками національної і державної організації, що була витворилась під пануванням колишньої, розложеної демократією, класократичної чи охлократичної аристократії”¹².

Найбільш оптимальною Липинський вважав “класократичну” форму державного устрою, за якого інститут влади формується з кращих представників кожного класу на основі виборчо-професійних спілок. Всі відносини між державою і суспільством регулюються законом. Під ним вчений розумів загальні “обов’язуючі поняття про громадську правду і неправду, про громадське добро і зло... В основі закону лежить взаємне обмеження права... тих, хто править, правом тих, ким правлять, і навпаки”¹³. Запропонована ним система допускає такі суттєві елементи демократії як свобода економічної, культурної, політичної самодіяльності, свобода критики і опозиції. Однак, як слушно відзначають дослідники творчості В.Липинського, форма політичного режиму, який він вважав оптимальним, з сучасної точки зору можна охарактеризувати як “авторитаризм”. Цю форму вчений вважав універсальною для будь-яких країн перехідного типу. І тому – найактуальнішою для України¹⁴.

Безперечно, узагальнення автора “Листів” стосувалися насамперед України. Він мав відвагу першим піти проти й досі

модних націонал-патріотичних легенд, про ледь не “одвічність української нації”, довести, що до її становлення просто небезпечно бундючитися своєю “древністю”, а натомість нічого не робити для створення привабливої для продукуючих верств суспільства нації і держави. Історична місія України, за В.Липинським, полягає в тому, щоб стати синтезатором західних європейських та східних еліністично-візантійських культур. Реалізацією цього надзвичайно складного завдання Українська держава започаткувала б нову історичну епоху на сході Європи і забезпечила щасливіше життя не тільки для себе самої, але і для всіх сусідніх народів. Цю ідею автор “Листів” називав “українським месіянізмом”¹⁵.

¹ *Липинський В'ячеслав*. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 рр. – Відень, 1926. – С. 36.

² Там само. – С. 16.

³ Там само. – С. 17.

⁴ Там само. – С. 36.

⁵ Там само. – С. 16.

⁶ Там само. – С. 16–17.

⁷ Там само. – С. 65.

⁸ Там само. – С. 66–67.

⁹ Там само. – С. 72.

¹⁰ Там само. – С. 73.

¹¹ Там само. – С. 188.

¹² Там само. – С. 191–192.

¹³ Там само. – С. 385.

¹⁴ *Приходько Сергій*. Модель політичної системи В.Липинського // В'ячеслав Липинський в історії України. – К., 2002. – С. 162–163.

¹⁵ *Липинський В'ячеслав*. Листи до братів-хліборобів. С. 192.

Ротар Наталія

**ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ
СУБКУЛЬТУРИ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ
ПРОСТОРІ ЯК ФАКТОР
КОНСОЛІДАЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ**

В останнє десятиліття ХХ століття у більшості європейських країн сформувалися внутрішні та зовнішні умови для зміни/переосмислення парадигми суспільно-політичного розвитку. Найбільш яскравим проявом цього стали зміни в політичній культурі як розвинених демократичних країн зі стабільною політичною системою, так і в політичній культурі постсоціалістичних країн, які наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. тільки-но стали на шлях демократичних перетворень. Особливості змін у політичній культурі постсоціалістичних країн є продовженням національних, державних та загальноєвропейських трансформацій кінця ХХ – початку ХХІ ст. Їх специфіка та інтенсивність визначалися неповторним комплексом економічної, соціальної, політичної, культурної та етнонаціональної ситуації, який формувався та зазнавав реалізації в умовах євроінтеграційних процесів. Східноєвропейський простір є сьогодні тим регіоном, де демократичні політичні орієнтації та розмаїття конвенційних форм участі у політичному процесі зазнають одночасного відновлення, засвоєння та переосмислення масовою свідомістю. Водночас у кожній постсоціалістичній країні чітко простежуються особливості політичної культури, які насамперед залежать від динамічності процесу становлення демократичних політичних інститутів та імовірності формування етнонаціональних політичних субкультур.

Аналіз політичної культури є доволі популярним напрямом проведення досліджень серед українських науковців¹. Проте більшість із них зорієнтована на визначення перспектив

формування громадянського типу політичної культури в Україні, тоді як вплив політичних субкультур (і не тільки етнонаціональних) на процеси демократизації політичної культури в постсоціалістичних суспільствах залишається осторонь уваги дослідників. Тому метою цієї статті є визначення основних механізмів формування етнонаціональних політичних субкультур на пострадянському просторі та їх впливу на інтенсивність процесів консолідації демократії.

У своєму дослідженні ми виходимо з того, що політична субкультура є сукупністю політичних орієнтацій та моделей політичної поведінки, типових для певної соціальної групи або регіону, яка відрізняється власною системною цілісністю від орієнтацій та моделей, характерних як для інших соціальних груп і регіонів, так і нації загалом. Етнонаціональні політичні субкультури особливо помітну роль відіграють у функціонуванні політичної системи багатонаціональних суспільств. На нашу думку, можна говорити про два механізми формування етнонаціональних політичних субкультур. По-перше, це механізм поступової інтеграції (добровільної або примусової) інших територій у процесі історичної еволюції держав; по-друге, механізм активної інкорпорації зовнішньої для суспільства етнонаціональної групи у систему соціальних, політичних та економічних відносин. Проте обидва механізми формування етнонаціональних політичних субкультур призводять до поглиблення фрагментарності (внутрішньої неоднорідності) політичної культури суспільства в цілому. У площині реального політичного процесу це загрожує поглибленням процесів політичної дезінтеграції, оскільки носії етнонаціональних політичних субкультур мають різні переконання стосовно найважливіших питань політичного життя та політичного устрою, починаючи з розуміння природи, сутності держави і політичної влади загалом і завершуючи питаннями конкретного політичного устрою і процедури ухвалення політичних рішень.

На пострадянському просторі було реалізовано обидва механізми формування етнонаціональних політичних субкультур.

Перший з них – механізм добровільної або примусової інтеграції територій – характеризує процес формування етнонаціональних субкультур у Російській Федерації, де вони накладаються на регіональні субкультури, потужність і можливості яких зумовлені як територіально-адміністративним поділом, так і загостренням політичних відносин у системах *центр – провінції* та *центр – національні республіки*².

Другий механізм формування етнонаціональних політичних субкультур повною мірою був реалізований у двох Прибалтійських державах – Естонії та Латвії. У визначенні специфіки політичної культури Естонії особливу роль слід приділяти фактору існування в країні групи етнічних росіян, які здійснюють значний вплив на перебіг та інтенсивність трансформаційних процесів у політичній культурі естонського суспільства.

Вихідним у процесах інституціалізації етнонаціональних політичних субкультур в Естонії стали позиції трьох політичних сил, сформованих наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. – *Народного фронту, Конгресу Естонії та Партії національної незалежності*, які основною метою своєї діяльності вбачали відновлення політичної незалежності Естонії. Однак, якщо *Народний фронт* не проводив розмежування між інтересами естонців як суб'єкта політичного процесу та інтересами естонців як нації, то *Конгрес Естонії та Партія національної незалежності* ці інтереси протиставляли. Врешті-решт в Естонії загострилися протиріччя між естонцями та іншими етнічними групами, що призвело до формування конфронтуючих національно-етнічних політичних субкультур.

Їх формуванню сприяла діяльність в Естонії *Інтерруху* та *Компартії на платформі КППС (ЕКП-КППС)*, які монополізували право на акумуляцію та презентацію політичних інтересів етнічних росіян і російськомовного населення Естонії. Особливістю цього процесу було, по-перше, згуртування неестонської частини населення країни в російськомовну групу, політичні орієнтації якої протиставлялися орієнтаціям естонської спільноти. По-друге, ці дві політичні субкультури презентувалися як

протилежні, що надзвичайно ускладнило пошук компромісних варіантів розв'язання політичних та етнонаціональних проблем в Естонії. І по-третє, носії політичних орієнтацій обох субкультур експлуатували ідею про те, що російськомовна (неестонська) частина населення позбавлена лояльного ставлення до відновленої естонської державності. Частково це мало підстави, оскільки за даними опитування, проведеного у грудні 1990 р., ідею незалежності Естонії підтримували 28 % тих неестонців, які народилися в Естонії, і тільки 13 % мігрантів неестонського походження. Пізніше, на референдумі про незалежність, який відбувся навесні 1991 р., ідею незалежної Естонської держави підтримало від 37 % до 40 % неестонців. А опитування, проведене після референдуму у вересні 1991 р., засвідчило, що проголошення незалежності в ситуації путчу ДКНП підтримало 55 % російськомовного населення Естонії. Отже, зростання кількості неестонського населення, яке підтримувало ідею незалежної демократичної Естонії у квітні 1989 – вересні 1991 років, зросло з 5 % до 55 %, що свідчить про докорінні зміни в масовій свідомості цієї частини населення країни. Найвищі показники підтримки нових політичних відносин фіксуються в містах, де зосереджена неестонська частина населення країни. Зокрема, у Нарві 77 % російськомовного населення були зорієнтовані на позитивне сприйняття естонської держави, у Сілламяе – 91 %, у Кохтла-Ярве – 77 %³.

Проте участь неестонців у політичному процесі почала обмежуватися на законодавчому рівні, що унеможливило використання негромадянами Естонії, які постійно проживали у ній, одну з найважливіших конвенційних форм політичної участі – електоральну. Починаючи з 1992 р., вони отримали можливість брати участь тільки у муніципальних виборах. Отже, протистояння основних етнонаціональних політичних субкультур в Естонії окреслюється їхньою боротьбою стосовно можливостей використання конвенційних форм участі у політичному процесі носіями російськомовної політичної субкультури. Процес формування інституцій, які б акумулювали і представляли її

інтереси в Естонії, був тривалим і повним суперечностей, оскільки на початку 90-х років, особливо росіяни, виборювали право отримання громадянства з усіма відповідними політичними правами. Він ускладнювався, насамперед, відсутністю єдності серед організацій, що представляють інтереси російськомовного населення. Після 1992 р. чітко можна говорити про два напрями розвитку російськомовної політичної субкультури. Перший напрям об'єднує прихильників ставки на етнічну єдність з Росії (*Російська партія, Російська народна партія*), другий представлений носіями орієнтацій на співпрацю з поміркованими (центристськими) партіями Естонії (*Об'єднана народна партія Естонії* – далі *ОНПЕ*). Безпосереднім наслідком такого поділу є неможливість ефективно діяти в естонському парламенті російській фракції, яка складається з деяких представників *Російської партії Естонії* (далі – *РПЕ*, утворена шляхом об'єднання *Російської партії* та *Російської народної партії*) та *ОНПЕ*. Досить часто голосування цих депутатів здійснюються за принципом “від протилежного”, відкрито вступають у суперечки лідери партій – В.Андреев (*ОНПЕ*) та М.Маспанов (*РПЕ*).

У контексті суперечностей в середині російськомовної політичної субкультури показовим є приклад домінуючої переорієнтації росіян Естонії на *ОНПЕ*, яка пропагує ідею їх інтеграції в естонське суспільство. Цей процес чітко почав простежуватися в другій половині 1997 р., коли постала проблема декларації партіями не менше 1000 осіб з фіксованим членством, необхідних для перереєстрації та участі у чергових парламентських виборах. Якщо *ОНПЕ* вже у жовтні 1997 р. мала необхідні документи, то перед *РПЕ* постала проблема розпуску або зміни системи політичних цінностей і орієнтацій⁴.

Внутрішня неоднорідність російськомовної політичної субкультури підтримується наявністю територій компактного проживання росіян, зокрема північний схід із центром у місті Нарва. Тут політичні інтереси акумулюються і представляються переважно не політичними партіями, а профспілковими об'єднаннями, які діють у союзи із директорським корпусом міста.

Остання, типова риса російськомовної політичної субкультури – пов'язана з використанням політичних можливостей місцевого самоврядування. Тільки наприкінці 90-х – на початку 2000 року у російськомовній політичній субкультурі почала визрівати ідея створення політичної сили, яка б представляла її інтереси на муніципальному рівні як одному з найбільш дієвих на сьогодні структур входу в політичну систему. За ініціативою *Правління ОНПЕ* та за підтримки російськомовних громадських організацій було створено громадський рух *Народна довіра*, основною метою якого стала участь у місцевих виборах. На підтримку *Народної довіри* виступила і *РПС*, яка має досвід участі у парламентських виборах у складі списків *ОНПЕ*. На громадському рівні ініціатива *ОНПЕ* була підтримана представниками тринадцяти політичних і громадських організацій російськомовного населення Естонії⁵.

На противагу російськомовній політичній субкультурі, яка тяжіє до лівоцентристської системи цінностей, естонська субкультура представлена спектром радикально правих політичних орієнтацій та орієнтаціями правого центру, які становлять основу естонської етнонаціональної політичної субкультури та визначають зміст її основних ознак. Найбільш важливими з них є наступні.

*Низький рівень політичної протестної активності громадян Естонії, незважаючи на низку джерел, які сприяють формуванню протестного потенціалу. Чи не єдиним прикладом реалізації протестних орієнтацій носіїв естонської політичної субкультури стали акції пенсіонерів, які відкрито виступили проти урядової політики у 1993 р. Причиною цього стала відмова провідної парламентської фракції *Вітчизна* збільшити розміри пенсії з 260 до 400 крон. 11 січня 1993 р. сім громадських організацій, що об'єднують пенсіонерів, виступили із закликами пікетувати парламент доти, доки не будуть ухвалені відповідні законопроекти про збільшення пенсійних виплат. Внаслідок доволі жорстких парламентських дискусій за участю міністра соціального забезпечення М.Лаурістін, голови парламентської*

комісії з соціальних питань С.Овійр було вирішено подати новий законопроект про пенсії, який почав діяти з 1 квітня 1993 р.⁶ *Пенсійна криза* не спровокувала, а тільки підкреслила основні риси кризи влади в Естонії. На думку представника центристської парламентської фракції Р.Вейдеманна, основним результатом діяльності правлячої коаліції на чолі з *Вітчизною* став розкол естонського суспільства⁷. І хоча позиції правлячої коаліції були досить хиткими і в парламенті, і в оцінках масової свідомості, реальної конструктивної альтернативи в естонському політичному просторі не знайшлося. На нашу думку, саме ця обставина до сьогодні визначає вектор політичних трансформацій Естонії, характер взаємодії основних партій як суб'єктів політичного процесу та сприяє загостренню протиріч між етнонаціональними політичними субкультурами в країні.

Визначення і систематичне використання в політичному протистоянні аргументів історичного минулого та фактів позаполітичного характеру. До сьогодні у внутрішньополітичній боротьбі ефективним залишається такий аргумент, як КДБ, що традиційно використовується для вибивання політичних супротивників з політичної орбіти. Наприклад, у 1993 р. в одній з естонських газет було опубліковано список 86 осіб, начебто складений Тартуським відділенням КДБ та знайдений під час ліквідації. Майже половина імен належала професурі Тартуського університету. Список з'явився в пресі напередодні виборів ректора, керувати якими бажав правий рух *Естонський громадянин*⁸. Майже одночасно у співпраці із КДБ було звинувачено і одного з лідерів естонських соціал-демократів М.Пярноа. Ефективність аргументу спрацювала миттєво, без з'ясування суті справи – партія відмежувалася від нього, підкресливши, що він самостійно повинен доводити непричетність до КДБ у суді⁹. Не припинилася практика звинувачень у зв'язках з КДБ і у середині 90-х рр. Під час присяги вдруге обраного Президентом Естонії Л.Мері депутат парламенту А.Лепс намагався порушити питання про зв'язки Л.Мері з КДБ¹⁰.

Надання місцевому самоврядуванню та процесу виборів до органів місцевого самоврядування гіперполітизованого характеру, перетворюючи їх іноді на органи квазісамоврядування. Одними з найважливіших були вибори до органів місцевої влади 17 жовтня 1993 р., які відбувалися в ситуації політичної кризи. Правлячі партії – *Вітчизна*, *ПННЕ* та *соціал-демократи* – намагалися використати місцеві вибори для реабілітації внутрішньополітичного курсу, тоді як опозиція, насамперед *Коаліційна партія* (лідер Т.Вяхі) та *Центристська партія* (лідер Е.Савісаар), намагалися поглибити кризу та ще більше знизити рівень довіри населення до урядової політики. Найбільшого значення надавалося виборам у Таллінні, Тарту й Нарві. Так, у Тарту перемогли кандидати від партії *Наш вибір*, яка презентує інтереси російського населення, та поміркованих правих *Коаліційної* і *Центристської партій*. У Нарві перемогу здобули керівники підприємств у союзі з Нарвськими профспілками, а у Тарту, місті, де зосереджений електорат *Вітчизни*, перемогу здобув *Союз пенсіонерів*, зорієнтований на підтримку інтересів соціально незахищених верств естонського суспільства¹¹. Зважаючи на те, що вибори до органів місцевого самоврядування є єдиною конвенційною формою участі в політичному процесі негромадян Естонії, правлячими партіями робилися спроби визнання їх неконституційності, обмеження кола осіб, що мали можливість проголосувати (наприклад, у Кохтла-Ярві близько 300 негромадян не знайшли своїх прізвищ у списках виборців) і т. ін¹². Вибори підкреслили характер кризи естонського політичного процесу, суть якої зводилася до того, що не помічати і заперечувати політичні інтереси негромадян Естонії є невиваженим політичним кроком. Адже заперечення правлячою коаліцією факту російськомовного населення як політичної сили перетворило політичне протистояння з центристськими силами на відверту конфронтацію, яка не сприяла насиченню демократичним змістом окремих політичних інститутів та політичної системи Естонії в цілому. На жаль, окреслена ознака естонської етнонаціональної політичної субкультури, в повному обсязі проявившись наприкінці 1993 р., не зникла до сьогодні.

Заперечення можливості розв'язання етнополітичної конфронтації в Естонії шляхом консенсусу між основними суб'єктами протистояння. Найбільш яскраво ця ознака естонської політичної субкультури виявилася у тому, що політичні орієнтації її носіїв з кожним роком трансформаційних перетворень ставали ще правішими. Якщо у більшості країн Східної Європи орієнтації носіїв політичних субкультур титульної нації з різною інтенсивністю від максимально правих позицій змінювалися в напрямі правого центру, то в естонському суспільстві фіксується фактично протилежна ситуація. Зокрема, значна частина електорату радикально правої *Вітчизни*, яка голосувала за неї на парламентських виборах 1992 р., уже на початку 1994 р. почала висловлювати занепокоєння повільністю процесу реалізації етнонаціональної частини партійної програми. А невдовзі коло прихильників *Вітчизни* звузилося за рахунок потенційних виборців, які переорієнтувалися на екстремістські організації типу *Союзу естонських націоналістів*, *Національної партії прогресу* та *Партії майбутнього Естонії*. Лідери останньої, зокрема, вважають, що слід захищати “істинний національний дух” не тільки від російського, а й від західного впливу, оскільки вступ країни до ЄС може негативно позначитися на збереженні національної ідентичності естонської нації¹³. Зрозуміло, що ці позиції заперечують навіть конструктивне обговорення проблеми взаємодії конфронтуючих політичних субкультур, не говорячи про можливість її консенсусного розв'язання.

Перетворення питань етнонаціональних відносин та політичних прав негромадян на основні, які витиснули з поля зору партійних лідерів необхідність самовизначення партій щодо інших політичних проблем. На наш погляд, найбільш важливою були і залишаються проблема пошуку будь-якою партією Естонії союзників по коаліції. Найбільш показовим прикладом є проблеми *Центристської партії*, яка зорієнтована на раціональний, передбачуваний, менш конфліктний політичний процес в Естонії. Центристи, обговорюючи 5 січня 1996 р. свої політичні перспективи на партійній конференції, почули пропозицію

колишнього лідера партії Е.Савісаара про можливе об'єднання власних позицій у деяких питаннях з соціал-демократами. Відразу ж офіційний на той час лідер А.Вейдемани заявила, що це майже неможливо, оскільки спочатку слід чітко визначити власну політичну позицію і тільки після цього говорити про ймовірних союзників. І хоча жодного рішення про союз центристів і соціал-демократів не було прийнято, більше того, центристи не здійснили жодного кроку в напрямку створення коаліції, лідер естонських соціал-демократів Н.Хейкі миттєво відреагував, заявивши, що можливість співпраці або союзу із центристами повністю виключена¹⁴. Проблеми створення партійних коаліцій у центристської партії залишаються й сьогодні. Отже, орієнтація на конфліктну модель політичної поведінки у взаємодії з представниками протилежної політичної субкультури визначає особливості взаємодії між політичними партіями, які презентують одну субкультуру – естонську.

Використання скандалу, а іноді й відвертого епатажу як постійного фону політичного процесу. Поряд із “карбованцевою угодою”, “справою про підслуховування”, найбільш показовою є скандал навколо Т.Мадіссона, відомого дисидента, згодом засновника *Центрального союзу естонських націоналістів*. 31 травня 1996 р. його було заарештовано, і за червневою інформацією охоронної поліції Т.Мадіссон підозрювався у підготовці державного замаху, основна мета і перебіг якого окреслені у листівці “Доля Естонії”, яку він сам і розповсюджував. У “документі” розкривався план і наслідки замаху - *Визвольна армія* встановлює в Естонії воєнну національну диктатуру, використовуючи зв'язки з російськими націоналістами з *Російської національної єдності*. Незважаючи на безглуздість окресленого бачення політичного майбутнього країни, *Центральний союз естонських націоналістів*, оцінюючи арешт Т.Мадіссона, звинуватив парламент у зраді інтересів естонського народу і водночас підкреслив, що хоча про діяльність Т.Мадіссона в партії нічого не було відомо, однак вона його підтримує¹⁵. Т.Мадіссон був визнаний винним у спробі державного перевороту. З огляду на це, депутати

парламенту Е.Тарто і В.Нйтсоо на початку жовтня 1997 р. стали ініціаторами законопроекту про амністію політв'язнів в Естонії¹⁶. Зазначимо, що таким була єдина на той час людина – Т.Мадіссон, який міг вийти на свободу й іншим шляхом, написавши Президенту Л.Меррі.

Отже, окреслені вище ознаки естонської політичної субкультури дозволяють визначити її здебільшого як конфронтаційну за характером та внутрішньо суперечливу за змістом. Однак, на нашу думку, не можна визначати її переважно у негативному сенсі або як руйнуючу. Політичні партії, які найбільш повно увібрали і презентують характерні риси цієї субкультури, будучи інституційними суб'єктами політичного процесу, здатні здолати внутрішні протиріччя і згодом внутрішній консенсус зробити джерелом змін у системі взаємодії з російськомовною політичною субкультурою естонського суспільства.

Перші спроби вже зроблено. 14 березня 2000 р. уряд Естонської Республіки схвалив державну програму “Інтеграція в естонському суспільстві у 2000–2007 рр.”. У документі загальнодержавного рівня вперше була визнана небезпека формування в Естонії моделі “два суспільства в одній державі”. Відповідно, чітко визначається й основний зміст інтеграції, яка “... спрямована на виникнення збалансованого і демократичного мультикультурного суспільства”¹⁷. Вперше офіційно було визнано, що інтеграція естонського суспільства повинна відбуватися одночасно в двох напрямках. По-перше, в напрямі соціальної уніфікації суспільства на базі володіння естонською мовою та здобуття естонського громадянства. Другим напрямом інтеграції є надання можливостей збереження етнічної різниці на основі визнання культурних прав етнічних меншин. Відповідно, інтеграція в середині естонського суспільства є двостороннім процесом, який передбачає інтеграцію як естонців, так і неестонців навколо об'єднуючого їх фактора – Естонської держави. Мета інтеграції є комплексною, конкретизується у мовно-комунікативних, політико-правових і соціально-економічних сферах життєдіяльності суспільства.

У програмі підкреслюється, що в процесі інтеграції повинні бути втягнені естонське та неестонське населення, що забезпечить формування естонського мультикультурного суспільства. “Поширена серед неестонців позиція відчуження і пасивності повинна змінитися розумінням того, що перспективи кожної людини на успішне майбутнє в естонському суспільстві залежать від його власної активності та здатності співпрацювати. Безперечно, інтеграція – це заклик і до естонців; передбачається, що суть Естонії як національної держави визначається не на етнічній, а на політичній основі”¹⁸. Зауважимо, що програма стала джерелом формування концепцій розвитку окремих аспектів українського суспільства, зокрема, у травні 2006 р. була оприлюднена “Концепція взаємодії держави з громадянським суспільством”¹⁹, обговорення якої триває і досі.

Подібні трансформації політичної культури відбувалися і у сусідній Латвії. На першому етапі посткомуністичних трансформацій громадяни Латвії мали можливість ідентифікувати себе з національно-радикальною моделлю політичних цінностей, моделлю національної більшості та опозиційною моделлю²⁰. Означені моделі політичних цінностей упродовж 1988–1994 рр. зазнали остаточного інституційного оформлення в партійній системі ЛР. Саме партії і партійні орієнтації населення в сукупності із проблемою політичної участі негромадян визначають специфіку сучасної політичної культури латвійського суспільства. Отже, проаналізуємо основні політико-партійні сили як вихідний момент змін у політичній культурі.

Національно-радикальна ціннісна модель оперує в політичному процесі прагненнями будувати всі фундаментальні основи латвійської держави, виходячи з інтересів, особливостей, характеру латиської нації та забезпечувати утвердження її абсолютного політичного домінування у внутрішньому політичному просторі. Інституційно модель представлена *Рухом за національну незалежність Латвії* і партією *Вітчизна та свобода*, які у 1993 р. утворили у сеймі ЛР радикальну коаліцію *Об'єднання національних сил Латвії*.

Модель національної більшості (або поміркована модель) базувалася на структурах *Народного фронту Латвії* (НФЛ) до 1990 р., коли після перемоги на виборах до Верховної Ради Латвії позиція фракції НФЛ розійшлася із самим НФЛ. На його основі напередодні перших виборів до латвійського сейму утворилося велике політичне об'єднання *Латвійський шлях*. На відміну від РННЛ, ЛШ не має принципових позицій, які б робили неможливим процес створення коаліцій, орієнтуючись у своїй політиці на народний націоналізм, європейські стандарти та створення життєздатної латвійської держави.

Ці дві моделі утворюють так званий *латиський політичний табір* і є носіями латиської політичної субкультури. В різні періоди 1988–2003 рр. вони об'єднували або розмежовували свої політичні позиції, однак останнє не заперечує можливості їх об'єднання в межах однієї субкультури.

Третя, опозиційна модель сформована і відтворюється латвійським політичним процесом саме як опозиційна модель цінностей, якщо не брати до уваги нетривалий період 1989–1991 рр., коли модель можна було визначати як центристську. На основі опозиційної моделі сформувалося і функціонує два політичних напрями. Перший інституційно представлений партією *Рівноправ'я*, яка презентує інтереси носіїв прорадянської орієнтації. Другий напрям у 1989–1991 рр. існував у межах *Народного фронту Латвії*. З 1992 р. напрям презентує *Партія народної згоди*, яка обстоює рівні політичні права латишів та представників національних меншин ЛР. Зважаючи на те, що сьогодні в опозиційній моделі незалежність Латвії під сумнів не ставиться, *Рівноправ'я* почало дотримуватися більш поміркованих позицій. А виходячи з того, що в Латвії проживає значна кількість громадян Росії, партія почала виборювати для них соціальні та економічні права в країні проживання. В свою чергу, опозиційна модель є основою функціонування політичної субкультури меншин (деякі автори називають її космополітичною). Термін *політична субкультура меншин* (а не російськомовна) більш адекватно відображає зміст політичного

процесу в Латвії у 90-х роках ХХ ст. поряд із проблемою етнічних росіян, у країні до сьогодні відкритими для дискусій залишаються проблеми визначення місця на етнополітичній карті Латвії латгалів, які становлять близько 15 % населення, та євреїв. Зокрема, першим заборонено вільно визначати свою національність в офіційних документах, і тому за переписом 2000 р. всі латгали були записані як латиші. Щодо єврейської громади, то з осені 1992 р. відкритим залишається питання “про роль євреїв та чи були вони жертвами”. Відліком початку дискусії стали висловлювання голови міжнародної комісії Верховної Ради ЛР М.Вульфсона та Голови Верховної Ради ЛР А.Горбунова на дні пам’яті масового знищення євреїв у Румбульському лісі. М.Вульфсон заявив, що не всі винні в цій трагедії названі та зазнали покарання, тоді як А.Горбунов наче протиставив думці попередника ідею про вину євреїв-комісарів, які депортували латишів у 1940 р²¹. До речі, жоден із виступів не був опублікований ЗМІ Латвії.

Процес пошуку компромісних рішень між інституційними носіями латиської субкультури та політичної субкультури меншин ускладнювався й тим, що вже під час підготовки перших парламентських виборів у незалежній Литві стала чітко простежуватися тенденція до формування поселенських політичних субкультур. Вище ми говорили, що функціонування цього типу субкультур фіксується в Литві, тоді як в Естонії сформувалися етнонаціональні субкультури. У Латвії ситуація ускладнюється тим, що вони накладаються одна на одну.

Носії політичної субкультури меншин, які переважно позбавлені політичних прав, зосереджені у латвійських містах і в оцінці політичного процесу керуються не тільки етнонаціональною ідентифікацією, а й широко оперують системою урбаністичних цінностей. Тому сільські типи поселень, в яких акумульовані носії латиської політичної субкультури, вже на парламентських виборах 1993 р. набули значно більшої політичної ваги, ніж міста. Аналіз ситуації дозволив Союзу сільськогосподарників та Селянському союзу активізувати свої дії у

передвиборчих перегонах²². Однак ці партії, зважаючи на прагматичні політичні пропозиції, були і залишаються недостатньо впливовими, хоча постійно отримують 9–12 місць у парламенті.

Отже, аналіз характеру змін, які відбулися в політичній культурі Естонії та Латвії у період посткомуністичних трансформацій засвідчив, що в усіх країнах система політичних орієнтацій населення визначається структурою політичного простору. Водночас, специфіка національного політичного процесу, політичні традиції та спектр партійних пропозицій привели до формування в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. у Естонії та Латвії насамперед політичних субкультур, риси яких простежуються на інституційному та позаінституційному зрізах політики.

Одним з найбільш вагомих чинників, який визначально вплинув на характер і глибину демократичних змін в політичній культурі посткомуністичних суспільств, став фактор *мобілізованої етнічності*. Його значний вплив на формування та відтворення системи політичних орієнтацій населення в ситуації транзиту майже завжди прискорював створення і утвердження політичних інститутів демократії, сприяючи консолідації масової свідомості навколо демократичних цінностей. Однак там, де фактор *мобілізованої етнічності* ставав домінуючим чинником інституційних демократичних перетворень, формувалася конфронтаційний тип політичної культури. Проте, проаналізовані вище приклади функціонування етнонаціональних політичних субкультур на пострадянському просторі дозволяють говорити, що в разі їх формування на початковому етапі трансформаційних процесів вони мають достатньо ресурсів та потенційних можливостей для інтенсифікації процесів демократизації та прискорення її консолідації.

¹ *Нагорна Л.П.* Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. – К., 1998. – С. 278; *Бобик В.М., Головатий М.Ф., Рехало В.А.* Політична культура сучасної молоді / Український НДІ проблем молоді. – К., 1996. – С. 112; *Рудакевич О. М., Гутор М. С.* Політичне

відродження українського народу (Шляхи формування новітньої української політичної культури). – К., 1998. – 52 с.; *Жадан І., Кисельов С., Кисельова О., Рябов С.* Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні: Аналітичний звіт. – К., 2004. – С. 79 та інші.

² Детальніше див.: *Ротар Н.Ю.* Посткомуністичні зміни в політичній культурі Росії: досвід для України // Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – К., 2004. – С. 92–110; *Ротар Н.* Традиції політичної культури в Україні і Росії: порівняльний аналіз // Транскордонне співробітництво у поліетнічних регіонах Східної та Південно-Східної Європи. Матеріали наукового симпозиуму. 16–17 червня 1999 р. – Чернівці, 1999. – С. 156–161.

³ *Семенов А., Барабанер Х.* Эстонская Республика и её неграждане // <http://www.lichr.ee/rus/centre>.

⁴ *Либман Е.* Одной партией больше // День за днем. – Таллин, 1997. – 31 октября.

⁵ Русские политики Эстонии поддерживают идею создания предвыборного движения “Народное доверие” // BNS (Таллин). – 2001. – 22 апреля.

⁶ *Ойвир С.* Почему пенсионеры остались без рождественского подарка // Постимеэс. – Тарту, 1993. – 8 января; Подготовлен проект нового закона о пенсиях // Молодежь Эстонии. – Таллин, 1993. – 14 января.

⁷ *Вейдемани Р.* Без справедливого государства не правят // Постимеэс. – Тарту, 1993. – 11 января.

⁸ *Муули К.* Центристская партия хочет... // Постимеэс. – Тарту, 1993. – 19 апреля.

⁹ *Муули К.* Социал-демократическая партия... // Постимеэс. – Тарту, 1993. – 14 апреля.

¹⁰ ЕТА. Начался второй срок // Молодежь Эстонии. – Таллин, 1996. – 8 октября.

¹¹ ЕТА. С теми, с кем совпадают интересы // Молодежь Эстонии. – Таллин, 1993. – 19 октября; *Ашихмин Е.* Нарва: власть берут директора? // Там же.

¹² BNS. Выборов не будет // Молодежь Эстонии. – Таллин, 1993. – 20 октября.

¹³ *Куснетс М.* Партия будущего Эстонии требует... // Постимеэс. – Тарту, 1994. – 27 апреля.

¹⁴ ЕТА. Эдгар Сависаар считает... // Постиметс. – Тарту, 1996. – 8 января; ЕТА. Центристская партия не обсуждала... // Там же. – 9 января; *Паэт Урмас.* Социал-демократы не хотят // Там же. – 10 января.

¹⁵ ЕТА. Парламент развалится от стыда // Молодежь Эстонии. – Таллин, 1996. – 13 июня.

¹⁶ *Маттсон Т.* Парламент решит, амнистировать ли Мадиссона // Постимеэс. – Тарту, 1997. – 9 октября.

¹⁷ Государственная программа “Интеграция в эстонском обществе в 2000–2007 гг.” Одобрена Правительством Республики 14 марта 2000 года // <http://www.riik.ee/saks/ikomisjon/venekv.htm>.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Концепція взаємодії держави з громадянським суспільством. Проект // <http://www.minjuust.gov.ua/?do=d&did=7544&sid=discuss>.

²⁰ Щодо назви останньої моделі політичних цінностей, зустрічаємо як варіанти назви – російськомовна, ліберально-демократична, космополітична модель.

²¹ *Димантис А.* Раны должны зарубцеваться // *Diena*. – 1993. – 7 января.

²² *Димантис А., Мозулис Я.* Президент должен быть выходцем из сельской местности // *Diena*. – 1993. – 29–30 января; Обращение Союза сельскохозяйственников Латвии // *Diena*. – 1993. – 23 января.

Зеленько Галина

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИЙ ФАКТОР У ПРОЦЕСАХ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Інтеграційні процеси, які відбуваються у світі, справляють безпосередній вплив на конфігурації громадської сфери країн-членів будь-якого інтеграційного утворення. І чим вищий рівень взаємоінтегрованості, тим більших видозмін зазнає власне соціокультурна сфера. Одним з найбільш успішних інтеграційних проєктів у світі небезпідставно вважається Європейський Союз. Його переваги в тому, що інтеграція, яка розпочалася на європейському континенті у другій половині ХХ ст. з економічної сфери з метою протидії експансії США на європейські ринки, нині перетворилася у політичний процес, об'єднання на основі загальнолюдських демократичних цінностей. Приєднання до ЄС автоматично передбачає певний рівень розвитку політичної, економічної і соціальної систем, а досягнення критеріїв членства ніби підтягує країну-кандидата до вищого стандарту, оскільки євроінтеграційний процес зачіпає саме соціокультурну і політичну сфери, досягти критеріїв членства неможливо суто технічно без якісної трансформації суспільства. Відтак приєднання країн ЦСЄ до ЄС дає підстави вважати про безпосередній вплив євроінтеграційного чинника й на процеси становлення громадянського суспільства у країнах регіону.

Нинішнє розширення ЄС безпрецедентне з точки зору набуття у ньому членства країнами ЦСЄ, які донедавна належали до антагоністичної суспільно-політичної системи. З цього приводу існують взаємовиключні точки зору на наслідки розширення. Єврооптимісти вважають, що вступ країн ЦСЄ має виключно позитивні наслідки як для старих, так і нових

членів, а для суспільств країн ЦСЄ це своєрідний “подарунок долі”. Тимчасом як європесимісти вважають, що рішення політичних еліт про приєднання до ЄС і необхідність виконання критеріїв членства у ЄС є тим “бермудським трикутником”, завдяки якому центрально-східноєвропейські суспільства були “загнані” у стан громадянських. Як саме позначився фактор євроінтеграції на процесах інституалізації громадянського суспільства у країнах ЦСЄ є предметом розгляду у даній статті.

Як відомо, внутрішньополітичні процеси в країнах ЦСЄ, які розпочалися з “оксамитовими революціями”, наступний розпад Організації Варшавського Договору, Ради Економічної Взаємодопомоги та СРСР створили передумови для переорієнтації зовнішньої політики цих країн зі Сходу на Захід. Ініціатива “скоординованого повернення до Європи”, вперше була висловлена В.Гавелом у січні 1990 р. і зводилася до необхідності “не втратити історичний шанс оновлення Середньої Європи, політичного феномену, який буде наближатися до Європи Західної”¹ призвела до створення у лютому 1991 р. в угорському місті Вишеграді субрегіонального об’єднання – Вишеградського трикутника за участю Польщі, Угорщини та Чехо-Словаччини. З 1993 р. після роз’єднання Чехо-Словаччини існує у форматі четвірки – Польща, Угорщина, Чехія та Словаччина. Спочатку Вишеградське об’єднання не мало чітких організаційних структур і виступало як орган, основною метою діяльності якого була: “координація дій в області зовнішньої політики і поглиблення відносин з європейськими інститутами та міжнародними організаціями; взаємодія у сфері безпеки; поглиблення економічних зв’язків, взаємовигідних торговельних відносин та подальша співпраця у сфері захисту прав людини і національних меншин, екології, енергетики, інфраструктури та інформації”². Тобто у випадку країн Вишеградської групи ми бачимо приклад групового руху у напрямі ЄС. Слід звернути увагу й на те, що перші кроки у напрямі ЄС були зроблені самими країнами Вишеградської групи. Щоправда подібні рішення євроскептики називають рішеннями еліт, а не усього суспільства. Дійсно, на початку

90-х рр. “проблеми росту”, з якими незмінно стикаються країни молодій демократії, затьмарили перспективи подальшої зовнішньої політики. Суспільства при цьому фактично усунулися від формування подібних рішень. Тому в даному випадку подібний крок урядів слід розцінювати як гру на випередження. Власне в цьому й проявилось стратегічне мислення В.Гавела, Л.Валенси та інших лідерів країн ЦСЄ. Водночас, як свідчать дані соціологічних опитувань, найвищий рівень єврооптимістів у країнах ЦСЄ спостерігався на початку—середині 90-х рр. і сягав 80-90% і підтверджує, що еліти таки виражали волю суспільств³.

При реалізації поставлених завдань Вишеградська група поступово еволюціонувала від суто формального об'єднання (протягом 90-х рр.. ХХ ст..) до досить стрункого регіонального утворення, в межах якого були сформовані дієві механізми і структури співробітництва, діяльність котрих набула постійного характеру (щорічні самміти прем'єр-міністрів, регулярні зустрічі і наради галузевих міністрів, міжпарламентська співпраця, робота спеціально створеного у 2000 р. “Вишеградського фонду” з річним бюджетом понад 2,4 млн. Євро⁴).

Своєю чергою ЄС робив зустрічні кроки щодо країн-кандидатів, розробивши стратегію інтеграції нових членів, спрямовану насамперед на створення правової інфраструктури інтеграційного процесу. При цьому виокремлюють ряд етапів, кожен з яких відображає певний етап еволюції відносин ЄС з країнами-кандидатами, а також розробку й реалізацію основних положень узгоджених інтеграційних стратегій урядів цих країн.

На першому етапі (1989–91 рр.) країнами ЦСЄ було декларовано намір розпочати масштабний геополітичний проект “повернення до Європи”, а ЄС — готовність пошуку форм інтеграції. Це період економічного проникнення на ринки ЄС і створення інститутів економічної співпраці. Широка економічна підтримка реформ у країнах ЦСЄ з боку ЄС здійснювалася в межах програми PHARE, яка мала на меті саме надання фінансової підтримки, здійснення економічних експертиз й залучення інвестицій для проведення економічних реформ, а пізніше

стала головним фінансовим інструментом реалізації стратегії розширення ЄС на Схід. Бюджет програми на початку 90-х рр. склав близько 1 млрд. єку на рік. Так вже у 1992 р. майже половина експорту країн ЦСЄ припадала на країни ЄС, у той час як частка експорту, яка припадала на країни колишньої РЕВ впала до однієї п'ятої. Крім того, динамічно зростав рівень західноєвропейських інвестицій у країни ЦСЄ⁵. Завдяки цьому в економічному секторі громадянського суспільства були сформовані умови для розвитку недержавних фінансово-економічних структур банків, підприємств з іноземним капіталом, приватних підприємств, фондів, бірж.

Другий етап (1992–93 рр.) характеризується початком політичного діалогу ЄС і країн-потенційних кандидатів. Основою для інтенсифікації політичної співпраці стали Європейські асоційовані угоди. В цей же період були визначені критеріїв членства в ЄС. Цьому не останньою чергою сприяв факт перебування при владі у країнах ЦСЄ сил ліберал-демократичного спрямування, традиційно налаштованих на Європу. Завдяки цьому політичні партії, які масово з'являлися у країнах ЦСЄ саме на початку 90-х рр., у своїх програмах змушені були орієнтуватися на майбутнє, залишаючи на другому плані положення і дискусії щодо колишнього суспільно-економічного ладу. Також в цей період спостерігається масове проникнення міжнародних громадських організацій в країни ЦСЄ через створення регіональних підрозділів, наприклад, “Amnesty International”, “Лікарі без кордонів”, екологічні рухи тощо.

Третій етап (1994–97 рр.) розпочався з подання заяв держав-кандидатів на вступ до ЄС. Тоді ж було проведено комплексну оцінку суспільно-політичних перетворень в країнах-претендентах і на основі контролю відповідності стану внутрішніх інституційних реформ критеріям членства було прийнято рішення щодо їх спроможності прийняти на себе зобов'язання членства. Відомо, що критерії членства у ЄС від країн ЦСЄ вимагають поряд з досягненням певних економічних стандартів відповідного рівня консолідації демократії (гарантії відкритості і

прозорості політичного процесу). Для країн-неофітів – вихідців з соціалістичного блоку були розроблені спеціальні політичні вимоги членства, відомі як Копенгагенські критерії. Їх вимоги зводилися до необхідності забезпечити стабільність функціонування політичних інститутів, незалежного судочинства, прозорих і демократичних виборів, незалежності ЗМІ, дотримання прав і свобод громадян, механізми захисту національних меншин. Поряд з визначенням критеріїв членства Європейська комісія (ЄК) створила критерії оцінки відповідності країн-неофітів, а також деталізувала етапи їх досягнення. Крім того, країни ЦСЄ підлягали періодичному моніторингу ЄК. Паралельно було прийнято Білу Книгу (1995 р.) – програму гармонізації законодавства у сфері внутрішнього ринку країн-кандидатів. Також з початком переговорів про вступ і прийняття програм Партнерства держави-кандидати розробили Національні програми підготовки до членства в ЄС з метою імплементації програм Партнерства при приєднанні⁶.

Паралельно розвивалася дво- і багатостороння співпраця у культурній сфері. Зокрема, при реалізації культурних програм перевага надавалась фінансуванню за програмою PHARE співробітництва недержавних організацій та індивідуальними учасниками, що спричинило своєрідне запозичення західно-європейських підходів при формуванні громадських організацій. За відсутності досвіду артикуляції власних інтересів представниками громадських організацій це позитивно позначилося на загальній інфраструктурі громадянського суспільства.

Особливе місце у політико-правовому забезпеченні діяльності громадських інституцій у цих країнах відіграла вимога Копенгагенського самміту про створення державою-кандидатом необхідних умов для інтеграції шляхом інституційних реформ з метою імплементації правових норм ЄС до національних законодавств та їх ефективної дії через застосування адміністративними та судовими органами. Таким чином, всупереч тому, що конституції країн ЦСЄ носять орієнтовний характер, закони, що стосуються діяльності громадських інститутів, які були прийняті до

створення нових конституцій, тією чи тією мірою були підпорядковані необхідності виконання критеріїв членства у ЄС.

Не менш важливе значення для інституалізації громадянського суспільства в країнах ЦСЄ мала політика у галузі державного управління, спрямована на створення органів державного управління, здатних ефективно виконувати свої функції вже у межах ЄС. Процес входження в “Європейський адміністративний простір” передбачав: розвиток законодавчої бази (прийняття законів про державну службу та інших актів, які закладають основу діяльності органів державного управління); адміністративну реструктуризацію, яка веде до формування і вирівнювання інституційних структур держав; розвиток людських ресурсів за рахунок проведення ефективної регіональної політики, спрямованої на економічне вирівнювання регіонів; створення ефективної системи підзвітності з акцентом на системі внутрішнього і зовнішнього фінансового контролю; крім того, країни-аплікати мали б провести регіоналізацію, оскільки інструментарій, організація і фінансування регіональної політики ЄС передбачають оновлення регіонального поділу і системи територіального поділу з тим, щоб здійснювати оптимально регіональну політику, без чого неможливий розвиток людських ресурсів⁷.

Наступним “кроком назустріч” з боку ЄС можна вважати Ессенський самміт Європейської Ради (грудень 1994 р.), на якому було прийнято “стратегію вступу”, і заплановано заснувати структуровані відносини з асоційованими членами з метою прискорення їх вступу до ЄС. Стратегія полягала у забезпеченні інституційних умов належного функціонування розширеного ЄС, а її основним елементом була визначена імплементація внутрішньосоюзних норм і регулюючих правил асоційованими державами-кандидатами⁸. Цю функцію мали виконувати вже існуючі згідно з Європейськими угодами політичні інститути – асоційовані ради, асоційовані комітети, спільні парламентські комітети.

Своєю чергою, імплементація союзних правових норм проводилася паралельно з адміністративною реформою, що

створювало аналогічний західноєвропейському механізм їх застосування. Децентралізація, як основна ідея реформи державного управління в країнах ЦСЄ включала передання влади з центрального на місцевий рівень, відмову держави від надання певних видів суспільних послуг і передання їх бізнесу або громадським інституціям. Тим самим було змінено систему поділу влади і розширено форми участі громадян у суспільному житті на місцевому рівні через використання прийомів безпосередньої демократії. У поєднанні з пропорційною або змішаною виборчою системою, контролем над представницькими і урядовими інститутами місцева влада поступово стала утверджуватися в якості ключового елемента політичної системи. Так, створення місцевих рад призвело до зміни у структурі й процедурах державного управління. Нові відносини започатковувалися й у відносинах між центральною і місцевою владою за допомогою розподілу між ними функцій, розробки механізмів контролю і аудиту, збільшення впливовості обраних рад і мерів у здійсненні місцевої політики.

Критеріями відповідності політичним умовам членства у ЄС визнано методикою ЄБРР. Згідно з методикою ЄБРР, стан демократії характеризувався такими індикаторами, як вільні вибори, підзвітність виконавчої влади законодавчій і електорату, обов'язок уряду і публічної влади діяти згідно з конституціями і законами, незалежність судової влади, рівність перед законом, захист національних меншин, справедлива кримінальна процедура, свобода слова, свобода асоціацій, мирних зборів, свобода релігії, пересування, право на приватну власність, право на участь у професійних спілках.

Тим самим Європейські угоди 90-х рр. виявилися основними правовими інструментами реалізації інтеграційних стратегій держав ЦСЄ. Прагнення виконання Копенгагенських критеріїв обумовила послідовність внутрішньої та зовнішньої політики – демократичність суспільних перетворень, зміцнення громадянського суспільства, глибокі ринкові трансформації та поглиблення політичного співробітництва з державами ЄС.

Після Люксембургського самміту ЄС у грудні 1997 р. політику розширення було названо офіційною політикою ЄС, яка спрямовувалася на проведення широкого переговорного процесу як на двосторонньому рівні між державами-кандидатами, так і на загальноєвропейському рівні, що означало початок наступного – *четвертого* – етапу розширення. У процесі проведених заходів відбувся багатосторонній обмін думками і обговорення проблем розширення та поглиблення євроінтеграції “державами-одномумцями”. Показово, що це була публічна дискусія з широким залученням громадських організацій.

Таким чином до 2000 р. підготовка політичних інституцій і держав-членів ЄС і держав-кандидатів здійснювалася у двох напрямках: реалізації підсиленої додатковими політичними та фінансовими інструментами передвступної стратегії та проведенні переговорів про вступ. При реалізації цієї стратегії у державах-кандидатах були реформовані, у першу чергу, політичні інститути, державне управління, врегульовано економічні відносини, внутрішній ринок, сільське господарство, транспорт, соціальна сфера, охорона навколишнього середовища, регіональна політика. Доступ до освітніх програм, програм професійної підготовки, наукових досліджень надавав можливість представникам країн ЦСЄ формувати професійні навички на зразок західноєвропейських, сприяв впровадженню союзних правил фінансування проектів в зазначених галузях тощо.

Необхідність імплементації єсівського законодавства спонукала держави-кандидати до створення ефективного політико-правового механізму імплементації. Започаткована у травні 1998 р. програма Твінінг мала на меті створення системи управління, підготовку і перекваліфікацію широкого кола державних службовців і працівників недержавного сектора економіки, впровадження сучасних методів державного управління. Результатом застосування цієї програми стало те, що у Польщі, Угорщині, Чехії та Словаччині стан з впровадження європейських стандартів був визнаний задовільним. Проте, за висновками багатьох дослідників, нова стратегія розширення ЄС

відтепер базувалася на визнанні геополітичної ролі в сучасній Європі усіх без винятку країн регіону, оскільки, якщо брати до уваги економічні показники, лише Польща, Угорщина і Чехія – мали розглядатися як такі, що суттєво наблизилися до стандартів Євросоюзу, припускаючи перспективу безумовного збереження ними темпів економічного зростання⁹.

Наступний – *п'ятий* – етап процесу розширення розпочався з прийняттям розробленої Єврокомісією комунікативної стратегії, реалізацію якої було заплановано на 2000–2006 рр. Метою цієї стратегії було забезпечення населення держав-членів ЄС інформацією про цілі, завдання та наслідки вступу до ЄС нових країн, а також сприяння усвідомленню політичними лідерами й громадянами держав ЦСЄ прямого зв'язку суспільних перетворень з перспективою вступу останніх до ЄС. Щодо останніх, то передбачалося наступне: покращити розуміння громадянами держав ЦСЄ принципів, цілей і перспектив ЄС, методів функціонування його інститутів; пояснити політичний зміст і економічні переваги членства в Союзі кожної з держав-кандидатів; довести як урядовцям держав-кандидатів, так і їх “пересічним громадянам”, що існує прямий зв'язок між динамічною підготовкою до вступу і прогресом на переговорах¹⁰.

Показово, що для культивування ідеї членства залучалися у тому числі й громадські організації, за сприяння яких передбачалося прискорити процес імплементації союзних правових норм до законодавства держав-кандидатів, завершити адміністративну реформу, виконати решту зобов'язань щодо підготовки до майбутнього членства в ЄС. Для цього у державах кандидатів створювалися спеціальні групи, до яких входили “лідери громадської думки”, зацікавлені представники бізнес-еліти і члени неурядових організацій. Саме за рахунок залучення громадських організацій, фондів, ЗМІ проводилася робота по культивуванню переваг членства у ЄС. За переконанням політичних діячів країн ЦСЄ, інститути громадянського суспільства відіграли провідну роль у завершенні референдумного процесу¹¹. Серед напрямків їх роботи: інформаційно-просвітницька

робота громадських організацій в умовах, коли рівень довіри суспільства до владних інститутів, особливо це стосується Польщі, суттєво знизився; агітаційна кампанія у мас-медіа, акції різноманітних бізнес-структур, чий бізнес орієнтований на структури ЄС; створення громадських пропагандистських пунктів і багато іншого. Тобто комунікативна стратегія розширення ЄС носила характер широкого публічного обговорення. У ході її реалізації було проведено численні дослідницькі роботи, громадські слухання, конференції, медіа-проекти та тренінги для журналістів, проекти для молоді, інших неурядових організацій, співпраця з органами державної влади, проекти у сфері трансграничного співробітництва.

Наслідком комунікативної стратегії стало скорочення числа громадян, які негативно ставилися до процесу розширення ЄС у країнах ЦСЄ і значне підвищення ролі власне громадських організацій. Також під впливом заходів, підпорядкованих меті інтеграції, відбулися докорінні зміни і у структурі масової свідомості в країнах ЦСЄ. Зокрема, виборчі процеси набули рис конкуренції програм політичних партій, а не цінностей. З початком демократичних трансформацій країни ЦСЄ відповідними правовими актами підтвердили курс на забезпечення прав людини кожному своєму громадянину, ратифікувавши “Європейську конвенцію з прав людини”, приєдналися до “Рамкової конвенції про захист національних меншин”, “Європейської хартії місцевого самоврядування”, “Міжнародного пакту про громадянські і політичні права”, “Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права”, “Міжнародної конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації”, “Конвенції про права дитини” тощо. Це засвідчило бажання імплементації європейських стандартів прав людини в національне законодавство країн ЦСЄ.

Як відомо, у рамках євроінтеграційного процесу було передбачено масштабну адаптацію законодавства країн ЦСЄ до європейських норм. Найважливішими рішеннями щодо поглиблення правових передумов діяльності інститутів громадянського

суспільства і, зокрема забезпечення прав людини, стало прийняття нових цивільних, та цивільно-процесуальних, кримінального та кримінально-процесуальних кодексів, як заходів, необхідних для перетворення влади в інструмент обслуговування інтересів громадянського суспільства. Проблема забезпечення прав людини в країнах ЦСЄ згодом стала предметом численних моніторингів відповідних інституцій ЄС, що стимулювало консолідацію демократії.

Поряд з цим євроінтеграційний чинник позначився і на структурі партійних систем і якісному наповненні власне партійних програм. По-перше, кожна партія в своїх програмних положеннях відображала власне ставлення до членства в ЄС. По-друге, завдяки членству в ЄС відбувається процес інтернаціоналізації власне політичних партій. Зокрема, важливий вплив на сучасну структуру партійних систем країн ЦСЄ, зокрема, й Вишеградської групи має структурування Європейського парламенту (ЄП). Незважаючи на відсутність законодавчих повноважень, Європарламент за статусом та ступенем впливу напевне перебуває на третьому місці після Ради Європи та Єврокомісії. Очевидно й те, що його повноваження насамперед залежать від ефективності наднаціональних партійних фракцій з країн – членів ЄС, які складаються з міжнародних політичних груп. В їх числі Європейська народна партія та Євродемократи, Партія європейських соціалістів, Європейська партія лібералів, демократів та реформаторів, Зелені / Незалежний європейський Альянс, Об'єднані європейські ліві / Зелені нордичні ліві, Унія для народів Європи, Європа демократії та диверсифікації, Необ'єднані члени. Підтримуючи контакти з ЄП, і прагнучи мати відповідний вплив у ньому, національні політичні партії країн ЦСЄ постають перед проблемою вибору власного місця серед існуючих в ЄП груп¹². Оскільки у неорганізованих політичних структур шанси впливати на рішення ЄС надзвичайно малі. Тому нині ми спостерігаємо процес активного включення в політичні структури ЄП тих партій, які хочуть мати відповідний вплив у політичних процесах. По-третє, під впливом

членства в ЄС партії змушені чітко визначити власний ідейно-політичний образ, які при його невиразності автоматично стають непривабливими для міжнародних партійних структур, зорганізованих саме на ідейно-політичних началах. У випадку країн ЦСЄ це стосується передусім правих партій, які, як засвідчили останні вибори у Польщі, Угорщині, Словаччині користуються значною підтримкою у суспільствах. Також важко знайти своє місце на політичній сцені Європи і яскраво вираженим націоналістичним, клерикальним та популістським партіям, що суттєво знижує їх дієздатність. Відтак чинник ЄС виконує своєрідну згладжувальну роль, нівелюючи крайні розбіжності та конфлікти між національними політичними партіями. По-четверте, процес інтернаціоналізації партійних стосунків призводить до широкого запозичення досвіду партійної роботи від західних країн, де відповідні стандарти і якість роботи вже напрацьовані. Тобто співпраця на рівні партій, подібно до вже звичних міжнародних контактів, набуває інституалізованих форм.

Водночас європейська інтеграція для країн ЦСЄ не обмежувалася набуттям членства в ЄС. Поряд з есівським чинником становлення громадянського суспільства у країнах ЦСЄ неможливо лишати за лаштунками фактор НАТО. Слід наголосити, що роль НАТО не слід обмежувати експортом геополітичної стабільності, поліпшенням умов розвитку міжнародної співпраці. У процесі розширення НАТО, членами якого Польща, Чехія та Угорщина стали у 1999 р., Словаччина у 2001 р., подібно ЄС, також перетворилося у “лобіста демократичних реформ”, зазначає український дослідник О.Дергачов¹³. Вступ до НАТО неможливий без запровадження демократичних стандартів сприйняття проблем безпеки і реакції на них. Йдеться про запровадження цивільного контролю за збройними силами. Ця функція зазвичай покладається на громадські організації, що звісно також сприяло підвищенню їх статусу у політичних процесах.

Таким чином, за висновками експертів, процес євроінтеграції і приєднання до ЄС та НАТО нових членів обумовлений достатньою підтримкою динамічного процесу інтеграції з боку

громадянських суспільств в державах-кандидатах на вступ. Водночас слід наголосити на наявності ряду проблем, які дестабілізують політичні процеси в країнах ЦСЄ. Зокрема, на думку Їржі Пеге, головного політичного радника колишнього президента Чехії Вацлава Гавела, “поки членство в ЄС залишалось лише метою, воно мало дисциплінуючий вплив на політичні еліти регіону. Фактично обіцянка членства в ЄС тепер здається набагато ефективнішим засобом просування реформ, ніж саме членство: прагнення, на відміну від членства, надало ЄС набагато більше політичного впливу”¹⁴. Слід зазначити, що інтеграція до ЄС викликала перестороги щодо здатності країн-кандидатів безболісно адаптуватися у ЄС. З цього приводу, зокрема, Президент Чехії Вацлав Клаус попереджав, “Чеська Республіка може розчинитися в ЄС, як шматок цукру в чашці кави”¹⁵. Своєю чергою Вацлав Гавел, коментуючи зростання популярності націоналістичних і популістських політичних сил у країнах ЦСЄ після вступу до ЄС та напередодні парламентських виборів 2005–06 рр., вважав “відродження цих моделей лише “похміллям” після 15 років тривалих – і травматичних – реформ. Але, як і після справжнього похмілля, на нього не дуже приємно буде дивитися”¹⁶.

Слід наголосити, що перестороги щодо безболісної адаптації нових країн-членів ЄС не видаються безпідставними. Навряд чи хтось стане заперечувати, що після набуття країнами ЦСЄ членства у ЄС партії, які привели їх країни до ЄС зазнали серйозних втрат у ході парламентських виборів. Фактично процесівські політичні партії зазнали поразки на парламентських виборах весною 2006 р. в Угорщині та у червні 2006 рр. у Словаччині. Хоча й залишилися при владі, але їх перемога була менш переконливою, ніж на минулих виборах, соціал-демократи в Польщі та соціалісти в Чехії. Перші роки перебування у ЄС в країнах Вишеградської групи позначилися сплеском націоналізму, ксенофобії та популізму. Робляться спроби деякими політичними силами переглянути умови членства в ЄС (це стосується польської “Самооборони” та Ліги польських родин), ставляться питання про відродження смертної кари, перегляд

національної політики, рівня соціального забезпечення і т.ін. Тобто за цих умов зміцніле громадянське суспільство у випадку провалу процесів адаптації у ЄС здатне виконувати й деструктивну роль, спричиняючи глибокі політичні кризи. Подібну протидію ми спостерігали у 2006 р. в Угорщині та Польщі.

Підсумовуючи значення процесу євроінтеграції для становлення громадянського суспільства в країнах ЦСЄ слід зазначити, що вплив екзогенних факторів важливий, але не вирішальний. Інша справа, коли держава усіяко протидіє глобальним впливам або ж не реагує на них, тоді дійсно зовнішні фактори можуть стати визначальними при формуванні державної політики. Держава, номінально залишаючись незалежною, не є самостійною при формуванні власної політики. У цьому випадку громадські організації дійсно можуть стати каналами для зовнішньої інтервенції. Показником самостійності держави у цьому випадку стають існуючі у країні форми політичної та громадської участі, а також показники відповідності інтересів суспільства, артикульованих політичними партіями, громадськими організаціями, громадською думкою, державним рішенням.

Поряд з цим очевидно, що у випадку країн ЦСЄ євроінтеграційний чинник виявився своєрідним дисциплінуючим фактором насамперед для урядів цих країн. Саме завдяки цьому прямо чи опосередковано, але політика урядів країн регіону тривалий час підпорядковувалася реалізації євроінтеграційної стратегії та виконанню формальних критеріїв членства у ЄС, що стало своєрідним каталізатором для формування інфраструктури громадянського суспільства – демократичної політичної системи, ринкової економіки, відповідного законодавства, сприянні у розвитку посередницьких організацій тощо.

Слід звернути увагу й на те, що стратегія євроінтеграції була поступовим процесом культивування переваг членства, а не механічним нав'язуванням вимог ЄС. За рахунок комунікативної стратегії у середовищі центрально-східноєвропейських суспільств вдалося подолати скепсис і страх перед невідомістю. Водночас, хоча процес розширення ЄС ретельно готувався владними

органами обох сторін, досягти критеріїв відповідності країнами-неофітами неможливо без залучення суспільств. Завдяки широкому залученню громадських організацій до реалізації комунікативної стратегії на рівні суспільства якісно змінилося власне сприйняття політичних партій та громадських організацій.

¹ Цит. за: *Vukadinovic R.* Central European Security and Cooperation: Visions and Realities. Zagreb, 1996. – P. 3.

² *Golemski F.* The Vishegrad Group // The Polish Quarterly of International Affairs. 1994, Spring, № 2, P. 57.

³ Див.: Candidate countries Eurobarometer. 1993–2003 // <http://europa.eu.int/comm/>

⁴ Див.: *Golemski F.* The Vishegrad Group... P. 9.

⁵ Див.: Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. В 3 т. Т. 3. – Ч. 1. – М., 2002. – С. 96.

⁶ Див. *Кравчук І.В., Парпан М.В.* Гармонізація національних правових систем з правом ЄС. – К.: Видавничий дім “Слово”, 2004. – С. 146–157.

⁷ Див.: *Цветков В., Кресіна І., Коваленко А.* Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти: Монографія. – К., 2003. – С. 56.

⁸ Див.: Essen European Council: Presidency Conclusion, 8–9 December 1994. – Press Release. – 9/12/1994. – Nr: 300/94.

⁹ Див.: там само. – С. 130.

¹⁰ Див.: Communication Strategy for Enlargement, 20 May 2000. – Brussels: The Commission of the European Communities, 2000. – P. 1.

¹¹ Див.: *Зюлковський М.* На референдумі перемогла демократія // Польський референдум і новий устрій Європейського дому: уроки для України. – К., 2004. – С. 5.

¹² Див.: *Ольшевски Э.* Опыт общественно-политических трансформаций на постсоциалистическом пространстве: “круглый стол” российских и польских ученых // Вестник МГУ. – 2005. – №2. – С. 39.

¹³ *Дергачов О.П.* Міжнародні чинники формування громадянського суспільства в Україні / Громадянське суспільство в сучасній Україні: спеціфіка становлення, тенденції розвитку. – С. 375.

¹⁴ *Пеге Ї.* Недовгий вік популістів: Центральна Європа на порозі виборів // День. – 2005. – 15 листопада.

¹⁵ Цит. за: *Пеге Ї.* – Вказ. праця.

¹⁶ Цит. за: *Пеге Ї.* – Вказ. праця.

Троян Сергій

**ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ТОЛЕРАНТНОСТІ
В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ
ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР**

Вступ

Постановка проблеми. “Час рікою пливе” і “час є грізний суддя, він не вміє прощати”... Ці відомі слова, напевно, найчастіше проявляються на переломних, доленосних етапах історії. Про них згадують – хто з пафосом, хто з сумом, хто навіть зловтішно, але дуже рідко заради об’єктивної оцінки зробленого. У сучасних умовах становлення і розвиток української державності безпосередньо пов’язаний із процесом національного відродження (на Заході його називають етнічними ренесансом). Щодо сутності національного відродження, то йдеться про усвідомлення етносом себе як політичної нації, як дійової особи історії та сучасного світу. З огляду на сказане, в поліетнічних державах, до яких належить і Україна, надзвичайно важливе місце відводиться питанням національної терпимості, дружніх стосунків між різними етносами, гармонізації відносин міжнаціонального характеру практично у всіх сферах життя суспільства. Тому науковий і прикладний інтерес становить розробка і/або використання методології дослідження національної толерантності та її регіональних особливостей.

Мета дослідження – здійснити аналіз рівня національної толерантності в Україні в загальнодержавному масштабі та крізь призму визначення існуючої регіональної специфіки. Основні дослідницькі завдання такі: по-перше, розглянути роль різного роду досліджень у вивченні й оптимізації суспільного розвитку; по-друге, з’ясувати змістовну суть методології дослідження національної

толерантності; по-третє, охарактеризувати сучасні особливості національної толерантності в Україні.

Базовий метод дослідження. Вибір основного дослідницького підходу зумовлений необхідністю визначення та зіставлення різних за своїми характеристиками даних. Це можна найоптимальніше зробити, використавши *індексний метод* – спосіб наукового дослідження, зміст якого полягає в розрахунку зіставляваних індексних показників, які характеризують різні сфери розвитку суспільства і держави за певний проміжок часу.

Робоча гіпотеза. Українське суспільство відзначається таким рівнем національної толерантності, який як у загальнодержавному вимірі, так і на фоні регіонів дозволяв, дає можливість тепер і в коротко- та середньотерміновій перспективі підтримувати належний для оптимального розвитку суспільства характер стосунків між різними етносами та їх представниками на державному, політичному та суспільному зрізах.

Структура наукової розвідки визначається як постановкою проблеми, так і метою та головними завданнями її розробки. Звідси, дозволимо собі запропонувати трьохчленний підхід до викладу матеріалу, який включає розгляд загальної актуальності здійснення теоретичних і прикладних досліджень щодо встановлення різного роду рейтингів, індексів, шкал тощо розвитку держав чи регіонів; характеристику методології дослідження національної толерантності; нарешті, аналіз регіональних особливостей проявів національної толерантності в Україні на сучасному етапі розвитку нашої держави та суспільства.

Сучасні підходи до вивчення різних аспектів суспільного
і/або державного розвитку

Вивчення ситуації в країнах і регіонах, прогнозування подальших перспектив їх розвитку тісно пов'язано в сучасних умовах з дослідженнями різних боків соціального, політичного, економічного тощо життя. З цією метою використовуються різноманітні методики обрахунку індексу розвитку людського

потенціалу, рейтингу кредитної довіри країни, індексу рівня інформатизації суспільства тощо.

Найвідомішою з точки зору виявлення загального рівня соціально-економічного розвитку є методика визначення індексу розвитку людського потенціалу/суспільства (ІРЛП). При цьому ІРЛП постає як інтегральний показник з трьох компонентів – середньої очікуваної тривалості життя людей, їх освіченості та величини реального доходу. Виходячи з показників величини ІРЛП, експерти ООН поділяють усі країни світу за рівнем розвитку на три класи: 1) з високим рівнем розвитку, ІРЛП – понад 0,800; 2) з середнім рівнем розвитку (0,500–0,800); 3) з низьким рівнем розвитку (менше 0,500)¹. Впродовж 90-х років минулого століття пальму першості тут утримувала Канада. На початку XXI ст. вона перемістилася на третє місце, а на перше–друге вийшли Норвегія й Австрія, відповідно. Україна із 102 місця у 1998 р. піднялася на місце між 70–80-м у 2001–2005 рр.

Така методика розрахунку ІРЛП почала використовуватися і для його обрахунку з метою вивзначення потенціалу, стану, перспектив і тенденцій розвитку окремих регіонів. Прикладом можуть слугувати відповідні дослідження в Російській Федерації й Україні (тільки у нас говорять не про ІРЛП, а використовують термін “якість життя”, що те ж саме з точки зору використаних показників). Так, згідно з російськими дослідженнями найкраща регіональна ситуація в Москві, Санкт-Петербурзі, Тюменській, Мурманській, Самарській, Липецькій, Ульяновській областях і Татарстані, ІРЛП яких понад 0,700 за сукупними показниками рівнів довголіття, освіти та доходів. Найгірший індекс у Туви – 0,461 (показники розраховані за 10-бальною шкалою)².

Українські дослідження якості життя на регіональному зрізі також свідчать про суттєві відмінності. За 7-бальною шкалою найкращі показники мають Київ, Хмельницька, Дніпропетровська, Харківська, Вінницька та Житомирська області – індекс якості життя знаходиться у межах між 3,4–3,6 (середній по Україні – 3,1). Найгірша ситуація в Закарпатській,

Херсонській, Кіровоградській областях і АР Крим – відповідні індекси становлять від 2,5 до 2,7³.

Варте уваги зіставлення цих показників за регіонами України на основі дослідження валового регіонального продукту. Тут найкраща ситуація в Києві, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій і Полтавській областях, а найгірша – в Тернопільській, Чернівецькій, Закарпатській, Житомирській областях (за даними про вироблений валовий регіональний продукт у 2004 р.)⁴.

Важливо, у сенсі пропонованої наукової розвідки, таке. Сучасний стан, тенденції розвитку та прогнозування еволюції рівня якості життя як в Україні загалом, так і в окремих її регіонах враховують не лише загальноприйняті показники. Беруться до уваги також сфери культурного розвитку, формування громадянського суспільства, розбудови правової держави тощо. А це зумовлює необхідність врахування й етнонаціональних параметрів, і стану в сфері міжнаціональних відносин.

Методологія дослідження національної толерантності

Для аналізу картини міжнаціональних відносин, на нашу думку (і в цьому ми погоджуємося з іншими науковцями)⁵, доречно використати комплекс принципів науковості, об'єктивності, поліфакторності, системності у поєднанні з методикою шкали “соціальної дистанції” Богардуса. Саме вона дозволяє виміряти соціальну установку людини щодо представників інших національностей. Іншими словами, йдеться про певну психологічну готовність до зближення або, навпаки, до відторгнення людей іншої національності, незалежно від їх особистісних якостей і специфіки умов життя. Відповідь респондента на питання про те, у якості кого він згоден допустити представників іншої національності, дає змогу визначити соціальну дистанцію, яку він хотів би зберегти між собою та цією етнічною групою. Шкала побудована за кумулятивним принципом. Тобто, позитивна відповідь на першу позицію означає такі самі позитивні відповіді на всі інші

позиції. Вибір другої позиції включає позитивні відповіді на наступні, але негативну відповідь на першу. Шкала соціальної дистанції Богардуса була апробована під час проведення досліджень у Києві (1990 і 1991 рр.) та в Україні (1992, 1994–2005 рр.). В останньому випадку розглянута методика використовувалася для визначення рівня національної толерантності як у масштабах всієї держави, так і окремих регіонів.

Рівень та особливості національної толерантності в Україні

Порівняльний аналіз даних за шкалою Богардуса дає змогу виокремити й охарактеризувати три типи показників національної толерантності. По-перше, максимальну толерантність і максимальну нетолерантність. По-друге, індекс національної нетерпимості (ІНН) або індекс національної дистанційованості (ІНД) – середній бал за 7-бальною шкалою – щодо представників конкретної національності. По-третє, індекс загальної національної нетолерантності (ІЗНН) або інтегральний індекс національної дистанційованості (ІНД). Він переводився у 100-бальну шкалу, на якій 0 балів означає повну відсутність вимірюваного параметра, а 100 балів – максимальне його значення. Зауважимо також, що визначаючи рівень й особливості національної толерантності в Україні, ми використали офіційні дані досліджень Інституту соціології НАН України, зведені до табличних виражень⁶.

Матеріали соціологічних досліджень та їх аналіз свідчать, що ІНД в Україні зріс із середнього показника по державі 4,63 бала (у 1992 р.) до 5,7 (у 2005 р.) за 7-бальною шкалою. Якщо у 1992р. найбільш нетолерантне ставлення було до арабів (5,37), негрів (5,49), циган (5,55), то в 2005р. неприємна пальма першості перейшла до афганців (6,1) і арабів (6,0). Загалом це дозволяє охарактеризувати психологічний портрет населення у сфері міжнаціональних відносин як “насторожений”. При цьому насторожує загальне зростання як тенденція ІНД впродовж практично всього періоду незалежності – з показника 4,63 у 1992 р. до 5,7 у 2005 р.

(безпосередньо перед “помаранчевою революцією” він досягнув навіть 5,8). За 100-бальною шкалою ПНД зріс із 61 бала у 1992 р. до 74 у 2005 р. Точка ж 50 балів на цій шкалі є відміткою, що розділяє позитивне (толерантне) і негативне (нетолерантне) ставлення до інших національностей.

Важливе значення має аналіз соціально-демографічних факторів національної толерантності. Емпіричні дані чітко свідчать, що рівень освіти, вік, місце проживання достатньо сильно впливають на прояви національної терпимості (водночас, відмінності за статтю не є значимими). Чим вищий освітній рівень респондента, чим він молодший, тим менше проявляє загальну нетерпимість до інших національностей. Так, у людей до 30 років ПНД становить 57 і зростає до 65 у людей старших за 55 років. У осіб з вищою освітою він 56, а з неповною середньою – 65. Тоді як чоловіки та жінки практично майже однаково “національно нетерпимі” – індекс становить, відповідно, 60 і 61.

Особливий інтерес як у контексті дослідження міжнаціональних відносин в Україні, так і в сенсі сучасної політичної, мовної, релігійної ситуації слід проявити до національних і релігійних особливостей толерантності. Знову ж таки, і тут ПНД зріс з 4,4 у 1994 р. до 5,1 у 2005 р. (впродовж 2002–2004 рр. він був навіть 5,3). На регіональному зрізі відносин між українцями та росіянами ми маємо найнижчий або “найтерпиміший” індекс у Західному (Галичина) регіоні – 1,81. В інших регіонах він явно вищий: Центр – 3,53; Схід – 3,74; Південь – 3,85; Крим – 4,29.

Звідси напрашується загальний висновок, що українці за своїми соціально-психологічними установками, що виражені стосовно сфери міжнаціональних відносин, характеризуються як достатньо неоднорідний етнічний контингент.

Концептуальні висновки

Перший висновок можна сформулювати так. Інтегральна національна толерантність в Україні зміщена (з тенденцією

зростання індексу) до негативного полюса. Отже, надалі правильніше буде вести мову про інтегральну національну нетолерантність.

Другий висновок більш оптимістичний і стосується інтегральної національної толерантності крізь призму національних і релігійних особливостей, хоча і тут при ПНД 5,1 за 7-бальною шкалою і 68-69 – за 100-бальною він свідчить про певну тенденцію до категоріальності інтегральної національної толерантності як нетолерантності.

Третій висновок стосується чинників, які впливають на цей феномен. Можна буде вважати, що фактор впливатиме позитивно навіть тоді, якщо він веде не до підвищення толерантності, а хоча б до зниження середнього рівня інтегральної нетолерантності.

Четвертий висновок пов'язаний з перспективами розвитку української державності, утвердженням ринкових механізмів, розбудовою демократичного правового суспільства, розширенням контактів і тісних відносин із країнами Заходу. Це повинно сприяти подоланню в масовій свідомості багатьох гальмівних і контрверсійних стереотипів минулого, а отже, і зниженню рівня недовіри один до одного представників різних національностей, зростанню інтегральної національної толерантності та її регіональних складових.

¹ *Фетисов А.С.* Развитие стран. Некоторые подходы к проблеме измерения уровня и динамики // География. – 1999. – № 4. – С. 9–11.

² *Зубаревич Н.В.* Индекс развития человеческого потенциала регионов России // География. – 1998. – № 37. – С. 4–5.

³ Рівненщина: куди йдемо // Україна і світ сьогодні. – 2002. – 21 березня.

⁴ *Ревенко А.* Асиметрії регіонального розвитку // Дзеркало тижня. – 2006. – 13 травня.

⁵ *Кцюва Г.У.* Методы изучения этнических стереотипов // Социальная психология и общественная практика. – М., 1985. – С. 225–231; *Кольцов В.Б.* Социальная дистанция в межнациональном общении: опыт построения интегрального показателя // Социологические исследования. – 1989. – № 2. – С. 26–29; *Головаха Е.И., Панина Н.В.* Социальное безумие: история, теория и современная практика. – К., 1994. – С. 106–108.

⁶ *Головаха Е.И., Панина Н.В.* Социальное безумие: история, теория и современная практика. – К., 1994. – С. 109, 112, 114, 116; Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін. – К., 2005. – С. 512–525.

Васильчук Генадій

**ОБОВ'ЯЗОК ЧИ ПРАВО:
ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ДИСКУРС
ЩОДО ВИКОНАННЯ
“ЗАКОНУ ПРО МОВИ”**

Існування подвійних ідентичностей і різновекторних геополітичних орієнтацій призвели, на тлі виборчих перегонів до ще більшої поляризації українського суспільства. Мультикультурний соціум України навіть впродовж усіх років незалежності не зміг розібратися й прийняти вірне рішення щодо мовного підґрунтя свого духовного розвитку. Культурна парадигма як одна із фундаментальних частин інституалізації Української держави разом зі своєю мовною складовою до сих пір не замінена на таку, що адекватно відповідає цивілізаційним викликам сьогодення. Стереотипи історичної свідомості призводять до того, що питання двомовності дедалі частіше стає предметом політичних спекуляцій. Емоційне забарвлення цієї проблеми майже апріорі відкидає його правове, наукове вирішення. В сучасному українському суспільстві немає розуміння, що без національної ідентичності, основою якої є єдина мова, наша країна перетворюється на “failed state”, на державу, що не відбулася. Незважаючи на те, що згідно з соціологічними опитуваннями українська мова є рідною для 60 відсотків громадян України, тільки 37 відсотків використовують її в повсякденному житті¹. Сьогодні проблема постає в такому вигляді: з одного боку, громадяни України мають право обирати мову спілкування, з іншого – держава повинна захищати офіційну мову.

Зрозуміло, що ця криза національної ідентичності зумовлена попереднім історичним розвитком, але ж саме наукова ретроспекція дозволяє озброїти соціум методологією подолання таких небезпечних явищ. Попереднє сторіччя знає декілька

прикладів, коли держава всілякими методами намагалася вирішити питання закріплення української мови як офіційно-державної. З'явився навіть термін “українізація”. І хоча сама дефініція в широкому розумінні означала весь всеосяжний процес національного, політичного, соціально-економічного та духовного розвитку українського народу, “українізація” найчастіше використовувалася для захисту й посилення впливу саме української мови.

Наукова література з проблем українізації налічує десятки праць, сотні статей, значну низку дисертаційних досліджень², але відсутні роботи, які конче необхідні для узагальнення і визначення досягнень, прогалин, дискусійних і суперечливих тлумачень та оцінок. Єдиною на сьогодні працею подібного характеру залишається колективна монографія, підготовлена в Інституті історії України у 2003 р.³ Вона підсумувала десятирічний період вивчення українізації, отже є своєрідним еталоном науково-історичної думки.

Термін “українізація” був перенесений в УСРР під тиском соціально-політичних обставин, зумовлених інерційними силами української революції, котрий більшовики трансформували у конкретну політику згідно з власною політико-ідеологічною доктриною розбудови соціалістичного ладу. Він означав запровадження української мови у державних, культурно-освітніх та громадських установах. Історики розмежовують поняття “українізація” і “коренізація”, які вирізнялися за змістом і призначенням. Перший, на переконання деяких авторів⁴, є функціональною складовою “політики коренізації”, її історичною формою. Здійснювана більшовиками політика коренізації виявилася значно ефективнішою щодо “облаштування” національних меншин, які, крім мовного, освітнього, культурно-мистецького питання, вибудували національні адміністративно-територіальні одиниці та відповідно органи влади. Українізація титульної нації, якщо брати до уваги дві третини етнічних українців в УСРР, обмежилася філологічним аспектом, а радянська система влади мала територіальний і політично залежний

статус, особливо після конституційного оформлення унітарної держави. Адміністративні райони УСРР були українськими територіально, тому що структурно-системні органи влади формувалися не за національною, а політико-ідеологічною ознакою. Спроба О.Я.Шумського українізувати КП(б)У у 1926 р. завершилася його усуненням з посади наркома освіти і фабрикацією так званого “націонал-ухильництва”⁵.

В квітні 1917 в резолюції Української Центральної Ради вказувалось, що УЦР стоїть на “принципі українізації всього життя на Україні”⁶. А в квітні 1919 року вже більшовицький уряд прийняв постанову, що стосувалася співвідношення російської та української мов. Цікаво, що на дублювання всіх документів, вивісок, бланків відводилося аж ...10 днів⁷. 21 лютого 1920 року ВУЦВК затвердив постанову “Про вживання по всіх установах української мови нарівні з великоруською”⁸. Але й за часів як Центральної Ради, так і в перші радянські роки стало зрозумілим, що в такій культурнозабарвленій сфері соціального життя, як мова, не може бути прискорених темпів та непідготовлених кроків. Перші невдачі з декларативним введенням української мови в радянські установи допомогли збагнути, що без практичних заходів, а саме – без підготовки україномовних спеціалістів, без випуску українських підручників, газет вирішити проблему не можна. Першим декретом, що започаткував політику українізації на державному рівні, розпочав цілу низку серйозних, обґрунтованих законодавчих актів щодо українізації всіх сфер життя, була постанова ВУЦВК “Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови” від 1 серпня 1923 року⁹. Росіяни були визнані національною меншістю, але в той же час російська культура визначалася культурою світового значення. З наданням чинності цьому декрету, ніхто з тих громадян, хто не володів обома найпоширенішими мовами, не міг бути прийнятим на службу в державну установу. Це був перший натяк на те, що політика українізації розпочата всерйоз та надовго. Але, як показав час, уся робота була направлена на вивчення і введення

тільки української мови, тому що російську мову не треба було вивчати на спеціальних курсах. Особи, що перебували на державній службі до надання чинності декрету й не володіли обома мовами, мали вивчити їх протягом року¹⁰. В тому році, та й в майбутньому, курсів вивчення російської мови ніхто не відкривав.

І все ж таки формулювання, що особи, які “не вивчили в установленому для них речинці української мови, підлягають безумовному звільненню з державної служби”¹¹, було найбільш радикальним і послідовним пунктом цього документа. Чітке додержання цього рішення принесло б найбільші результати діяльності Уряду за українізоване діловодство. Але відомо, що якщо не дотримуватися суворого рішення, то наступна навіть більш жорстка постанова буде виконуватися менш ретельно. Тим більше, що декрет залишав деякі лазівки для порушників. Було записано, що “приймати на державну службу тих осіб, що не володіють українською мовою... можна виключно зі спеціального в кожному випадкові спеціально зареєстрованого дозволу в центрі – Народного комісара та керівників центральних установ”¹². Зрозуміло, що в ситуації, коли Україні були вкрай необхідні кваліфіковані фахівці, особливо природничого профілю, цей пункт був одночасно й вирішенням проблеми, й прикладом для зловживань.

Декрет від 1 серпня 1923 року вперше зосереджував увагу на методах вирішення проблеми. Народному комісаріату освіти доручалось організувати при установах для навчання співробітників радянських установ українській мові курси двох типів: короткотермінові – протягом навчання на них не більш 3-х місяців і довготермінові для кваліфікованих робітників з навчання до 9-ти місяців. Як вважали керівники України, цього буде достатньо, аби всі службовці опанували українським діловодством і через рік повністю українізувались. Але до перших успіхів було ще далеко. Цей законодавчий акт, розпочавши українізаційну кампанію, залишився символом тієї доби, хоча фактично став невиконаним гаслом, виходячи з термінів, що

були в ньому зазначені. Ситуація в Україні була надто суперечливою, щоб покращити її прийняттям одного декрету.

Наступним документом у цій сфері стала постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 30 квітня 1925 року “Про заходи термінового переведення повної українізації радянського апарату”. Уряд повинен був визнати, що “робота в справі українізації радянського апарату протікала, по-перше, за тяжких умов непозбутої ще спадщини панування російської буржуазної і дрібнобуржуазної культур над українською, що досі переважно тільки селянська, по-друге, за умов браку грошових коштів і культурних сил для навчання української мови співробітників радянських установ, і по-третє, за умов недостатнього поновлення радянського апарату за рахунок притягнення нових українських елементів...”¹³. Тим самим ВУЦВК та РНК УСРР прийшли до розуміння того факту, що під українізаційну кампанію треба підвести відповідну матеріальну основу, й що терміни в сфері культурно-національних відносин не можуть бути настільки необґрунтованими. Відповідальність за затримку переведення українізації державних установ, а також за непереведення її до встановленого терміну – покладалася безпосередньо на керівників установ. Тобто всі вони на місцях повинні були самі слідкувати за дотриманням постанови.

Цікаво дослідити трансформацію в поглядах законодавців щодо українізації вивісок, написів, штампів на території України. Якщо в попередніх постановах зобов'язувалось робити написи поруч із російською – українською мовою, то остання постанова наказувала всі акти публічно-правового характеру, а також бланки, штампи, вивіски, етикетки тощо на території УСРР перевести українською мовою з тим, щоб робити переклад російською мовою ставало не обов'язком, а лише правом. Саме цим підкреслювався ще раз пріоритет української мови, тоді коли російській мові відводилося місце серед мов національних меншостей.

Постанова ВУЦВК та РНК від 30 квітня 1925 року не тільки підтвердила вже відомі настанови попередніх документів,

але виявила більш серйозний підхід до проблеми. Прийняття нових пунктів, зауважень, переорієнтація старих поглядів дали змогу цій постанові зробити рішучий крок у сфері українізації державного апарату країни. І все ж таки, являючи собою сумісний документ законодавчого та виконавчого органів, ця постанова ще не була документом практичного плану.

Тому-то на підтримку постанови ВУЦВК та РНК УСРР “Про заходи термінового переведення повної українізації радянського апарату”, в цьому ж році, але 16 липня була затверджена постанова ради Народних комісарів УСРР “Про практичні заходи по українізації радянського апарату”¹⁴, якій і належало вирішити ті проблеми, що залишилися після прийняття попереднього документа, адже до затвердженого терміну остаточної українізації залишилося лише декілька місяців .

На посилення пункту 5 постанови ВУЦВК й РНК УСРР від 30 квітня 1925 року “Про заходи термінового переведення повної українізації радянського апарату”¹⁵ щодо переведення всіх вивісок, штампів тощо на території України українською мовою Рада Народних комісарів 12 жовтня 1925 року прийняла постанову “Про форму написів /вивісок/ на будинках, де містяться радянські установи”¹⁶. В цьому документі знову наголошувалося положення, що всі написи /вивіски/ повинні мати повну назву установи українською мовою. Як зазначалося далі “поруч із українською мовою написи /вивіски/ можна складати також і російською мовою або мовою відповідної національної меншості”¹⁷.

Цілу низку документів, що безпосередньо торкаються проблеми українізації центральних органів державної влади та управління УСРР, являють собою постанови Центральної Всеукраїнської Комісії українізації радянського апарату при Раді Народних Комісарів України /ЦКУР/¹⁸. Але спочатку ця комісія навіть дублювала аналогічні документи РНК УСРР. Так постанова зазначеної комісії від 15 грудня 1925 року “Про порядок заведення на території УСРР вивісок, написів, бланків, штампів і етикет українською мовою”¹⁹, майже повторювала

вже згадану постанову РНК УСРР від 12 жовтня 1925 року. З іншого боку, цей факт доводить, що комісія досить ретельно взялася за роботу, почавши з малого.

У березні 1927 року Центральна Всеукраїнська Комісія українізації затвердила документ, назва якого говорила про те, що стоїть в роботі комісії на передньому плані. Ця постанова — “Про вимоги знання української мови для осіб, що стоять на службі в державних установах й підприємствах УСРР”²⁰, зокрема зобов’язувала всі державні установи УСРР приймати на службу тільки тих службовців, що мали посвідки про знання української мови. Комісія, більш обізнана зі станом справ на місці й розуміючи, що на Україні 20-х років багато людей були взагалі неписьменні, а не тільки неписьменні з точки зору української мови, знайшла змогу не застосовувати наведеного правила “до осіб, що їхня праця не стосується до діловодства..., а також осіб обслужного персоналу /прибиральниці, сторожі, грубники і тощо”²¹. Це правило згідно з постановою не торкалося й осіб, запрошених з інших союзних республік або з-за кордону на тимчасову працю. І знову цей виняток був зроблений, виходячи з реалій життя, адже суворі українізаційні заходи відштовхували кваліфікованих фахівців. Прагматичний підхід до українізації можна побачити й в пункті постанови, що стосується осіб, які бажали дістати посади в центральних установах УСРР. Їм надавалося право за певну плату пройти спеціальну кваліфікаційну комісію й одержати посвідки про знання української мови. Звільнялися від екзамену колишні учні вищих шкіл, робітничих факультетів, технікумів і професійних шкіл, що склали іспити зі знання української мови при своїх школах і мали відповідні посвідки²².

Комісія українізації при РНК УСРР у 1927 році видала ще одну постанову, що стосувалась україномовних вивісок і написів на території України²³. В постанові, зокрема, зазначалося, що написи на всіх залізничних станціях і пристаннях водних шляхів повинні бути українською і російською мовами, а на транспортних засобах, що належали комунальним підприємствам,

написи внутрішні й надвірні бути – українською мовою. Вже в 1927 році стало ясно, що для успішного ходу українізації зросійщеного апарату треба створювати україномовне оточення, особливо в містах, де українська побутова мова була рідкістю.

Апогеєм законотворчої діяльності в сфері українізації радянського апарату та всього процесу стала постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів УСРР від 6 липня 1927 року “Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури”, яка, як вказував Дж. Мейс “... на декілька років залишилась основною настановою в національній політиці комуністів на Україні”²⁴.

Процес українізації був переобтяжений різними проблемами, які виникали постійно й потребували постійного вирішення. Робила свій внесок і вже організована бюрократична машина, створюючи перешкоди українізаційній кампанії. Так, в лютому 1927 року Народний Комісаріат Юстиції УСРР мав прийняти документ, сама назва якого була майже цілим пунктом постанови, направленої проти бюрократів: “Про незаконність відмови кредитових установ, що функціонують на території УСРР, приймати векселі, писані українською мовою, через те, що до них не додано перекладу російською мовою, а також писані або підписані мовою однієї з нацменшостей що є в УСРР”²⁵. Як видно, НКЮ України серйозно поставився до питання й ні в кого не повинно було виникати бажання в дещо іншому тлумаченні пунктів цієї постанови. Радикалізм і більш чітке формулювання документів щодо українізації стали характерною рисою другої половини 20-х років. Уже пройшли перші запаморочення від успіхів, повністю проявили себе всі труднощі і проблеми, розкрились об’єктивні й суб’єктивні причини, що якоюсь мірою пригнічували українізацію, виявилися певні тенденції та напрями, на які потрібно було зорієнтувати виховну та організаційну роботу.

Політика українізації була згорнута насильницькими методами в першій половині 30-х років. Вона призвела до

зльоту української культури, явила собою приклад намагань вирішити питання національно-культурного будівництва, великою мірою стала символом піднесення українського духу.

Наприкінці 20-го сторіччя під гаслом виконання настанов “Закону про мови” почався новий етап посилення впливу української мови на розвиток ментальності громадян України. Водночас з’явилися нові труднощі, проблеми іншого рівня. Питання двомовності стають політичним гаслом й навіть закликом до боротьби. Політичні лідери та блокові ватажки забувають про необхідність гармонізації суспільних процесів, не хочуть чути про пошуки консенсусів та порозумінь. Популістські зазіхання ура-патріотів не дозволяють їм використувати минулий досвід поколінь, не хочуть вони й оцінити з наукової точки зору межу між обов’язком і правом на поширення державної мови і, як здається, роблять це свідомо. Просто треба з’ясувати, кому це на користь?

¹ *Нагорна Л.* Національна ідентичність в Україні. – К., 2002 – С. 4–5.

² Політика коренізації в радянській Україні (1920–1930-ті рр.). Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. – К., 2003. – 218 с.

³ “Українізація” 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / За ред. *В.А.Смоля.* – К., 2003. – 392 с.

⁴ Там само. – С. 18–19.

⁵ *Новохатько Л.М.* Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20–30-ті рр. ХХ ст.). – К., 1998. – С. 127–140.

⁶ *Шевченко В.* Неизвестная украинизация. – Зеркало недели. – 2004. – 28 февраля.

⁷ Збірник Узакошень УСРР, 1919. – № 23.

⁸ Збірник Узакошень УСРР, 1920. – № 1.

⁹ Збірник Узакошень УСРР, 1923. – № 1. – Ч. 29.

¹⁰ Там само. – Арт. 332.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Збірник Узакошень УСРР, 1925. – № I. – Ч. 26. Арт. 202.

¹⁴ Там само. – Ч. 56. – Арт. 332.

¹⁵ Там само. – Ч. 26. – Арт. 202.

¹⁶ Там само. – Ч. 78.

- 17 Там само. – Ч. 78. – Арт. 448.
18 *Новохатько Л.М.* Назв.праця. – С. 127–140.
20 Збірник Узакошень УСРР, 1925. – № I. – Ч. 26. – Арт. 202.
21 Збірник Узакошень УСРР, 1927. – № II.
21 Там само.
22 Збірник Узакошень УСРР, 1925. – № I. – Ч. 78. – Арт. 448.
23 Збірник Узакошень УСРР, 1927. – № II.
24 *Mace J.* Communism and the dilemmas of National liberation: National Communism in Soviet Ukraine. 1918–1933/ – Cambridge – Massachusetts, 1983.
25 Збірник Узакошень УСРР, 1927. – № II.

Стахєєва Ганна

ПИТАННЯ МОВИ В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

*“Center lingua facit”
Мова творить народ*

Кожна держава є унікальною завдяки своїй рідній мові. Без мови немає державної єдності, культури, історії та характеру нації. Саме мова перешкоджає “розмиванню націй”. Історично держави, здобувши свою незалежність, завжди поставали перед нелегким завданням – утвердити на всій території новоствореної держави єдину державну мову, яка б відбивала в собі думки й почуття всього народу, визначала національну ідентичність, зміцнювала державу. Інколи здається, що запровадження однієї-єдиної мови на території держави, яка раніше була складовою частиною іншої країни або об’єднала землі з різнобарвним населенням, дуже складно. Але досвід країн показує, що це можливо. Так, наприклад, у Франції після буржуазної революції 1794 року близько половини 25-мільйонного населення не володіло французькою мовою. З проголошенням незалежності Італії лише 2,4% населення розмовляло італійською. Ці країни успішно справилися зі своїм завданням шляхом запровадження комплексної програми утвердження державної мови.

Важливість мови полягає в тому, що вона повинна консолідувати та зміцнювати націю, сприяти її духовному та культурному розвитку. Як це не сумно, але в Україні спостерігається зовсім інша тенденція – питання мови дуже часто “розколює” країну на два антагоністичні табори – захисники “україномовності” та захисники “російськомовності”. Та чи насправді існує мовна проблема в Україні, чи, можливо, вона штучно створюється певними політичними силами для просування власних

інтересів? А чи не виникають усі ці безпідставні “мовні тертя” через незнання законодавства України про мови?! Можливо, це лише один із проявів слабкості правової держави?

У частині 1 ст.10 Конституції України чітко зазначено, що державною в Україні є українська мова. Це повністю відповідає державотворчій ролі української нації, яка історично проживає на території України, становить абсолютну більшість її населення і дала офіційну назву державі. Значення “державна мова” Конституційний Суд України тлумачить таким чином: “Під державною (офіційною) мовою розуміється мова, якій державою надано правовий статус обов’язкового засобу спілкування у публічних сферах суспільного життя”¹. Публічними сферами, в яких застосовується державна мова, охоплюються насамперед сфери здійснення повноважень органами законодавчої, виконавчої та судової влади, іншими державними органами та органами місцевого самоврядування (мова роботи, актів, діловодства і документації, мова взаємовідносин цих органів тощо).

Таким чином, можна стверджувати, що Основний Закон держави зобов’язує застосовувати українську мову як мову офіційного спілкування органів державної влади під час виконання ними своїх повноважень. І це цілком зрозуміло, адже мова має бути символом влади, щоб стати потужним чинником у формуванні суспільної мовної свідомості. Звичайно, на практиці це не завжди виконується. Поряд з державною мовою використовується російська. Та згідно з рішенням Конституційного Суду України², виявляється, це є допустимим під час здійсненні повноважень місцевими органами виконавчої влади, органами Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування.

Зважаючи на те, що офіційне тлумачення ст.10 Конституції України Конституційним Судом України має вищу юридичну силу, є підстави стверджувати, що в Україні юридично закріплена і фактично переважає двомовність. Вона склалася історично, внаслідок переходу України від напівколоніального статусу до незалежної держави. “Україна – культурний уламок імперії”³ з багатомільйонною російською громадою. Тому

сьогодні в Україні практично немає таких людей, які б не розуміли українську чи російську мови. І в цьому немає нічого поганого. Така ситуація є лише підтвердженням того, що наша держава визнає життєдайність та суспільну цінність усіх національних мов та гарантує своїм громадянам мовні права⁴. Адже вільний розвиток і рівноправність національних мов є запорукою зміцнення дружби народів!

За таких обставин українська мова є національною офіційною і робочою мовою держави, та не обов'язково мовою громадянського суспільства чи приватної особи. Вибір мови міжособового спілкування громадян України є невід'ємним правом самих громадян. Якщо проаналізувати законодавчу базу України стосовно мовного питання, можна дійти висновку, що всім громадянам, включаючи національні меншини, гарантується право на національно-культурну автономію – користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах⁵. Поряд з державною українською мовою цілком законно може використовуватися мова національних меншин.

Так, зокрема, ст.5 Закону України “Про мови в УРСР” передбачає права громадян звертатися до державних, громадських установ, підприємств українською чи мовою їх роботи, російською мовою або мовою, прийнятною для сторін. В ст.15 Закону зазначається, що мова з'їздів, сесій, конференцій, засідань – українська, але поряд з нею може використовуватися національна мова більшості населення. В усіх сферах обслуговування громадян застосовується українська мова чи інша мова, прийнятна для сторін (ст.17 Закону).

Показовими є також положення Закону стосовно мови судочинства. З цього приводу ст.18 Закону зазначає, що судочинство в Україні здійснюється українською мовою. Разом з тим, воно може здійснюватися національною мовою більшості населення. Особи, які беруть участь у справі і не володіють мовою судочинства, мають право ознайомитися з матеріалами справи, брати участь у справі через перекладача, право

виступити в суді рідною мовою. Слідчі і судові документи вручаються особам, які беруть участь у справі, на їхню вимогу в перекладі рідною мовою. Такі ж положення щодо мови стосуються нотаріальних дій, мови юридичної допомоги, мови ЗМІ тощо. Загалом на законодавчому рівні українська мова не забороняє і не перешкоджає застосуванню тієї мови, яка є більш прийнятною для людей.

Чимало дискусій виникло з приводу визнання російської мови у статусі другої державної. Незважаючи на те, що в ряді країн (Швейцарія, Фінляндія, Бельгія, Ірландія, Канада тощо) існує офіційна двомовність, в єдиній, неподільній державі повинна бути одна-єдина державна мова. Інше питання – надання статусу регіональної мови. Регіональна мова – це мова, що традиційно використовується в межах певної території держави громадянами цієї держави, які становлять групу, що за своєю кількістю менша, ніж решта населення; це мова, яка відрізняється від офіційної⁶. Регіональною мовою не можуть бути діалекти офіційної мови держави. Відомо, що статус російської мови як регіональної був прийнятий в Дніпропетровську, Севастополі, Харкові, Донецьку, Луганську. І хоча таке рішення цих регіонів формально відповідає ратифікованій Україною 15.03.2003 року Європейській Хартії регіональних мов або мов національних меншин, розвиток регіональних мов не повинен зашкоджувати офіційній мові і необхідності вивчати її⁷. Таке положення прямо передбачено самою Хартією.

Звичайно, державна мова потребує захисту, розвитку та запровадження в усі галузі життя. Це є одним з пріоритетних завдань українського народу. Але не потрібно вдаватися до крайнощів, усе повинно відбуватися природним шляхом, з розумом, повагою, бажанням людей. Історія показала, що ані силою законів, указів, ані терором, не можна викоринити якусь мову і привити любов до іншої. Штучне, насильницьке насадження будь-якої мови лише підриває її авторитет та порушує права національних меншин. Показовим в цьому сенсі є положення Закону України “Про внесення змін до Закону України

“Про телебачення і радіомовлення””, згідно з яким будь-який фільм чи програма (передача), мова оригіналу яких не є українською, транслюються лише за умови звукового дублювання їх державною мовою⁸. Можна зрозуміти, коли дублюються англійські чи французькі фільми. А чи існує необхідність у дублюванні російських передач – це вже питання, яке нерідко викликає посмішки у громадян України. Було б доречнішим покращити ситуацію з українським телебаченням (збільшити кількість програм, розширити їх тематику, щоб людям було що подивитися, тощо).

Потрібно усвідомити, що людина розмовляє тією мовою, яку вона знає, яку поважає, яку любить... У світі взагалі вважається, що скільки мов ти знаєш, стільки разів ти – людина. Ми повинні пишатися тим, що вільно володіємо як українською, так і російською мовами. Замість того, щоб виступати за усунення якоїсь з них та активне просування іншої, слід більше перейматися питанням вдосконалення рівня знань цих мов серед населення. І, звичайно, не забувати та поважати непорушний статус державної мови – української, за любов до якої багато письменників часто платили власним життям!

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади // www.rada.gov.ua.

² Рішення Конституційного Суду від 14.12.99 р. №10–рп/99

³ *Рябчук М.* У пошуках “українського Маркеса”. До підсумків літературного року // *Критика*. – 1998. – 1 (3). – С. 7.

⁴ Закон України “Про мови в УРСР”, 1989 р.

⁵ Закон України “Про національні меншини”, 1992 р.

⁶ Ст.1 Європейської Хартії регіональних мов або мов національних меншин.

⁷ Європейська Хартія регіональних мов або мов національних меншин, 1992р.

⁸ Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про телебачення і радіомовлення””, 2006.

ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

Васильчук Володимир

НІМЦІ В УКРАЇНІ. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Реалії розвитку світу в третьому тисячолітті вказують на те, що політична стабільність та економічний добробут кожної держави багато в чому залежить від виваженої національної політики.

Актуальність вивчення історії міжетнічних та міжнародних відносин України становить науковий і практичний інтерес з огляду на її поступову інтеграцію в систему європейської співдружності.

Праці, опубліковані протягом останніх кількох століть, налічують близько 300 назв, мають свою специфіку, тематичну спрямованість і особливість використання їх авторами інструментарію дослідження та методологічну направленість.

Систематизація праць вітчизняних дослідників дала змогу з'ясувати, що проблема інтеграції німців в українське суспільство дотепер залишається малодослідженою, а отже, актуальною в науковому пошуці. Встановлено, що переважна більшість праць була підготовлена в умовах незалежної держави, коли в науковців з'явилася реальна можливість повного, об'єктивного і неупередженого висвітлення історичного процесу та подій.

Нагромадження конкретного історичного матеріалу дозволило визначити шляхи для наукового розв'язання проблеми. У другій половині XIX – початку XX ст. інтерес дослідників до проблеми то згасав, то знову спалахував. Відміна кріпосництва в Росії реанімувала в суспільній свідомості інтерес і захоплення

самодержавними порядками, ідеалізацію окремих державних діячів. На цьому тлі з'явилася перша в російській історіографії наукова праця А.Клауса¹ – етнічного німця, який вбачав економічну модернізацію імперії саме в розвитку економічного й соціального життя колоністів. Резонансні події: революція 1905–1907 рр., Столипінська аграрна реформа, Перша світова війна зумовили появу праць², у яких колонізація розглядалася як суттєвий чинник державності, але проглядалися контрасти між німецьким і українським населенням. У 1909 р. побачила світ праця Г.Писаревського³, у якій об'єктивно і широкомасштабно проаналізовано колонізаційні заходи держави. На тлі подій, пов'язаних із заснуванням колоній та зростанням дослідницького інтересу до них, з'явилися праці Я.Штаха і К.Ліндемана⁴, у яких розкрито стосунки німців з українським населенням, аналізується соціально-економічний розвиток колоній. Отже, цей доробок став підґрунтям наукової реконструкції проблеми місця німців у суспільних процесах у наступні роки.

В історіографії проблеми можна виокремити чотири періоди, визначених суспільно-політичною атмосферою, у якій доводилося працювати історикам. У перший період за умов відновлення національної державності України в 1917–1921 рр. і початку етнокультурного відродження відбувся могутній поштовх до вивчення історії етносів. Праці М.Грушевського⁵ та інших дослідників національно-демократичного спрямування сприяли міжетнічному порозумінню, виступали вагомою протиположністю дослідникам-прихильникам ідеології більшовизму.

Історіографія другого періоду (1920-х – 1940-і роки) віддзеркалювала, з одного боку, спроби політичного режиму підмінити наукові дослідження національних меншин офіційними версіями публіцистів ідеологічного характеру, а з іншого – еволюцію в підходах і тактиці влади щодо етносів. Процеси, явища й факти, які не вписувалися у наперед задану схему, аналізу не підлягали і свідомо науковцями обминалися або й фальсифікувалися. Опубліковані праці авторства здебільшого керівників вищих органів влади: А.Глинського, А.Рашмадімова,

В.Затонського, А.Буценка, С.Косіора, О.Шліхтера, М.Скрипника⁶ мали в основному науково-популярний характер, відображали найбільш поширені погляди та оцінки політико-правового становища німців. Інтерес у науковців до цієї проблеми дещо реанімовано в кінці 20-х років як результат осмислення подій осені 1929 р., коли значна частина німецького населення намагалася добитися у влади дозволу на виїзд із СРСР. У 30-ті роки, коли дослідження з історії німців були під неоголошеною забороною, з'являлася в основному апологетична література, що відображала сталінську концепцію національної політики. Умови Другої світової війни висунули перед ученими на перший план завдання забезпечити пропагандистський та агітаційний заходи, а тому залишилися поза увагою такі проблеми як депортації, морально-психологічні орієнтири етнічних німців за часів окупації.

У третій період (1950 – 1980-ті роки), коли основні зусилля науковців були спрямовані на обґрунтування закономірностей інтернаціоналізації суспільного життя, з'явилися праці, в яких розглядалося питання зростання кількості населення, його національного, професійно-кваліфікаційного складу. Робота українського історика й етнолога В.Наулка⁷ започаткувала дослідження етнічного складу населення різних регіонів України в історичній ретроспективі. В такому ж ключі виконано і праці московськими науковцями Е.Дружиніною, В.Кабузаном⁸, у яких уперше поставлено питання необхідності вивчення процесу заселення Півдня України. У 1990 р. опублікована українським істориком І.Кулиничем стаття⁹ привернула увагу дослідників до цієї перспективної проблеми.

Знаковою подією у студіюванні етнічної історії став четвертий період, що розпочався з проголошенням незалежності України. Виокремлено кілька груп досліджень. З кожним роком дослідження долі німців на різних етапах історії ставало більш системним і різноплановим.

До першої групи слід віднести праці І.Кулинича, Н.Кривець, В.Євтуха, Б.Чирка¹⁰, в яких автори, вперше комплексно

опрацювавши широкий масив архівних матеріалів, розкрили окремі фрагменти життя, суспільно-політичної та соціально-економічної діяльності колоністів у ХІХ ст. і, що особливо важливо, їх стосунки в 20–30-і роки ХХ ст. з більшовицьким режимом. Автори, надаючи перевагу дослідженням політичних аспектів питання, лише фрагментарно торкалися проблеми етнічності, місця й ролі німців в етнічній мозаїці українського суспільства.

Другу групу становлять дослідження, присвячені вирішенню національного питання в умовах Української революції 1917–1921 рр. Автори акцентували увагу на демократизації між-національних відносин. Разом із тим, через фактологічну обмеженість подається досить збіднена інформація про політичні орієнтири українських німців за цих умов, у роботах Т.Гунчака, А.Безсонова, В.Перепаді¹¹, у яких розкривається політична позиція німців у часи Української революції.

Як зазначалося, найбільший інтерес у дослідників викликали події, які стосувалися німців, що відбулися у 20–80-ті роки. Праці, підготовлені на матеріалах цього періоду, ми відносимо до третьої групи. Протягом 90-х років сформувалися пріоритетні напрями дослідження, навколо яких автори ведуть науковий пошук, дискусії й обґрунтовують неспроможність тоталітарної влади щодо політичного вирішення національного питання, включаючи задоволення національно-культурних потреб. Доля німців у цей час розглядалася у публікаціях: М.Панчука, Ю.Левенця, О.Рафальського, М.Журби, Л.Якубової, Л.Польового, О.Мовчан, М.Дмитрієнко, Д.Табачника, В.Мазура¹². На основі матеріалів з архівосховищ спецслужб В.Ченцов, В.Нікольський, М.Шитюк у своїх працях¹³ показали жахливу картину каральних акцій більшовицької влади в 20–30-ті роки стосовно німців України. Проблем сприйняття чи, навпаки, не сприйняття німцями державних експериментів, які супроводжувалися порушеннями прав людини, репресіями та трагічними наслідками, торкалися у працях, які узагальнювали національні процеси¹⁴.

Системний аналіз опублікованих статей у фахових, громадсько-політичних виданнях дав змогу виявити, що в 1990-ті роки етнічна історія німців розглядалася дослідниками в досить різних аспектах і темах. У працях С.Бобильової, В.Кудряченка, В.Гордієнка, В.Хохлачова¹⁵ зроблено висновки та розставлено акценти в трактуванні радянською історіографією подій і явищ німецької колонізації України. Фахівцями історії України М.Ковалем, П.Медведком, В.Гриневичем¹⁶ викривалися спроби гітлерівської й сталінської влади в період Другої світової війни використати етнічних німців у своїх планах, показано результати етнічних чисток. У монографії С.Тимченка¹⁷ вперше у вітчизняній історіографії зроблено спробу переглянути догми радянської національної політики 50-80-х років, а також фрагментарно проаналізовано соціально-демографічні зміни в середовищі німців.

Четверту групу становлять дослідження, у яких робився акцент на регіональний аспект проблеми. У 90-ті роки активно проводилися дослідження проблеми в регіонах України – Дніпропетровську, Києві, Луцьку, Львові, Чернівцях, Одесі. В 1990 році при Дніпропетровському держуніверситеті почала діяти лабораторія з вивчення проблеми етнічних німців в Україні, яка з 1997 р. набула статусу науково-дослідного інституту. За час своєї роботи підрозділ організував кілька міжнародних конференцій, випустив ряд наукових збірників, в які вміщувалися статті з різних аспектів історії німців, українсько-німецьких зв'язків. У 1999 р. колектив інституту підготував монографію, у якій на основі наявної історичної літератури та введеного вперше до наукового обігу масиву архівних джерел розкриті проблеми переселенської політики російського царизму, освоєння Новоросії, духовності. У розділі 5 “Народ серед народів” автори вперше зробили спробу з'ясувати, чому національна свідомість переселенців збереглася при територіальному і господарсько-культурному відривові від головного етнічного ядра.

Колектив інституту щороку випускає збірник наукових праць “Вопросы германской истории”, у якому публікуються

різного роду матеріали. В збірнику, опублікованому 2001 р., 31 статті були згруповані у чотири тематичні розділи: Соціально-економічне і політичне становище німецького населення в міжвоєнний період і в роки Великої Вітчизняної війни; Німці в сфері культури, освіти і науки; Міжнародні відносини, економіка, політика; Німеччина і світ. Це видання залишалось єдиним в Україні, де тематично дослідниками розглядалися різні аспекти життєдіяльності німців.

У фундаментальних монографіях М.Костюка, Ю.Поліщука та О.Суліменко¹⁸ комплексно простудіювана історія німецької колонізації Волині, в дисертаціях М.Бармака і С.Суліменко¹⁹ знайшли висвітлення міграційні процеси серед німців у кінці XVIII – поч. XX ст., форми їх розселення. Дослідники С.Осачук, І.Монолатій, О.Обидьнова, В.Нестеренко, Г.Павленко, П.Сіреджук²⁰ відповідно розкрили кількісні і якісні зміни у складі німецького населення Буковини, Галичини, Донбасу, Поділля, Закарпаття.

До п'ятої групи належить зарубіжна історіографія історії німців України, де ставився наголос на колоніальному становищі республіки, насильницькій асиміляції й денационалізації етносів, яка нами розглядається в основному в межах реконструкції національної політики в СРСР. Монографія російських дослідників В.Бауера і Т.Іларіонової²¹ містить досить цінний матеріал, який відтворює проблеми громадського руху протесту німців в останнє десятиріччя радянської влади. Вагомим є доробок західноєвропейських фахівців, що хронологічно охоплює практично увесь період історії німців України. Західноєвропейська наукова громадськість почала звертати увагу на колонізацію Росії вже в XIX ст. Серед цих дослідників були етнічні німці-мігранти з Росії, які стали очевидцями подій і володіли документальними матеріалами. Чіткість формулювань, логічність і переконливість аргументів властиві праці К.Штумппа²². В ній досить професійно показано внесок німецьких колоністів у господарсько-економічне життя України. У роботі Р.Бартлетта²³ виразно простежено процес заселення менонітами південноукраїнських земель, проаналізовано

труднощі народонаселення в Західній Європі й Росії, шляхи їх розв'язання, звернено увагу на соціальний склад переселенців. Еволюція поглядів російських політичних діячів на процес колонізації подається в працях І.Фляйшгауер²⁴. Комплексно досліджена проблема адаптації німців до місцевих умов України, в тому числі різні аспекти господарського життя, стану духовності, соціальні зрушення. Саме такий підхід у роботах Н.Ардта, Е.-Е.Кейл, С.Льонгін²⁵. Варто відзначити і той факт, що в австрійський період на Буковині відбувалося ґрунтовне вивчення німців краю, а тому було зібрано досить широке коло статистичних і етнографічних матеріалів. Серед краєзнавчих досліджень помітно вирізнялися праці Р.-Ф.Кайндля, Я.Полека²⁶. Низку робіт, присвячених різним аспектам національно-культурного життя німців Буковини, опублікував німецький дослідник Р.Вагнер²⁷.

Активні дослідження з історії та культури німців в Україні проводяться в Німеччині. Одним із наукових закладів ФРН, який плідно вивчає цю тему, є Інститут германських і східноєвропейських досліджень, заснований у 1987 р. в м. Гьоттінгені. На його базі відбуваються наукові конференції та зустрічі за участі вчених колишнього СНД. У м. Штуттгарті Комітетом допомоги галицьким німцям видається збірник “Zeitweiser der Galiziendeutschen” (“Хроніка німців Галичини”), а також часопис “Heimatbuch” (“Краєзнавча книга”) та інші. ВНюрнберзі у 1975 році було створено “Historischer Verein Wolhynien” (“Історичне товариство волинян”), а в 1979 р. вийшов перший номер часопису “Wolhynische Hefte” (“Волинські зошити”). З ініціативи товариства в травні 1988 р. у Бонні відбувся перший міжнародний симпозіум “Німці в СРСР: колись і тепер”. Велика робота з цього питання проводиться Східноєвропейським дослідним інститутом ім. В.Липинського в м. Філадельфія.

Отже, українська й зарубіжна історіографія має певні напрацювання в дослідженні означеної проблеми, які постійно розширювалися й поглиблювалися. Таким чином, можна підкреслити, що історія є віддзеркаленням історичного шляху кожної нації, яка проживала і проживає на території України.

¹ *Клаус А.* Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. — Вып. I. — СПб., 1869. — 456 с.

² *Велицын А.А.* Немцы в России: Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колонистов на юге и на востоке России. — СПб., 1893. — 282 с.; *Шелухин С.* Закон 14 июня 1910 г и поселенцы — собственники колонисты. — Одесса, 1913. — 32 с.

³ *Писаревский Г.Г.* Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (По неизданным архивным документам) — М., 1909. — 167.

⁴ *Lideman K.* Von den deutschen Kolonisten in Russland. Ergebnisse einer Studienreise 1919–1921. — Stuttgart, 1924. — 123 S.; *Штах Я.* Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов. — М., 1916. — 286 с.

⁵ *Грушевський М.С.* Народностям України // Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. Редкол. *Гончар О.Т. та ін.* — К., 1992. — С. 89–109.; *його ж:* Освобождение России и украинский вопрос. — СПб., 1907; Украинство в России, его запросы и нужды (Глава из “Очерка истории украинского народа”). — СПб., 1996. — 294 с.

⁶ *Глинский А.* Национальные меньшинства на Украине. — Харьков. — К., 1931. — 78 с.; *Рахмадімов А.* За інтернаціональне виховання молоді // Національне питання на партійних з'їздах. — 2-е вид. — Вип. 5. — Харків, України, 1930. — С. 5–37.; *Затонский В.П.* Национальная проблема на Украине. Доклад на июльском (1926) Пленуме ЦК ЛКСМУ с приложением тезисов об итогах украинизации. Перев. с укр. — Харьков, 1926. — 104 с.; *Буценко А.* Радянське будівництво серед нацменшостей УСРР. — Харків, 1928 — 25 с.; *Косіор С.* Підсумки і найближчі завдання національної політики на Україні // Червоний шлях. — 1933. — № 8–9; *Шліхтер О.* Посилимо більшовицьку пильність на фронті боротьби за здійснення ленінської національної політики на Україні // Більшовик України. — 1933. — № 9–10; *Скрипник М.* Передвиборними шляхами (Проблеми культурного будівництва національностей України) // Більшовик України. — 1931. — № 12.

⁷ *Наулко В.І.* Етнічний склад населення Української РСР. (Статистико-картографічне дослідження). — К., 1965. — 87 с.

⁸ *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 гг. — М., 1970. — 382 с.; *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии Екатеринославской и Херсонской губернии в XVIII — первой половине XIX в. — М., 1976. — 234 с.

⁹ *Кулинич І.М.* Німецькі колонії на Україні (у 60-ті роки XVIII — 1917 р.) // Український історичний журнал. — 1990. — № 9.

¹⁰ *Кулинич І.М., Кривець Н.В.* Нариси з історії німецьких колоній в Україні. — К., 1995. — 272 с.; *Євтух В.Б., Чирко Г.В.* Німці в Україні (1920-і — 1990-і роки). — К., 1994. — 182 с.

¹¹ *Гунчак Т.* Українська Народна Республіка і національні меншості // Україна в сучасному світі. Матеріали наукової конференції Республіканської

асоціації українознавців. Київ, 15–16 червня 1990 р. – К., 1990. – С 44–48.; *Безсонов А.* Гражданская война // Материалы к энциклопедии “Немцы России”. Выпуск 7. Немцы Украины. Пилотный сборник. – М., 2002. – С. 66–69.; *Перепада В.В.* Українсько-німецькі відносини в 1914–1920 рр. Соціоісторичний аналіз. – Запоріжжя, 1999. – 73 с.

¹² *Панчук М., Польовий Л.* Під пресом тоталітарного режиму: Німці України в радянський період // Політика і час. – 1992. – № 9–10; *Журба М.А.* Етносоціальні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20–30 рр. ХХ ст.). – К., 2002. – 499.; *Мовчан О.М.* Голод 1921–1923 рр. на Україні // Український історичний журнал. – 1990. – № 10; *Дмитрієнко М., Табачник Д.; Мазур В.* Соціокультурний феномен німецьких поселень в Україні 1920–1929 років // Історія півдня України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного, соціального, економічного, технічного, правового, релігійного та культурного розвитку// Зб. наук. пр. Ч. II. – Миколаїв–Одеса, 1999; Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. – К., 2000. – 356 с.

¹³ *Ченцов В.В.* Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е–1930-е годы: М., 1998. – 205 с.; *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: Монографія. – Донецьк., 2003. – 624 с.; *Шитюк М.М.* Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття. – К., 2000. – 321 с.

¹⁴ *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні (20–30-ті роки ХХ століття). К., 1995. – 215 с.; *Якубова Л.Д.* Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР 20-ті – початок 30-х років ХХ ст. – К., 2004. – 452 с.; *Євтух В.* Про національну ідею, етнічні меншини, міграції. – К., 2000. – 236 с.; *Данильченко О.П.* Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. – К., 1993. – 58 с.; Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / *В.І.Марочко, Г. Хіліг.* – К., 2003. – 302 с.

¹⁵ *Бобилева С.И.* Причины миграции немецкого населения на Украину в XVIII – первой половине XIX в. // Вопросы германской истории. Немцы в Украине. Материалы укр.-герман. научной конференции, 26–29 сентября 1995 г. – Днепропетровск, 1995; *Кудряченко А., Кулинич І., Хохлачов В.* Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле і сьогодення. – К., 1995 – 73 с.; *Гордієнко В. Я.* Німецькі колоністи на Україні у XVIII–XIX ст. // Вісник Львівського ун-ту. – Вип. 28. – Серія історична. – Львів, 1992. – С. 51–57.

¹⁶ *Коваль М.В., Медведок П.В.* Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 15–28. ; *Гриневич В.А.* Национальные проблемы в Красной Армии в период освобождения Украины от немецко-фашистских захватчиков (декабрь 1942 – октябрь 1944 г): Дис. ... канд. істор. наук. – К., 1994. – 248 с.

¹⁷ *Тимченко С.М.* Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959–1989. – Запоріжжя, 1995. – 195 с.

¹⁸ *Костюк М.П.* Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 380 с.; *Полищук Ю.М., Суліменко О.Г.* Німці Волині в кінці XVIII – на початку XX століття: політико-правовий аспект. – Житомир, 2004. – 165 с.

¹⁹ *Бармак М.В.* Міграційні процеси серед німецького, чеського, єврейського населення Волинської губернії (1796–1914 рр.): Дис. ... канд. істор. наук. – К., 1997. – 203 с.; *Суліменко О.Г.* Німці Волині (кін. XVIII – поч. XX ст.): Дис. ... канд. істор. наук. – К., 2002. – 196 с.

²⁰ *Осачук С.Д.* Німецькі товариства на Буковині (третя чверть XIX – поч. XX ст.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Чернівці, 1999. – 20 с.; *Монолатій І.С.* Соціально-економічне становище та культурний розвиток німців у Галичині (1772–1923 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 2002. – 20 с.; *Обидьонова О.В.* Національні меншини Донбасу в 20–30-і роки XX століття: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Донецьк, 2002. – 16 с.; *Нестеренко В.А.* Національні відносини на Поділлі у 20–30-ті роки XX століття: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Чернівці, 1998. – 16 с.; *Павленко Г.В.* Німці на Закарпатті. – Ужгород: ВВК Патент, 1995. – 73 с.; *Сіреджук П.* Німецька колонізація Прикарпаття (кінець XVIII – поч. XX ст.) // Німецькі колонії в Галичині. Історія – Архітектура – Культура. – Львів, 1996. – С. 73–79.

²¹ *Бауер В.А., Иларионова Т.С.* Российские немцы: право на надежду. К истории национального движения народа (1955–1993). – М., 1995. – 475 с.

²² *Stumpp K.* Die Auswanderung aus Deutschland nach Russland in den Jahren 1763–1862. – Tübingen, 1991. – 1020 S.

²³ *Bartlett R.* Human Capital: The Settlement of Foreigners in Russia. 1762–1804. – Cambridge, 1979. – 231 P.

²⁴ *Fleischhauer I.* Die Deutschen im Zarenreich. – Stuttgart, 1991. – 671 S.

²⁵ *Arndt N.* Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick. – Kraft Verlag Würzburg, 1994. – 96 S.; *Keil E.-E.* Literarische Reise in 70 Städte der deutschen Ost- und Siedlungsgebiete. – Hrsg.: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen–Bonn, 1987. – 331 S.; *Längin B.* Die Russlanddeutschen unter Doppeladler und Sowjetstern. – Augsburg, 1991. – 130 S.

²⁶ *Kaindl R.F.* Die Deutschen in Galizien und in der Bukowina. – Frankfurt am Main, 1916. – 101 S.; *Polek J.* Die Deutschen // Die österreichische-ungarische Monarchie in Wort und Bild. – Bd. XX: Die Bukowina. – Wien, 1899. – 306 S.

²⁷ *Wagner R.* Deutsches Kulturleben in der Bukowina. – Wien, 1981. – 79 S.

Калакура Олег

МОВНО-КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК СУЧАСНОЇ ПОЛЬСЬКОЇ МЕНШИНИ В УКРАЇНІ

Відновлення державної незалежності України та крах тоталітаризму в Польщі започаткували нову сторінку українсько-польських взаємин, співпраці та партнерства, а також новий статус поляків в Україні та українців у Польщі. Правовий фундамент цього статусу склали закон України “Про національні меншини” (1992 р.) та “Договір між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво”, ратифікований в 1992 р., у другій статті якого зазначено, що сторони діють у відповідності з міжнародними стандартами захисту національних меншостей, визнання їх права на збереження етнічної, культурної, мовної і релігійної самобутності¹. Минуле п’ятнадцятиріччя характеризується досягненням якісно нового рівня українсько-польських відносин, розширенням співпраці сусідніх народів у всіх сферах політичного, економічного, науково-технічного, культурного і гуманітарного співробітництва, активним чинником якого виступає народна дипломатія в особі польської меншини в Україні та української в Польщі.

Що являє собою польська меншина в сучасній Україні, якими параметрами характеризується її мовно-культурне життя і яку роль вона відіграє в трансформаційних процесах українського суспільства, в розвитку українсько-польських відносин? Пошук відповідей на ці питання належить до актуальних завдань етнополітології. Деякі з них частково знайшли відображення в ряді праць², автори яких торкаються загальних питань життєдіяльності української полонії в сучасних умовах, не заглиблюючись у мовно-культурну ситуацію. Пропонована стаття

безпосередньо присвячена аналізу як негативних, так і позитивних тенденцій мовно-культурного розвитку польської меншини в контексті її інтеграції в український етно-культурний простір і підвищення ролі в українсько-польському порозумінні.

Хоч чисельність поляків в Україні внаслідок природних та штучних демографічних процесів та масового виїзду на історичну батьківщину, пік якого припав на кризові 1995–1997 рр., зменшилася з 219 тис.³ у 1989 р до 144 тис. у 2001 р.⁴, вони і далі демонструють свою етнічну просунутість і займають одне з домінуючих місць серед іноетнічних груп нашої держави. Польська спільнота належить до найбільш інтегрованих в українське суспільство етноменшин, яка, попри асиміляційні та урбанізаційні явища, зберегла основні параметри своєї самобутності, активно включилася в національно-культурне відродження і стала надійним містком українсько-польської співпраці та партнерства. За соціологічними опитуваннями, польське населення не тільки найактивніше підтримало Акт проголошення державної незалежності України на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. і майже одностайно прийняло українське громадянство, але й безпосередньо долучилося до трансформації пострадянського суспільства на шляхах демократичних перетворень і європейського вибору, орієнтуючись на приклад політичних та економічних реформ, здійснюваних у Польщі. На відміну від деяких інших етнічних груп, поляки підтримали цілісність України, курс на непорушність і демаркацію її державних кордонів з Молдовою, Польщею, Російською Федерацією, Румунією, Словаччиною та Угорщиною.

Поляки мешкають у всіх областях України, але більшість з них пов'язана з традиційними районами розселення: Галичиною, Волинню, Поділлям, Поліссям, Києвом та Київщиною. Так, на Львівщині, Тернопільщині, Івано-Франківщині, Волині та Рівненщині на початок 2001 р. проживало 38,4 тис. поляків, на Хмельниччині та Вінниччині – 26,8 тис., на Житомирщині, Київщині та в м. Києві – 58,8 тис. осіб, що становить 86% всієї польської людності України⁵. Варто зазначити, що порівняно

велика питома вага поляків залишається на Півдні України: в Одеській, Херсонській, Миколаївській областях та в Криму, а також у промислових регіонах – у Донбасі, на Дніпропетровщині, Запоріжжі та Харківщині, тобто в найбільш зросійщеному регіоні, а це негативно позначається на їх мовно-культурному розвитку.

Національно-культурне і духовне відродження української полонії розгорнулося паралельно з відновленням суверенітету і незалежності України, ухваленням Закону про національні меншини⁶, інших нормативних актів, утворенням Ради національних товариств тощо. Спираючись на конституційні гарантії рівних громадянських та національних прав і свобод етнічних меншин щодо збереження своєї ідентичності, створення громадських об'єднань, недопущення будь-якої дискримінації за національними та релігійними ознаками і заручившись державною підтримкою з боку України та Польщі, поляки долучилися до громадсько-політичного і культурного життя, консолідувалися навколо своїх національно-культурних товариств і новостворюваних національних засобів масової інформації.

Етнічна, зокрема мовно-культурна, мобілізація поляків розгорталася синхронно з відновленням державного суверенітету і повної незалежності Польщі, а відтак і України. Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. у багатьох містах України поряд з реформуванням товариств радянсько-польської дружби, які виконували здебільшого ідеологічні функції і стояли осторонь проблем польської людності в СРСР та УРСР, почали створюватися польські національно-культурні товариства, а впродовж 1990–1991 рр. відбулися два конгреси української полонії, на яких було засновано Союз поляків України – ZPU (голова С.Костецький, тепер Г.Юрковська) та Федерацію організацій польських на Україні – FOPU (голова Є.Хмельова). За ініціативою Федерації в 1996 р. відбувся Сейм поляків Поділля, на якому схвалена програма національно-культурного відродження польської меншини та підвищення її ролі в українсько-польському діалозі. Серед регіональних об'єднань виділяються

змістовною роботою Київське культурно-освітнє товариство ім. А.Міцкевича (голова І.Гільова), Київське національно-культурне товариство “Згода” (голова Р.Маловський), Польський культурний центр в Одесі, Доми польські в Криму, Дубно, Чернівцях, у селищі Якимівка Запорізької області, а також осередки польської культури в Харкові, Донецьку, Миколаєві, Дніпропетровську та інших містах. Цінний досвід нагромадив Польський дім у Києві, урочисто відкритий у квітні 1995 р. У ньому різноманітні секції, зокрема клуб сеньйорів, молодіжний клуб, католицький дискусійний клуб, клуб “бізнес-контакт”, медично-консультативний центр.

З року в рік зростає кількість польських національно-культурних об’єднань, урізноманітнюється їх робота. Якщо восени 1990 р. нараховувалося 8 польських національно-культурних товариств, то на початок 2006 р. діяло майже 50, які розширюють свій вплив на польські громади, урізноманітнюють форми роботи, утверджують себе як легітимні представники інтересів польської людності, захисники її національно-культурних цінностей. Плідно працюють Товариство польської культури ім. А.Міцкевича в Запоріжжі (Є.Розенбаум), у Рівному (В.Буклєревич), відділення Союзу поляків України в Дніпропетровську (Р.Вербіцький), в Одесі (Б.Заячковський) та ін.

Поляки схвально сприйняли відновлення старих і створення нових періодичних видань, збільшення числа назв і накладів польської книги в Україні. З 1990 р. після 46-річної перерви знову почала виходити “Gazeta Lwowska”, а з 1993 р. — “Dziennik Kijowski”, в 2000 р. започатковано газету “Polacy Donbasu”, на шпальтах яких, з одного боку, висвітлюється минуле і сучасне життя поляків України, українсько-польські взаємини, а з другого боку, вміщується інформація про реформи в Польщі, аргументується доцільність використання їх досвіду Україною. З 1997 р. в Харкові почала виходити газета національних меншин “Моя Родина”, заснована Східноукраїнською академією бізнесу. До складу редколегії увійшов представник Товариства польської культури Є.Заріцький. Найповніше

життя поляків України, їх проблеми поряд з “Gazeta Lwowska” висвітлює “Dziennik Kijowski”, який веде постійні рубрики “Поляки в Україні” (специфіка мови і культури), “Пам’ятай, хто ти є”, “Драматичні сторінки Полонії”, “З родоvodu української польщизни” та інші, спрямовані на підвищення культурного рівня, мовної підготовки та національної свідомості поляків. Проблеми польської меншини перебувають у полі зору державного телебачення та радіомовлення, а в студіях Львова та Житомира працюють польськомовні редакції. Зокрема, “Lwowska Fala Radiowa” має двогодинні передачі щочетверга та чотиригодинні щоп’ятниці. У Києві функціонує Інститут польської культури, створений як представництво Міністерства закордонних справ Польщі з метою популяризації національних культурних надбань, розгорнули роботу Інститут українсько-польських студій на базі Національного університету “Києво-Могилянська академія” та науковий осередок польських студій при Львівському національному університеті ім. Івана Франка. В Національному університеті “Острозька академія” більше 150 студентів опановують знання польською мовою на відділеннях історії, культурології та економіки, крім того при академії є польський колегіум. Студенти періодично відвідують Варшаву, Краків, Лодзь та інші польські міста⁷. На базі бібліотеки ім. Д.Фурманова в Києві створено бібліотеку ім. А.Міцкевича, в фондах якої представлений великий вибір художньої, політичної, науково-популярної та навчальної літератури польською мовою.

Українська влада з розумінням становиться до ініціативи польських громадських об’єднань, які на чільне місце в своїй діяльності ставлять питання національної освіти і шкільництва, що зумовлюється успадкованою від тоталітарного режиму освітньою та мовною ситуацією не тільки серед дітей, але й дорослих поляків. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., рівень освіти польської меншини, володіння нею рідною мовою далекий від ідеального, свідченням чого є дані складеної нами таблиці:

Всі поляки віком 10 років і старше	повна вища	базова вища	неповна вища	повна загальна середня	базова загальна середня	початкова загальна
138 004	15 580	588	23 238	47 353	23 015	20 966
%	11,29	0,43	16,84	34,31	16,68	15,19
усі етноменшини	17,17	0,71	19,78	32,4	14,63	11,54
росіяни	18,7	0,94	21,12	32,52	13,8	10,84
українці	11,69	0,71	17,2	35,63	16,44	15,05

З даних таблиці видно, що освітній рівень поляків і українців суттєво не відрізняється, однак у порівнянні з середніми показниками усіх етноменшин він нижчий, зокрема серед осіб з повною вищою освітою майже на 6%, а порівняно з росіянами на 7%. Понад 15 відсотків поляків мають лише початкову освіту, правда, частина з них продовжує навчання в школах. Такий стан пояснюється тим, що на відміну від росіян значно більше поляків проживає в сільській місцевості, де освітній рівень традиційно нижчий ніж у містах. Ще драматичніша ситуація склалася із володінням поляками рідною мовою. В ході перепису 2001 р. лише близько 13% з них назвали рідною мовою польську⁸, що стало прямим наслідком асиміляційних та русифікаційних процесів у часи тоталітаризму. Вищий відсоток поляків, які ідентифікували рідну мову з українською, а не російською, зумовлюється тим, що вони є давніми жителями України, повніше адаптувалися до українського середовища того періоду, коли українська мова домінувала. Тут виявляється і певна інфантильність поляків у ставленні до російської мови, яка психологічно пов'язується з великоросійським гегемонізмом і шовінізмом. Крім того, варто мати на увазі спорідненість і лексичну близькість польської та української мов. За дослідженнями К.Тищенка, майже 70% їх лексичного фонду є спільним⁹.

Враховуючи складну мовно-освітню ситуацію в українській полонії, польські товариства на чільне місце своєї діяльності висунули відродження національної освіти в її різних формах. За роки незалежності закладено фундамент системи польської освіти в Україні, яка включає: школи і класи з польською мовою викладання; школи і класи, в яких польська мова вивчається факультативно; недільні школи для дітей і дорослих. За даними Міністерства освіти і науки України в 1995 р. 3047 учнів навчалися польською мовою у 88 школах, 239 класах і групах. Як предмет польську мову вивчали 1241 учень¹⁰. Крім того, тисячі учнів та студентів вивчають польську мову факультативно. Функціонують відділення та групи підготовки викладачів та учителів польської мови у Київському та Львівському університетах, Дрогобицькому педагогічному університеті. З 1996 р. розгорнуло свою діяльність Об'єднання польських учителів в Україні, в якому беруть участь також понад 60 учителів, які прибули з Польщі. Сотні випускників середніх шкіл, гімназій, ліцеїв та коледжів виїжджають на постійне або тимчасове навчання у вищих школах Польщі, а також на курси польської мови у літній час. З 1991 р. розгорнулося цілеспрямоване відродження польського шкільництва на Житомирщині. Тут успішно працюють польська школа і окремі класи в Житомирі, Бердичеві, споруджується нове приміщення польської школи в с. Довбиш¹¹. Велику роль у пропаганді та поширенні польської мови відіграють місцеві та загальноукраїнські олімпіади, на одній із них, яка проходила у Хмельницьку в березні 1995 р., переможцями стали Ірена Галка, Олександр Сімаєв та Тетяна Лісна. З ініціативи товариства “Згода” в Києві під керівництвом Н.Сидяченко створені курси польської мови для дорослих¹². Щодо відкриття нових польських шкіл і класів в Україні, то цей процес стримується рядом об'єктивних факторів, зокрема дисперсним розселенням поляків, кадровими і фінансовими труднощами, консерватизмом частини батьків, які не бачать потреби у вивченні їх дітьми польської мови на тлі домінування російської та української мов.

Велику зацікавленість виявляє польська громада до наукового і культурного співробітництва України та Польщі, оскільки воно має масовий характер і найбільше сприяє її національно-культурному розвитку. Через контакти інтелектуалів, культурно-мистецький діалог долаються негативні нашарування і стереотипи минулого, поглиблюється національна свідомість, утверджується етнічна ідентичність. Це співробітництво здійснюється на підставі Спільної заяви Президентів України та Республіки Польща “До порозуміння та єднання” (1997 р.), ряду міжурядових договорів¹³ і позитивно впливає на стан і перспективи суспільно-політичних, економічних та гуманітарних відносин України і Польщі, на мовно-культурне життя українських поляків. Уже в середині 90-х рр. діяло 87 прямих угод про спільні наукові дослідження, 38 українських та 62 польських науково-дослідних інституцій¹⁴. Серед вузлових спільних наукових проєктів, окрім технічно-природничих, фігурують такі, як: “Україна та Польща в європейському процесі інтеграції”, “Проблеми українсько-польських прикордонних зв’язків”, “Польсько-українське мовне порубіжжя”, “Проблеми історії українсько-польських відносин XVI–XX ст.” та інші. Триває взаємний обмін публікаціями, регулярно проводяться двосторонні та багатосторонні наукові конференції, симпозіуми, семінари. У листопаді 1997 р. в Києві проходила міжнародна наукова конференція “Польська культура в житті України: історія, день сьогоднішній”, на якій було заслухано понад 50 доповідей провідних історики та культурологів, діячів науки, культури та мистецтва обох країн¹⁵. Поштовхом до подальшої активізації цих зв’язків було проведення в 2004 р. року Польщі в Україні, а 2005-му – року України в Польщі. В контексті мовно-культурного розвитку польської меншини важливе значення має співробітництво в галузі кінематографії, професійного та аматорського мистецтва, фестивального руху, клубної, музейної, архівної та бібліотечної справи. Під патронатом Президента А.Квасьневського польські кінодокументалісти створили фільм “Нелегке братерство” про Симона Петлюру. Завдяки співпраці

на екран вийшли художні фільми “Вогнем і мечем”, “Молитва за Мазепу” та ін. В Україні діє близько сотні польських колективів художньої самодіяльності: хорів, танцювальних ансамблів, оркестрів народних інструментів, вокальних груп, багато з яких бере участь у щорічних мистецьких фестивалях національних меншин “Всі ми діти твої, Україно!”, у фестивалях польської культури і творчості: “Веселка Полісся” в Житомирі, в подібних святах у Києві, Львові та Городку Хмельницької області. Великою популярністю користуються польський народний театр та польський хор “Лютня” у Львові, які, окрім виступів у різних регіонах України, неодноразово виїжджали на гастролі до Польщі. Високою виконавською майстерністю і популярністю відзначаються фольклорні ансамблі та групи “Pierwiosnek”, “Jaskółki”, “Kantyezki” при київських товариствах ім. А. Міцкевича та “Згода”, “Поліські соколи” при “Спілці поляків Житомирщини” та ін. Етнографічна громада полонії в Україні долучилася до створеної в грудні 1995 р. Світової ради польського фольклору і взяла участь у полонійному фестивалі в Жешові 1996 р.

Позитивний резонанс серед польської людності викликають заходи щодо збереження в Україні польських архітектурно-мистецьких пам’яток, культових споруд. Зі схваленням сприйнято компромісне вирішення конфронтаційного питання щодо львівського меморіалу “Орлят” у Львові, повернення Польщі деяких культурних та архівних цінностей.

Водночас польська громада справедливо звертає увагу на недоліки і труднощі в організації національно-культурного і релігійного життя, на недостатню допомогу польським товариствам з боку місцевих органів влади. Як небезпідставно зазначав у 1997 р. консул Республіки Польща Е. Яблонський, частина поляків висловлюють нарікання, що засоби масової інформації подають мало матеріалів про життя польської людності, її проблеми і труднощі¹⁶.

На сторожі мовно-культурного життя поляків завжди стояла Римо-католицька церква (РКЦ). З відновленням незалежності України її діяльність у цій царині значно активізувалася.

Було скасовано усі обмеження щодо традиційної для поляків РКЦ і вона долучилася до національно-духовного і культурного відродження української полонії. Впродовж 1990-х рр. подвоїлася мережа громад РКЦ, а їх чисельність на початок 2006 р. сягнула понад 850, у яких служать більше 500 єпископів та ксьондзів, значно зросла кількість вірних. Хоч Римо-католицька церква в Україні не є чисто “польською”, оскільки значна частина вірних і священників поліетнічна за своїм складом, а служіння проходять як польською, так і українською, російською, словацькою та угорською мовами, і все ж її діяльність найбільше націлена на польську меншину. В багатьох містах і містечках реставровано і відновлено стародавні костьоли, зокрема в Бориславі, Дрогобичі, Житомирі, Жовкві, Коломиї, Харкові, розпочато будівництво кількох нових костьолів. В Україні функціонує Римо-католицький університет, Кам’янець-Подільська духовна семінарія РКЦ, коледж католицької теології, які ведуть підготовку ксьондзів, працює понад 200 недільних шкіл, створено римо-католицьке товариство “Полонія”. Благотворний вплив на релігійне а водночас і на національно-культурне життя в Україні справив візит Папи Римського Іоанна Павла II. Однак і сьогодні залишаються не вирішеними чимало питань, пов’язаних з поверненням ряду переобладнаних культових споруд римо-католицькій церкві (костел св. Миколая в Києві, комплекс будівель колишньої єпископської резиденції в Житомирі, кілька приміщень у Львові та інших місцевостях).

Велику роль у мовно-культурному житті української полонії відіграють прикордонні зв’язки областей України та польських воєводств і традиційне співробітництво міст-побратимів. На відміну від радянських часів, коли контакти здійснювалися під контролем центру і здебільшого на рівні партійних функціонерів, мали представницький та ідеологічно-парадний характер, тепер до співпраці дедалі ширше залучаються українські поляки та польські українці, що цілком природно, оскільки більшість з них є мешканцями прикордонних регіонів. Одним з ефективних теренів прикордонного партнерства є

утворений у вересні 1995 р. євро регіон “Буг”, суб’єктами якого виступають органи місцевого самоврядування Волині, Замостя, Люблін, Холма¹⁷. Програма співробітництва включає розбудову прикордонної інфраструктури, спорудження автомагістралей, охорону навколишнього середовища, промислову та сільськогосподарську кооперацію, співпрацю в галузі науки, культури і освіти, підготовки кадрів, розвитку місцевого самоврядування.

Розглядаючи мовно-культурне життя українських поляків як один з чинників підвищення їх ролі в розвитку українсько-польського співробітництва, необхідно ще раз наголосити, що вони виступають не тільки суб’єктом, але й об’єктом цього співробітництва. Польська меншина, перебуваючи під опікою і захистом української держави, відчуває дедалі більше уваги до себе з боку польських властей. Президенти, глави польського уряду, інші офіційні особи, перебуваючи з візитами в Україні, неминуче зустрічаються з представниками польської громади, керівниками національно-культурних товариств. Ідеться також про навчальну і художню літературу, періодику, яка надсилається з Польщі, про розширення можливостей польських підлітків і молоді здобути освіту на історичній материзмі, опанувати рідну мову в польському середовищі тощо. Окремої уваги заслуговує вплив української полонії на подолання негативних стереотипів минулого в суспільній свідомості частини поляків та українців. Однак у роботі польських об’єднань в Україні є чимало проблем, які, на жаль, не вирішуються і не знаходять належного розуміння ані з української, ані з польського боку. Ще в 1997 р. Е.Туззов-Любанський звертав увагу на слабкість колонізаційної роботи серед української польщизни, на те, що за роки тоталітаризму сформувався такий її різновид, як “непольські поляки”, тобто “радянські”, які асимілювались, втратили національне “Я”, не знають своєї історії, мови, культури, а їх продукування триває. Він гостро ставив питання, чи має перспективи полонія в Україні, кому потрібні тутешні поляки, що залишилось у їх душах¹⁸. Ці проблеми не втратили

актуальності й сьогодні. Як справедливо зазначив аналітик ситуації в польській громаді Є.Голибард, їй бракує згуртованості, духовної та організаційної єдності. Існують певні суперечності між Союзом поляків України та Федерацією польських організацій України, що заважає налагодженню координації роботи, поза їх впливом перебуває багато локальних об'єднань. На його думку, українське суспільство, дипломатичні служби Польщі в Україні покликані активніше допомагати польській громаді в національно-культурному відродженні, сприяти її консолідації і підвищенню ролі в суспільно-політичному житті. Для українських поляків Вітчизна – це Україна плюс Польща¹⁹. Відчувши помітні зміни майже в усіх сферах суспільного розвитку, в економічному, культурно-інтелектуальному і духовному житті, переважна більшість поляків не тільки відмовилася від еміграції з України, але й, навпаки, на рівні індивідуальних взаємин з українцями, представниками інших етносів переконують трудові колективи в необхідності продовження демократичних перетворень та проведення реформ. Відомо, що ніщо так не зближає народи і держави, як людські контакти. Польща була першою державою, яка максимально спростила умови перетинання кордону для українських громадян, їх приватних, бізнесових та інших поїздок. Україна перша серед країн СНД у червні 1996 р. уклала Угоду з Польщею про взаємні безвізові поїздки громадян²⁰, яка наблизила українських поляків до своїх коренів, пращурів, до рідної мови і надбань національної культури. Вона розширила можливості для активізації різносторонніх стосунків, сприяла збільшенню кордонних переходів та пунктів пропуску, стала виявом обопільної довіри. Не секрет, що багато українських громадян у 90-х рр. долучалися до ідеології ринкової економіки шляхом “човникового” бізнесу, підприємництва та торгівлі в Польщі. Проте відновлення в 2003 р. Польщею на вимогу ЄС візового режиму погіршило умови людських контактів, хоча Україна з ініціативи Президента В.Ющенка 2005 р. в односторонньому порядку скасувала візи для польських громадян.

Людські контакти, а отже, мовно-культурне відродження українських поляків були б набагато ширшими, якби в Україні, за прикладом Польщі, до цієї справи активніше долучалися неурядові організації та громадські фонди, яким належить провідна роль у формуванні громадянського суспільства. З огляду на це цікавим є досвід ряду фондаций у Польщі, зокрема Гельсінської з прав людини, Фундації освіти для демократії, Фундації розвитку громадянського суспільства, Фундації суспільно-політичних ініціатив та ін., які в своїй міжнародній діяльності надають великого значення розвитку демократії та ринкової економіки на пострадянському просторі, включаючи й Україну. Вони опрацьовують спеціальні програми для стажування українців у польських структурах місцевого самоврядування та в неурядових організаціях. Успішно діє Інститут на користь демократії в державах Центрально-Східної Європи, реалізуються його програми: “Центр плюралізму”, “Підтримка місцевої демократії в Україні”, “Підтримка вільних засобів масової інформації в Україні”, “Підтримка модернізації сільського господарства в Україні” та ін. Значна частина цих програм спонсорується західними приватними фондами.

Важливим полем мовно-культурного розвитку польської меншини в Україні є участь її представників в українсько-польському економічному та торговельному партнерстві. Ще в першій половині 1990-х рр. розпочався перехід від звичайного обміну товарами в рамках бартеру до довготривалої і взаємовигідної кооперації, однак через млявість економічних реформ, наростання корупційних явищ та стагнацію економіки України цей процес затягнувся. Позитивний вплив на розвиток українсько-польських економічних зв'язків справило формування відповідної нормативно-правової бази в контексті великого Договору про добросусідство, дружні відносини та співробітництво (1992 р.), міжурядової Угоди про торгівлю та економічне співробітництво (1991 р.). Йдеться про Конвенцію щодо уникнення подвійного оподаткування, міжурядову угоду стосовно взаємного заохочення і захисту інвестицій²¹, про програму

створення і функціонування ефективної мережі транспортних коридорів, транскордонне співробітництво, включаючи й добу-дову нафтопроводу “Одеса–Броди” та ін. В Україні зареєстро-вано понад 1800 господарських об’єктів з участю поляків, однак працює лише 710, причому третина з них займається посеред-ницькою діяльністю. Поряд з традиційними господарськими зв’язками промислових і сільськогосподарських підприємств, створенням спільних фірм дедалі більшої ваги набуває виробничо-інвестиційне і фінансове співробітництво. Тільки впродовж 1997–2000 рр. в Україні було засновано 5 банків з участю польського капіталу, зокрема Київський міжнародний банк, філія Варшавського Банку Хандльови в Києві, Депозит-но-кредитний банк “Україна” в Луцьку, Акціонерно-комерцій-ний банк у Львові та ін.

За столітньою традицією особи польського походження займають значну питому вагу серед працівників залізничного та автомобільного транспорту, охорони здоров’я в Україні. Саме вони активно долучилися до програм прискореного розвитку українсько-польського співробітництва в галузі транспортної мережі, підвищення культури обслуговування пасажирів. За останнє десятиріччя спільними зусиллями вдалося інтенсифі-кувати рух залізничного, автомобільного та авіаційного транс-порту, приступити до реконструкції старих і спорудження нових доріг, розширення їх інфраструктури, будівництва другого мосту через річку Західний Буг на українсько-польському кор-доні, до створення транспортного балтійсько-чорноморського коридору. Неухильно зростає обсяг торговельних зв’язків, розширюється асортимент товарообміну, збільшується частка у ньому використання гривні та злогого, розгортається співпраця медичних установ та фармацевтів, активізується міжнародний туризм.

Отже, польська меншина в незалежній Україні, з одного боку, поступово відроджує свої етнонаціональні ознаки, зок-рема рідну мову спілкування, відвідування костюлу, розвиває традиційну народну культуру і ментальність, а з другого боку,

дедалі повніше інтегрується в українське суспільство, долучається до громадсько-політичного життя держави, виступає дієвим чинником українсько-польського партнерства, яке в умовах глобалізаційних процесів виходить за межі двостороннього співробітництва. Для України стратегічне партнерство з Польщею – важлива умова її євроінтеграції. На зміну деякому охолодженню українсько-польських міждержавних відносин у часи останньої каденції Президента Л.Кучми, який надавав перевагу східному вектору зовнішньої політики і російським капіталовкладенням, після “помаранчевої революції”, до політичних результатів якої активно долучилася польська сторона в особі тодішнього Президента А.Квасьневського та Експрезидента Л.Валенси, прийшло нове розуміння ролі Польщі в лобюванні інтересів України на міжнародній арені. Відроджуючи національно-культурні та мовні традиції предків, поляки в Україні та українці в Польщі виступають надійним містком українсько-польського порозуміння, співпраці та партнерства.

¹ Договір між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 43. – С. 613.

² Див.: *Ісаєвич Я.* Українсько-польська наукова і культурна співпраця: сучасний етап / 36. Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття. – К., 1999; *Калакура О.* Польська етнічна група в процесі становлення громадянського суспільства в Україні // *Наук. записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень.* Вип. 14. – К., 2000; *Ковач Л.Л.* Співробітництво прикордонних областей України з воєводствами Республіки Польща // *Етнічна історія народів Європи.* Вип. 10. – К., 2001; *Бабак О.* Європейська інтеграція Польщі і Україна (1990–ті рр.) // *Україн. істор. збірн.*: 2001. – К., 2002; *Лишко В.В.* Культурний взаємообмін як фактор стратегічного партнерства // *Наукові записки Націон. пед. університету ім. М.Драгоманова.* Вип. 36. – К., 2000; *Чекаленко Л.* Україна–Польща: нові тенденції взаємин // *Україна–Польща: історія і сучасність.* Част. 2. – К., 2003; *Колесник М., Кучерена М.* З історії українсько-польських наукових взаємин (1994–2003) // *Там само;* *Gill W.* Stosunki Polski z Ukrainą // *Polska i jej nowi sąsiedzi* (1989–1993). – Poznań; Toruń, 1993 та ін.

³ Національний склад населення України. Част. 1 (За даними Всеукраїнського перепису населення СРСР 1989 року). – К., 1991. – С. 4–5.

⁴ Див.: Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. — К., 2003. — С. 14.

⁵ Підраховано за даними: Національний склад населення України... — С. 126–151.

⁶ Про національні меншини в Україні. Закон України, прийнятий 25 червня 1992 р. // Національні відносини в Україні у XX ст. — К., 1993.

⁷ Gazeta Lwowska. — 1996. — № 7. — С. 4.

⁸ Національний склад населення України... — С. 25.

⁹ Див.: Тищенко К. Метатеорія мовознавства. — К., 2000. — С. 266–267.

¹⁰ Dziennik Kijowski. — 1995. — № 5. — С. 1; 1997. — №5. — С. 4.

¹¹ Dziennik Kijowski. — 1997. — № 9. — С. 4.

¹² Dziennik Kijowski. — 1995. — №5. — С. 3.

¹³ Див.: Договір між Урядом України та Урядом Республіки Польща про співробітництво в сфері науки і техніки // Історико-архівне управління МЗС України. — Ф. “Міжнародні договори України”. — Док. № 207.

¹⁴ Див.: *Лишко В.* Наукові зв’язки України та Польщі в 1990 рр. // Україна–Польща: історія і сучасність. — Част. 2. — К., 2003. — С. 78.

¹⁵ Dziennik Kijowski, 1997. — № 21. — С.2; № 22. — С. 3.

¹⁶ *Яблонский Е.* К чему стремится польская диаспора в Украине // Всеукраинские ведомости. — 1997. — 3 апр.

¹⁷ *Жижара Є.* Євро регіон “Буг”: перші кроки співробітництва // Волинь. — 1995. — 30 листопада.

¹⁸ Dziennik Kijowski. — 1997. — № 27. — С. 1.

¹⁹ Див.: *Голубард Є.І.* По-сусідськи. Польський вектор. Документальна розповідь про династичне п’ятнадцятиріччя (1989–2004 рр.), про роль і наслідки використання національної ідеї в Україні та Польщі. Суспільно-економічні порівняння на тлі нерішучості, непевності й невизначеності. — К., 2004. — С. 359.

²⁰ Угода між Урядом України і Урядом Республіки Польща про взаємні безвізові поїздки громадян // Політика і час. — 1997. — Ч. 39. — С. 8–9.

²¹ Див.: Конвенція між Урядом України і Урядом Республіки Польща про уникнення подвійного оподаткування доходів і майна та попередження податкових ухилень // Вісник податкової служби України. — 1995. — №2. — С. 15–24; Угода між Урядом України та Урядом Республіки Польща про взаємні заохочення і захист інвестицій // Історико-архівне управління МЗС України. — Ф. “Міжнародні договори України”. — Док. № 210.

Ковач Леся

**СИСТЕМА ОСВІТИ НАЦІОНАЛЬНИХ
МЕНШИН ЗАКАРПАТТЯ:
СУЧАСНИЙ СТАН, ПРОБЛЕМИ
ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ**

Актуальною проблемою сучасного державного будівництва в Україні залишається питання консолідації українського суспільства та формування української політичної нації з одночасним гарантуванням кожному народу, що проживає на території України, права на його вільний національно-культурний розвиток. І в цьому контексті значення освіти як основи інтелектуального, культурного, духовного, соціально-економічного розвитку суспільства і держави є надзвичайно важливою. В сфері освіти вирішуються не тільки питання розвитку й соціалізації молодого покоління, підготовки фахівців відповідно до виробничих потреб економіки, збереження й примноження культурної самобутності народів, а й відбувається формування громадянської позиції особистості, ціннісних і духовних пріоритетів суспільного розвитку. Особливо важливими роль і значення освіти є в державах із багатонаціональним складом населення. Навіть за умов відносно невеликої сукупної ваги етнічних меншин у структурі населення цих країн вони виступають самостійними суб'єктами соціального простору з власними потребами та інтересами. В низці випадків ці потреби та інтереси не просто не збігаються, а й прямо суперечать потребам та інтересам державоутворюючого етносу, що об'єктивно провокує напруження та створює додаткову зону внутрішніх протиріч в країні. Завдання освіти саме і полягає в тому, щоб інтегрувати об'єктивно можливі протиріччя в систему сталих та загальноприйнятних інституційних орієнтирів національного розвитку для всіх складових українського соціуму, забезпечивши

тим самим подальше зростання його духовного, політичного та економічного потенціалу.

Протягом існування державної незалежності в Україні напрацьовано солідну нормативно-правову базу, яка гарантує можливість здобути освіту всім представникам національних меншин, що проживають на її території. На законодавчому рівні це право закріплено в Конституції України, законах України “Про мови в Українській РСР” (1989 р.), “Про освіту” (1991 р.), “Про національні меншини” (1992 р.), “Про позашкільну освіту”; міжнародно-правових актах – “Загальній декларації прав людини”, “Рамковій конвенції про захист національних меншин”, “Європейській хартії регіональних мов або мов меншин” (2003 р.) та деяких інших. Також національним законодавством беруться до уваги такі документи як, Гаазькі рекомендації з прав національних меншин на освіту (1996 р.) та Ословські рекомендації щодо мовних прав національних меншин (1998 р.). Водночас в суспільстві та засобах масової інформації не припиняються політичні спекуляції навколо національного питання, наголошується на потребі вдосконалити структуру і механізми реалізації національної освітньої політики, порушуються питання про нестачу мережі освітніх закладів з національною мовою викладання, невідповідність рівня та якості освіти запитам і потребам етносів. Це вимагає детального вивчення та аналізу існуючої ситуації, з тим, щоб на основі саме об’єктивних даних визначити необхідні законодавчі та інституційні засоби вирішення тих проблем, які викликають особливе занепокоєння як з позиції консолідації українського суспільства, так і реалізації особистих та громадянських прав національних меншин. Особливої уваги у зв’язку з цим потребують проблеми реалізації освіти, пов’язані з етнонаціональною специфікою та особливостями історичного розвитку регіонів України. Їх незнання, а ще гірше свідоме ігнорування, призводить до накопичення небезпечних явищ, здатних у певних умовах посилити і навіть спровокувати руйнівні процеси дестабілізації суспільства.

До регіонів країни, в яких розробка і реалізація освітніх програм вимагає особливих та виважених підходів, належить і Закарпатська область. Населення краю – поліетнічне. За даними першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р. на території області проживає: 1 млн. 10 тис. 127 (80,5%) українців; 151,5 тис. (12,1%) угорців; 32,2 тис. (2,6%) румунів; 30,9 тис. (2,5%) росіян; 14,0 тис. (1,1%) циган; 5,7 тис. (0,5%) словаків; 3,6 тис. (0,3%) німців; 1,5 тис. (0,1%) білорусів¹. До того ж усі вони відзначаються значною громадсько-політичною активністю та високим рівнем співробітництва з етнічними батьківщинами. Актуальною для Закарпаття є також проблема соціалізації ромського населення.

На початку розбудови української незалежної держави організація і спрямованість діяльності навчально-виховних закладів у регіоні не відповідала запитам і потребам національно-культурного розвитку етносів. Для прикладу: у 1989 р. для українців краю працювало лише 149 середніх шкіл, тобто на 6384 учнів припадала 1 середня школа. У той час як для 49458 російськомовного населення працювало 14 шкіл (1 середня школа для 4121 росіян). І це при тому, що росіяни належать до національної меншини. Для угорців краю працювало 50 шкіл, у тому числі 11 середніх (1 середня школа для 14 тис. 155 угорськомовного населення); для румунів – 10 шкіл, з них 2 середні (1 середня школа для 14 тис. 742 румунів)². Статистичні матеріали не містять жодної інформації про існування шкіл зі словацькою, німецькою та циганською мовами навчання. У румунських школах до того ж штучно нав'язувався молдавський правопис.

Проте вже в перші роки існування незалежної України для національних меншин регіону відбулися позитивні зрушення в системі освіти. У 1992 р. молдавська мова була замінена румунською. В 1997 році при Ужгородській загальноосвітній школі №20 відкрито клас із словацькою мовою навчання; при дитячому садку №15 цього ж міста створено групу з вивчення словацької мови. В трьох школах області з 1-го класу почала вивчатися німецька мова як рідна. У 1998 р. при Ужгородському національному університеті почав свою роботу Центр гунгарології³.

14 червня 2004 р. Закарпатська обласна державна адміністрація спільно з міською держадміністрацією Ужгорода прийняла рішення створити на базі словацьких класів загальноосвітньої школи №20 окрему школу зі словацькою мовою навчання. Рішення прийняте згідно з планом заходів на виконання положень IV засідання двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури.

Цього ж року за ініціативи культурно-просвітницького товариства “Романі Яг” в Ужгородському національному університеті відкрито першу в Україні кафедру ромології. Серед головних предметів кафедри – історія, культура та традиції ромів. Передбачається, що створена кафедра буде науково-методичним центром підготовки кваліфікованих викладачів для недільних ромських шкіл⁴.

Велика увага органів державної влади і місцевого самоврядування приділяється питанням фінансового забезпечення, зміцнення матеріально-технічної бази установ освіти та культури. Лише у 2003 р. для забезпечення діяльності дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладів з вивченням мов національних меншин з обласного бюджету було виділено 21, 8 млн. грн.; на випуск підручників, навчальних посібників та методичної літератури – 1 млн. 177, 3 тис. грн⁵.

Підвищенню ефективності навчально-виховного процесу значною мірою сприяє активний обмін учнями та студентами зі спорідненими установами зарубіжних країн. Так, у 2003 р. відповідно до чинного Протоколу між Міністерством освіти Словацької Республіки та Міністерством освіти і науки України про співробітництво та обмін у галузі освіти на 2001–2004 роки, методичним центром у справах словаків Бансько-Бистрицького університету педагогічним працівникам області, що викладають словацьку мову та літературу, надано 20 місць для проходження фахової перепідготовки. Кафедрою словацької філології Ужгородського національного університету (створена в 1996 р.) ініціюється проведення науково-методичних семінарів, до участі в яких запрошуюють науковців вищих навчальних закладів України

і Словацької Республіки. Починаючи з 2002 р., в Ужгороді постійно проводиться науково-методичний семінар “Перспективи розвитку славістики України”⁶.

Щоліта група студентів словацького відділення Ужгородського національного університету виїжджає на двотижневу лінгвістичну практику до Словаччини. Університет також направляє студентів кафедри на мовне стажування до Інституту мовної підготовки Братиславського університету.

Крім цього, випускники загальноосвітніх навчальних закладів краю за цільовими направленнями вступають до вищих навчальних закладів Словаччини, Румунії та Молдови, з якими підписані відповідні міждержавні угоди. Так, згідно з Угодою між управлінням освіти і науки Закарпатської облдержадміністрації та Кошицьким крайовим шкільництвом Словацької Республіки у 2003 р. на навчання до вищих навчальних закладів Словаччини зараховано 6 випускників загальноосвітніх шкіл області – осіб словацької національності⁷.

На сьогодні система національної освіти в основному забезпечує можливості здобути освіту рідною мовою для молоді компактно проживаючого населення основних етносів регіону. Так, станом на 2003/2004 навчальний рік на території області функціонувало: 575 шкіл з українською мовою навчання (151310 учнів), 69 – з угорською (16070 учнів), 30 – українською і угорською (9332 учні), 12 – румунською (3318 учнів), 3 – російською (1442 учні), 9 – російською та українською (5385 учнів), 2 – румунською, російською, українською (1379 учнів).

Основу шкільної освіти становить мережа дошкільних навчальних закладів: 390 – з українською мовою виховання (19796 дітей), 1 – російською (71 дитина), 65 - угорською (2226 дітей), 2 - румунською (54 дитини), 18 - змішаною (1457 дітей), 1 зі словацькою та українською мовами навчання (826 учнів)⁸. У багатьох групах введено і вивчення іноземної мови, в основному англійської. На жаль, за роки незалежності багато дошкільних закладів були закриті через важке економічне становища. Станом на 1 січня 1995 р. мережа дошкільних закладів

характеризувалася наступними показниками: 550 установ з українською мовою виховання (30373 тис. дитини), 64 – з угорською мовою виховання (2451 тис. дитина), 4 установи з російською мовою виховання (309 дітей), 4 – з румунською мовою виховання (67 дітей); українсько-російською – 1 (54 дитини українською мовою виховання, 18 – російською), українсько-угорською 21 установа (1709 дітей українською мовою виховання; 886 – угорською); українсько-російською, угорсько-румунською - 1 установа (45 дітей українською мовою виховання, 22 дитини – російською, 45 – угорською, 20 – румунською); українсько-німецька – 1 (89 дітей українською мовою виховання, 20 дітей – німецькою); українсько-російсько-угорська – 3 (186 дітей – українською мовою виховання, 108 – російською, 92 – угорською)⁹. Відродження дошкільних закладів почалося з 1999 р., коли згідно з дорученням голови Закарпатської обласної державної адміністрації зобов'язано всіх керівників райдержадміністрації взяти під особистий контроль утримання та забезпечення продуктами харчування всі наявні у районі дошкільні заклади. Нещодавно за сприяння Міжнародного фонду “Відродження” у місті Ужгород організовано перший в Україні ромський дитячий садок¹⁰.

Невід'ємною складовою навчально-виховного процесу в області є недільні школи. У них не лише вивчають рідну мову, але й відбувається важливий процес усвідомлення дітьми своєї належності до етнонаціональної спільноти. Учні знайомляться з особливостями традицій і культурним надбанням свого народу, беруть участь у роботі фольклорних гуртків, стають учасниками аматорських колективів. Після закінчення недільної школи слухачі отримують документ довільного зразка: свідоцтво, табель успішності, довідку. Відкриваються ці школи при загальноосвітніх школах, гімназіях, ліцеях, вищих навчальних закладах, професійно-технічних училищах за наявності двох і більше різновікових класів та не менше 8 осіб для міської місцевості; у сільській місцевості – незалежно від їх кількості, але не більше 15–20 осіб у класі. Рішення про відкриття недільних шкіл

приймають виконавчі комітети місцевих рад народних депутатів. Фінансування цих шкіл здійснюється за рахунок коштів засновників (громадських організацій, громадських фондів, культурно-освітніх організацій), а також державного і місцевого бюджетів. Оплата праці вчителів відбувається згідно з чинним законодавством. Підпорядковуються школи органам державного управління освітою.

Станом на 2003/2004 навчальний рік на Закарпатті функціонувало 8 недільних шкіл. З них 3 єврейські – в містах Ужгород (46 учнів), Мукачеве (11 учнів), Хуст (26 учнів); 1 польська (м. Ужгород, 126 учнів), 1 вірменська (м. Ужгород, 90 учнів), та 3 ромські (м. Ужгород – 56 учнів, с. Концово Ужгородського району – 43 учні, смт. В. Березний – 27 учнів) недільні школи¹¹.

Однією з форм задоволення потреб національних меншин в області стала практика вивчення їх національних мов у загальноосвітніх школах.

Так, вивчення словацької мови і літератури як предмета введено в усіх класах Старожницької загальноосвітньої школи Ужгородського району. Викладання здійснюється педагогічними працівниками, які закінчили відділення словацької філології Ужгородського національного університету. У місцях компактного проживання словаків у Перечинському, Великоберезнянському, Мукачівському, Свалявському, Ужгородському районах вивчення словацької мови введено факультативно¹².

Угорську мову як предмет протягом 2003/2004 навчального року вивчало 1268 тис. учнів¹³. Російську мову факультативно викладали у 81 школі (10592 учні), угорську – у 16 школах (900 учнів), румунську – в 1 школі (16 учнів), українську – в 4 школах (231 учень)¹⁴.

Починаючи з 2002 р. на базі Ужгородської школи №14 працюють класи для циганських дітей зі спортивним ухилом (футбол, волейбол, баскетбол). Свою майстерність діти можуть продемонструвати на спеціально створених міні-футбольному, волейбольному та баскетбольному майданчиках міста під час змагань та конкурсів, що організовуються за фінансової

підтримки обласного товариства “Амаро Дром” (“Наш шлях”). Головний девіз діяльності товариства “Амаро Дром” – життя без “вулиць”, без паління, пияцтва і наркотиків¹⁵.

У області функціонують 18 державних вищих навчальних закладів I–IV рівня акредитації¹⁶. Центрами освіти, фундаментальної та галузевої науки є Ужгородський національний університет, Ужгородський державний інститут інформатики, економіки і права, Мукачівський технологічний інститут, Інститут електронної фізики НАН України, Гірсько-Карпатська дослідна станція.

Ужгородський державний університет на сьогодні є чи не єдиним в Україні вищим навчальним закладом, в якому представники національних меншин складають вступні іспити рідною мовою (угорською, російською, румунською, словацькою). В університеті функціонують угорське, румунське, словацьке, німецьке відділення філологічного факультету.

Станом на 2000/2001 навчальний рік підготовка вчителів для національних шкіл в Ужгородському національному університеті велася у такій кількості:

Курс	Росіяни	Угорці	Словаки	Румуни
I курс	10	15	5	-
II курс	15	21	8	5
III курс	15	17	9	-
VI курс	15	20	5	2
V курс	18	24	5	4
Всього	73	97	32	11

Крім того, на окремих факультетах (біологічному, фізико-математичному, хімічному, історичному та факультеті романо-германської філології) з-поміж абітурієнтів угорської, румунської та словацької національних меншин готуються вчителі відповідних предметів навчального плану загальноосвітньої школи, які в основному задовольняють кадрові потреби цих шкіл¹⁷.

Угорською мовою підготовка вчителів початкових класів для шкіл з національною мовою навчання проводиться також в Мукачівському педагогічному коледжі (101 студент). У 1994 р. у м. Берегово відкрито угорськомовний педагогічний інститут (приватної форми власності), який до 1996 року був філіалом Ніредьгазького педагогічного інституту. Нині це самостійний вуз – Закарпатський педагогічний інститут, у якому навчається 114 студентів. Угорською мовою здобувають фахову освіту також в окремих групах Мукачівського державного аграрного технікуму, Ужгородському училищі культури, Брегівських медичному та професійно-технічному училищах¹⁸.

Дієвим механізмом узгодження пріоритетів та інтересів національних меншин краю і центрального уряду стало створення в структурі обласного управління спеціального відділу навчальних закладів національних меншин, діяльність громадянських організацій та міжурядових (українсько-словацької та українсько-угорської) комісій. Ефективність їх подальшої роботи великою мірою визначатиметься системністю діалогу та забезпеченням контролю за виконанням прийнятих законів та постанов.

Незважаючи на позитивні зрушення в питанні забезпечення освітніх запитів національних меншин регіону є проблеми, які потребують свого вирішення. Проблемним залишається питання вивчення державної мови у школах з угорською і румунською мовами навчання. Українська мова у цих школах до 1991 р. ніколи не вивчалась. Отже, не набуто відповідного досвіду. Багато вчителів, які навчають української мови і літератури, не володіють мовами меншин, що ускладнює спілкування з учнями. Немає необхідних підручників, словників, іншої літератури. Навіть загальноосвітній рівень педагогічних кадрів, які викладають українську мову у середніх і старших класах, значно нижчий, ніж у інших предметників. Так, серед 201 учителя, що навчає українській мові і літературі у школах і класах з угорською мовою навчання, вищу освіту мають лише 85%; 2% – незакінчену вищу, решта – середню педагогічну. З них лише

65% є фахівцями відповідного профілю, 37% – спеціалісти з інших предметів (неукраїнські філологи). Особливо гостро стоїть це питання в сільських школах, де питома вага спеціалістів зазначеного фаху є дуже низькою.

Із 27 вчителів державної мови у школах і класах з румунською мовою навчання лише 81,5% (22 особи) мають вищу освіту, 1 особа – незакінчену вищу та 4 – середню спеціальну. Але третина з них також не є українськими філологами¹⁹.

З огляду на вищевикладене нагальною видається потреба у підготовці спеціалістів з української мови та літератури для шкіл з угорською та румунською мовами навчання у вузах області.

Надзвичайно складною і неоднозначною залишається проблема освіти циганського населення. У представників цього етносу немає чіткої позиції щодо форм організації навчального процесу для своїх дітей. Одна частина батьків хоче, щоб їхні діти навчалися разом з дітьми інших національностей, інша – в окремих школах. Не сприяють навчальному процесу сезонні міграції циган, зубожіння і безробіття переважної більшості родин, низький прошарок етнічної інтелігенції.

Загалом досвід Закарпаття у створенні системи освіти для національних меншин регіону можна оцінювати як позитивний. Вдалося організувати цілісну модель національної освіти етносів – від дитячих закладів – до вищої школи. Вивчати рідну мову меншості краю можуть у недільних школах, під час факультативних занять та як окремий предмет у загальноосвітніх середніх школах області. Створено умови для здобуття та покращання освіти за кордоном. Відкриття у вищих навчальних закладах області відділень та груп угорської, румунської, словацької та російської філології сприяло вирішенню питання забезпечення шкіл з угорською, румунською та словацькою мовами навчання відповідними педагогічними кадрами. Свого вирішення потребує проблема вивчення державної мови в школах з угорською та румунською мовами навчання. Складним залишається питання освіти для циганського населення. Але загалом досвід Закарпаття щодо розв'язання освітніх

проблем етносів регіону є позитивним і тому може бути використаний іншими регіонами держави для вирішення схожих питань.

¹ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. – С. 132–133.

² *Малець О.О.* Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. XX ст. / Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 – етнологія / Ужгородський національний університет. Інститут народознавства НАН України. – Л., 2002. – С. 14–15.

³ *Черепаня М.І.* Етнокультурні процеси в Закарпатській області // Кордони єднання. – С. 18.

⁴ *Лойко Л.І.* Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: Монографія. – К., 2005. – С. 391.

⁵ Там само. – С. 111–112.

⁶ *Фединець М.* Всяка суцзя мова тут звучить // Віче. – 2004. – № 12 (153). – С. 38.

⁷ *Лойко Л.І.* Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність. – С. 341–342.

⁸ Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. – К., 2004. – С. 113–115.

⁹ *Сагарда В.В., Токар М.Ю., Фернега В.С.* Освітньовиховні проблеми національних меншин Закарпаття. – Ужгород, 2000. – С. 32.

¹⁰ Там само. – С. 330.

¹¹ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. – С. 115.

¹² Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. – К., 2004. – С. 315–316.

¹³ Там само. – С. 322.

¹⁴ Там само. – С. 114.

¹⁵ Там само. – С. 330.

¹⁶ Там само. – С. 115.

¹⁷ *Сагарда В.В., Токар М.Ю., Фернега В.С.* Назв. праця. – С. 62.

¹⁸ *Ерделі К.* (голова Брегівської районної ради) Злагода – рік конкретна // Віче. – 2004. – № 12 (153).

¹⁹ *Сагарда В.В., Токар М.Ю., Фернега В.С.* Назв. праця. – С. 64–65.

Курас Дмитро

**ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНИХ
МЕНШИН І НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ПРАЦЯХ
М.Ю.ШАПОВАЛА**

З цілої низки об'єктивно існуючих нині проблем сучасного світу одним з найбільш заплутаних вузлів протиріч був і все ще залишається комплекс питань щодо місця національних меншин у суспільно-політичній, соціальній і культурній сферах життя інонаціональної держави, ступеня їхньої інтегрованості та основ етнополітики держави пануючої нації.

Формування державної політики у національному питанні в Україні має власні традиції і особливості, обтяжені складною історичною долею як самої української нації, так і її державності. Так, на сьогодні Україна має історично сформований етнокультурний поділ по вісі “схід–захід”, райони компактного проживання національних меншин, специфічну спадковість стосунків із сусідніми державними націями, що цілком закономірно створює також і ряд проблем, пов'язаних як з цими, так і іншими особливостями. Саме тому актуальною сьогодні стає розробка наукових теорій, здатних врахувати всі глибинні течії історичного і сучасного розвитку етнонаціональних взаємовідносин як у самій Україні, так і у регіонах та запропонувати на цій основі концепцію виваженої державної політики.

Одним із наріжних каменів розуміння тенденцій, які формуються у суспільстві, та розв'язання виникаючих протиріч має бути досвід акумульований протягом тривалого часу історичного розвитку нації. Розглядаючи науково-теоретичну спадщину видатних наукових, політичних і суспільних діячів як певну квінтесенцію такого досвіду, ми можемо спиратися на запропоновані ними положення як на фундамент усвідомлення

шляхів вирішення у першу чергу тих проблем, які мають глибоке історичне коріння, що у сфері етнополітики є явищем достатньо поширеним.

У цьому ракурсі розгляду проблеми маловідомою, а тому достатньо цікавою є точка зору на витoki деяких тенденцій в етнонаціональній сфері однієї з визначних осіб української історії – Микити Юхимовича Шаповала.

Розробляючи свою концепцію формування національної державності, М.Ю.Шаповал, враховуючи особливості історичного розвитку України, значну увагу приділив розробці як самого поняття нації, так і міжнаціональних стосунків. Проявляючи з самого початку своєї суспільно-політичної діяльності схильність до соціологічних досліджень, він у визначенні поняття нації орієнтувався на його тлумачення у цьому спрямуванні: “...соціологічна теорія нації говорить, що не сума індивідів 8 млн. чи 30 млн. є нація, а ота *взаємочинність*, (тут і далі – підкреслення автора) та система ніби ниток, протягнутих між одним індивідом та другим, по яких відбувається обмін енергії...Таким чином нація – *це є діяльність, це є процес* між одномовними індивідами і їх угрупованнями і його треба уявляти як живий процес”¹. У своїх працях М.Ю.Шаповал активно пропагував розуміння нації досить схоже зі сучасним баченням громадянського суспільства – як певну сукупність індивідів, взаємопов’язаних між собою цілою системою об’єктивно існуючих чинників політичного, правового, економічного, духовного та ін. характеру. При цьому такі фактори як спільність території і тому подібні (окрім мови), він відносив до “природних”, існуючих як історична даність і тому таких, що мають значення виключно для процесу націогенезу, однак не гарантують його повного завершення і тому другорядних.

М.Ю.Шаповал неодноразово підкреслював, що “...нація є система взаємочинності, яка має своєю метою *задовольняти потреби цього суспільства*”², тобто – виступати не просто консолідуючою силою для індивідуумів з певними спільними морфологічними ознаками, але, у першу чергу, забезпечувати

можливості здійснення природних прав цими індивідуумами. З погляду М.Ю.Шаповала для досягнення цієї мети нація повинна мати певну сукупність інструментів дії, а простіше кажучи національну владу як мінімум у будь-якій її формі³.

Прикладаючи ці положення до реалій буття української нації. М.Ю.Шаповал наголошував на тому, що, виходячи із особливостей історичного розвитку України, наш народ майже ніколи не мав можливості забезпечити здійснення своїх прав, а отже, і не міг, власне кажучи, сформувавши націю в її повному розумінні: “Природним засобом зв’язку націй є територія, культурним – мова і політичним – держава, тому розвинена нація представляє собою складне угруповання людей, об’єднаних по лінії територіальній, лінгвістично-культурній і державно-політичній. Незавершеність потрібного об’єднання людського колективу виявляється в неповній формі, котра називається народністю або народом: український народ, як територіальна і лінгвістична група, що не має своєї державності і тому перебуває в стані народності. Зі здобуттям своєї державності він стане повною нацією”⁴. Саме тут, на його погляд, і є витоки тих особливостей міжнаціональних відносин в Україні, які мають свій відгомін і донині.

Отже, ми маємо можливість визначити головні з погляду М.Ю.Шаповала фактори, які формували певні особливості міжнаціональних відносин в Україні. Перший фактор має історичне коріння. Йдеться про тривале бездержавне становище українського народу, що поставило його в умови залежності від сусідніх державних націй та сформувало соціально неповну структуру українства. Наводячи цілу низку статистичних даних щодо соціального складу населення України на початку – першій чверті ХХ століття, М.Ю.Шаповал доводив, що українці здебільшого (до 90 %) зайняті у сільському господарстві і почасти у промисловості. Відповідно домінуюче становище у сферах управління, бізнесу і культури займають три головні національні меншини – росіяни, євреї та поляки⁵.

Другий фактор органічно витікає з першого положення. Аналізуючи відносини між українським населенням і трьома

найбільшими національними групами, представленими в Україні (відповідно — росіяни, євреї і поляки), М.Ю.Шаповал фактично стверджує, що на своїй землі український народ зазнає економічного, політичного та духовного визиску з боку інонаціональних меншостей⁶. В купі з історичною спадщиною тривалих століть поневолення з боку сусідніх націй, збройної боротьби з ними така ситуація, безумовно, з позиції М.Ю.Шаповала, створює grimучу суміш, здатну за будь-якого приводу вибухнути несподіваним, непередбачуваним і неконтрольованим насильством. Таких прикладів було достатньо і за доби Б.Хмельницького, і під час Коліївщини, і, на жаль, у період української революції 1917–1920 років.

У своїх працях М.Ю.Шаповал приділив увагу дослідженню ролі і місця трьох визначених націй у житті України першої чверті ХХ століття: “Москалі, поляки і жида — ось три групи, з якими доводиться числитись. Про кожна з них треба говорити окремо, на кожна з їх треба окремої орієнтовки, бо кожна з їх має свої центри притягання і свої окремі риси і свої окремі претензії на Україну. Центр єврейства — на півдні України, центр поляків — на заході, москалів — на півночі, а тому вони не зможуть тягнути в один гуж з нами, та й між собою їм не легко солідаризуватися”⁷.

На перше місце М.Ю.Шаповал виніс питання “єврейської справи в Україні”. Спираючись на історію проблеми, він констатував: “Ще в Центральній Раді вони [єврейські партії] заявляли про антисемітизм в демократичній Україні. І це правда”⁸. Пропускаючи історичний бік справи, тут важливо виділити дві принципові позиції, на які спирається М.Ю.Шаповал, пояснюючи цю ситуацію. Одна — це твердження про переважно нетрудовий характер соціального становище єврейської нації. На сьогодні цей факт навряд чи можна вважати незаперечним, проте, на погляд М.Ю.Шаповала, тяжіння до заможних верств апріорно встановлює межу з переважно “трудовим, селянським” складом української нації і розводить національні інтереси по різні боки. Інша позиція — це безумовна образа (при

чому значної частини української еліти) за достатньо велику участь єврейства у лавах більшовицької партії за часів боротьби за владу в Україні.

Однак можливість щодо порозуміння є. Прикладом цього М.Ю.Шаповал вважає роботу єврейських політичних партій. “Єврейські партії, що стоять на національному ґрунті, перші йдуть назустріч українському народові, ліпше розуміють наш патос національності. Але це у верхах, а в низах – великих провінціальних просторах – там ще далеко до порозуміння і примирення...”⁹.

Наступною позицією М.Ю.Шаповал визначає проблему стосунків з поляками в Україні. Щодо до польської нації він висловлюється надто гостро: “Нація – хижак, що була невблаганною до “kresow” і не могла чути й мови про самовизначення вільного степового народу, що виявляла бурхливу енергію в денационалізаторській роботі “всіма засобами”¹⁰.

Історичні особливості взаємовідносин українців і поляків з погляду М.Ю.Шаповала доповнюються ще і тим, що на території України польська нація аж до останнього часу виступала як “панська” верства – шляхта, землевласників, природно ворожих українському, переважно безземельному, селянству. Наводячи статистичні дані, автор доходить до висновку, що “...ледве чи треба якось хитро доводити, що становище польське на Україні є *панське*, а як таке – воно вороже всьому нашому поступові, нинішній революції”¹¹.

Отже, беручи до уваги обтяженість історичним протистоянням української та польської націй а також особливості соціально-економічного становища поляків в Україні (особливо у західному регіоні), Микита Юхимович Шаповал робить висновок про те, що “...польський елемент в своїй переважній більшості буде тягтись до Польщі, буде на Україні колоністом – здобичником-чужинцем, що не відчуватиме ніякої інтимної близькості, споріднення з державою нашою”¹². Прогноз М.Ю.Шаповала щодо майбутніх стосунків української і польської націй в Україні, чесно кажучи, не зовсім оптимістичний. Він висловлює

певну надію на можливість встановлення цивілізованих взаємовідносин, проте умови, які, на його погляд, мають це забезпечити, є досить складними для реалізації: “Тільки польська демократія зможе стати дійсними, ширими силами України, тільки на неї можна опиратись, а буржуазія польська була, єсть і буде нашим ворогом.” І далі: “Польська закордонна державність буде втручатись в наше життя, користуючись, як зачіпкою, умовами існування поляків на Україні. Будуть ці умови корисні для польської демократії, то ніякі інтриги закордонного і тутешнього польського панства розколини в державності нашої не зроблять, а трапиться навпаки – нам буде багато клопоту”¹³.

Проблему стосунків з російською нацією М.Ю.Шаповал пропонує розглядати у дещо іншому ключі. Безумовно, і тут існує цілий комплекс проблем також обтяжених негативною спадковістю, проте висунута ідея повертає нас до питань фундаментальних, можна навіть сказати – націотворчих. У цьому зв’язку Микита Юхимович Шаповал порушує питання самоусвідомлення і самоідентифікації українців як окремої нації. На його думку, у стосунках з російською нацією, яка завжди тяжіла до великодержавних проявів суспільної свідомості, сформува-лася дуже небезпечна для українського народу тенденція до поступової духовної асиміляції. “Ми повинні передбачити зрост *культу московства* на Україні: люде з жалібною насолодою будуть милуватися усім “руським”, возведуть його в закон, в примус для подвигу, в предмет поклоніння і величання. Психологічна організація москвофільства йтиме швидкими кроками, гнітитиме українську державність своїм впливом і принадою. Хоч би політично ми цілком емансипувались, почували себе дужими на своїй незалежній позиції, але культурна боротьба буде приносити українському народу багато неприємностей”¹⁴. Нерозривно пов’язаним з цим є твердження про денационалізацію української еліти, що закладає умови нерівноправності націй, створює основу для втрати однією з етнічних груп власної окремішності та унікальності: “Багато діячів – українців попало в ряди пануючої нації, віддають свій

мозок не своєму народу. Колоніальне господство проявилось у відібранні духовної еліти”¹⁵.

Фактично цим положенням М.Ю.Шаповал підкреслює тезу про те, що досягнення політичної самостійності ще не означає унеможливлення експансії проти національних інтересів і одним з основних обов’язків держави є якраз забезпечення рівноправності як у міждержавних, так і у міжнаціональних відносинах.

З набуттям державності українською нацією ситуація у сфері міжнаціональних відносин кардинально змінює свою поллярність. Українська республіка запропонувала для впровадження принцип національно-персональної автономії, який мав гарантувати забезпечення всього комплексу прав національних меншин в Україні. Характерним є визначення того, що дія цього закону поширювалася автоматично на російську, польську та єврейську нації. Інші нації, які були визначені у переліку, зафіксованому у законі, мали право подати заявки на поширення на них дії закону у відповідності з виписаною процедурою¹⁶.

Сам М.Ю.Шаповал всіляко підтримував і пропагував ідею національно-персональної автономії як у часи революції, так і у період своєї еміграції: “Національна проблема внутрі України цеб-то проблема національних меншостей розв’язується по принципу національно-персональної автономії, з застереженням права меншостей на пропорціональну частину коштів на свої національно-культурні потреби з загально-державного скарбу Української Республіки”¹⁷. Проте, з іншого боку, він окремо наголошував і на зворотній відповідальності національних меншин перед державою, яка надає їм можливості для забезпечення своїх інтересів: “Меншість є меншість, а тому, по закону демократичної думки, вона мусить коритися більшості. Основний тон життя і його напрям установлює більшість, вимагаючи від меншости коли не активної допомоги, то принаймні лойяльності”¹⁸.

Отже, розробляючи концепцію національної державності, М.Ю.Шаповал визначив деякі головні засади національної

політики і основні принципи побудови міжнаціональних відносин. По-перше, певні тенденції та особливості, які склалися в ході історичного розвитку нації та її стосунків з іншими етнічними групами, є витоком значної кількості сутнісних питань як у міжнаціональних взаємовідносинах, так і власне національній політиці держави. По-друге, принциповою помилкою є абсолютизація цих історичних особливостей міжнаціональних взаємовідносин. По-третє, забезпечення прав національних меншин, толерантна і виважена національна політика у сучасному світі є запорукою стабільного розвитку як всієї держави, так і самої державної нації. І, по-четверте, демократичні засади побудови національної політики у державі апріорно розуміють зворотню відповідальність національних меншин перед країною їхнього проживання за умов забезпечення владою їхніх прав та інтересів у межах існуючого законодавства.

¹ Шаповал М.Ю. Визволення і відродження України. (До вироблення української визвольної програми.) Промова // ЦДАВОУ. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Од. зб. 5. – Арк. 17.

² Там само. – Арк. 19.

³ Шаповал М.Ю. Революційний соціалізм в Україні. – Відень, 1921. – 256 с. – С. 187.

⁴ Програма української соціалістичної партії. Проект М.Ю.Шаповала // ЦДАВОУ. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Од. зб. 20. – Арк. 63.

⁵ Шаповал М.Ю. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1927. – 324 с. С. 12.

⁶ Там само. – С. 22–30.

⁷ Сріблянський М. Національні меншості на Україні. // Відродження. – Київ, 1918. – Ч. 44 від 22 (8) травня.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Сріблянський М. Національні меншості на Україні // Відродження. – Київ, 1918. – Ч. 46 від 25 (12) травня.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Сріблянський М. Національні меншості на Україні // Ч. 50 від 30 (17) травня.

¹⁵ Шляхи відродження України. (Лекція М.Ю.Шаповала) // ЦДАВОУ. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Од. зб. 14. – Арк. 28.

¹⁶ Закон Центральної Ради про національно-персональну автономію // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х тт. – К., 1997. – Т. 2. – С. 99–100.

¹⁷ Програма української соціалістичної партії. Проект М.Ю.Шаповала // ЦДАВОУ. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Од. зб. 20. – Арк. 67.

¹⁸ *Сріблянський М.* Національні меншості на Україні// Ч. 44 від 22 (8) травня.

Липчук Оксана

МІЖНАРОДНІ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ІНСТИТУТИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

Сукупність питань, що стосуються міжнародно-правового захисту національних меншин, є однією з актуальних і складних проблем сучасного міжнародного права та міждержавних відносин.

Практика свідчить, що забезпечення прав у цій галузі може гарантуватися лише за ефективної взаємодії міжнародного і національного права.

Однак, як свідчить практика, відсутність в окремій державі конституційних гарантій, необхідного поєднання міжнародного і внутрішнього права можуть призвести не лише до погіршення ситуацій з етнічними групами в одній країні, а й до загострення міжнародного становища у певному регіоні чи навіть у світовому масштабі. Така ситуація створює серйозну загрозу територіальній цілісності держав, збереженню самобутності, а іноді – й фізичному існуванню самих етносів.

З огляду на все це надзвичайно важливим чинником підтримання стабільності і міжетнічної толерантності в державах з багатонаціональним складом населення, таких як Україна, виступає дієва система впливу міжнародних та національних інститутів захисту прав етнонаціональних меншин.

Отже, розглянемо основну суть їх структури, спрямованість діяльності та принципи функціонування і контролю в Україні.

Сучасні підходи міжнародного співробітництва до вирішення комплексу питань із захисту національних меншин випрацьовані після Другої світової війни, коли правонаступницею колишньої Ліги Націй стала Організація Об'єднаних

Націй. Саме в її структурах та документах найбільш помітно відбиті нові тенденції у цій галузі та причетність до них органів і спеціалізованих установ ООН¹.

За інституціональним розкладом та розподілом функцій у підрозділах ООН питання щодо захисту і реалізації прав національних меншин належать до компетенції Економічної та Соціальної Ради ООН (ЕКОСОП), зокрема – в Комісії з прав людини, Комісії з ліквідації расової дискримінації та в Комісії з прав дитини. Цими важливими питаннями предметно займається також Підкомісія із заохочення правозахисної діяльності і захисту прав людини².

Слушно зауважити, що на початковому етапі своєї діяльності ООН відверто утримувалася від безпосереднього міжнародно-правового регулювання процесів, пов'язаних з правами національних меншин, обмежуючись у Загальній декларації прав людини (1948 р.) проголошенням засад і принципів заборони дискримінації та захисту від неї, у тому числі – за ознаками раси, кольору шкіри, мови, релігії, національного походження³.

І тільки у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (1966р.) офіційно зафіксовані зобов'язання для країн, у яких є етнічні, релігійні і мовні меншини, не відмовляти особам, що належать до таких меншостей, разом з іншими членами подібної групи користуватися своєю мовою і культурою та сповідувати свою релігію⁴.

Слід наголосити, що з численних міжнародних інституцій ООН до тих, котрі покликані контролювати виконання окремими державами зобов'язань із захисту прав і свобод людини та діяльність яких тією чи іншою мірою стосується також і сфери міжнародно-правового захисту національних меншин, належить Підкомісія із заохочення і захисту прав людини (до 1999 р. – Підкомісія з запобігання дискримінації і захисту меншин). Вона є допоміжним органом Комісії з прав людини Економічної і Соціальної Ради ООН, яка була заснована у 1947 р. на першій сесії Комісії з прав людини з метою:

“а) здійснювати дослідження, зокрема на підставі Загальної декларації прав людини, і робити рекомендації Комісії з прав людини із запобігання дискримінації будь-якого роду відносно прав людини і основних свобод та захисту расових, національних, релігійних і мовних меншин;

в) виконувати будь-які інші функції, які можуть бути покладені на неї Економічною і Соціальною Радою або Комісією з прав людини”⁵.

Під час створення цієї Підкомісії до її робочого складу ввійшло 12 членів. На нинішній час вона складається з 26 осіб. Обираються вони всі терміном на 4 роки з-поміж кандидатур експертів, яких рекомендують держави-члени Організації Об'єднаних Націй за наступною пропорцією представництва: 6 членів – від країн Азії; 6 – від країн Африки; 5 – від країн Латинської Америки; 9 – від європейських та інших держав.

Зазначена Підкомісія проводить свої щорічні сесії протягом чотирьох тижнів і може створювати спеціальні робочі групи.

Серед останніх для нас особливий інтерес становить діяльність Робочої групи меншин, яка покликана займатися конкретно питаннями, що стосуються етнічних спільнот.

Ця група свої засідання проводить щорічно. Вона здійснює експертні дослідження, із залученням держав і громадських організацій формує спеціальний банк даних, аналізує та систематизує і позитивний, і негативний досвід розв'язання етнонаціональних проблем, організовує наради фахівців, готує пропозиції та рекомендації для своєї Підкомісії.

З метою більш оперативного і ґрунтовного аналізу поставлених питань Підкомісія може запрошувати окремих доповідачів. Вона також правомочна приймати самостійні рішення (у вигляді резолюцій, ухвал, рекомендацій тощо) з цілого ряду питань, насамперед тих, які безпосередньо впливають з її власних специфічних функцій. Що стосується всіх інших питань, які належать до її компетенції, Підкомісія випрацьовує проекти відповідних резолюцій та рішень для розгляду

основною Комісією Організації Об'єднаних Націй з прав людини та Економічною і Соціальною Радою ООН (ЕКОСОР). Зокрема, Комісії Організації Об'єднаних Націй з питань прав людини традиційно подається спеціальна доповідь про роботу кожної сесії.

До цього потрібно додати, що до повноважень Підкомісії згідно з Резолюцією 1503 (1970 р.) ЕКОСОР входить і розгляд інформації щодо фактів, які свідчать про систематичні порушення прав національних (етнічних) меншин у конкретних державах, вироблення пропозицій стосовно заходів та дій, необхідність вжиття котрих потрібне у кожному окремому випадку.

У позитив діяльності Підкомісії необхідно зарахувати нормативний текст статті 27 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Там засвідчено наступне: “У країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншості, особам, які належать до таких меншостей, не може бути відмовлено у праві разом з членами тієї самої групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою”⁶.

Підкомісія ініціювала формування Робочої групи з підготовки проекту спеціальної Декларації прав осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин. Члени Підкомісії та окремі фахівці-експерти, які працювали під її керівництвом, здійснили численні дослідження стосовно як загальнотеоретичних, так і прикладних аспектів регулювання міжнародно-правового захисту національних меншин. Ця Декларація, як вже зазначалося, була прийнята ООН у 1992 році.

У ній вперше вживається термін “національна меншина”. У цьому базовому документі за особами, що належать до таких меншин, визнаються конкретні права на: батьківщину (стаття 1); користування рідною мовою як у приватному житті, так і публічно; сповідання своєї релігії і відправлення релігійних обрядів (ч.1 статті 2); участь у прийнятті рішень як на місцевому, так і на державному рівні з питань, що стосуються їх

національного життя (ч.3 статті 2); створення власних організацій; підтримання вільних контактів із членами своєї групи як у межах своєї країни, так і за кордоном (ч.4 статті 2); рівність перед законом (ч.1 статті 4); захист від дискримінації (ч.1 статті 3); вільний розвиток культури, мови, релігії, традицій, звичаїв (ч.2 статті 4); вивчення рідної мови або навчання рідною мовою (ч.4 статті 4); участь в економічному та соціальному житті своєї країни (ч.5 статті 4).

Через опублікування і робочі обговорення резолюцій Підкомісії порушувані в них питання відразу переносяться у центр уваги міжнародного співтовариства і зазначені вище матеріали визначаються керівними для інших підрозділів ООН, міжнародних організацій регіонального рівня, а головне – для окремих держав, іноді як засоби тиску на їхні уряди з метою подолання зафіксованих там порушень у цій сфері⁷.

Прикметно, що Комісія з прав людини, з огляду на широкомасштабність своїх завдань і функцій, розглядає переважно лише ті проблеми, що справді можуть становити загрозу миру і безпеці, призвести до проявів геноциду стосовно певних груп, викликати небажані міграційні процеси, зокрема – масові пересування біженців, загалом такі ситуації, які протягом тривалого часу загрожують великій кількості людей⁸.

Ключовим показником функціонування відповідних органів ООН у висвітлюваній сфері є те, що основні положення статті 27 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (1966) не лише відбиті, але й якісно розвинуті та розтлумачені у прийнятій ООН 1992 року Декларації прав осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин. У ній зафіксовані головні принципи і положення сучасного міжнародного права у сфері захисту прав національних меншин. У преамбулі документа зазначається, що постійне заохочення, здійснення захисту прав осіб, які належать до національних або етнічних меншин, релігійних та мовних меншин як невід’ємна частина розвитку суспільства взагалі та в демократичних рамках на основі верховенства закону сприятимуть

зміцненню дружби та співробітництва між народами та державами, політичній та соціальній стабільності держав, в яких вони проживають⁹.

Одним із свідчень посилення уваги ООН до проблем захисту прав меншин є те, що Робочій групі з питань меншин доручено:

а) розглядати питання щодо пропаганди та практичної реалізації Декларації прав осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин (1992 р.);

в) вивчати можливі шляхи вирішення проблем, що стосуються меншин, сприяти взаєморозумінню між меншинами та урядами і між самими меншинами;

с) рекомендувати, за необхідності, подальші заходи щодо заохочення та захисту прав осіб, належних до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин¹⁰.

Визначення вірних напрямів та засобів вирішення проблем національних меншин ООН розглядає сьогодні як чинник зниження міжнародної напруженості, запобігання виникненню конфліктних ситуацій у даній сфері, ефективного захисту і сприяння культурному розмаїттю як спільного надбання всього людства. Така позиція, зокрема, була підтверджена у доповіді Верховного Комісара ООН з прав людини на шостій сесії Комісії з прав людини (2000 р.). В ній наголошувалося на необхідності вжиття термінових заходів щодо розв'язання завдань зменшення напруження та скорочення масштабів насильства на ґрунті етнічних, расових або ксенофобних конфліктів¹¹.

У Доповіді Генерального Секретаря ООН на Асамблеї Тисячоліття було наголошено, що задля довгострокових превентивних стратегій мають бути “захист прав людини і прав меншин, а також створення таких політичних механізмів, в яких були б представлені всі групи. Кожна група повинна бути впевнена в тому, що держава належить усьому народові”¹².

Акцентувалося на цьому також і в Декларації Тисячоліття Організації Об'єднаних Націй, у якій учасники Саміту Тисячоліття (2000 рік) проголосили рішучий намір “зміцнювати

потенціал усіх наших країн для втілення в життя принципів і практики демократії і поваги прав людини, включаючи права національних меншин”¹³.

Звичайно, у підходах ООН до проблем національних меншин мають місце і деякі нерішучості, певні суперечності. Але слід констатувати, що на рівні цієї універсальної міжнародної організації визначені ключові критерії для керівництва окремих держав та інших міжнародних інституцій у вирішенні питань, пов’язаних з етнонаціональними меншинами.

Система інституцій із захисту національних меншин діє й на регіональному, зокрема – європейському рівні.

Тут, безперечно, провідна роль належить Раді Європи. В її структурі засновані спеціальні контролюючі інституції. Вони уповноважені здійснювати нагляд за дотриманням державами своїх зобов’язань у цій сфері на Європейському континенті. Дані інституції певною мірою є автономними, але, водночас, складовими єдиної мережі нагляду (спостереження, моніторингу) Ради Європи, яку фактично складають дві підсистеми.

Перша – це система контролю, створена спеціально з метою захисту меншин, що включає діяльність таких структур:

- Комітету Міністрів РЄ, пов’язану із захистом національних меншин;
- Парламентської асамблеї РЄ із захисту національних меншин, особливо щодо контролю за виконанням країнами-членами зобов’язань, взятих ними при вступі до організації;
- Конгресу місцевих та регіональних влад Європи на користь національних меншин.

Друга – це підсистема контролю Ради Європи, пов’язана з конкретною практикою застосування тієї частини Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини, що може бути використана для захисту прав меншин¹⁴.

Функції та роль національних (вітчизняних) інститутів і у цій важливій соціальній сфері відіграють в Україні державні владні структури, починаючи з найвищих і до органів місцевого самоврядування включно.

Розглядаючи це питання у контексті української державної етнополітики, можна зазначити, що тут основними суб'єктами, організаційними гарантами прав і свобод є – Президент України, Верховна Рада України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Кабінет Міністрів України, ряд відповідних міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, місцеві державні адміністрації, суди, прокуратура, представництва відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасницею яких є Україна¹⁵.

У гарантуванні прав і свобод національних меншин належить Верховній Раді України – вищому законодавчому органу влади. В Основному Законі держави викладені її повноваження щодо законодавчо-правового регулювання у цій галузі у контексті загальних гарантій захисту прав та свобод людини і громадянина¹⁶.

У складі парламенту України функціонує профільний у даній сфері Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин¹⁷. До його структури серед інших належать підкомітети: з питань корінних народів, національних меншин та етнічних груп; з питань міжнаціональних відносин; з питань біженців, міграції та у зв'язках з українцями, які проживають за кордоном¹⁸.

Необхідно зазначити, що згідно з Конституцією України Кабінет Міністрів України забезпечує державний суверенітет, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина, в тому числі – національних меншин¹⁹. Урядові організаційні гарантії полягають також у створенні в рамках системи державної виконавчої влади спеціальних органів та установ, що відають справами національних меншин, а також у створенні при цих органах представництв громадських організацій етнічних спільнот. В Україні таким органом є Державний комітет у справах національностей та міграції²⁰. За 14 років він пройшов не одну організаційно-структурну трансформацію.

Так, ще 12 лютого 1992 р. була прийнята постанова про створення Комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів України. Це був перший центральний орган виконавчої влади з питань етнополітики. Трохи більше ніж через рік Указом Президента України від 26 квітня 1993 р. на базі цього Комітету було створено Міністерство України у справах національностей та міграції²¹. Його поява була цілком обумовлена. Рішення про його організацію стало відповіддю молодій незалежній державі на актуалізацію потреб етнонаціональних спільнот, що стало безпосереднім об'єктом діяльності цього відомства. Крім того, воно мало також забезпечувати своїм ресурсом реалізацію базового у даній сфері Закону України “Про національні меншини в Україні”, прийнятого Верховною Радою України 26 червня 1991 року.

25 липня 1994 р. Указом Президента України було утворено Міністерство України у справах національностей, міграції та культур²². Отже, сталася нова реорганізація центрального органу виконавчої влади у етносоціальній сфері. Напрями його діяльності все ж, залишилися у межах, визначених попередньому Міністерству.

Майже аналогічна ситуація була і з черговою зміною. Відповідно до Указу Президента України від 26 грудня 1995 р. міністерству повернули його попередню назву – Міністерство України у справах національностей та міграції²³. Напрями і завдання його діяльності були автентичні тим, що виконувалися попереднім міністерством, окрім тих, які стосувалися релігійно-культурних проблем. Щоправда, у самій структурі цього відомства сталися деякі зміни. Так, питаннями етнополітики займалися наступні управління: етнонаціональних процесів в Україні та у справах української діаспори; у справах біженців та міграції; правового регулювання, а також – радник з етнонаціональних проблем Криму і радник у справах української діаспори²⁴.

Аналіз викладених вище трансформаційних змін – при їх більш поглибленому розгляді – у структурі центрального

органу виконавчої влади у сфері етнонаціональної політики дозволяє простежити три нові напрями:

1) Вперше у практику державного управління вводиться поняття “етнонаціональні процеси в Україні” та “у справах української діаспори”;

2) Передбачена у штатному розкладі посада для фахівця (радника) з етнонаціональних проблем Криму;

3) Посилюється лінія на активізацію роботи з українською діаспорою – вводиться додаткова посада експерта (радника) з цих проблем²⁵.

Суттєву реорганізацію центрального органу виконавчої влади у цій галузі було здійснено у вересні 1996 року – Міністерство було перетворено у Державний комітет України у справах національностей та міграції (далі – Держкомнацміграції). Через скорочення штатів керівництву Держкомнацміграції довелося відмовитися від певних перспективних ідей, а, отже, – і від напрямків роботи²⁶.

У 2000 р. Державний комітет України у справах національностей та міграції перебуває вже у складі Міністерства юстиції України. Відбулася остання (на поточний час) реорганізація: у зв’язку з Указом Президента України від 13 вересня 2001 року відновлено Державний комітет України у справах національностей та міграції²⁷.

Необхідно зауважити, що, виходячи з міжнародного досвіду функціонування подібних державних структур, такий, з дозволу визначити, – “перманентний” процес реорганізації центрального органу виконавчої влади у етнонаціональній сфері є, в основному, результатом таких обставин: визначення раціонально ефективного і оптимального органу, структура і діяльність якого були б адекватні складності самого феномена етнополітики та умов, за яких відбувається становлення самостійної української держави; недостатнього рівня усвідомлення вищими органами законодавчої та виконавчої влади необхідності існування єдиного управлінського органу у системі виконавчої влади.

Закономірно, що одночасно з формуванням, трансформаціями і реорганізаціями центрального органу виконавчої влади в Україні в етносоціальній сфері активною була аналогічна робота в регіонах, так би мовити, – на місцях. За порівняно короткий час були створені відповідні підрозділи в державних обласних адміністраціях, Київській та Севастопольській міських державних адміністраціях, при Кабінеті Міністрів Автономної Республіки Крим.

Фахівці справедливо наголошують, що реалізація державної етнонаціональної політики здійснюється на базі збалансованого паритету між централізованими засадами з відходом від всеохоплюючого і нав'язуваного зверху планування, шляхом забезпечення належної самостійності носіям – суб'єктам регіональної влади²⁸.

Насамкінець, підсумовуючи вищевикладене, можна зазначити наступне.

Практика державної етнонаціональної політики в сучасній Українській державі свідчить про достатню ефективність дії міжнародних і національних інститутів у цій важливій сфері. Основоположними принципами їхньої діяльності виступають такі: повага прав людини та основних свобод людини і громадянина, включаючи етнонаціональні права; рівні права представників різних етносів при різних формах їхнього самовизначення з обов'язковою умовою збереження державності та соборності; рівні права та відповідальність окремих регіонів, областей і районів; багатонаціональна єдність Української держави, її етносів та громадян; розвиток українського суспільства, базованого на поліетнічній основі, шляхом мирного розв'язання конфліктних ситуацій, відмови від застосування сили, окрім, звичайно, адекватних подій у разі загрози масового порушення прав людини та національностей; чітке врахування конкретних історичних умов розвитку етносів і держави в цілому; державна підтримка українського й нечисленних народів, турбота про відродження й збереження їхньої культури, мови, традицій та механізмів і норм, за допомогою яких на практиці

ці принципи функціонування органів етнополітичного управління знаходять своє втілення в реальній практиці.

¹ Деятельность ООН в области прав человека//Документы ООН А(37) 611. – Нью-Йорк, 1983; Міжнародний досвід захисту прав національних меншин // Права людини в Україні. – Вип. 21. – К., 1998. – С. 29.

² Див.: Устав Организации Объединенных Наций//Международные акты о правах человека. – М., 1999.

³ Див.: Международные акты о правах человека. Сборник документов. – М., 1999. – С. 47.

⁴ Международный пакт о гражданских и политических правах // Международные акты о правах человека. – М., 1999. – С. 64.

⁵ Див.: Устав Организации Объединенных Наций. – С. 29.

⁶ Див.: Международные акты о правах человека. – С. 44.

⁷ Див.: Деятельность ООН в области прав человека// Документы ООН А/37/611. – Нью-Йорк, 1983.

⁸ Див.: Права лиц, принадлежащих к национальным или этническим, религиозным и языковым меньшинствам // Доклад Генерального Секретаря ООН на заседании Комиссии по правам человека. – /СN.4/2001/81.

⁹ Декларація прав осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин // Права людини в Україні. – Вип. 21. – К., 1998. – С. 79–82.

¹⁰ Доклад Рабочей группы по вопросам меньшинств о работе ее шестой сессии (Женева, 22-26 мая 2000г.) // Е/CN.4/Sub.2/2000/27.

¹¹ Доклад Верховного Комиссара по правам человека на шестой сессии Комиссии по правам человека // Е/CN.4 Sub.4/2000/12.

¹² Див.: Права лиц, принадлежащих к национальным или этническим, религиозным и языковым меньшинствам//Доклад Генерального Секретаря ООН на заседании Комиссии по правам человека. – Е/CN.4/2001/81.

¹³ Резолюция 52/2 Генеральной Асамблеї ООН (пункт 25). – Нью-Йорк. – И.N.Дос.Е/CN.4 Sub. 3/2000.

¹⁴ Див.: Статут Ради Європи // Збірка договорів Ради Європи. Українська версія. – К., 2000. – С. 4–7, 9, 12.

¹⁵ *Погорілко В.Ф.* Нова Конституція України: Огляд, коментарі і текст Основного Закону. – К., 1998. – С. 44–45.

¹⁶ Конституція України. Офіційне видання. – К., 1996. – С. 45–68.

¹⁷ Див.: Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 8. – Ст. 64.

¹⁸ Офіційна Україна сьогодні (*Г.Андрущак, Ю.Марченко, О.Телемко*). – К., 2000. – С. 24–25.

¹⁹ Конституція України. Офіційне видання. – К., 1996. – С. 81–88.

- ²⁰ Збірник Указів Президента України. – К., – Вип. 4. – Ч. I (жовтень–листопад 1996р.). – С. 121–126.
- ²¹ Етнополітика в Україні. Документи та матеріали. – К., 1998. – С. 179.
- ²² Там само. – С. 181.
- ²³ Там само. – С. 182.
- ²⁴ За даними Міннацміграції України (Поточний архів за 1996 рік).
- ²⁵ Див.: Вісник Держкомнацміграції України. – 1996. – № 5–6. – С. 5.
- ²⁶ Там само. – С. 291.
- ²⁷ Урядовий курер. – 2001 р. – 14 вересня.
- ²⁸ Державне управління в Україні: централізація і децентралізація. – К., 1997. – С. 169–178.

ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ У СУЧАСНОМУ СВІТІ

Бурдяк Віра

ПРАГМАТИЗМ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ АСПЕКТІВ РОЗВИТКУ РЕСПУБЛІКИ БОЛГАРІЯ

Для етнополітики держав Центрально-Східної Європи, а також для Болгарії та сусідньої з нею Румунії характерним є невизнання етнічних меншин, виняток робився лише для деяких етнічних і релігійних груп. Метою державної етнополітики в регіоні стало *залучення* цих груп населення до основної народності даної країни. Підкреслимо, що значна їх частина, зрештою, адаптувалася в мовному, політичному, а поступово і в етнічному плані, але це не витіснило усвідомлення свого особливого походження, і там, де етнічні групи були чисельними, проживали компактно, – метод *залучення не спрацьовував*.

Розвиток етнополітики Болгарії щодо етнічних меншин після Другої світової війни можна поділити на три етапи. Перший – охоплює період з кінця війни до середини 50-х рр. Його умовно можна назвати як *комуністичний інтернаціоналізм*. У державі широко застосовувався марксистсько-ленінський підхід і радянський досвід вирішення національного питання. Другий етап – середина 50-х – кінець 80-х рр., можна назвати *комуністичним націоналізмом*. Політична практика Софії спрямовувалася на насильницьку асиміляцію всіх національних меншин для досягнення національної гомогенності. Третій етап розпочався після краху комуністичних режимів у Східній Європі. Комуністична теорія і практика втратили цінність, а демократія, що прийшла їм на зміну, лишень набуває необхідних

сили й досвіду. Так, у політичному просторі, і в т.ч. у сфері етнополітики, утворився своєрідний вакуум, який заповнюється по мірі розвитку демократії, з визнаними міжнародною спільнотою правами людини, з одного боку, і націоналізму, правого та лівого – з іншого.

Постановка проблеми. Політична історія балканських народів і Болгарії, зокрема, як однієї з балканських країн, від виникнення і консолідації окремих націй і до наших днів наповнена боротьбою за національну емансипацію, національне визволення, створення і зміцнення власних національних держав, дотримання національних прав та розвитку етноменшин, подолання конфліктів. Звідси випливає актуальність заявленої проблеми в сучасний період. Крім наукового інтересу, ця тема має і свої важливі політичні виміри, адже “де є етнічні відмінності, там неминуче трапиться етнічний конфлікт”, – гласить відомий *залізний закон* етнічності американського вченого Дж.Олпорта. Історія впливає на сучасність і, безперечно, має непересічний вплив на майбутнє.

До проблем, пов’язаних з етнічними спільнотами, етносами, етнічними відносинами в останні роки звертають свої погляди багато зарубіжних та вітчизняних вчених. Серед болгарських вчених, які досліджують національне питання крізь призму політичних, економічних, правових, ідеологічних, релігійних та інших проблем, можна назвати К.Манчева¹, Ю.Маркова², Кр.Петкова і Г.Фотева³, В.Стоянова⁴. В Україні над цими проблемами успішно працюють такі провідні вчені, як В.Євтух, І.Кресіна, О.Лановенко, Л.Нагорна, М.Обушний⁵. Однак слід зазначити, що складність проблеми розвитку етнополітики, про що свідчать незатухаючі етнонаціональні конфлікти в різних регіонах світу, зумовлює потребу подальших досліджень цього політичного феномена задля вироблення теоретичних та практичних підходів до її розуміння, розвитку та збагачення досвідом у процесі становлення нових демократичних держав, якими є і Україна, і Болгарія.

Постановка завдання. Провести аналіз та дати оцінку стану наукової й практичної проблеми: прагматизму формування та

впровадження державної етнополітики і висвітлення її впливу на процеси розбудови сучасної демократичної Республіки Болгарія. Результати проведеного дослідження етнополітики Болгарії вказують як на спільні риси, притаманні державам регіону, так і на цілий ряд особливостей та специфіку, що проявляється тут при вирішенні зазначеної проблеми.

Болгарська етнополітика після Другої світової війни охоплювала три проблеми: македонське та турецьке питання і життя болгар в інших країнах. Жодне з них у Болгарії не мало розробленої й обґрунтованої концепції. Уряд то форсував македонське питання, доходячи до крайнощів, то *вирішував* турецьке (мусульманське) питання, то демонстрував *стурбованість* про долю болгар, які жили в інших державах.

У міжвоєнний період міжнародний комуністичний рух і Болгарська комуністична партія (БКП) як його складова частина дотримувалися положення про існування самостійної македонської нації на Балканах. Зазвичай лідери БКП підкреслювали, що *основне ядро македонського народу* знаходиться в Югославії, а після того, як вона здобуде самостійність, об'єднає *навколо себе македонців Болгарії та Греції*, то стане об'єднуючою ланкою в *братському союзі між Болгарією, Югославією та Грецією*⁶. Ця позиція привела БКП до політики *македонізації* Пірінського краю відразу після Другої світової війни. Йшлося не лише про утвердження македонської мови, театрів, шкіл, вчителів, бібліотек, видання літератури, пропагандистсько-просвітницької діяльності тощо, а про значно важливіше — здійснення тиску на населення, щоб воно ідентифікувало себе як македонці (перепис 1946 р.), і перегляд частини болгарської історії (розпуск македонського наукового інституту і македонських організацій, передача їх майна та архіву до Югославії, перенесення праху Гоце Делчева в Скоп'є та ін.). Теза про окрему македонську націю стала провідною в болгарських підручниках і книгах. За таким сценарієм ситуація розвивалася до середини 50-х рр. У академічній “Історії Болгарії”, яку підготували науковці Інституту історії Болгарії Болгарської

академії наук і видали у 1955 р., тема про Ілінденсько-Преображенське повстання взагалі була випущена, *поверхово* розкрита вона й в інших розділах та параграфах, де йшлося не про болгар, а про *македонське населення, македонські народні маси* тощо⁷.

Після *відлучення* Югославської комуністичної партії від міжнародного комуністичного руху у 1948 р. виникли перші передумови для зміни курсу. Вже на V конгресі БКП (1948 р.) у промовах партійних лідерів Болгарії зазвучали заклики проти *македонізації* Пірінського краю, гнівно засуджувалася політика Югославії, а, відповідно, й Республіка Македонія кваліфікувалася як “системна кампанія проти всього болгарського, проти болгарського народу, проти його культури”⁸. Саме з кінця 40-х рр. XX ст. і розпочалася переоцінка цінностей у політиці Болгарії стосовно македонського питання, яка тривала не одне десятиліття.

На початку 60-х рр. запанував новий підхід, що корінним чином відрізнявся від попереднього. Тепер у виступах керівництва БКП і пропартійних засобах масової інформації стверджувалося, що у Болгарії ніколи не існувало і не існує слов’янського населення з неболгарською національною свідомістю, населення Пірінського краю не становить і не може представляти національну меншину, а є частиною болгарської нації; створення македонської нації у Вардарській Македонії здійснювалося на антиболгарській основі – шляхом денационалізації населення, яке відчувало себе болгарами з прадавніми традиціями, звичаями, болгарською самосвідомістю; Болгарія виступає проти фальсифікації болгарської історії та культури, відповідно, проти присвоєння Югославією однієї з частин Болгарії. Це зафіксували у відповідному партійному рішенні – на пленумі ЦК БКП у березні 1963 р.

Унаслідок зміни політичних підходів до проблеми у другому виданні академічної “Історії Болгарії”, яка вийшла друком у 1962 р., з’явився окремий параграф “Національно-визвольна боротьба в Македонії та Тракії”. В ньому Ілінденсько-Преображенське повстання вже розглядалося як частина болгарської історії. У 1968 р. Інститут історії Болгарії БАН видав “Історико-

політичну довідку”, яка була присвячена македонському питанню і де розкривався болгарський характер Македонії в минулому. Водночас формувалися наукові структури, які різними засобами науки обґрунтовували і доводили справедливість болгарської позиції з македонського питання; на міжнародні наукові диспути з югославськими (і македонськими) істориками споряджались масові болгарські делегації для відстоювання власних нових позицій; докладалися зусилля для розвитку болгаристики як наукового напрямку; організовувалися масові наукові конгреси в Софії; шукали підтримки серед вчених інших країн тощо. Болгарська дійсність проникалася підкресленою самосвідомістю і патріотичністю, з’явився поділ на *патріотів* і *нігілістів*, модним став розгляд історичних подій з *болгарських позицій* тощо.

Уся кампанія була розрахована на протиставлення Болгарії й Югославії одна одній. Дискусії і суперечки вийшли за межі наукових кіл, продовжувалися серед політиків і партійної верхівки, охопили широкі верстви населення в обох державах. Звичайно, що в світлі нової політики Болгарії до етнічних проблем минулого обіцяний на початку народно-демократичного періоду *братський союз* відійшов у забуття. Замість нього розвивалися суперечки про те, чия була і чия є Македонія. І, якщо в минулому в Македонії про це сперечалися три держави – Болгарія, Сербія і Греція, то в сучасних умовах, на початку ХХІ ст., до них додалися ще дві – так звана *колишня югославська республіка Македонія* і Албанія. Нині у болгарській політиці є чимало фактів, які вказують на поступове подолання крайнощів. Поміркване, прихильне ставлення до македонської незалежності, її визнання і допомога з боку Болгарії зняли гостроту націоналістичних протиріч та напругу у македонському питанні.

Виключно непослідовною була болгарська політика і в турецькому питанні. У різних джерелах можна знайти різні дані про кількісний склад мусульманського населення Болгарії (турків, болгаромохамедан, циган). Так, у 1934 р. турків налічувалося 618 260 чол., а в 1965 р. – 747 000 чол. Зауважимо, що їх частка в

етнічній структурі Болгарії постійно зменшується. Це розпочалося ще в період звільнення Болгарії від турецького панування. У 1882 р. вони становили 17,2% від усього населення країни; у 1900 р. – відповідно, 12,2%; у 1934 р. – 9,7%; у 1956 р. – 9,6%; у 1985 р. – 9,1%⁹, приблизно такий відсоток нараховується й нині. Більшість з них (61,8%) компактно проживає у 4 південних округах країни – Кирджалійському, Разградському, Шуменському і Тирговіштському, що територіально прилягають до Туреччини¹⁰.

У перші повоєнні роки турки в Болгарії мали статус меншини. При уряді Г.Дімітрова в житті меншини відбулися досить суттєві сприятливі зміни, зокрема, в сфері освіти і навчання, які позитивно вплинули на демографічне зростання турецького населення. У жовтні 1946 р. прийняли Закон про народну освіту, за яким збільшили кількість державних національних шкіл¹¹ і повністю забезпечили умовами, ідентичними з болгарськими школами. Впродовж року відкрили 75 освітніх шкіл, де навчалося 60% турецьких дітей, тоді як у 1939 р. школи відвідували лише 15% з них¹². Для релігійних потреб залишили 5 духовних початкових шкіл та вищу школу Ньюаб у Шумені, що згодом стала турецькою національною гімназією. У 1947 р. вперше відкрили турецьку педагогічну школу в Старій Загорі та Болгарську магометанську гімназію у Пловдиві. При Учительському інституті в Шумені з 1948 р. розпочалася підготовка вчителів для турецьких середніх шкіл. Відкрили дитсадки і читальні зали в округах компактного проживання турків. У ст. 79 Конституція Болгарії (1947 р.) наголошувала, що “національним меншинам гарантується розвиток національної культури і навчання рідною мовою, за обов’язкового вивчення болгарської мови”, а в ст. 71 гарантувала право кожного громадянина вільно визначати свою національність. Отже, в Основному Законі вперше визнали національні меншини, і хоч не йшлося конкретно про турків, проте це фактично гарантувало їм національний статус. Але це не стосувалося релігійного статусу.

У новій Конституції аналогічно до програми Вітчизняного Фронту йшлося про відокремлення держави від церкви,

“державний погляд на народну освіту”, про гарантії світського характеру освіти та закриття приватних духовних шкіл, і, починаючи з 1948 р., уряд встановив прямий контроль над турецькими школами, а далі й релігійними об’єднаннями. Однак виявилось, що традиційні свободи, – звичні для болгар, при перенесенні їх на турків – негативно вплинули на статус меншини. Більшість турків жили в традиційних сільських общинах. Вони болісно сприйняли нехтування права на самовизначення мусульманської школи та заборону вивчення Корану, оскільки віруючий мусульманин, навіть не знаючи арабської мови, прагнув придбати екземпляр цієї книги, що володіла, на його думку, властивістю оберігати оселю від лиха та нещастя. Адже віра у мусульман проявляється переважно механічно, в їх буденних справах, згідно з настановами ісламу, який сформулював для правовірних спеціальні норми поведінки, побутові звичаї. Без Аллаха ні кроку – так традиційно склався побут насамперед турків-селян¹³. Звідси, зрозуміло, чому вони сприймали зміни в напрямі відкритості як погіршення життєвого рівня, як релігійні утиски і намагалися відстояти свої права. Це неминуче підштовхувало до конфлікту між владними та соціальними структурами, їх менталітетом, викликало потребу національної самоідентифікації та бажання переселитися до Туреччини. Щоб запобігти еміграційним настроям, БКП агітувала мусульман не підтримувати зв’язків з Туреччиною, не слухати *ворожі радіопередачі*, нав’язувала їм спосіб життя, характерний для титульної нації країни – болгар, залучала до роботи в промисловості і будівництві. А оскільки віра у багатьох турків була вже хистка чи втрачена, то це давало можливість переселяти на роботу в міста не сім’ї, а лише чоловіків (без жінок і дітей). Подібно діяли і під час колективізації, адже жінки в ісламі пригноблені і повинні залишатися вдома, коли чоловіки йдуть на роботу. Зрештою, це змушувало їх поривати з релігією¹⁴.

Крім внутрішньополітичної ситуації, на погіршення становища турків впливали зміни, що відбувалися у зовнішній політиці держави. Ворожість і зростаюча напруга у відносинах між Болгарією і Туреччиною дійшли до апогею і 13 березня 1948 р.

болгарський уряд заявив Ноту протесту турецькому мілітаризму, викриваючи його шпигунські дії, на яку Анкара відповіла такою ж Нотою болгарським військовим¹⁵. Водночас ускладнилися болгарсько-югославські відносини, що, в сукупності, негативно вплинуло на статус болгарських турків. Уряд посилив політику змішування етносів у державі. На практиці застосовувався широкий набір заходів, включаючи й адміністративні, аж до переселення, що, як правило, проводилося примусово. Труднощі і соціальні зміни, дія пропаганди з Анкари, військові сутички у прикордонній смузі, оскільки і Туреччина, і Греція не визнавали кордонів Болгарії – зміцнювали емігрантські настрої серед турків. І наприкінці 1948 р. почалася південноболгарська велика переселенська акція, за якою до Туреччини виїхали 150 тис. болгарських турків. Подібне продовжувалося і в наступні роки¹⁶.

Але концентрованим виразом комуністичного націоналізму став так званий *процес Відродження* у 80-х рр. – спроба насильницької зміни імен турків на болгарські, переслідування турецької мови, *поболгарення* мусульманського населення держави. Напруга між болгарами і турками, що проживали в південних округах країни, особливо зросла після вимушеного виїзду болгарських турків із країни влітку 1989 р., викликаного прийняттям Закону про свободу переміщення болгарських громадян. 29 травня 1989 р. Т.Живков виступив з офіційним зверненням по Болгарському радіо і телебаченню, в якому закликав Туреччину відкрити свої кордони для “кожного болгарського мусульманина, який бажає емігрувати”, мотивуючи це тим, що при побудові нового суспільства потрібні єдність та закритість народу¹⁷. Державна і партійна еліта погоджувалися, як і в 50-ті рр., переселити осіб, які не *перевиховуються*, а на всіх інших болгарських турків посилити асиміляційний вплив. Цьому відповідало і рішення ЦК БКП “Про подальше об’єднання болгарської соціалістичної нації”. Після перших протестів сотні турків депортували в Югославію, Угорщину й Австрію. Серед них було багато членів турецької підпільної організації, *неблагонадійних осіб* та тих, які виступали проти зміни імен і

назв. Так, за перші тижні червня 1989 р. депортувало понад 10 тис. чол., а всього з Болгарії до Туреччини виїхало майже 320 тис. тюркомовних мусульман¹⁸. Уже на початку 90-х рр. приблизно третина турків повернулася назад до Болгарії.

Така абсурдна етнополітика спонукала етнічний конфлікт у державі. І Болгарія згодом неодноразово намагалася довести цивілізованому світу свою толерантність до *інших*. Більше того, виник антагонізм між болгарами і турками, і кожного, хто повернувся після переселенської акції з Туреччини до Болгарії, вже називали *зрадником, запродавцем*, кожний, хто відстоював людські права, вже становив загрозу – оскільки він міг *домагатися автономії, якою могла б скористатися Туреччина і окупувати частину Болгарії* (повторення Кіпрського варіанту на болгарському ґрунті) тощо¹⁹. Це страхіття великою мірою було інспіроване і підігріте владою, розвиваючись по висхідній аж до падіння комуністичного режиму в кінці 1989 р.

З 90-х рр. поступово набирає швидкості зворотний процес – взаємні зустрічі болгар і турків, толерантність з того й іншого боку, дотримання права згідно з нормами, визнаними міжнародною спільнотою тощо. Всупереч цьому, акумульована у *процесі Відродження* негативна націоналістична енергія залишилася. Головною ареною прояву націоналізму – лівого і правого – в сучасній Болгарії є дві теми: навчання рідною мовою і політичні організації на етнічній основі. І в першому, і в другому випадку політичний простір заповнюють суперечки, підтримувані і зліва, і справа.

Таблиця 1²⁰

Етнічні групи Болгарії за переписом 1991 року

Етнічна група	Загальна кількість	у % до всього населення
Болгари і помаки*	7 271 185	85,67
Турки і помаки	800 052	9,43
Цигани	313 396	3,69
Вірмени	13 677	0,16
Інші	89 007	1,05
Всього	8 487 317	100

Примітка: * Помаки – мусульмани, які розмовляють болгарською мовою і нараховують біля 270 тис., включені до болгарських і турецьких груп.

Показово, що в новій Конституції Республіки Болгарія (1991 р.) є стаття, яка забороняє утворення політичних партій на етнічній основі. Більше того, Конституція Республіки Болгарія відобразила очевидну думку її творців щодо національної єдності. В ст. 2 записано, що “Республіка Болгарія – єдина держава з місцевим самоврядуванням. У ній не допускаються автономні територіальні утворення. Територіальна цілісність Республіки Болгарія недоторканна”. І знову підставою для такої заборони став *комплекс страху* – права меншин, власна політична партія, автономія в перспективі, – думки, що поширюються і в сучасній Болгарії. А це веде до забуття, що реальна Болгарія є батьківщиною не лише болгарського, але й її мусульманського населення, тієї його частини, що має турецьку національну свідомість (див. табл. 1).

Непослідовність болгарської етнополітики спостерігається і відносно третьої проблеми – болгар в інших країнах. Посуті, питанням про їх долю десятиліттями ніхто не займався серйозно, або якщо й проявлявся певний інтерес, то в контексті класової боротьби, революції і пролетарського інтернаціоналізму, здебільшого з огляду збереження *болгарського* і підтримки зв’язків з Болгарією. Так, в Болгарії з 1944 р. існував Слов’янський комітет, який видавав журнал *Слов’яни*. Його продовженням став Комітет болгар на чужині, який з 1983 р. видає журнал *Родолюбство*, що розповсюджується в багатьох країнах світу. Крім того, на Болгарському радіо запроваджені спеціальні передачі для болгар діаспори. Час від часу в пресі з’являлися певні статті, але все це, зрештою, не виходило за межі *словесного*.

Таблиця 2²¹

Етнічні болгари за межами Болгарії

Країна	Кількість болгарського населення (тис.чол.)
Україна	231 800
Молдова	88 419
Росія	32 785
Сербія	25 000*

Казахстан	10 726
Узбекистан	2 160
Македонія	1 547**
Таджикистан	1 072

Примітки: * Місцеві органи влади Сербії вказують, що там проживає 40 000 болгарського населення // Демократія. – 1992. – 30 мая; Агенція для Закордонних Болгар у 1995 р. дала неофіційну кількість 60 000 // БТА. – 1995. – 12 юни;

** Згідно з переписом населення Македонії в 1994 р. // Македонська служба інформації та зв'язку, 5 січня 1995 р., поширено електронно.

З початку демократичних перетворень інтерес до болгар діаспори суттєво зріс – про це свідчать промови у парламенті – Народних зборах, відвідування вищими державними урядовцями болгар у Молдові, Україні (останній візит здійснив Президент Республіки Болгарія Г.Пирванов у лютому 2003 р.), значний інтерес до співвітчизників діаспори і спроби захисту їх людських прав тощо. Наприклад, уряд прем'єр-міністра Івана Костова (1997–2001 рр.) виділив кошти і посприяв проведенню значного ремонту приміщення Болгарського будинку культури в Одесі в 1998–2000 рр. Проте загалом можна стверджувати, що такі випадки поодинокі, а особливих успіхів у підтримці болгар-діаспори досягли, очевидно, лише в підтримці повернення з Іспанії до Болгарії колишнього царя Симеона Сакскобургготського, віддавши йому вотум довіри на парламентських виборах у червні 2001 р., чим посприяли тому, що він став міністром-головою (прем'єр-міністром) Республіки Болгарія.

Водночас Конституція держави не гарантує відповідальності уряду у захисті болгарських громадян, що проживають за межами країни, вона, на відміну від Конституцій Угорщини чи Македонії, не згадує про відповідальність за етнічних болгар, що проживають за межами країни (див. табл. 2).

На жаль, проявів націоналізму в Болгарії є достатньо і в посткомуністичний період. Про це свідчить, наприклад, чинна Конституція, яка проголосила Болгарію однонаціональною

державою. Це дивно, адже, зрозуміло, що в державі немає жодного законодавця чи депутата, який би не знав, що Болгарія є батьківщиною понад 800 тис. турків, не кажучи вже про 400 тис. чол. інших меншин. А якщо так, то як же інтерпретувати той факт, що роки поспіль після Другої світової війни все в Болгарії було *народним* (Народна Республіка Болгарія, народна влада, народний уряд, народна міліція, народна армія, народний палац культури, навіть народний магазин – нармаг), а сьогодні все *національне* (національне ТБ, національне радіо, національний палац культури, національна слідча служба, національний палац дітей та навіть національний іспит з болгарської мови – відомо, що є іспити випускні, на атестат зрілості, перевідні, вступні, семестрові, державні тощо, але введення національного іспиту з того чи іншого предмета, очевидно, є болгарською специфікою).

Тож, підводячи підсумок цієї короткої наукової розвідки, на наш погляд, варто зазначити, що, коли йдеться про прагматизм етнополітичних аспектів сучасної Болгарії, варто пам'ятати про існуючі певні конфліктогенні проблеми та враховувати їх вплив на розвиток міжнаціональних відносин. Нині вони посилюються гострими соціальними та національними процесами, які вже стали ознакою сучасного періоду і проявляються у всіх постсоціалістичних країнах. Але корінь проблеми перш за все – у важкій спадщині багатовікового османського ярма та в постійній боротьбі між великими державами у цьому регіоні Європи. Тут у кожного народу є довгий рахунок до когось із сусідів. Названі фактори в сукупності стали причиною змішування населення та релігії регіону в минулому і навіть у сучасний період викликають зіткнення близьких за своїм етнічним походженням народів. Можна вважати, що першим наслідком розпаду Османської імперії в XIX–XX ст. було масове переселення людей у відновлені балканські держави з її європейських і малоазійських провінцій. Водночас, і, по-друге, зустрічний потік мусульманського населення рушив у ті османські володіння, що ще збереглися на Балканах і в Малій Азії. Відомо, що

кожна з держав прагнула здійснити возведений в абсолют принцип ХІХ ст. — *одна національність — одна територія — одна нація — одна держава*. Незважаючи на це, в кожній заново створеній державі нараховується чимало груп різного етнічного походження, релігії та мови. Через війни, пережиті народами в ХХ ст., і репресивну політику урядів емігрантські хвилі ніколи не стихали. Але в світі важко віднайти бодай одну країну, де б проживали представники лише однієї нації. У кожній країні проживає крім титульної, ще декілька націй. І тому для прогресу Болгарії вже на початку ХХІ ст. необхідно вирішити надзвичайно важливу проблему — забезпечити мир та злагоду між людьми різних національностей, які всі є болгарськими громадянами.

¹ Манчев К. Националният въпрос на Балканите. — София, 1999.

² Марков Ю.Г. Развитие на образование сред турско население в България. 1944—1952 гг. // Исторически преглед. — 1971. — № 1.

³ Петков Кр., Фотев Г. Етническият конфликт в България. — София, 1990.

⁴ Stojanov V. Ausgrenzung und Integration: Die bulgarischen Türken nach dem Zweiten Weltkrieg (1944/45—1989) // Österreichische Osthefte. — 1997. — № 39. — Н. 2.

⁵ Свтух В. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. — К., 1997; Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітологічний аналіз). — К., 1998; Лановенко О. Вихід один — етносоціокультурна інтеграція // Віче. — 1998. — № 12; Нагорна Л. Українська політична нація; лінії розламу і консолідації // Віче. — 2000. — № 1; Обушний М. Етнос і нація: проблеми ідентичності. — К., 1998.

⁶ Работническо дело (София). — 1941. — 11 юни.

⁷ История на България. Ч. II. — София, 1955. — С.197, 213—216.

⁸ Македонският въпрос. Историкополитическа справка. — София, 1968. — С. 64.

⁹ Манчев К. Цит. съч. — С. 318.

¹⁰ Петков Кр., Фотев Г. Цит. съч. — С. 74.

¹¹ Марков Ю.Г. Цит. съч. — С. 70.

¹² Stojanov V. Op. cit. — P. 70.

¹³ Родионов А.А. Записки посла в Турции 1974—1983 // Новая и новейшая история. — 1999. — №2. — С. 97—98.

¹⁴ Там само. — С. 99—100.

¹⁵ Отечествен Фронт. – 1948. – 8 април.

¹⁶ Див.: *Бурдяк В.І.* Проблеми розвитку турецької етнічної меншини Болгарії // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. статей. Т. 1. – Чернівці, 2000. – С. 161–174; *Бурдяк В.І.* Особливості розвитку етнічної самосвідомості болгар у період суспільної трансформації // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. статей. Т. 2. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С. 130–142; *Бурдяк В.І.* Конфліктогенні проблеми в розвитку міжнаціональних відносин болгарського суспільства // *Stereotypy narodowościowe na pograniczu. Pod redakcją Wł. Bonusiaka.* – Rzeszów, 2002. – S. 324–339.

¹⁷ Работническо дело. – 1989. – 30 май.

¹⁸ *Манчев К.* Цит. съч. – С. 144.

¹⁹ *Петков Кр., Фотев Г.* Цит. съч. – С. 306–314.

²⁰ Статистически годишник – 1993. – София, 1993. – С. 53.

²¹ Писмо от България, ноември-декември. – София, 1993. – С. 26.

Вакулич Володимир

“СВЯЩЕННА” МІСІЯ АСОЦІАЦІЇ “БРАТИ-МУСУЛЬМАНИ”

Міжнародний тероризм як явище глобалізуючого світу всебічно вивчається і тлумачиться багатьма дослідниками. При цьому спостерігається традиційний епістемологічний парадокс: чим ближче ми пізнаємо об’єкт дослідження, тим більше переконуємося в тім, що ми занадто мало його знаємо.

Автор не претендує на спростування цієї закономірності, а лише має на *меті* в цій статті показати в цій статті, наскільки ще непізнаним об’єктом залишається міжнародний тероризм і яку роль у його поширенні, зокрема, відіграє така специфічна асоціація, як “Брати-мусульмани”.

У статті *ставиться завдання* простежити роль цієї радикальної ісламістської організації в обстоюванні традицій воєнничого ісламу, в його протистоянні із наступом західної цивілізації.

На думку фахівців, асоціація “Братів-мусульман” вважається однією з основних екстремістських організацій. Вона заснована в 1928 році шкільним вчителем Хасаном аль-Банном. До 1936 року партія існувала як благодійна і просвітницька асоціація, але її спрямованість змінилася з появою Саїда Кутуба. Наприкінці 40–50-х років члени організації вчинили низку політичних убивств у Єгипті. Після замаху в 1954 році на президента Єгипту Гамалю Абделя Насера асоціація була розгромлена. Відродження її розпочалося в кінці 60-х на початку 70-х років, штаб-квартира розташована в Саудівській Аравії, а сама вона набула міжнародного характеру¹.

Організація в різних регіонах світу має різні назви, вона поділена на численні угруповання: “Аль-джамаат аль-ісламія”, “Джамаат такфір і хіджра”, “Асбат аль-ансар”, “Ібад ар-рахман”

та інші, які відмінні одне від одного переважно підходом до питань розподілу влади між собою і методики дій.

Найбільш виразно характеризують асоціацію її верховний наставник (Аль-муршид аль-аам) та чітка ієрархічна структура. З 1996 року наставник обирається терміном на шість років (раніше цей термін не був обмежений). Згідно зі статутом, кандидатом на пост верховного наставника може висуватися активний член асоціації, який досяг сорока років і має стаж перебування в організації не менше 15 років. Для затвердження кандидатури верховного наставника необхідне засідання верховної консультативної ради, яка складається з 30 чоловік і є вищим законодавчим органом. Другою людиною в організації є заступник верховного наставника (Наіб аль-муршид аль-аам). Вищий виконавчий орган партії – кабінет наставника (Мактаб аль-іршад), роботою якого керує верховний наставник. Для виконання найбільш відповідальних доручень, а також для організації масових безпорядків і терористичних актів, існує спеціальна організація “Ат-Танзим аль-хас”, члени якої проходять спеціальний відбір і навчання методам конспірації. Подібним чином організоване управління філіями в різних країнах.

Члени асоціації чітко ранжовані: поділяються на чотири основні категорії. Перша – “допомогаючі” (ті, хто не пройшов обряду формального вступу в організацію; вони проходять випробувальний термін). Друга – ті, хто приєднався, тобто нещодавно прийняті до лав організації. Треті – діючі члени, тобто ті, хто довів свою відданість організації на практиці. Четверта – “брати, які борються за спільну справу”. Вони становлять керівне ядро організації на чолі з комітетом з 28 чоловік.

Регіони діяльності “Братів-мусульман” можна умовно поділити на чотири категорії: країни фінансування (переважно держави Перської затоки); країни, де екстремістам надається широка можливість висловлювати свою точку зору і де вони знаходять політичний притулок (Західна Європа, США); країни, де екстремісти мають політичну владу або ж вплив (Судан, Афганістан, Йорданія, Кувейт); країни, де екстремісти

здійснюють терористичні акти (Алжир, Єгипет, Філіппіни, країни СНД і Східної Європи).

Розглянемо докладніше структуру асоціації на прикладі арабських держав, які презентовані всіма чотирма категоріями. Країни Перської затоки переважно належать до країн фінансування, але, крім цього, в цих державах екстремісти вербують своїх прихильників, мають політичний вплив (Кувейт), випускають свою літературу і здійснюють теракти (Саудівська Аравія). Те саме можна сказати й про решту арабських країн. Особливо інтенсивно терористична діяльність ведеться в Єгипті, Алжирі, Лівані, Сирії, де екстремісти мають політичний вплив. Наприклад, в Лівані був депутатом ідеолог партії “Брати-мусульмани” Фархі Якан.

Регіональні угруповання асоціації існують в Афганістані, Бахреїні, Єгипті, Йорданії, Ємені, Катарі, Кувейті, Лівані, ОАЕ, Пакистані, Сирії, Судані, Туреччині, а також у Великобританії, Данії, США, Франції, ФРН, Швейцарії, представники цієї організації є і в країнах СНД.

В інших країнах асоціації очолюють верховні спостерігачі (Аль-муракіб аль-аам), вищим виконавчим органом є Виконавчий комітет (Аль-мактаб ат-танфізій). В середині держав для роботи в провінціях, призначаються керівники провінційних відділень.

У 1972 році від “Братів-мусульман” відокремилася бойова організація, яка називає себе “Джамаат аль-муслімін”. Керівником її став представник “братів” Шукрі Ахмад Мустафа. Міжнародного розголосу ця організація набула після викрадення і вбивства в 1977 році єгипетського міністра у справах вакфів шейха аз-Захабі. Він вважав цю організацію гілкою забороненої в Єгипті організації, яка називалась “Ат-Тахрір аль-ісламі”. У свою чергу ця організація веде свою історію від створеного в Єгипті в 1952 році відділення організації “Хізб ут-Тахрір аль-ісламі” так званої “Партії ісламського визволення”. Ця структура була створена приблизно 50 років тому Такіюддіном Набахані. Вона діє в основному в країнах Близького

і Середнього Сходу, нині набула поширення і в деяких країнах СНД. Прибічники її спрямовують свою діяльність в основному на молодь.

У 1978 році у зв'язку із забороною згадуваної “Джамаат аль-муслімін” частина її членів почала діяти під назвою “Ат-такфір валь-хїджра”, а інша частина організації лише трохи змінила свою назву і стала називатися “Аль-джамаат аль-ісламія”. В організаційному плані вона майже ідентична “Братам-мусульманам”. До 1996 року її лідером був Умар Абд Аррахман, однак у 1996 році він був заарештований за звинуваченням у причетності до вибуху в Міжнародному торговому центрі в Нью-Йорку та спробу замаху на президента Єгипту Хосні Мубарака. Бойовим крилом цієї організації є так звана “Катаїб аль-шахїд талаат ясин”. Пропагандистським крилом її є “Джінах ад-даваа” (Відділ призову), основне завдання якого – пропаганда своєї ідеології і відбір підходящих кандидатур для вступу до лав руху. Як правило, члени “Джінах ад-даваа” ведуть активну роботу серед населення бідних кварталів міста і в сільській місцевості. В Єгипті вони найактивніше працюють в мечетях, які не перебувають під контролем міністерства вакфів АРЕ. З метою конспірації ці організації існують незалежно одна від іншої і мають різні назви².

Основна мета “Братів-мусульман” – утворення ісламської держави. Відомий публіцист Сайїд Кутуб в одній зі своїх книг пише: “Як тільки утворилась організація, вона повинна вступати в боротьбу за мету, заради якої створена”. Очевидно, ця мета – знищення того, що не базується на ісламі. Іншими словами, прикриваючись лозунгами ісламу, “брати” борються за досягнення своїх цілей³.

Діяльність організації має три аспекти: економічний, політичний і ідеологічний. При цьому ставляться завдання досягти мети легальним шляхом: беручи участь у виборах, у бізнесі, виховуючи молодь; також нелегальним: влаштовуються засади, організовуються вибухи. Такий “розподіл праці” дає змогу політичному керівництву відмежуватися від здійснених

терактів. Своїх прихильників асоціація в основному залучає до активної діяльності під приводом навчання читати Коран, вивчати арабську мову та висловлювання пророка. Молодь, спокушена пропагандою, спрощеними примітивними концепціями і матеріальною допомогою, приймає їхню ідеологію, зокрема вважати тих, хто не приєднався до них, кефірами (невірними).

У неісламських державах “Брати-мусульмани” часто видають себе за політичних біженців. Згідно із заявою міністерства внутрішніх справ Єгипту, станом на 27 лютого 1997 року за межами держави перебувало 153 екстремісти, які були оголошені в розшук. У заяві зазначалося, що вони переховуються в багатьох країнах світу, в тому числі США, Великобританії, Італії, Німеччині, Австрії, Швейцарії, Нідерландах, Данії, Боснії, Хорватії, Пакистані, Судані Ємені, Катарі та ін.

Під маскою просвіти серед молоді створюються угруповання, які мають різні назви, але входять в одну організацію під назвою “Всесвітня асоціація ісламської молоді”. Вона відома також під англійською абрвіатурою WAMY. Ця асоціація має своїх представників і членів в Європі, Америці, а також в країнах СНД; штаб-квартира її розташована в одному з приміських районів Вашингтона. Президентом і скарбником WAMY є Абдулла Бен Ладен – рідний брат Усама бен Ладена.

Одне із головних завдань WAMY – навчання молоді читанню і тлумаченню Корана згідно з ісламістськими переконаннями. Проте навчання у спеціальних таборах організовується і для людей різного віку. Для пропаганди своєї діяльності асоціація та її дочірні структури проводять різні конференції і “круглі столи”, на які запрошують також і представників влади, які в більшості випадків можуть і не знати, що все це організовано лідерами екстремістських організацій⁴.

В організації “Брати-мусульмани” існують політичні і терористичні підрозділи. До терористичних належать так звані угруповання “Аль-Джіхад” і “Аль-джамаат аль-ісламія”. В лютому 1998 року ці угруповання увійшли до складу об’єднаної групи, організованої Усамою бен Ладеном.

Підготовка бойовиків здійснюється поетапно, в спеціальних таборах. На першому етапі викладаються основи конспірації, методи уникнення спостереження та переслідування, навчання водінню автомобілем, орієнтування на місцевості, топографії і методи надання першої медичної допомоги. На другому – навчають володіти зброєю, технікою диверсії і здійсненню озброєних нападів, на третьому – перевірка отриманих знань на практиці.

Найбільшого резонансу набули теракти, скоєні членами цієї організації: в Сирії “брати” в червні 1979 року розстріляли курсантів військового училища в Халебе. Потім протягом року вбили більше ста чиновників, журналістів, поліцейських та духовних осіб, зокрема, муфтія шейха Мухамада Аш-Шамі, який виступав проти їхньої ідеології і підтримував зв’язок з урядом (в мечеть, в якій він молився разом зі своїми помічниками, увірвалися озброєні люди і вбили їх). У серпні 1995 року в Лівані був вбитий голова асоціації “Ісламські благодійні проекти в Лівані і за кордоном” шейх Назар Халабі. Крім того, в ліванській газеті “Ніда аль-Вата” повідомлялося: “Угрупування “Асбат аль-ансар” оголосило про те, що завершена підготовка необхідної кількості людей для виконання операцій проти російських об’єктів у Лівані”.

2 лютого 1982 року представники асоціації підняли повстання в місті Хама, але воно було придушене. Сотні “братів” були арештовані, деяких стратили за вироком військових трибуналів.

Одним з голосних терактів, здійснених цією організацією, стало вбивство президента Єгипту Анвара Садата. Його двічі намагалися ліквідувати в січні 1981 року, а 6 жовтня цього ж року він був вбитий на військовому параді. Цей злочин організувала одна з бойових груп партії “Брати-мусульмани” – “Аль-Джихад”, яку в той час очолював Мухаммад Абдуссалам Фарадж. До страти Анвара Садата присудив відомий своїми екстремістськими поглядами Умар Абд аль-Рахман.

19 листопада 1995 року цією ж групою був організований вибух єгипетського посольства в Пакистані. Автомобіль,

начинений вибухівкою, за кермом якого був терорист-смертник, протаранив ворота посольства, внаслідок чого загинуло 17 чоловік і близько 60 дістали поранення. 12 жовтня 1990 року іншою бойовою групою “Братів-мусульман”, було здійснено ббивство спікера парламенту Ріфаата Мах-губа.

Спроба замаху на президента Єгипту Хосні Мубарака була здійснена в столиці Ефіопії Аддіс-Абебе 26 червня 1995 року: кортеж президента був обстріляний з вікон житлового будинку. В 90-і роки представники асоціації вчинили низку терактів проти туристів, які відвідували історичні місця Єгипту. Наприклад, 18 квітня 1996 року четверо терористів розстріляли грецьких туристів перед готелем “Європа”.

Найбільший злочин проти іноземних туристів був скоєний 17 листопада 1997 року в Луксорі, коли загинуло 58 чоловік.

Навіть наведений короткий перелік “бойових заслуг” войовничих ісламістських угруповань, мережа котрих розсіяна по світу, показує, яку роль відіграють “Брати-мусульмани” в житті мусульманського (і не тільки) населення різних країн світу. Але асоціація, її філії та створені ними міжнародні терористичні угруповання не вижили б без урядів (режимів), які їм надають всляку допомогу і підтримку. Терористи існують не в безповітряному просторі: вони навчаються, тренуються, озброюються, тобто готуються до терактів у безпечних сховищах на території, наданій їм для цього терористичними державами. Часто ці держави (режими) забезпечують їх інформацією, грошми і матеріальною допомогою з метою підриву стабільності в могутніших державах – конкурентах. Ці режими розгортають по всьому світові пропагандистську кампанію, щоб метою оббільити терор, звести наклеп на його жертви і виправдати тих, хто скоює терористичні акції.

Міжнародна терористична мережа спирається на уряди Ірану, Сирії, на режим талібів, які контролюють Афганістан, на Палестинську адміністрацію, Суданський уряд і на деякі інші арабські режими. Вони опікуються Усамою бен Ладеном в Афганістані, “Хезболла” та іншими терористичними організаціями в

Лівані, які перебувають під контролем Сирії; ХАМАС, “Ісламським джихадом”, угрупованнями ФАТХ і “Танім”, які базуються в Дамаску, Багдаді і Хартумі.

Ці держави і терористичні організації підтримують одна одну не тільки політично, а й оперативно. Так, наприклад, палестинські угруповання тісно співпрацюють з “Хезболлою”, яка, у свою чергу, слугує з’єднуючою ланкою між ними і Сирією, Іраном і бен Ладеном, а також має філії в таких державах, як Єгипет, Ємен і Саудівська Аравія.

Вважається, що активізація міжнародного тероризму стала результатом декількох подій, що сталися в останні десятиріччя. Головна з них – революція Хомейні з метою створення в Ірані клерикальної ісламської держави та відповідної духовної бази для розпаду войовничого ісламізму, який часто використовує терор. Не менш важливе значення мала перемога в афганській війні міжнародного братства моджахедів. Ісламісти-фанатики, до яких належить й Усама бен Ладен, побачили у своїй перемозі доказ зверхності правовірних мусульман над слабкими державами невірних. Вони дійшли висновку, що їхній вищій волі не зможе протистояти навіть держава, яка переважає їх за озброєнням.

Хоча окремі елементи ісламських терористичних організацій можуть добиватися локальних цілей і брати участь у локальних конфліктах, головна мотивація терористів – вороже ставлення до Заходу. Терористи прагнуть повернути історію назад і визнати іслам як панівну силу в світі. Зробити це вони збираються не цивілізованим шляхом, а шляхом знищення свого ворога. Ця ненависть – продукт підсвідомого невдоволення, віками тліючого у громадян деяких районів арабського й ісламського світу.

Тим часом більшість мусульман у всьому світі, в тому числі переважна більшість кількісно зростаючих мусульманських общин на Заході, не сприймають такої інтерпретації історії. Ігнорується й заклик фанатиків до священної війни проти Заходу. І хоча порівняно з миролюбною більшістю мусульман

кількість екстремістів невелика, їм нерідко вдається забезпечити тил для ісламської войовничої ідеології⁵.

Найбільше їх дратує те, що багато століть тому Захід зупинив тріумфальне вторгнення ісламу в серце Європи. Окрім того, віра в первісну зверхність ісламу над усіма іншими релігіями сприяє розпалюванню ворожого ставлення до ненависного їм Заходу, який проник у володіння ісламу в Північній Африці, на Близькому Сході і в Перській затоці. В першу чергу, очевидно, саме тому прозахідні режими на Близькому Сході були повалені (в тому числі і в Ірані).

Це, зокрема, ілюструється тим, що Усама бен Ладен у 1998 році закликав до джихаду – священної війни проти США. Як головну причину він назвав США, які “окуповують землі ісламу в самому святому місці”, тобто, “на Аравійському півострові, – стверджує бен Ладен, – де Америка грабує багатства ісламу, диктує свою волю його правителям і знищує мусульманський народ”⁶. Для того, щоб відновити міцність войовничого ісламу, потрібно знищити головну рушійну силу Заходу – Сполучені Штати. Якщо ж Америку поки що неможливо знищити, її можна спочатку принизити, як це було під час тегеранської кризи, а потім знову й знову атакувати, поки не буде поставлена на коліна⁷.

Щоб зрозуміти, в чому істинна небезпека войовничого ісламу, порівняємо його з іншою ідеологією, яка прагнула до світового панування, – комунізмом. І комуністи, і войовничі мусульмани ставили собі ірраціональні цілі, але комуністи, коли їм доводилося вибирати (наприклад, під час кубинської кризи або в Берліні) чи відстоювати свою ідеологію, чи виживати, – обирали життя. А ісламські фанатики, спираючись на ірраціональну ідеологію, не жаліють ані власного життя, ані життя своїх ворогів. Комуністи рідко використовували бойовиків-самогубців, тоді як войовничі мусульманські фанатики використовують їх цілі орди, оточуючи їх ореолом мучеників і обіцяючи, що їх вчинки забезпечать їм вічне блаженство. Цей суто психологічний аспект ісламського фанатизму й робить його вкрай небезпечним для світової спільноти.

Наявність терористичних угруповань у різних країнах значною мірою знімає необхідність застосовувати авіацію або міжконтинентальні ракети для доставки ядерних бомб до цілі: смертники-терористи самі можуть бути засобами доставки. Внаслідок чого може бути не вибух бомби, доставленої в автомобілі, а вибух атомної бомби в одному з підвалів найнаселеніших міст Америки або Європи.

Поки що вони використали для знищення веж-близнюків два літаки, повністю заправлених паливом. Але якщо повернеться шанс, використають його, щоб скинути на Америку і її союзників атомні бомби. Не виключено, що застосують також потужну хімічну і бактеріологічну зброю.

Крім того, за ті декілька років, протягом яких пильність світового співтовариства дещо послабшала, з'явилися нові групи всіляких терористів. У першу чергу варто звернути увагу на діючі в США загони так званого "Руху патріотів", які проголосили своєю метою підготовку до рішучого протиборства з "сатаністським" федеральним урядом. Серед членів цього руху переважають послідовники войовничого ісламу різних відтінків, які вважають, що їм випала доля очолити фінальне протиборство з "Великим Сатаною" – Сполученими Штатами.

Що можна протиставити цій хвилі тероризму, ще не зовсім зрозуміло. Із зростанням тероризму удосконалюються й засоби насильства, починаючи зі стрілецької зброї, яка використовувалась проти окремих осіб, і закінчуючи автоматами для знищення цілих груп людей, автомобілями, начиненими вибухівками, якими можна зруйнувати цілі будівлі, і смертельно небезпечними хімічними речовинами, які, як це було в Японії, можуть створювати загрозу для мешканців цілих міст. Уряди багатьох країн досі не усвідомили загрозу того, що міжнародні терористичні організації в недалекому майбутньому можуть стати володарями могутніх засобів масового знищення і з їх допомогою створити глобального терористичного монстра.

¹ Васильев А.М. История Саудовской Аравии. – М., 1999. – С. 670. Востоковедный сборник. Выпуск III. – Симферополь, 1999. – С. 220.

² *Аль-Кайси Маруан Ибрахим*. Нравы и нормы поведения в Исламе. – Симферополь, 1999. – С. 250.

³ Современный терроризм. Анализ основных направлений. – Минск, 2000. – С. 446.

⁴ *Тамим, Ахмед*. Истинный путь. – К., 1998. – С. 80.

⁵ *Ниязи Мустафа Хамза*. Источники Корана. – М., – 1993, С. 80.

⁶ “Аль-Кудс аль-Араби”. – 1998 р. – 23 лютого.

⁷ Сумерки глобализации: Настольная книга антиглобалиста: С 89 Сб. – М, 2004. – С. 348.

Гузев Олександр

**ВПЛИВ РЕЖИМУ САНКЦІЙ
ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ
НА ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ
КРАЇН – ОБ'ЄКТІВ САНКЦІЙ**

Забезпечення та підтримка міжнародного миру та безпеки є головним завданням ООН. Це положення висловлюється в статті 1 Статуту ООН. Такі дії здійснюються за допомогою зазначених в розділі VI процедур мирного врегулювання суперечок або колективних заходів примусу, що передбачаються в розділі VII. Якщо Рада Безпеки ООН як орган відповідальний за підтримку миру та безпеки визначає існування загрози миру, порушення стабільності або акту агресії, він повинен дати рекомендації або вибрати заходи для підтримки або відновлення міжнародного миру і безпеки. Це можуть бути передбачені у статті 41 заходи, “не зв’язані з використанням збройних сил”, або вказані в статті 42 заходи, що припускають “такі дії (воєнні заходи), які виявляться необхідними для підтримки або відновлення міжнародного миру і безпеки”. Заходи, що застосовуються відповідно до ст. 41 Статуту ООН, а саме: містять у собі “повний або частковий розрив економічних відносин, залізничних, морських, повітряних, поштових, телеграфних, радіо та інших засобів повідомлення, а також розрив дипломатичних відносин”¹, іменуються у міжнародному праві санкціями.

Найбільшу стурбованість у гуманітарних організацій викликають всеосяжні торгівельні санкції, оскільки вони з найбільшою вірогідністю заподіюють страждання населенню в державі – об’єкті санкцій. Всеосяжні санкції передбачають повний розрив торгівельних зносин з державою-порушницею. Само собою зрозуміло, що будь-який режим всеосяжних торгівельних санкцій впливатиме на становище населення.

Як свідчить практика, такого роду санкції призводили до значних за своїми наслідками гуманітарних криз, що виникали в країнах-об'єктах. Яскравим прикладом таких наслідків є застосування санкцій щодо Іраку. Група експертів Ради Безпеки ООН резюмувала ситуацію у сфері охорони здоров'я й санітарії: “Будучи різким контрастом у порівнянні із ситуацією, що існувала до подій 1990–1991 рр. (коли були застосовані всеосяжні санкції), рівень дитячої смертності в Іраку сьогодні є одним з найвищих у світі”².

Ще одним прикладом негативних гуманітарних наслідків є всеохоплюючі санкції, що передбачають ембарго на повітряні перевезення, введених резолюціями Ради Безпеки ООН 748 (1992) та 843 (1993) щодо Лівії. У Доповіді Місії ООН щодо встановлення наведених фактів у Лівії зазначено, що санкції викликають “всеосяжні, несприятливі наслідки для умов життя населення й економіки країни”³. Зокрема, рівень безробіття там зріс з 1 до 12 відсотків, прискорилися темпи інфляції, ціни на більшість товарів зросли більш, ніж на 200 відсотків⁴. Негативні гуманітарні наслідки мали місце і внаслідок застосування санкцій щодо Афганістану. Так, за словами Генерального Секретаря ООН Кофі Анана, “безпосередній вплив санкцій на гуманітарну ситуацію в Афганістані має обмежений, але разом з тим відчутний характер”⁵. Наслідки резолюцій Ради Безпеки ООН 1267 (1999) та 1333 (2000) призвели до значного зниження постачання медикаментів й інших товарів гуманітарного призначення. Крім того, “система медичного обслуговування була практично повністю паралізована”, а “рівень медико-санітарного стану Афганістану займає одне з останніх місць у світі”⁶.

Негативні наслідки, викликані застосуванням всеосяжних невоєнних санкцій, були зумовлені концепцією, якої тривалий час дотримувалася Рада Безпеки ООН у своїй діяльності щодо застосування примусових заходів. Її суть зводиться до неофіційної формули, виробленої західними вченими⁷, а саме: її вільний переклад звучить як – “страждання населення буде призводити до тиску на уряд”⁸. Створення за допомогою

санкцій несприятливих економічних умов для населення може нібито призводити до тиску останнього на уряд країни з метою спонукання до дій, що забезпечать зняття режиму санкцій з держави. Недосконалість зазначеної концепції підтверджується практикою застосування санкцій. За режимів керування, що виключають демократичний порядок, у населення відсутні необхідні засоби впливу на державну владу.

Крім конкретних чинників, таких як брак продуктів харчування або медичних засобів, проблеми з системою охорони здоров'я, можливо, слід враховувати і вплив санкцій на суспільний устрій та інфраструктуру суспільства⁹.

Безумовно, такі наслідки санкцій мали певний вплив на етнополітичні процеси, що протікають в країнах-об'єктах та державах, що межують з ними.

Як було зазначено вище, відносно Іраку введено всеосяжні санкції, які відповідно до документів, зібраних установами системи ООН, різними НГО, гуманітарними та правозахисними організаціями, дослідниками та політичними лідерами, створили скрутну гуманітарну ситуацію, яку за своїми наслідками можна порівняти з найбільш руйнівними катастрофами за останній час¹⁰. Це призвело до того, що багато сімей були вимушені продати свої будівлі, меблі та інші речі, щоб забезпечити собі необхідний рівень виживання. Окрім цього, виросла злочинність та виник різкий скачок міграції¹¹.

Значний вплив режиму санкцій був здійснений щодо етнополітичних процесів у Афганістані. Встановлено, що найуразливішою групою Афганістану є общини індусів і сикхів. Починаючи з 1992 року вони виявляли неспокій з приводу власної безпеки і недоторканості своєї власності. Ці общини живуть в Афганістані в обстановці ворожості, що веде до їх швидкого зникнення. За даними керівників общин, в 2001 році кількість сімей індусів і сикхів скоротилася до 570, порівняно з 3000 в 1992 році. Раніше ці общини проживали в Кабулі і в провінціях Нангархар, Хост, Газн, Кандахар і Кундуз. Нині вони залишилися переважно лише в Кабулі, Джелалабаді і Хості.

Традиційно ці общини підтримували міцні культурні і торгові зв'язки з Індією, чому до серпня 1999 року значною мірою сприяли пільоти авіакомпанії “Аріана” до Індії. Значна частина індусів і сикхів здобувала кошти для проживання завдяки торгівлі з Індією, зокрема імпорту медикаментів і експорту сухофруктів¹². Після введення санкцій та заборони на пільоти авіакомпанії “Аріана” велика кількість індусів була вимушена мігрувати до Індії.

Значні етнополітичні проблеми виникли в республіці колишньої Югославії (РФРЮ) внаслідок застосування до неї всеохоплюючих санкцій ООН у 1991–1994 рр. Згідно з даними Верховного Комісаріату ООН у справах біженців до кінця 1993 р. з 15 мільйонів біженців у світі близько 2,5 мільйона припадало на республіки колишньої РФРЮ. Причому за період 1991–1993 рр. кількість біженців, що перебувають на території Сербії і Чорногорії, зросла на 800 000 чоловік¹³. Масове переміщення населення, викликане конфліктом у колишній РФРЮ, є першим подібного роду явищем у післявоєнній Європі і за своїм розмахом і кількістю залучених до нього осіб не має собі рівних. Тобто на момент введення до Югославії санкцій на її території перебувала велика кількість біженців з сусідніх країн, які потребували допомоги у різних сферах людського буття. Однак внаслідок введення всеосяжних санкцій країна опинилася в дуже скрутному економічному становищі і не в змозі була забезпечити не те що біженців, а й навіть своїх громадян. “Коли вводилися ці санкції, ніхто не ставив питання про гуманність застосування жорстких економічних і інших санкцій відносно країни і народу, які взяли на себе гуманне зобов’язання надати притулок такій великій кількості біженців”, – відзначав Драгомір Джокич, Тимчасовий Повірений у справах Постійного представництва Югославії при Організації Об’єднаних Націй в листі на ім’я Генерального секретаря ООН 6 квітня 1993 р.¹⁴ Більшість біженців розміщувалася в сім’ях. Ця форма розміщення біженців ґрунтується на традиційній сімейній і людській солідарності. З того моменту, коли з’явилися перші біженці, в

середньому 95% біженців в обох республіках було розміщено в сім'ях родичів, друзів або людей, що проявили добру волю і були готовими допомогти іншим у біді. В умовах матеріального дефіциту, що вже створився, під питанням опинилося нормальне надання послуг у галузі охорони здоров'я як населенню РР Югославії загалом, так і біженцям на її території.

Безумовно, цілком логічно піддати сумніву причинно-наслідковий зв'язок між введенням санкцій та гуманітарними кризами у країнах-об'єктах. Оскільки в цих країнах вже існують певні труднощі або навіть воєнні конфлікти. Отже, все це може призвести до тієї ситуації, яка зазначалася вище. У Листі Голови Комітету Ради Безпеки, затвердженого резолюцією 1267 (999) щодо Афганістану від 20 грудня 2002 року на ім'я Голови Ради Безпеки, було відзначено, що “основні причини людських страждань в Афганістані протягом періоду, що розглядається, не мають прямого відношення до санкцій”. Однак можна впевнено стверджувати, що всеосяжні санкції лише додають страждань та ще більше загрожують нормальному економічному становищу країні-об'єкту. Всеохоплюючі санкції не можуть і не повинні виступати як найпростіший засіб для забезпечення миру і безпеки. Вони є сліпим знаряддям. А як нам відомо, сліпе знаряддя заподіює біль, але не завжди тим, для кого воно призначене. Ми повинні додати санкціям максимально ефективний характер. Їх потрібно націлити проти тих, хто винен в розпалюванні конфлікту; страждати повинні саме ці особи, а не мирні жителі¹⁵. Врешті-решт, критика застосування всеосяжних санкцій призвела до поступового пошуку Радою Безпеки ООН ефективної альтернативи. Грунтуючись на рекомендаціях семінарів ООН, присвячених проблемам всеохоплюючих санкцій, а також на пропозиціях, внесених комітетами із санкцій, Рада Безпеки ООН поступово почала переходити до практики застосування так званих “крапкових санкцій”¹⁶. Такі санкції передбачають вплив безпосередньо на членів уряду та правлячу еліту в цілому або військовослужбовців, інакше кажучи, ці “санкції спрямовані на осіб, що несуть безпосередню відповідальність за

¹¹ Там же. – С. 24.

¹² Доклад Генерального Секретаря ООН S/2001/695.

¹³ Избеглице из бивше СФРЈ у СР Југославију // Југословенски преглед. – Београд, 1994. – № 2. – С. 107.

¹⁴ Резолюции и решения Совета Безопасности ООН за 1993 г. – Нью-Йорк: ООН, 1994. – С. 52.

¹⁵ Предварительный отчет СБ ООН 24 сентября 1999 года S/PV.4048.

¹⁶ Англійський варіант – “smart sanctions”.

¹⁷ Доклад группы высокого уровня по угрозам, вызовам и переменам “Более безопасный мир: наша общая ответственность”. – Нью-Йорк: ООН, 02.12.2004.

ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ ПРОТИДІЇ МІЖНАРОДНОМУ ТЕРОРИЗМУ

Адекватність заходів безпеки сучасним загрозам у глобальному та регіональному вимірах потребує з'ясування обставин, які, накопичуючись, здійснюють конфліктогенний вплив на соціум і сприяють терористичним процесам і явищам. Сучасний терористичний феномен, який ми окреслюємо як небезпечне системно-соціальне явище, зумовлене у широкому сенсі системною кризою світового суспільного розвитку, сигналізує, на нашу думку, про тенденції видозмін у світовому порядку.

За останній час міжнародна терористична організація “Аль-Каїда” з її розгалуженими численними філіями, скоріше ідеологічними, ніж організаційними, де-факто набуває своєї міжнародно-інституалізаційної легалізації, намагаючись перетворитися у впливовий суб'єкт формування нового світоустрою, з чим світова спільнота не може не рахуватися. Така ситуація диктує необхідність перегляду існуючої системи безпеки, форм і методів антитерористичних дій, які наразі в основному базуються на стандартному наборі силових методів, ще донедавна достатньо ефективних. Однак сьогодні сконцентрованість лише на військових, поліцейських, розвідувальних та інших організаційно-обмежувальних заходах уже є неадекватною виклику і загрожує підірвати зусилля зі сприяння демократичному управлінню, забезпеченню прав людини, що може призвести до відчуження великих груп населення світу і тим самим послабити потенціал колективних дій проти тероризму. Тому констатація того, що міжнародний тероризм — це

системно-соціальна загроза XXI століття, яка має можливості для застосування зброї масового ураження, а також новітніх інформаційних технологій впливу, спонукає до компаративного аналізу превентивних механізмів протидії та профілактики. Йдеться про дослідження вищезначених проблем на міждисциплінарному стику, передусім гуманітарних знань, якнайбільше близьких до пізнання природи насильства, екстремізму, тероризму.

Метою цієї статті є намагання визначити, щоправда в ескізному варіанті, методологічні підходи до антитерористичних спрямувань міжнародного співтовариства. Такий підхід, на наш погляд, є плідним, оскільки узагальнення дослідного матеріалу з проблем антитерористичної протидії, визначення її базових принципів дасть змогу чіткіше окреслити форми і методи протидії а отже, підійти до усвідомлення необхідності комплексного підходу до вирішення означеного завдання, зосереджуючись на проблематиці людини як такої: її релігії, культури та продукованих нею соціально-економічних умови існування. Зрештою, сьогодні назріла необхідність зміни шляхів протидії тероризму через нове бачення філософії глобальної безпеки “з людським обличчям”: “Будь-яке вагоме визначення безпеки не може відтепер обмежуватися воєнною тематикою, але повинно визнавати необхідність інтегрального підходу до умов, які породжують нестабільність суспільств і деградацію особистості”¹.

Такий підхід потребує щонайменше класифікації соціальних джерел появи на рубежі XX–XXI ст. феномена міжнародного тероризму. Пошукова робота у цьому напрямі сприятиме виробленню комплексного підходу до розробки превентивних заходів. Нехтування науковою методологією може призвести до непродуктивних висновків, які спричиняються “аберацією близькості” (поняття Л.Гумільова – Авт.), про що, зокрема, свідчить поява такого поняття, як “ісламський тероризм”. У зв’язку з цим, наприклад, американський політолог Зб.Бжезинський, дискутуючи з консервативною

думкою радикальних співвітчизників, небезпідставно доводить, що з релігійного погляду іслам навряд чи можна вважати більше ворожим глобальній демократії, аніж, скажімо, буддизм, іудаїзм або християнство². Головне, що стимулює терористичні загрози, так це, наголошує Зб.Бжезинський, джерела та умови, які породжують фанатичні мотивації, настрої, переконання, рішення. Перемога над міжнародним тероризмом може відбуватися щонайменше тоді, коли будуть виявлені соціальні об'єкти масових збуджень, пристрастей, побоювань, страху.

Поняття “міжнародний тероризм” є досить загальним. У цьому контексті націоналізм і сепаратизм, які належать до джерел тероризму, з одного боку, можливо розглядати як зброю руйнування, а з іншого, – як знаряддя чи ресурс соціального прогресу. Тому досить важливо, щоб повстанський опір (національно-визвольний рух), який іноді набуває форм міжнародного чи регіонального тероризму, менше підносився або заперечувався, особливо, коли йдеться про державне будівництво чи суспільну руйнацію. Адже, за словами колишнього Генерального секретаря ООН Переса де Куельяра, іноді важко сказати, де закінчується тероризм і де починається боротьба за самовизначення.

Це зумовило значною мірою те, що до сьогодні світова спільнота так і не спромоглася на розробку доктринального положення: визначення поняття “тероризм””. При цьому є очевидним, що боротьба з невизначеністю, відповідно, породжує тільки невизначеність, яку можна здебільшого пояснити не тільки бажанням маніпулювати цим терміном, а й уникати обвинувачень у підсобництві міжнародному тероризму.

З одного боку, за словами Генерального секретаря ООН Кофі Аннана, міжнародному співтовариству необхідно виробити просте й зрозуміле визначення поняття “тероризм”, яке несе моральну оцінку того, що напади й убивства мирних громадян є неприйнятними під жодними гаслами. З іншого боку, дослідники проблем екстремізму й тероризму вважають, що ідеальним буде таке визначення яке “оцінює це явище як самостійний агресивний акт без територіального, етнічного,

політичного, релігійного, економічного або іншого підтексту. Це має бути безоціночне визначення, яке відбиває виключно сутність самого явища як такого”³.

Коли терористичний світ є зрозумілим і чітко означеним, то розробляти механізми, способи і форми протидії тероризму легше й доступніше. Це один бік дослідних горизонтів. Інший, досить ускладнений, — це, за нашою думкою, виявлення терористичного підґрунтя у міжнародній та національній політиці і побудова такої парадигми протидії, яка б мала системний багаторівневий характер і унеможлиблювала, а скоріше мінімізувала появу джерел і умов терористичної загрози.

Слід зазначити, що боротьба з тероризмом велася й ведеться не одне десятиліття, однак саме після 11 вересня 2001 року антитероризм щораз активніше став розглядатися не тільки з погляду оперативного-розвідувального і правоохоронного реагування. Пріоритетними напрямками, як вважають експерти з питань міжнародного співробітництва у боротьбі з тероризмом, є такі: удосконалення антитерористичної міжнародно-правової бази та механізмів надання правової допомоги; активізація боротьби з фінансуванням тероризму, зокрема щодо перекривання каналів його підживлення за рахунок обігу наркотиків, відмивання брудних грошей; протидія доступу терористів до засобів масового ураження та їх доставки, можливому застосуванню ними біологічних речовин, ядерних та радіоактивних матеріалів; посилення контролю за обігом звичайних видів озброєння; заходи щодо забезпечення права людини на захист від тероризму тощо⁴.

Актуалізувалися сьогодні питання щодо інформаційно-ідеологічних, соціально-психологічних, культурно-цивілізаційних аспектів протидії. На нашу думку, дуже важливо розробити систему індикаторів для визначення світоглядного підґрунтя носіїв ідеології тероризму, яка б унеможлиблювала його життєздатність: “Першим і найбільш могутнім бар’єром на шляху до поширення тероризму є ідеологічна боротьба. Інтелектуальні осередки вільного суспільства... потребують постійного зміцнення й захисту. А це, в першу чергу, означає виховання в

людях установки на те, що сутність демократичних суспільств, те, чим вони відрізняються від диктатур, — це наслідування принципу врегулювання конфліктів ненасильницьким шляхом — шляхом аргументації, дискусій, а якщо питання вкрай важливе, то й шляхом голосування, аж ніяк не за допомогою куль”⁵. Саме системність і комплексність застосування профілактичних заходів протидії тероризму у напрямі пріоритету гуманізму, і головне — окреслення спільного ціннісного поля, на якому хоча б потенційно можливо досягти консенсусу на певних рівнях суспільного життя — це є найдієвішим, хоча й довготривалим завданням.

Незважаючи на це, домінуючою сьогодні залишається концепція “війни з тероризмом”. Після 11 вересня 2001 року для США розуміння терористичної загрози орієнтоване насамперед на силове протистояння та активні військові дії. Таке бачення реалізується через відповідний інструментарій, який, за словами колишнього заступника міністра торгівлі США, відомого підприємця Д.Роткопфа, полягає у новому співробітництві держави в особі Пентагона та приватного сектора з метою розробки, придбання та запровадження в життя принципово нових, технологічноємних засобів боротьби з тероризмом. Однак для цього, на його думку, слід переглянути існуючий розподіл праці між публічною владою та приватним сектором, оскільки “вашингтонська адміністрація вже не може нести монопольну відповідальність за підтримання внутрішньої безпеки країни”. Віднині “невидима рука ринку” в особі транснаціональних корпорацій, “більш гнучка й рухлива, ніж важка рука держбюрократії”, повинна взяти на себе турботу про безпеку Сполучених Штатів⁶. Як бачимо, йдеться про необхідність передачі державою головних важелів боротьби з тероризмом ТНК задля створення ними нових альянсів, які будуть ґрунтуватися на неформальних і постійно модифікованих правилах.

Збройна боротьба з тероризмом навіть і могутніх у воєнному відношенні держав виявляється сьогодні безуспішною з багатьох причин. Одна з них полягає в тому, що збройне вторгнення

на територію суверенних держав з метою ліквідації терористичних угруповань завжди сприймається як військова агресія. Зростаючі армійські та цивільні втрати викликають масове роздратування громадянських суспільств як з боку захисників від зовнішніх посягань, так і з боку представників нападника. Ситуація ускладнюється ще більше, аж до винятково критичного ризику, що межує із соціальними конфліктами та бунтарськими виступами. Довготривалі воєнні дії, хай навіть і антитерористичного спрямування, мають тенденцію до перетворення у конфліктогенний фактор, і тоді “активи боротьби з тероризмом перетворюються у пасиви, тобто прибічники та прошарки населення, які підтримували США та інших членів антитерористичної коаліції, стають їхніми противниками”⁷.

Для США беззаперечним імперативом сили залишаються воєнні акції, оскільки саме вони виправдовують побудову міжнародного порядку “на пріоритеті односторонніх дій та їх спроможності до таких дій”⁸. Для європейського ж співтовариства необхідні докази правової легітимності цих акцій. Європейський підхід у протидії тероризму зорієнтований на необхідності структурно-організаційних перетворень, формування відповідного безпечного середовища. Найбільшої ваги набуває не застосування військової сили як останнього аргументу боротьби, а поєднання різнопланових заходів на основі координації дій країн-членів ЄС на принципах взаємної уразливості, взаємної залежності, відкритості й прозорості.

Саме на це спрямована концепція безпеки ЄС, яка набула остаточного оформлення після подій 2004 року в Мадриді, коли масштабна терористична атака засвідчила, що Європа стала реальною ціллю міжнародного тероризму. Європейська стратегія безпеки виразно окреслила зміни бачення Євросоюзом свого місця у світі: “Як об’єднання 25 держав з населенням понад 450 млн. людей і з внутрішнім валовим продуктом, що становить чверть світового ВВП, Європейський Союз неминуче стає глобальним гравцем... і має бути готовий нести свою частину відповідальності за глобальну безпеку”⁹.

У цілому ж Радою Європи напрацьовано вагомий анти-терористичний потенціал, перш за все у правовій сфері. Зусилля, спрямовані на зміцненні правової діяльності проти тероризму, базуються на принципі, відповідно до якого з тероризмом можна й необхідно боротися, дотримуючись прав людини, основних свобод та принципу верховенства права. При цьому ЄС розглядає ООН та Раду Безпеки ООН ключовими структурами у боротьбі з міжнародним тероризмом.

Нормативні основи протидії тероризму закладено тринадцятьма універсальними конвенціями ООН щодо боротьби з окремими проявами тероризму. Природно, що провідну роль у цьому процесі відіграє саме ООН як єдиний центр, що координує національні, регіональні та міжнародні зусилля з метою надання процесу глобалізації керованого характеру і має повноваження на застосування миротворчого воєнізованого корпусу. Зміцненню міжнародного авторитету організації сприяє прийняття Генеральною Асамблеєю ООН у вересні 2006 року глобальної контртерористичної стратегії – плану дій з усунення причин, що сприяють поширенню тероризму, а також боротьби з ним. Фундаментальною основою стратегії визнано утвердження принципу верховенства права поряд з забезпеченням захисту прав людини, що не повинно суперечити заходам боротьби з тероризмом. Уперше в документі такого рівня названо умови, які підживлюють тероризм, що є беззаперечним свідченням намагання світовою спільнотою спрямувати стратегію протидії на ненасильницьке розв'язання конфліктів. Як зазначається у доповіді Генерального секретаря ООН, міжнародне співтовариство повинно зосереджувати зусилля на тому, щоб переконувати, позбавляти, відвертати, зміцнювати можливості держав у реалізації всіх аспектів контртерористичної стратегії. Однак притому, що її розробка продемонструвала здатність ООН сконцентрувати значний інтелектуальний потенціал на подолання загрози подальшого поширення тероризму, авторитет всесвітньої організації як нейтрального органу щодо урегулювання застарілих регіональних конфліктів, на яких “паразитують” терористи та екстремісти всіх різновидів,

використовуючи релігійні, етнічні та соціальні протистояння, помітно зменшується. Піддається обґрунтованій критиці, зокрема, механізм санкцій в ООН. Так, через санкції проти С.Хусейна, прийняті ООН за ініціативою США, в Іраку за 10 років, що передували американській окупації, померло від голоду більше 1 млн. людей¹⁰.

Терористичний феномен сучасного глобалізованого буття, розбурханого соціальними катаклізмами, вимагає визначення наукових принципів, які мають бути застосовані у розробці превентивних і профілактичних заходів подолання причин масштабного насильства, а також вироблення пропозиції щодо механізмів протидії міжнародному тероризму. Оволодіння цим інструментарієм дасть змогу поліпшити якість досліджень тероризму, тенденцій його розвитку і на цій основі змодельовати науково обґрунтовані заходи протидії. Адже ефективність дослідних принципів, задіяних у творчому процесі, зростає там і тоді, де і коли якнайбільш послідовно дотримуються правила методологічної спеціалізації наукових розробок.

На підставі узагальнення існуючих теоретичних підходів до питання протидії міжнародному тероризму нами пропонуються такі методологічні принципи: ситуативно-кризовий, організаційно-спрямований та комплексно-запобіжний. Вони визначають, на нашу думку, головні підходи до розробки анти-терористичних акцій, заходів, операцій. Це може бути вибір компромісних або силових варіантів, які застосовуються проти носіїв тероризму, в тому числі – комбінації методів. Можна обрати, наприклад, один із методологічних принципів, котрого дотримуються США. Як засвідчила ситуація в Афганістані та Іраку, це призвело до бездумної жорстокості та посилення зустрічного насильства, що у стратегічному вимірі вбачається тупиковим шляхом. Тому дослідне ставлення до розробки дійових механізмів протидії терористичним процесам має бути, наголошено на цьому, виваженим, прогнозованим, своєчасним, а також передбачати певний рівень критичного мислення і здатність панорамного погляду.

Приклади з історії яскраво свідчать про те, що держави та суспільства шукали методів протидії соціальному насильству з давніх-давен. Одні з них виявилися достатніми, інші – відносними, наступні – косметичними, тобто просто умовними. Бунтарство, грабежі чи підпали – це наслідки соціальних причин та умов, які сприяють розпалюванню терористичних вчинків, діянь, намірів. Усе залежить від того, наскільки та яким чином реалізуються соціальні заходи, які мають локалізувати чи упереджувати терористичні конфлікти.

Проблема загострюється, на жаль, тим, що міжнародне співтовариство так і не зуміло розробити єдиних підходів до протидії сучасному тероризму, оскільки, як свідчить знову ж таки історія, в оцінці дій терористів суспільство завжди виходило з абсолютно протилежних позицій – від категоричного заперечення та протесту до моральної підтримки. Постійно задіяним був так званий “подвійний стандарт, коли оцінка тих чи інших насильницьких дій часто залежить від політичних симпатій, релігійних переконань або національної належності”¹¹.

Час вимагає нових механізмів, без перебільшення – зміни самої філософії антитероризму. На наш погляд, дієвим є застосування системно-комплексного підходу, який найбільш повно відображає складний багатоаспектний характер тероризму. Однак зазначена позиція має суттєві складності щодо її реалізації, оскільки науково-методологічне обґрунтування комплексного підходу до дослідження тероризму та визначення системного характеру протидії йому є складним завданням, оскільки такий підхід повинен відповідати суті цього явища як соціального та його системно-соціальному статусу. Це вимагає, відповідно, розглядати тероризм як самостійну об’єктивну категорію, яка набуває інтегративного характеру і характеризується динамізмом і рухливістю проявів протягом тривалого історичного періоду свого існування; глибинним проникненням в усі сфери життя соціуму, де починають відбуватися руйнівні процеси, що деформують саму тканину політичного життя; адаптацією до умов соціального середовища та відповідною

модифікацією своїх сутнісних ознак; наявністю ряду стійких теророутворюючих чинників. Відповідно й окреслення шляхів протидії потребує комплексних, цілеспрямованих заходів, які повинні постійно оновлюватися, швидко трансформуватися і випереджати еволюцію тероризму, їх реалізація вимагає відповідних управлінських рішень, розумної координації всіх елементів системи протидії.

Зроблено спробу саме такий підхід покласти в основу запропонованого комплексу заходів, які викладені автором у Моделі Національної програми протидії тероризму й екстремізму¹². Сьогодні Україна постає перед питанням визначення власного підходу у сфері протидії тероризму, який повинен бути скоординований з міжнародним. Активна участь держави в системі забезпечення міжнародної безпеки (Ірак, Косово та ін., ймовірність участі українського контингенту у врегулюванні ситуації в Лівані), посилення міграційних потоків (за свідченнями експертів, країну сьогодні перетинають майже 40 шляхів міграції людей, а показник кількості нелегалів, які осіли на території нашої держави, перевищує загальноєвропейські норми у 20-25 разів і становить від 700 тисяч до 1 млн. осіб) дозволяють говорити про наявність перш за все зовнішніх передумов для терористичних атак, що становить загрозу безпеці України та її громадян, які вже стали жертвами масштабних терактів на території інших країн. Якщо ж взяти до уваги активність ісламістських сект у Криму (“Хізб-ут-Тахрір”, що веде пропаганду цінностей “всесвітнього халіфату” серед мусульман Криму; мусульманська громада “Алушта” та ін.), а також 88 проявів терористичного характеру, що були розкриті протягом першого півріччя 2006 р. Службою безпеки України, то реальність терористичної небезпеки вже не показується штучним драматизуванням ситуації.

Тому відсутність комплексної національної програми протидії тероризму за умов наявності латентної небезпеки його прояву в Україні є фактором ризику, що потенційно впливає на зменшення рівня національної безпеки.

У Моделі Національної програми наголошено на необхідності впровадження новітніх інформаційно-суспільних технологій подолання насильницьких стереотипів у суспільстві, зазначено, що ефективність у протидії міжнародному тероризму значною мірою залежить від того, наскільки повно буде задіяний у цьому процесі потенціал громадянського суспільства. Саме в цьому полягає нестандартний підхід у пошуку шляхів протидії тероризму. Формування нових механізмів системної протидії загрозам міжнародної і національної безпеки повинно базуватися як на державній, так і на суспільній складовій. Такий підхід, як на нашу думку, потенційно містить значні можливості.

¹ OAS General Assembly meets in Barbados. – <http://www.oas.org/xxxi-iga/english/docs-en/docs-items/Agres 1840-02.htm>, p.3.

² *Бжезинский Зб.* Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство / Пер. с англ. – М., 2004. – 288 с.

³ *Морозов А.М.* Современный терроризм: основные определения // Проблемы безопасности личности, общества, державы. – 2006. – № 5. – С. 33–39.

⁴ *Сафонов А.Е.* О международном сотрудничестве в борьбе с терроризмом // Право и безопасность. – 2003. – № 3–4. – С. 16–18.

⁵ *Нетаньяху Б.* Война с терроризмом: Как демократии могут нанести поражение сети международного терроризма / Пер. с англ. – М., 2002. – 207 с.

⁶ Business Versus Terror by *David J. Rothkopf* – <http://www.foreign-policy.com/issue-mayjune-2002/rothkopf.html>.

⁷ *Толипов Ф.* Борьба с терроризмом и дилемма безопасности // Центральная Азия и Кавказ. – 2002. – № 6. – С. 11.

⁸ *Will Hutton.* The World We're In. Little, Brown. – 2002. – P. 6.

⁹ A Secure Europe in a Better World. European Security Strategy. – Brussels, 12 Dec. 2003.

¹⁰ United Nations Chronicle. – New York, 2000. – № 3. – P. 59.

¹¹ *Беглова Н.С.* Терроризм: поиск решения проблемы // США: экономика, политика, идеология. – 1991. – № 1. – С. 31–43.

¹² Концептуальный проект. Модель Национальной программы противодействия терроризму и экстремизму / *В.С.Горбатюк, М.Г.Гуцало, В.В.Титов, А.С.Шаповалов.* – К., 2005. – Свидетельство о регистрации авторского права № 13982 от 29.08.2005.

Кононенко Сергій

**МІЖНАРОДНО-ПОЛІТИЧНІ
ТА ЕТНОПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ:
СФЕРИ НАКЛАДЕННЯ І ФОРМИ
РОЗУМІННЯ**

Етнополітичний і міжнародно-політичний сегменти сфери політики функціонально накладаються і структурно пронизують один одного. Світ етносів і світ міжнародної політики, інтенсивно взаємодіючи між собою, породжують різноманітні конфлікти і проблеми. Кожен етнос, який прагне перетворення на політичну націю і національну державу, неминуче втручається до вже усталених міжнародних відносини, порушуючи структурні пропорції глобального чи регіональних “балансів сил”. Етнічні процеси завжди загрожували міжнародно-політичному статус-кво, спричиняючи появу переважно негативних оцінок етнічного фактора світової політики. Особливо це простежується в рамках провідної теоретичної традиції теорії і політології міжнародних відносин — реалізму. Негативне ставлення реалістів до націоналізму пояснюється: ідеалізацією ними донационалістичної доби історії міжнародних відносин; їх теоретико-методологічною та практично-політичною зорієнтованістю на принцип “балансу сил”; космополітично-надісторичним уявленням про “людську природу” як визначальний концепт у раціональному розумінні політики¹.

Разом з тим, етнічний чинник не слід витлумачувати як виключно дестабілізуючий фактор міжнародної політики, адже будь-яка, навіть найбільш руйнівна, соціальна сила має й зворотний — творчий бік. Так само націоналізм не лише дестабілізував та руйнував міжнародні системи, але й породжував нові². Без нього важко уявити сучасну світову політику, яка значною мірою є його витвором. Націоналізм створив головну структурну ланку

модерного міжнародного суспільства – національну державу; націоналізм надихав великі світові ідеології (лібералізм, фашизм, комунізм) в їх глобальному протистоянні на міжнародній арені; націоналізм зробив світ і міжнародні відносини вільнішими і більш рівними, посприявши падінню комуністичного та фашистського тоталітаризмів, а нині – підриваючи засади тоталітаризму ліберального. Сучасна людина – політична не може споглядати арену світової політики інакше ніж через призму націоналізму, постаючи водночас його витвором і заручником.

Проте не лише реалістам притаманне відразливе ставлення до націоналізму. Так, політична і наукова риторика “етнонаціоналізму як загрози” міжнародним відносинам і людству набула особливого поширення в часи розпаду комуністичного полюсу світової політики і його ключової ланки – Радянського Союзу. Саме тоді поширилася думка, що центральноєвропейський та східноєвропейський сегменти міжнародної політики незабаром перетворяться на арену міжетнічної колотнечі, на якій приниження, утиски і витіснення етнічних меншин стануть нормою, а етнічний експансіонізм поза межі національних держав – узвичаєною зовнішньополітичною практикою. Нині вже стало очевидним, що, за винятком окремих субрегіонів Балкан, йдеться про чергове “велике перебільшення”, до якого схильні як практики, так і теоретики зовнішньої політики за “часів перемін”. Принаймні сьогодні можна стверджувати, що етнонаціоналізм не став більшою загрозою ніж, наприклад, поширення ядерної зброї, міжнародна злочинність (в якій доволі часто задіяні ті етнічні групи, котрі всім світом вважаються пригнобленими та упослідженими) чи релігійний та ідеологічний (нині – ліберальний) фундаменталізм³.

Певна демонізація етнонаціоналізму відбулася через таку його присутню рису, як ірраціональність. Чомусь вважалося, що етнічна спільнота, об’єднана спільною історичною міфологією, мовно-побутовою сферою та любов’ю до “рідного краю”, яку важко витлумачити в раціональних термінах, схильна і спроможна до більшого насильства, ніж добре зорганізована і цілком

раціональна державна машина – “холодне чудовисько”, котре заснувало не один концтабір чи інший (цілком раціональний) механізм знищення собі подібних. Справді, важко повірити, що бійка між представниками різних етнічних груп за прибуткове місце на базарі становить більшу загрозу для системи міжнародних відносин, ніж цілковито раціональні державні плани щодо війни з метою досягнення регіонального або глобального домінування. За рівнем інтенсивності та політичними наслідками етнічний конфлікт значно поступається релігійному, не кажучи вже про міждержавні війни – ці продовження політики методами взаємного знищення.

Разом з тим, не слід нехтувати впливом етнополітичних відносин на міжнародно-політичні. Етнічний фактор може бути досить конфліктогенним, спричиняючи значні системні збурення в світовій політиці. Зокрема, особливу загрозу для системної стабільності міжнародних відносин становить етнос в історичний момент його перетворення на політичну націю і здобуття ним національної державності. Хоча доволі часто поштовх до такого перетворення надходить із зовні, з міжнародного середовища⁴.

Виникнення нової незалежної держави породжує цілу низку міжнародно-політичних проблем, котрі, загалом, можуть класифікуватися як проблеми соціалізації до міжнародного суспільства. Інтегрування нововиниклого державного утвору в систему світової політики справді нагадує інтегрування індивіда чи соціальної групи до суспільства національного. В міжнародно-політичних відносинах соціалізація відбувається як через війну, так і мирним шляхом – через включення нової незалежної держави до вже існуючої системи міжнародних відносин. В найзагальніших термінах цей різновид соціалізації визначається як набуття соціальним актором статусу суб'єкта міжнародних відносин.

Соціалізація мирними засобами передбачає інтегрування нововиниклого державного утвору до ієрархічної структури світової політики, тобто такої структури, що складається з

держав-гегемонів, які обіймають її вищі шаблі та решти держав – розподілених між різними рівнями міжнародної стратифікаційної будови. Нова незалежна держава соціалізується до усталеної системи домінування і навряд чи посяде в ній вищі стратифікаційні шаблі.

Таким чином, новостворена національна держава, якщо вона прагне здобути якнайвищий стратифікаційний статус у світовій політиці, повинна бути державою-революціонером, прагнучи змінити міжнародну систему в своїх інтересах⁵. Тому не дивно, що великі нації з надмірними політичними амбіціями та інтересами інтегрувалися до системи світової політики через війну і конфлікт, змінюючи регіональну та глобальну силову конфігурацію, а отже, й саму систему.

Середній і малій (як за потенціалом, так і за амбіціями) новій незалежній державі стабільне та усталене сучасне міжнародне суспільство може запропонувати складну нормативно-інституційну мережу інтеграційних об'єднань безпекових альянсів, міждержавних союзів і міжнародних організацій через які ці держави інтегруються до ієрархічної системи, отримуючи статус напівпериферійних чи периферійних акторів⁶. Таким чином, участь, наприклад, в безпековому альянсі є не стільки способом гарантувати національну безпеку нової незалежної держави, скільки формою її залучення (соціалізації) до світової спільноти, в якій уже склалися структури домінування. В процесі такої соціалізації, водночас, відбувається периферизація новоствореної держави, що передбачає її утримання на середньому (це в кращому разі) чи нижчому щаблях глобальної стратифікаційної ієрархії. Через те задля уникнення остаточної периферизації цілковиту інтеграцію до міжнародного суспільства слід відкладати, допоки в новій незалежній державі не сформується “структури самодостатності” (максимально ефективні та автономні національні політична, економічна, культурна системи), а основні інструменти зовнішньої політики – дипломатія, армія, пропаганда – не сягнуть рівня належної дієздатності. Оскільки соціалізація до світової політики

через війну є неможливою з ресурсних міркувань та неприпустимою з міркувань моральних, то єдине, що залишається новій незалежній державі напівпериферії – це дипломатичний маневр, базований на “структурах самодостатності”, потужній армії і пропагандистському апараті, та історичне очікування найбільш слухного часу для остаточної соціалізації до світової спільноти. Отже, керуючись настановами великого політичного філософа і теоретика міжнародних відносин Г.Моргентау, слід максимально нарощувати “національну могутність” і не робити зайвий наголос на власній етнічній своєрідності задля уникнення загрози перетворитися на етнзоопарк для туристів з багатших країн. У цьому сенсі розробка нових систем озброєнь і запровадження новітніх військових технологій важать для нової незалежної держави набагато більше, ніж побудова багатозіркових готелів і розвиток туризму.

Дестабілізуючу роль, яку етнічний фактор може відіграти в міжнародно-політичних відносинах, ілюструє таке відоме і поширене явище, як сепаратизм. Зрештою, на сьогодні від нього страждає більшість країн світу. Хоча страждання для одних – це шлях до свободи для інших. Впродовж останнього історичного періоду національні і міжнародно-політичні системи виробили цілий спектр методів протидії цьому явищу, частина з яких має внутрішньополітичне, а частина – міжнародно-політичне походження. Загалом, усі ці методи можуть бути поділені на дві класифікаційні групи – методи насильницької протидії сепаратизму і методи мирної протидії. До першої належать: етноцид, вигнання, примусова асиміляція, обмеження чи пониження в правах. Таким чином, сепаратистськи налаштований етнос може просто знищуватися; може бути виселеним або з країни, або зі своїх етнічних земель (останнє передбачає розселення цієї етнічної групи на різних територіях, що підриває сили етнічної солідарності); може стати об’єктом примусової асиміляції, передусім через систему освіти; нарешті, може бути позбавленим частини громадянських прав, які мають представники національної більшості. До другої групи методів

протидії (мирної) сепаратизму належать: федералізація, національно-культурна автономія, “підкуп” сепаратистського етносу, особиста інкорпорація до правлячої верхівки, включення до широких наднаціональних міжнародних об’єднань, “парасолькова” дипломатія. Таким чином, сепаратистськи налаштована етнічна група може мирно нейтралізуватися державою, якій цей сепаратизм загрожує: шляхом надання їй статусу суб’єкта федерації, переважно через нову конституційну угоду і конституційне переоблаштування; шляхом надання національно-культурної автономії; шляхом надання додаткових ресурсів задля економічного та культурного розвитку сепаратистського етносу; шляхом залучення представників цього етносу до державного управління, передусім на найвищому національному рівні; шляхом включення держави, якій загрожує сепаратизм, до ширших міжнародних об’єднань (безпекових альянсів та інтеграційних спільнот), котрі гарантують державну цілісність та позбавляють сепаратизм зовнішньої підтримки і орієнтацій; шляхом превентивного укладення міждержавних угод з тими країнами, на які можуть орієнтуватися сепаратисти. Слід зауважити, що вибір на користь однієї з цих двох груп методів протидії значною мірою залежить від обсягу ресурсів у розпорядженні держави – жертви сепаратизму, тобто від того, наскільки багатою вона є. На жаль, проблеми бідних суспільств вирішуються переважно насильством, хоча не можна заперечувати й ролі політико-культурних факторів. Більш миролюбна політична культура спонукатиме зробити вибір на користь мирного вирішення етнічних проблем.

Проблематика сепаратизму тісно пов’язана з проблематикою національних меншин. Остання ж є частиною ще ширшої проблематики політичних устроїв і, зокрема, демократії. Сучасні міжнародні відносини прискорено демократизуються, в них після поразки комуністичної та фашистської глобальних ідеологічних альтернатив здійснюється тотальне втілення ліберального ідеологічного проекту переоблаштування світової спільноти. Ліберальна демократія ціннісно та владно

нав'язується як єдино можливий світовий і національний політичний устрій.

Однією з ключових проблем будь-якої демократії є проблема меншості, оскільки демократичний устрій є правлінням більшості. Проблема ще більше ускладнюється, коли меншість і більшість мають різні етнонаціональні ідентичності. Позаяк етнічні характеристики соціальної групи є відносно незмінними, то в такому разі, можна говорити про присутню більшість і присутню меншість, на відміну від функціональної більшості і меншості, які виникають внаслідок підтримки різними сегментами електорату різних політичних сил.

В.Вільсон “закінчив історію” не більшою мірою, ніж В.Ленін, А.Гітлер та Б.Муссоліні, тож ліберальна демократія аж ніяк не причетна вічності. Вона лише один з можливих політичних устроїв, який існує в історії, тобто має свій час для виникнення і свій час для зникнення. Демократія цілком може деградувати, зійшовши нанівець і звільнивши історичне місце для не менш традиційного політичного устрою – авторитаризму. Однією з форм виродження демократичного ладу є ситуація “правління меншин”. Йдеться про втрату більшістю можливості і бажання виконувати функцію правління та її підпорядкування агресивним, наступальним, політично активним меншинам, у тому числі етнічним. Зрештою, демократія може деградувати до такого стану, коли захищати доведеться більшість. В напівпериферійних суспільствах, демократичний лад, набувши олігархічних форм, почав вироджуватися відразу після свого запровадження, а не після тривалої історичної еволюції. Тут отримали “все й одразу” – беззастережне домінування не багатьох олігархічних кланів на найвищому державно-політичному рівні та домінування агресивних етнічних меншин (передусім у сфері економіки) на всіх рівнях суспільства. Олігархія – це і є правління меншини (доволі часто – етнічної) в демократичних нормативно-інституційних рамках.

Нарешті, сучасні міжнародні відносини, з погляду етнополітології, постають яскравим історичним прикладом

правління етнічних меншин, адже євроатлантичне світ-системне ядро сучасної світової політики, верхівку її владно-силової ієрархії становлять етнічні групи, які раніше від інших перетворилися на політичні нації і потужні національні держави. Саме ці більш успішні етнічні групи створили глобальну систему домінування, до якої можна соціалізуватися, лише перейнявши їх цінності та інститути. Таким чином, глобальна демократія можлива як олігархія, тобто як вироджена форма цього політичного устрою.

¹ *Morgenthau H.* Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace. – N. Y., 1978. – P. 248–264.

² *Смут Э.* Национализм и модернизм: Критический обзор современных теорий наций и национализма. – М., 2004. – С. 20.

³ *Sadowski Y.* Ethnic Conflict // Foreign Policy. – 1998. – № 111. – P. 12–22.

⁴ *Смут Э.* Указ. соч. – С. 155.

⁵ *Wendt A.* Anarchy Is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics // International Relations Theory: Realism, Pluralism, Globalism / *Paul R. Viotti, Mark V. Kauppi.* – Boston., 1999. – P. 436, 443.

⁶ *Валлерстайн И.* После либерализма / Пер. с англ.: под ред. *Б.Ю.Казарлицкого.* – М., 2003. – С. 29, 45, 160.

Курас Артем

ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В ЛІВАНІ ЯК ПРИКЛАД ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ПРОБЛЕМ ТА ЇХ МІЖНАРОДНІ НАСЛІДКИ

Відверто вибухонебезпечна ситуація як для самого Лівану, країн регіону Близького Сходу як складової частини міжнародної безпеки загалом, неможливість усвідомлення і розуміння всього змісту тих подій, свідком та учасником яких влітку 2006 року стала велика кількість країн, міжнародних організацій та інших елементів сучасної світової політики – все це має у своїй історичній, політичній, економічній, військовій, соціальній та й, звичайно, в геополітичній площинах глибокий міжнаціональний конфлікт між різними етносами цієї маленької арабської країни.

Що дає нам право стверджувати про витоки конфлікту саме на національному ґрунті? Чому ми не ставимо на перше місце власне релігійний аспект? В останні роки добрим тоном в усіх соціальних науках стало посилатися, досліджувати та пояснювати сучасні світові події впливом “ісламського чинника”. Під цим дуже часто розуміють та визначають речі, які є далекими від ісламу як власне релігії та системи політичних вчень, ідеологій, й навіть партійних програм. Дуже часто поза увагою політиків, політологів, найрізноманітніших громадян залишається саме етнополітичний фактор та краєзнавчі відмінності тих чи інших країн, кожна з яких має свої унікальні особливості, умови по усьому спектру факторів – від географічного до побутового.

Г.Х.Шахназаров, без перебільшення класик вітчизняних теорій міжнародних відносин і відомий дослідник саме краєзнавчих особливостей сучасного світу в кінці свого громадського,

наукового та політичного шляху у своїх мемуарах “С вождями и без них” стверджував: “Особенную тревогу за будущее всех гуманитарных дисциплин в современной России, а равно и на всем постсоветском пространстве вызывает тот факт, что страноведение и подготовка высококлассных специалистов по конкретным странам и регионам мира, а также по всему широкому комплексу теоретических и прикладных проблем, особенно по сфере международных отношений и конфликтологии, находится в полном упадке и пользуется совершенно особенным невниманием не только власть имущих, а и со стороны научных кругов”¹.

У цьому різкому, але, скажемо відверто, об’єктивному висловлюванні складається повна картина відкидання, на превеликий жаль, і багатьма дослідниками, краєзнавчих та національних аспектів тієї чи іншої міжнародної ситуації. Особливо треба звертати увагу на унікальні особливості, коли вони є потенційно конфліктогенними або призводять до вибуху і подальшої ескалації конфлікту, як приклад – ситуація в Лівані. Чим же особлива ця ситуація?

Ліван – це етнічно, а отже, і політично неоднорідна країна. Звернімося до недалекої історії. Початок 70-х років ХХ ст.: на тлі економічної ситуації в іншому арабському світі і тодішніх відносин арабського світу з Ізраїлем Ліван виглядав дійсно “Швейцарією Близького Сходу”*. Таке визначення Лівану мало тоді і має тепер усі підстави.

1. Територія сучасного Лівану, незважаючи на нищівну громадянську війну, яка точилася близько 10 років, з 1975 по 1990 рр. (як показали наступні події, говорити про повне завершення громадянської війни як форми і змісту політичного протистояння в країні ще дуже зарано) не зазнала ніякого територіального розподілу. Історично сучасні географічні межі країни формувалися на територіях тодішньої Сирії. Недаремно в перші роки правління Партії Баас** та її сирійського засновника Хафіза аль-Асада (повним і вірним спадкоємцем якого є нинішній президент Башар аль-Асад)*** Ліван і вся сучасна територія Палестини – і західний берег річки Йордан, і сектор Газа

– називалися не інакше, як “Південна Сирія”. Йдеться про те, що у ХІХ ст. завдяки проникненню європейців, насамперед французів, на територію тодішньої Османської імперії, до складу якої, як відомо, входила переважна більшість країн сучасного Близького Сходу, Ліван значною мірою зазнав саме європейських культурних, політичних і релігійних впливів. Географічні умови: наявність морського узбережжя, порівняно м’який клімат, розгалужена міська інфраструктура та економічний чинник, зокрема – торгівля, все це зробило Ліван перлиною у близькосхідній колоніальній “короні” Франції як у ХІХ ст. так і в 30–50-ті рр. ХХ ст. Таким чином, етнічна і релігійна різноманітність Лівану була закладена у її принаймні сучасному вигляді, бо ми не згадуємо наслідки Хрестових походів: велика частина арабів-християн у ХІІІ–ХVІ ст. зосередилася саме на території майбутнього Лівану.

2. Але не на всій території. Недаремно сирійські керівники минулого казали про Ліван як “південну Сирію”. Саме та територія Лівану, на якій і точилися бойові дії липня-серпня 2006, року внаслідок колоніального розшарування та історичної спадщини середньовіччя виявилася заселеною арабами-мусульманами. І не просто мусульманами, а мусульманами-шиїтами. Загальновідомо, що при владі в Сирії знаходяться алавіти**** – представники однієї з шиїтських течій. І це при тому, що 80 відсотків населення Сирії всю історію і нині є представниками більш поширеної сунітської течії. Саме визначення “південний Ліван” якщо підходити виключно з географічного погляду, стосується прикордонних з Сирією районів Лівану. Власне щодо самої Сирії – це і буде південь. Це район річки Натанія та, головне, долина річки Бекаа. Саме ці райони є головною опорою руху “Хезболла”. Як видно з повідомлень усіх інформаційних джерел, у цих двох частинах південного Лівану, суміжного не тільки з Сирією, а й з Ізраїлем, точилися головні бойові дії. Не тільки події цього року, а й відомої операції 1982 року “Мир для Галілеї”.

3. Саме національні розбіжності між християнами півночі та мусульманами півдня стали головною причиною не

тільки громадянської війни, а й того, що на сьогодні ми можемо впевнено назвати Ліван країною з “обмеженим та керованим суверенітетом”². З одного боку – Ізраїль, з іншого Сирія – зі своїми виключно вмотивованими підставами підтримувати саме рух “Хезболла” як політичну силу, яка захищає саме близьких до сирійців, власне за національними ознаками, мешканців півдня Лівану, які і становлять бойове та політичне крило партії Хезболла****. Опосередковано з 1979 року – року перемоги ісламської революції в Ірані активним учасником і країною, яка життєво зацікавлена принаймні у дотриманні існуючого нині статус-кво, став Іран.

4. Коротко підсумовуючи все вищесказане, неможливо не відмітити, що: а) саме національні протиріччя є головною рисою сучасного Лівану; б) їх різнобарв’я за всіма політичними кольорами та релігійними вподобаннями і призвело до фактично двох воєн у 1982, та, дякувати Богу, короткій війні літа 2006 року; в) для сучасних міжнародних відносин й їх головних акторів події в Лівані є не тільки засобом та полем для реалізації своїх економічних, політичних та військових інтересів, а й справжнім ігровим простором задля вибудовування різних зовнішньополітичних комбінацій. Згадаємо, як важко починався процес формування миротворчих сил ООН в Лівані після останнього конфлікту і як він складно триває й надалі.

Отже, як зазначав патріарх сучасної російської зовнішньої політики та один, без перебільшення, визначний фундатор нинішніх міжнародних відносин Є.Примаков, ситуація в Лівані є, насамперед, зіткненням двох націоналізмів – арабського та єврейського. Причому з усього вищенаведеного стає зрозумілим, що обидва ці націоналізми мають як власне внутрішнє походження (у першому випадку – це сам Ліван та Сирія з релігійним аспектом у вигляді Ірану як провідної шийтської держави, а на політичному рівні як країни, яка має свої регіональні і глобальні інтереси), так і зовнішнє – це позиція і політика Ізраїлю та сучасної адміністрації США стосовно до ситуації в Лівані та водночас двох найбільших на сьогодні

супротивників американської політики як в регіоні, так і в цілому по світі – це, звичайно, Іран та Сирія.

¹ *Шахназаров Г.Х.* С вождями и без них. – М.: Олмапресс. – 1995. – С. 164.

² *Цыганков П.А.* Теория международных отношений. – М., 2002. – 484 с.

* Усталене визначення Лівану у світових ЗМІ до громадянської війни 70-х рр. ХХ ст.

** Баас – це українська й російська транскрипція арабської назви партії, яка при повному літературному перекладі звучить так: Партія Арабського Соціалістичного Відродження.

*** Не бажаючи переобтяжувати тези занадто журналістською інформацією, все ж зазначимо той широковідомий факт, що Башар аль-Асад є не тільки політичним спадкоємцем попереднього президента Сирії Х. аль-Асада, а й його рідним сином.

**** Алавіти – походять від імені імама Алі – засновника шіїтської течії в ісламі.

***** За чинним законодавством самого Лівану і за визнанням решти ісламського світу “Хезболла” є саме політичною партією а не терористичною організацією за переконанням інших учасників ліванських подій.

ЕТНОІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Бавико Олександр

СТРУКТУРНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ ГЕТЬМАНАТОВІ П.СКОРОПАДСЬКОГО

29 квітня 1918 р. в Україні відбувся державний переворот, в наслідок якого Центральна Рада була усунута від влади, а на чолі держави став гетьман П.Скоропадський. З перших же днів свого правління гетьман зіткнувся з сильними опозиційними настроями, які стали підвалиною для подальшого організаційного оформлення політичної опозиції щодо нього та його уряду. В основі цієї опозиційності лежали з одного боку неприйняття лівими політичними силами національно-державної програми гетьманату, а з іншого – невизнання загальноросійськими та національними політичними силами ідеї української державності у будь-яких її формах. Не останню роль у формуванні опозиції відіграв і факт недемократичного приходу до влади гетьмана.

У сучасній західній політології одним із основних критеріїв типологізації політичної опозиції є її належність або неналежність до партій, звідси виділяється партійна й непартійна опозиція. Даний тип класифікації підходить до періоду, який розглядається. Партійну опозицію політичному режиму П.Скоропадського складали як українські політичні партії (УПСФ, УСДРП, УПСР(ц.т.), УПСР(боротьбисти), УПСС, УДХП, УТП), так і загальноросійські (РСДРП(м), РСДРП(б), російські есери, анархісти) та національні (єврейські та польські соціалістичні партії, російські монархічні партії). До

непартійної опозиції відносилися органи міського самоуправління (міські думи і земські установи), ради робітничих і селянських депутатів, профспілки, робітничі клуби, Селянська Спілка, Просвіта, громадсько-політичні організації, культурно-просвітні товариства.

Виділяючи партійну й непартійну опозицію П.Скоропадському слід зазначити, що такий поділ є досить умовним, бо всі наведені непартійні установи насправді знаходилися під безпосереднім впливом тої чи іншої партії і своє ставлення до гетьманської політики формували відповідно їхніх партійних настанов. Рівень їх лояльності чи нелояльності до влади був різний на кожному окремому етапі існування Української Держави і в першу чергу залежав від того, які форми боротьби проти режиму вважали застосовувати в той момент конкретні партії.

Серед суб'єктів політичної опозиції гетьманату можна виділити лівий, правий та центристський її фланги. Ліва опозиція виступала проти намірів гетьмана відновити в суспільстві приватновласницькі суспільно-економічні відносини. Ліві політичні сили боролися під гаслами соціалізації землі; припинення процесу повернення земельних наділів поміщикам; запровадження робітничого контролю на підприємствах; повернення до засад народоправства на основі демократичного виборчого права та ін. Для лівої опозиції на першому місці стояли соціально-економічні пріоритети і її представники не згодні були йти на принципові компроміси з гетьманською владою заради збереження української державності.

До лівої опозиції слід віднести такі партії як УСДРП, УПСР(ц.т.), УТП, УПСС, РСДРП(м), єврейські та польські соціалістичні партії, а також такі громадсько-політичні та професійні організації як Селянська Спілка, профспілки, частина земств та ін. Ці партії й організації не визнавали принципових засад програми П.Скоропадського, вбачаючи майбутній розвиток України тільки на соціалістичних підвалинах. Разом із тим вони не виступили зразу з категоричними вимогами повалення гетьманського режиму збройним шляхом, а тривалий час дотримувалися

тільки законних легальних форм боротьби проти нього. У лівому спектрі опозиції чітко окреслилася й ліворадикальна, яка з перших днів гетьманату виступала за збройне повалення його і не припускала жодного можливого компромісу з владою. Таку позицію зайняли боротьбисти, більшовики, ліві російські есери.

Правий фланг політичної опозиції П.Скоропадському був представлений, насамперед, російськими партіями монархічного напрямку. Вони не визнавали української державності, навіть у напівмонархічній формі у вигляді гетьманства; виступали проти будь-яких спроб гетьмана порозумітися з опозиційно налаштованими установами й організаціями і визнавали тільки силові методи розв'язання гострих соціальних конфліктів. Сюди можна віднести й праві польські партії, насамперед, Польський союз землевласників, поширений на Правобережній Україні. Ці політичні сили виступали проти гетьманської ідеї демократичного вирішення аграрного питання, прагнучи тільки повернення власних земель, втрачених за часів Центральної Ради.

Центристська опозиція займала проміжне становище між лівими та правими і була представлена УПСФ, УДХП і деякими єврейськими та польськими партіями. Ці політичні сили відстоювали потребу пошуку компромісу між опозиційними колами та владою. Заради збереження української державності вони готові були визнати політичну владу П.Скоропадського як тимчасового правителя України, як перехідний варіант, який стабілізує політичну ситуацію в країні і підготує вибори до демократично обраного загальнонародного законодавчого органу – Сейму (так як обіцяв П.Скоропадський). Названі партії намагалися легітимними засобами (зверненнями, петиціями, делегаціями до гетьмана та австро-німецького командування в Україні) протидіяти радикальній політиці владних структур, яка тягла за собою загострення соціальних конфліктів і ставала загрозою суспільної стабільності.

Найчисельнішою та згуртованішою була ліва опозиція, що об'єктивно відбивало розстановку політичних сил в країні –

особливості попереднього політичного розвитку та популярність соціалістичних ідей зумовлювала наявність сильного лівого флангу.

Відповідно різному розумінню основних завдань в нових політичних умовах і пріоритетності засобів партійної тактики серед опозиційних партій оформилося два типи опозиції – легальна та нелегальна. Більшість українських та національних партій всього політичного спектру відносилися до першого типу. Ці партії діяли легітимними методами в межах існуючого правового поля, в різній мірі визнаючи можливість співробітництва з гетьманським урядом. Легальну опозицію складали й різні непартійні організації товариства, які були названі вище.

Нелегально діяли ліві українські та російські есери, більшовики, анархісти, деякі російські монархічні партії. Дані партії вважали неможливим будь-яке співробітництво з гетьманським урядом і тому перейшли на нелегальне становище з метою організації збройної боротьби проти нього. Кінцевим результатом цієї боротьби мало стати повалення існуючого політичного режиму, захоплення влади і реалізація власної програми політичного і соціального розвитку України.

Основу нелегальної опозиції режиму П.Скоропадського складала партійна опозиція. Непартійної нелегальної опозиції фактично не існувало, бо будь-яка організація, яка займалася нелегальною діяльністю з метою скинення гетьманської влади в тій чи іншій мірі контролювалася певною партією і діяла в межах її партійних настанов.

З позиції теоретико-ідеологічного підґрунтя і політичної платформи нелегальна опозиція не була представлена всім політичним спектром від лівих до правих, як це було у випадку з легальною опозицією. Політичний спектр нелегальної опозиції був представлений лише ліворадикальними та праворадикальними партійними угрупованнями. Інші складові політичного спектру в складі нелегальної опозиції були відсутні. Праворадикальний фланг був представлений російськими монархічними

угрупованнями, а ліворадикальний — більшовиками, анархістами, лівими українськими та російськими есерами.

Політичні реалії даного періоду вимагають виділити ще один проміжний тип опозиції — напівлегальну. Аналіз діяльності ряду партій і організацій свідчить, що вони знаходячись на легальному становищі, поєднували в своїй роботі поряд із легітимними формами й нелегітимні, спрямовані на підрих існуючої політичної системи, підтримували нелегальні організації в їх підрихній діяльності.

До напівлегальної опозиції, насамперед, відносилися два основні опозиційні центри — Всеукраїнський союз земств і Український національний союз, які діяли легально. Разом із тим агентурні дані гетьманських спецслужб свідчать і про інший, нелегальний, бік їхньої діяльності.

Так, влітку 1918 р., коли майже вся країна була охоплена селянськими повстаннями, Всеукраїнський союз земств цілком реально претендував на роль координуючого центру руху селянського опору. З цією метою С.Петлюра створив спеціальний відділ, в якому зосереджувалися матеріали і вироблялися інструкції для повстанських загонів. Сюди з місць, охоплених полум'ям селянської війни, найчастіше з Київщини, прибували за директивами повстанські ватажки. У стінах Союзу тривалий час переховувалися від арештів члени нелегальних соціалістичних партій¹. З огляду на це арешт С.Петлюри 27 липня мав цілком обґрунтовані мотиви з позиції захисту основ існуючої держави, бо його нелегальна діяльність становила загрозу стабільності в державі і носила відкрито антиурядовий і антидержавний характер.

Подібний двоїстий характер мала й діяльність УНС, особливо з кінця вересня 1918 р., коли його голова В.Винниченко разом із М.Шаповалом почали підготовку до загального антигетьманського збройного повстання. При чому складалася така ситуація, коли частина його членів й гадки не мала про нелегальну діяльність деяких керівників, вважаючи УНС цілком легітимною організацією.

Напівлегальною опозицією можна рахувати й більшу частину органів місцевого самоврядування. Значна частина земських діячів, що належали до лівих партій, нелегально підтримували селянські виступи, надаючи їм можливу з їхнього боку допомогу. Права опозиція в органах самоврядування особливо активізувалася восени 1918 р. в останні місяці існування Української Держави, коли стала зрозумілою неминучість поразки Німеччини і перемоги країн Антанти. Антиукраїнськоналаштовані проросійські кола, насамперед, міських дум розгорнули таємну нелегальну (поряд із легальним функціонуванням) роботу, кінцевою метою якої було відновлення неподільної російської державності.

Як приклад подібної діяльності можна навести факт проведення 14 листопада 1918 р. у Києві таємної наради, яку скликали Головний Комітет Всеросійського Земського і Міського об'єднання, Обласний комітет союзу міст півночі України та Тимчасовий Комітет, обраний на попередньому засіданні (6–7 листопада) представників міст України, Дону, Кубані та Криму. Засідання було присвячене саме обговоренню ухвалених на попередньому засіданні резолюцій. В цій резолюції повідомлялося, що в липні 1918 р. земський і міський союзи злилися в єдину організацію – Всеросійське земсько-міське об'єднання. У документі вказувалося, що Головний Комітет цього союзу “... вітає всеросійську владу, створену на Уфімській нараді звільнених від більшовизму північно-східних областей нашої батьківщини. З почуттям душевного хвилювання та вірою в сили російського народу, головний комітет слідкує за першими кроками уряду в діяльності якого він вбачає заклад найшвидшого відродження єдиної, незалежної і внутрішньо вільної Росії ...”. Далі зазначалося, що союз бере на себе сміливість заявити, що переважна більшість представлених ним демократичних самоврядувань поділяє принципи всеросійського уряду. До таких належали відродження єдності і незалежності Росії на засадах об'єднання народів через обрані загальним голосуванням Установчі збори².

Звичайно, що відповідальність за те, що в Україні вільно себе почували російські реакціонери, в значній мірі лежить на П.Скоропадському, який безперешкодно дозволяв перебувати сюди всім, хто рятувався від більшовицького терору. Дивним виглядає й той факт, що влада практично не переслідувала подібні прояви антидержавної діяльності. Наприклад, арештовані учасники вищезазначеного засідання були відпущені вже через чотири дні.

Напівлегальні форми діяльності застосовували й інші опозиційні структури, навіть культурно-просвітницького спрямування. Так, широку агітаційно-пропагандистську роботу напередодні і в ході літнього селянського повстання на Київщині проводила Просвіта, особливо у Звенигородському та Таращанському повітах³.

Така двоїста позиція опозиційних структур пояснювалася тим, що більшість із них принципово не сприймала політичний режим Української Держави. Всі ці суб'єкти політичної опозиції слід віднести до позасистемної опозиції, тобто такої, що протистояла основним принципам існуючої політичної системи і виступала за її ліквідацію. Також їх можна класифікувати як нелояльну опозицію, бо в разі перемоги всі вони хотіли корінним чином помінати головні засади політичної системи.

З огляду на основні форми діяльності опозиція ділилася на помірковану й радикальну. Для періоду гетьманату цей поділ фактично збігається з класифікацією на легальну та нелегальну. На початковому етапі існування Української Держави всі політичні сили, які залишилися на легальному становищі, займали помірковану позицію і намагалися вплинути на урядову політику переважно легітимними засобами — шляхом надання петицій, звернень, відкритих листів і посилки депутацій до владних структур і особисто гетьмана. Разом із тим можна виділити чітку тенденцію щодо подальшої радикалізації політичних сил протягом існування Української Держави. Яскравим прикладом у контексті цього є трансформація УНДС в УНС, коли останній займався фактично напівлегальною діяльністю, а потім взагалі очолив загальне антигетьманське повстання.

В західній політології традиційно виділяється два основних типа опозиції – системна і позасистемна. Застосовуючи цей поділ щодо періоду гетьманату, слід відзначити, що перший тип опозиції був слабо представлений. Серед опозиційних політичних партій мабуть тільки УДХП можна трактувати як системну опозицію, бо тільки вона в принципі поділяла основні засади гетьманської програми, заперечуючи водночас методам здійснення урядової політики і критикуючи владу за форми і засоби її діяльності та шляхи досягнення стратегічних цілей. До моменту підписання гетьманом П.Скоропадським грамоти про федерацію з небільшовицькою Росією, лідери УДХП єдиними можливими методами впливу на гетьманський уряд і самого гетьмана вбачали суто законні, легітимні засоби. Лише після підписання гетьманом зазначеної грамоти (це суперечило одному з головних положень партійної програми – українська незалежність), партія відкликала своїх представників із урядової комісії по розробці аграрної реформи, а частина членів партії брала участь в антигетьманському повстанні за своїм власним бажанням.

Крім УДХП фактично всі інші опозиційні політичні сили (як легальні, так і нелегальні) можна віднести до позасистемної опозиції. Всі вони протистояли основним принципам існуючої політичної системи і виступали за зміну політичного режиму. Навіть на початковому етапі, коли більшість опозиційних партій дотримувалися поміркованої тактики стосунків із владою, вони в принципі не сприймали владу гетьмана як легітимну і висували вимоги заміни її законним виборним законодавчим органом. Саме принципове невизнання засад гетьманського варіанту політичної системи і зумовило поступовий перехід більшості акторів легальної опозиції в майбутньому на позиції потреби проведення антигетьманського повстання.

За визначенням ряду західних політологів нелегальну опозицію можна ще назвати непримиренною. Застосовуючи вираз вітчизняного політолога Ф.М.Рудича можна сказати, що боротьбу проти гетьманського режиму широкі селянські

верстви сприймали як зіткнення сил Добра і Зла, з огляду на що ніяких домовленостей, поступок і компромісів бути не могло. Рівень наявного потенціалу конфлікту між владою і нелегальною опозицією дає можливість застосувати щодо неї термін “фундаментальна опозиція”, яка руйнувала політичний і соціально-економічний фундамент суспільства і поступово переросла в революційний рух.

При типологізації політичної опозиції політичному режиму П.Скоропадського доцільно виділити конструктивну й неконструктивну опозиції. З точки зору сучасного визначення конструктивної опозиції, нею є наявність у опозиційних сил альтернативної програми політиці, стратегії і тактиці правлячих кіл. Неконструктивною опозицією вважається та, яка не має чітко розробленої альтернативної програми розвитку країни. З такої позиції всі опозиційні сили, які діяли проти гетьманської політичної системи можна трактувати як конструктивну опозицію, бо кожна з них мала альтернативну програму подальшого суспільно-політичного поступу. З іншого боку, ряд сучасних політологів до неконструктивної опозиції відносять позасистемну опозицію, з огляду на її прагнення зруйнувати існуючу політичну систему й замінити її іншою. З цієї позиції, звичайно більшість політичної опозиції доби гетьманату треба віднести до неконструктивної, бо більшість її суб'єктів, як зазначалося вище, прагнула замінити існуючий політичний режим на інший.

Відповідним періоду слід вважати й виділення поряд із опозицією такої категорії як напівопозиція (даний термін застосовує сучасний російський дослідник В.Я.Гельман).

Роль напівопозиції в політичній системі Української Держави відігравала партія кадетів. Партія була представлена у владних структурах, однак часто напрями урядової політики суперечили партійним постулатам, що ставало причиною незадоволення її членів. Для приклада можна навести ситуацію навколо запровадження гетьманським урядом куріальної системи при виборах органів місцевого самоврядування. Після

проголошення гетьманським урядом намірів щодо заміни загальних виборів на куріальну систему партійні осередки кадетів через свою пресу висловлювали незадоволення з цього приводу. Так орган полтавських кадетів писав: “Немає ідеальної форми виборів, але найбільше справедливості здійснюється у виборах загальних ... Історію не слід повторювати. І як що ми підійшли до широких демократичних принципів, то повороту бути не повинно”⁴.

12 травня 1918 р. Головний комітет партії на своєму засіданні визнав незаконним і недоцільним розпуск органів місцевого самоврядування та відтворення старих цензових дум. Керівний орган партії закликав своїх членів утриматися від участі в цензових думах і постановив довести це до всіх партійних організацій України. Аналогічну резолюцію ухвалив і Харківський комітет, спираючись на рішення загальних зборів організації. У документі підкреслювалося, що законопроект про куріальну систему виборів є реакційний крок, який є “неприпустимим посяганням на самі дороги для партії демократичні принципи” [4].

Водночас, коли Головний комітет кадетів і більшість їхніх партійних осередків не підтримували політику уряду, то член партії І.Кистяківський, який займав посаду міністра внутрішніх справ, сприяв прийняттю Радою Міністрів закону “Городское положение”, за яким всі міські думи втрачали свої повноваження, а їх функції тимчасово переходили до міських управ. Крім того за новим виборчим законом міські думи обиралися за трьох-куріальною системою виборів. Пізніше, у жовтні 1918 р. Головний комітет партії всупереч своєму попередньому рішенню прийняв постанову про участь у виборах до земських і міських органів самоуправління, визнаючи їх при цьому недемократичними. Цей приклад показує двоїстість позиції кадетів, які не дивлячись на певні суперечності урядової політики партійним ідеалам, продовжували брати участь в роботі владних структур, а окремі її члени, всупереч постановам партії підтримували урядовий курс.

Головний комітет партії намагався вплинути на урядову політику з метою її демократизації. Наприклад, 8 вересня 1918 р. на його засіданні за участю членів уряду А.Ржепецького і С.Гутника відзначалося, що антидемократична урядова політика не відповідала принципам і ідеям партії. Члени комітету відзначали, що методи влади нагадують старий режим, що урядовий апарат використовується для проведення вузькокласових тенденцій, що адміністративні дії використовуються не завжди у відповідності з законом і правами громадян. На засіданні висловлювалася думка, що за відсутності солідарності всередині кабінету міністрів, міністри-кадети не можуть нести відповідальності за політику всього уряду. Разом і з тим, висловивши цілу низку критичних зауважень на адресу державної політики, Головний комітет висловився за подальшу участь членів партії в роботі уряду з метою наближення його діяльності до демократичних ідеалів партії народної свободи.

Кадетів можна вважати напівопозицією ще й тому, що члени партії брали участь і в таких політичних організаціях, які не поділяли основні засади Української Держави. Зокрема, у “Союзі відродження Росії”, “Національному центрі”, “Союзі Державного Об’єднання Росії” та ін., які стояли на позиції потреби відновлення єдиної неподільної Російської держави. Така подвійна тактика кадетів пояснювалася тим, що існування Української Держави для них сприймалося як тимчасовий факт і як найменше зло у порівнянні з більшовицьким режимом у Росії. Така двоїста позиція в кінцевому рахунку привела до того, що при зміні міжнародної ситуації кадети підтримали Антанту в її заходах щодо відновлення єдиної неподільної Російської держави.

Сформована політична опозиція режиму П.Скоропадського виконувала в суспільстві ряд функцій. Так, головними функціями легальної опозиції стали наступні:

- виражала соціальне невдоволення існуючим порядком і ініціювала зміни політичного курсу країни;
- відстоювала соціальні інтереси селянства, робітництва, національної інтелігенції;

- виступала з організованою критикою владних інститутів, пропонувала альтернативний політичний курс;

- намагалася спрямувати існуюче в суспільстві невдоволення владою в демократичні, цивілізовані форми.

Серед основних функцій, які виконувала в суспільстві нелегальна опозиція були такі:

- вираз невдоволення аграрною та робітничою політикою біднішого селянства та робітництва;

- прагнення реалізувати на практиці альтернативи суспільно-політичного розвитку країни певних політичних партій і сил;

- спрямування існуючого в суспільстві невдоволення владою в радикальний бік і шляхом насильницьких дій здійснити зміну політичного режиму;

- намагання надати організованості стихійним виступам селян і робітників проти влади.

Визначаючи стосунки між владою і легальною опозицією, можна сказати, що вони мали переважно неконструктивний характер, бо частіше влада ігнорувала вимоги опозиції. При цьому особисто гетьман П.Скоропадський зустрічався інколи з представниками опозиційних сил і обіцяв розв'язати поставлені ними проблеми, але частіше відповідні владні структури, яким він давав розпорядження, залишали ці питання невирішеними. Як короткотривалий період конструктивної співпраці влади і опозиції можна навести факт формування коаліційного уряду в жовтні 1918 р., коли до його складу були включені члени УПСФ, яка стояла в опозиції. Однак неможливість реального впливу на урядову політику змусила соціалістів-федералістів дуже скоро залишити уряд і на цьому спроби конструктивної співпраці владних структур і опозиційних сил практично припинилися.

Стосунки між владою та нелегальною опозицією носили тільки неконструктивний характер. Влада здійснювала цілеспрямований силовий тиск на акторів нелегальної опозиції і розцінювала їх як ворожу силу для існуючої політичної

системи. тому проти членів вищезазначених ліворадикальних партій застосовувалися постійні каральні заходи, арешти і переслідування. В меншій мірі це стосувалося членів праворадикальних угруповань, хоча їх теж періодично заарештовували, але частіше через певний проміжок часу звільняли.

Вживані репресивні заходи проти опозиціонерів не додавали гетьману та його уряду авторитету, а скоріше навпаки, сприймалися багатьма як тотальний наступ на демократичні права громадян, ставали прецедентом для поширення антигетьманських настроїв.

Неконструктивність стосунків між владою і легальною опозицією спричинила до негативних результатів для самого політичного режиму П.Скоропадського. Основними серед них стали наступні. В суспільстві поступово зростав рівень громадської підтримки опозиції, відбувалася консолідація опозиції шляхом утворення об'єднуючих центрів (УНДС, УНС), через поширення опозиційних настроїв зростав вплив опозиції на політичний процес, а саме головне – опозиція поступово радикалізувалася, більшість суб'єктів легальної опозиції перейшли на нелегальний стан і очолили загальне антигетьманське повстання, яке і усунуло гетьманський політичний режим.

¹ ДАКО. – Ф. 2793. – Оп. 2. – Спр. 90. – Арк. 4 зв.

² Див.: Харченко Т.О. Селянсько-повстанський рух за доби Української Держави: Дис. ... канд. істор. наук. – К., 1997. – С. 119–120.

³ ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 457.

⁴ Полтавський день. – 1918. – 17 мая.

Гусєв Віктор

**ЗАКОН ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ
“ПРО ПЕРСОНАЛЬНО-НАЦІОНАЛЬНУ
АВТОНОМІЮ”: ПЕРЕДУМОВИ
ПРИЙНЯТТЯ, ІСТОРІЯ, УРОКИ**

Січень 1918 року. Реальна загроза окупації радянською Росією України після неприйняття ультимативних вимог її ленінського Раднаркому, внутрішні політичні та соціально-економічні протиріччя, зокрема неможливість проведення виборів по всіх округах і скликання суверенних Установчих зборів, гострої дискусії щодо доцільності проголошення незалежності, необхідність законного оформлення даного історичного акту та інші нагальні проблеми – все це свідчило про те, що молода Українська Народна Республіка після свого проголошення III Універсалом Центральної Ради в листопаді 1917 року переживала складні часи.

Здавалося, Центральній Раді, Генеральному Секретаріату, політичним партіям, які мали в їх складі своїх представників, перш за все необхідно було вирішувати перераховані проблеми, які мали першочергове значення для долі молодої держави. Але 12 січня 1918 року газета “Народна воля” та деякі інші видання опублікували на своїх шпальтах закон про персонально-національну автономію, затверджений Центральною Радою 9 січня 1918 року. Виявляється, молода українська демократія, перш ніж вирішити питання про проголошення незалежності республіки, мала потурбуватися про подальшу долю росіян, євреїв, поляків та інших національних меншин, які проживали на її теренах.

Чи випадковим було прийняття цього документа? В усякому разі поширилися чутки, що Центральна Рада поводить себе нещиро, починає заgravати з неукраїнцями, щоб завоювати

потрібний авторитет серед них та використати їх, аби утвердитися як державна влада в краї. Але подібні інсинуації спростовувала історична дійсність. Адже Центральна Рада, утворена в березні 1917 року, відразу ж заявила про свої серйозні наміри стосовно захисту інтересів цієї частини населення, тобто кожного четвертого громадянина республіки. А це – майже 3 млн. росіян, 2 млн. євреїв, приблизно 500 тис. поляків, стільки ж німців, понад 200 тис. молдаван, більше 500 тис. представників інших національностей. Адже не рахуватися з їх настроями та сподіваннями у розв'язанні актуальних питань політичного і соціально-економічного життя було б справжнім безглуздом.

Уже в перших виступах лідерів Центральної Ради з приводу утвердження і майбуття української державності прослідковувалися контури майбутнього закону про персонально-національну автономію. У статті “Народностям України” М.С.Грушевський зазначав: “Повнота національного життя, котрої ми добиваємося для українського народу, не повинна затоптати інших народностей і обмежувати їх значення до свobodного розвитку своєї культурної і національної стихії ... Ми виступаємо рішуче проти всяких заходів, звернених на те, щоб порізнити нас з нашими співгромадянами інших народностей. І ми певні, що українське громадянство, український народ, у котрого політичну розважність ми твердо віримо й високо її ставимо, нас у тим напрямі підтримає твердо, щиро. Оборонці української національності не будуть націоналістами”.

“Ми не на те цілими поколіннями боролись і страждали за права нашого народу, щоб з хвилиєю, коли його права будуть здобуті, поставити іншу мету – приборкування інших народностей і панування над національними меншостями великої української землі, – наголошував лідер Центральної Ради, дискутуючи з опонентами. – Ми не на те доводили право кожної народності на її національне самовизначення, аби тепер відмовити якій-небудь народності свого права”¹.

У квітні 1917 року відбувся Національний конгрес і на його засіданні було заслухано реферат Ф.Матушевського про

права національних меншин в Україні. В ньому наголошувалося, що вони “рівні перед законом і перед владою вищою і найнижчою”, повинні мати своїх представників в усіх державних і крайових установах, брати участь у роботі законодавчих органів, “вносити поправки до проектів нових законів в інтересах тієї меншості, яку вони представляють”, створювати органи місцевого самоврядування в округах, “по яких поспіль живуть люди однієї національності”².

Загалом, на конгресі наголошувалося про толерантне ставлення до національних меншин і підкреслювалося, що “ми стоїмо на ґрунті визначення повної гарантії, повного забезпечення права національних меншостей на вільній Україні, хто б та меншість не була: чи московці, чи євреї, чи поляки, чи білоруси, чи татари. На іншому ґрунті ми не можемо і не повинні стояти”³. Адже така постановка питання, як зазначалося, є “однією з головних засад автономії України”⁴.

Ще не маючи від Тимчасового уряду відповіді щодо власної державності, Центральна Рада не відмовлялася від своїх планів надати національним меншинам права самостійно влаштовувати своє життя в республіці і гарантувала їм всіляку підтримку. Так, в її I Універсалі “українська людність, яка живе в суміш з іншими національностями”, зобов’язувалася “негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя”⁵. Разом з тим висловлювалося сподівання, що й “народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій у нашому краї й у цей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономії України”⁶.

Через деякий час Центральна Рада довела, що подібні заяви не є популістськими лозунгами, до яких не варто навіть прислухатися. Нагадаємо, що після відомих переговорів між її делегацією і трьома міністрами Тимчасового уряду влітку 1917 року в Києві представники політичних партій національних меншин увійшли до складу Ради, що було обіцяно її II Універсалом,

оскільки без них “ми... не могли вважатися владою усієї людності України і без них не могли мати відповідного авторитету і довіри серед населення міст, — аргументував цей крок В.Винниченко, — без них ми не могли мати затвердження нашого уряду Тимчасовим урядом, а без цього не могли мати відповідних фінансових засобів, без яких ніяке урядування, яке б моральне довір'я воно не мало, не могло проводитися успішно”⁷.

Захищати інтереси національних меншин у складі першого Українського демократичного уряду мало Генеральне Секретаріатство з міжнаціональних справ, перед яким поставлено завдання “якомога скорійшого порозуміння з демократією національних меншостей на Україні”⁸ і залучити їх в державне будівництво в республіці. З цією метою при керівникові цього відомства працювали три його заступники — від великоросів, євреїв і поляків, при чому кожний з них мав вирішальний голос при розгляді питань життя його нації. Крім того, громадськість була проінформована, що в уряді залишалися місця для тих меншин, які ще не могли остаточно з'ясувати свого ставлення до Генерального Секретаріату й питання про участь в його роботі.

Про послідовність Центральної Ради у здійсненні національної політики, в тому числі в підготовці закону про персонально-національну автономію, свідчать її наступні кроки в цьому напрямі. І перш за все йдеться про підвищення статусу віце-секретарів у справах національних меншин до рівня повноправних Генеральних Секретарів у листопаді 1917 року після проголошення Української Народної Республіки. “Український народ, сам довгі літа боровшись за свою національну волю і нині здобувши її, буде твердо обороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні суших, — підкреслювалось у III Універсалі, — тому оповіщаємо, що народам великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їх права і свободи самоврядування у справах їх національного життя”⁹.

Дуже швидко національні меншини змогли переконати-ся в реальності намірів Центральної Ради надати їм можливість самостійно влаштувати життя на території України. Розпочинають роботу польські, єврейські та інші навчальні заклади, національні театри, бібліотеки, утворюються культурно-освітні товариства тощо, хоча нестабільне політичне та економічне становище республіки та складні зовнішні обставини прирікали їх на тяжке і коротке існування.

Треба зазначити, що особливою активністю вирізнялась єврейська спільнота. Ще наприкінці вересня 1917 року заступник, а потім Генеральний секретар у справах своєї національності М.Зільберфарб у зверненні до єврейського народу виклав програму дій керованого ним відомства. Наголошувалося на необхідності розбудови місцевих общин як основи майбутнього місцевого самоврядування, з'ясування її світських і релігійних функцій, створення мережі освітніх установ, культурних закладів, надання єврейській мові рівних прав з іншими в роботі державних установ тощо, що повинно сприяти національному відродженню єврейської спільноти в Україні¹⁰.

Такою є справжня передісторія виходу в світ закону про персонально-національну автономію 9 січня 1918 року. На засіданні Малої ради, де він активно обговорювався і приймався, головуєчий М.Грушевський висловив щирі радість і задоволення, що в несприятливих умовах українська демократія змогла видати такий унікальний документ. “І тим самим виконати свій обов’язок не тільки перед національностями, які населяють Україну, але і взагалі у справі вирішення національного питання, щоб виключити з інтересів державних інтересів національні і національну боротьбу, — наголосив він. — Я осмілюсь навіть сказати, що ми внесли перший вклад у світове розв’язання національного питання”¹¹. При цьому український лідер порівняв Закон з проголошеною в 1791 році Декларацією прав людини і громадянина Великої Французької революції¹².

І таку високу оцінку дістав невеликий за обсягом, усього три друковані сторінки, але глибокий за змістом документ. Не

можна погодитися з деякими дослідниками, які й сьогодні вважають цей закон лише декларацією, про наміри української демократії задовольнити запити національних меншин.

Про те, що таке твердження не відповідає дійсності, свідчить зміст зазначеного документа, який варто подати у повному обсязі. В ньому йшлося, що “Українська Центральна Рада, згідно з Універсалом 7-го листопада 1917 року, ухвалила 9 січня 1918 року наступний закон про персонально-національну автономію.

Ст. 1. Кожна з населяючих Україну націй має право в межах Української Народної Республіки на персонально-національну автономію, цеб-то право на самостійне упорядкування свого національного життя, що здійснюється через органи національного союзу, владі якого підлягають усі його члени, незалежно від місця їх населення в межах Української Народної Республіки. Це є невід’ємне право націй і ні одна з них не може бути позбавлена цього права, або обмежена в ньому.

Ст. 2. Населяючим територію У.Н.Р. націям – великоруській, єврейській і польській – право на персонально-національну автономію дається силою цього закону. Нації-ж білоруська, чеська, молдаванська, німецька, татарська, грецька та болгарська можуть скористуватися правом персонально-національної автономії, як що до Генерального Суду про те поступить заява від кожної нації окремо, підписана не менш, як 10.000 громадян У.Н.Р. без різниці полу і віри, необмежених по суду у своїх політичних правах, що заявляють про належність свою до даної нації; Генеральний Суд розглядає заяву у публічному засіданні в строк не пізніше як через 6 місяців зо дня її подання, сповіщає про свою постанову Генеральний Секретаріат і оголошує її до загальної відомости. Зазначені заяви від націй, які, не перелічені в цій статті, подаються на розгляд Парламенту Української Народної Республіки.

Ст. 3. Для здійснення визначеного в ст.1 права, громадяне У.Н.Р., належні до даної нації, утворюють на території У.Н.Р. національний союз. Членам кожного національного союзу

ведуться іменні списки, які в сукупності складають національний кадастр, котрий по складанню публікується до загальної відомости, і кожен громадянин мав право вимагати як свого включення в даний національний кадастр, так і виключення з нього, з огляду на заяву про належність його до даної нації.

Ст. 4. Національний союз користується правом законодавства і врядування в межах компетенції, котра точно установлюється в порядку, зазначеному в ст.7 цього закону.

Національному союзові виключно належить право представництва даної нації, яка живе на території У.Н.Р., перед державними і громадськими установами. Законодатні установи, які видаються національними зборами, в межах компетенцій національного союзу /ст.9/, належить до оголошення в загально-установленому порядку.

Ст. 5. З загальних коштів У.Н.Р. та органів місцевого самоврядування відчисляється в розпорядження національного союзу на справи, якими він завідує, із сум, взагалі призначених на ці справи, певні частини, пропорціональні кількості членів даного національного союзу.

Ст. 6. Національний союз установлює свій щорічний бюджет і має право оподатковувати своїх членів на підставах, установлених для загально-державного оподаткування; робити за своєю відповідальністю позичку і приймати інші фінансові заходи для забезпечення діяльності національного союзу.

Ст. 7. Обсяг справ, належних до компетенції національного союзу і окремих його органів, як рівно і устрій установ, определяється постановою Установчих Зборів даної нації, котрі разом з цим определяють і порядок змінення його постанов. Приняті постанови, які торкаються обсягу компетенції національного союзу, належать до розгляду і ствердження Установчими зборами У.Н.Р., або її Парламенту.

Примітка: Незгідности, які можуть виникати з цього приводу між Національними Установчими Зборами і Установчими Зборами У.Н.Р., або її Парламентом, розв'язуються погоджуючою

комісією, котра складається з однакового числа представників від цих установ.

Постанови погоджуючої комісії переходять на остаточне ствердження Установчих Зборів У.Н.Р., або її Парламенту.

Ст. 8. Національні Установчі Збори утворюються з членів, обраних належними до даної нації громадянами У.Н.Р., котрим минуло 20 років, на основі загального, без різниці полу й віри і рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування, на засаді пропорціонального представництва.

Ст. 9. Органи національного союзу є органи державні. Вищим представницьким органом національного союзу є Національні збори, які обираються членами союзу на основах, зазначених в ст.8. Вищим законодавчим органом союзу є Національна Рада, котра обирається Національними Зборами і перед ними відповідає.

Ст. 10. Всі суперечки по питанню компетенції, які виникатимуть між органами національного союзу з одного боку та органами державного урядування, місцевого самоврядування і національних союзів, — з другого боку, розв'язуються адміністративним судом.

Ст. 11. Національні союзи У.Н.Р. мають право єднатися з існуючими в межах Російської Федеративної Республіки національними союзами відповідних націй”.

Як відомо, через декілька днів був прийнятий IV Універсал, яким Центральна Рада підтверджувала всі демократичні свободи для національних меншин, які проголошувала раніше, і запевняла, що в “самостійній Українській Народній Республіці всі нації користуються правом національно-персональної автономії, признаним за ними законом 9-го січня”¹³. Нелегка доля спіткала цей документ. У лютому 1918 року, коли Київ був захоплений радянськими військами Муравйова, він був скасований, а національні міністерства розігнані. Пізніше Центральна Рада і уряд Української Народної Республіки, повернувшись до столиці, відновили діяльність цих установ. А 29 квітня 1918 року

на останньому засіданні Малої ради під час обговорення Конституції УНР закон був включений в неї як глава 8.

Продовжуючи оповідь про пригоди наведеного документа, згадаємо, що з ним трапилося, коли в Україні до влади прийшов П.Скоропадський. Уже на початку травня 1918 року Генеральний секретар гетьманського уряду заявив про несумісність його національних міністерств з політичною ситуацією, яка склалася в країні. А через декілька днів гетьман заявив журналістам про можливу ліквідацію цих органів, оскільки “всі громадяни України рівноправні”¹⁴.

Спроби лідерів партій національних меншин, засобів масової інформації викликати незадоволення громадськості цим кроком уряду ні до чого не привели. На заклики боротися з “ворогами персонально-національної автономії” мало хто відгукнувся. Не вийшло очікуваного ефекту від загального засідання Національних рад міністерств у справах великоросів, євреїв, поляків, яке зібралося для обговорення єдиних дій на захист своїх завоювань. Висловлювалися лише припущення про терміни ліквідації даних установ¹⁵.

Незабаром, 8 липня 1918 року, Ф.Лизогуб, голова гетьманського уряду, на його засіданні заявив, що закон про персонально-національну автономію, виданий Центральною Радою, припиняє свою дію, а національні міністерства скасовуються, оскільки “національні привілеї можуть сприяти тільки розквіту національної боротьби”. Він пообіцяв, що “уряд буде допомагати культурному змагання національностей”¹⁶. Протести представників партій національних меншин з цього приводу залишилися без відповіді¹⁷.

Проте навіть в такій обстановці єврейська спільнота, яка проживала в Україні, змогла продовжити роботу з підготовки виборів до єврейського тимчасового передпарламенту, провести їх, обрати виконавчі органи і налагодити їх роботу.

Коли до влади прийшла Директорія, то згідно з її постановою в грудні 1918 року була відновлена чинність закону про персонально-національну автономію, а при уряді тимчасово засновано

відділ у справах національних меншин до затвердження відповідних міністерств. Трапилося так, що розпочало роботу лише одне з них – з єврейських справ, яке сприйняло це як надану можливість на автономне влаштування свого життя. Звичайно, з безпосередньою допомогою української влади, якій, в свою чергу, потрібно було надавати посильну допомогу в боротьбі з внутрішніми та зовнішніми ворогами. Зазначене відомство діяло у складі українського уряду у Кам'янці на Поділлі до листопада 1920 року, коли той був змушений емігрувати з території республіки.

Але розпочату роботу щодо задоволення запитів національних меншин було швидко припинено. Під ударами радянських військ Директорія залишила Київ. Нова влада негативно поставилося до закону про персонально-національну автономію та існування національних міністерств. Відповідаючи на неодноразові пропозиції єврейських соціалістичних партій, таких як Комфарбанд і ОЕСРП, про необхідність їх функціонування у складі уряду радянської України, в статті “Про комісаріат з національних справ”, опублікованій на початку квітня 1919 року в “Известиях Всеукраинского Центрального Комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов и Исполкома Харьковского Совета рабочих депутатов”, наголошувалося, що “комісаріат з національних справ – шкідлива соціалістичному будівництву установа”¹⁸.

Надавалося пояснення цьому висновку: “Він культивує національне відокремлення, національні особливості в соціалістичній національній державі з своїми національними установами, які проводять розподіл громадян соціалістичної держави не за класовою ознакою, а за національною”. Оскільки зазначена установа, окрім вищевикладеного, буде “виконувати функції, які притаманні іншим комісаріатам”, то “її існування недоцільне”. Відносно колишнього міністерства з єврейських справ, то воно “в першу чергу – підлягало негайної ліквідації”.

У грудні 1920 року з ініціативи єврейських комуністичних секцій при комітетах КП(б)У ще раз вивчалось питання про створення в Україні Народного комісаріату у справах

національностей. Принципово він був схвалений навіть на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У. А його практичне здійснення передано на розгляд ВУЦВК Рад нового складу¹⁹. Але тоді ця проблема не знайшла свого остаточного розв'язання.

Не була вона вирішена і наступного року, хоча в Москві і в Києві енергійно обговорювалися кандидатури на посади наркома та його заступників. Врешті 23 квітня 1921 року Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову, згідно з якою замість Наркомнацу вирішили обмежитися утворенням відділу національних меншин у складі адміністративно-організаційного управління НКВС УРСР. Усі заперечення проти цього не були враховані. Проте бланками, спеціально надрукованими для даного органу, ВУЦВК Рад України користувався до 1920 року²⁰.

Таким чином, з вищевикладеного можна переконатися, що Центральна Рада і Директорія справді мали ґрунтовно розроблену, розраховану на перспективу програму національного будівництва в Україні. Їх лідери не проголошували відомого гасла про право націй на самовизначення, а своїми практичними діями намагалися довести глибоке розуміння зазначеної проблеми. В складній ситуації 1917–1920 рр. молодій українській демократії мало вдалося зробити для забезпечення прав національних меншин, але вони змогли наочно переконатися, хто є їх справжнім, послідовним захисником.

Минуло майже 90 років після виходу у світ закону Центральної Ради про персонально-національну автономію, який тричі приймали і тричі відхиляли. Звичайно, до цього доклали зусилля різні державні інституції. Слід зазначити, що з часу опублікування документа, він жодного разу в повному обсязі не з'являвся на сторінках монографій, брошур, статей з вітчизняної історії тієї доби. І практично ретельно не аналізувався в українській історичній літературі. Лише окремі згадки про нього можна зустріти в роботах деяких авторів. Зрозуміло, що й широкій громадськості він майже невідомий.

На думку автора, історія його підготовки, виходу в світ, а головне зміст – досить повчальні. Адже обстановка, в якій ми

живемо, нагадує ситуацію після повалення царизму в Росії. В той буремний час на процес державотворення впливали широкі верстви населення різних національностей, великих і малих, не байдужих до долі своєї країни. Досвід, накопичений в цьому напрямі, свідчить, що успіх розбудови незалежної держави багато в чому залежить від участі всіх народів, які проживають на її теренах. Треба враховувати їх інтереси, особливості, характерні риси, реально оцінювати можливості в їх задоволенні, бути послідовним у здійсненні намічених заходів.

¹ Нова Рада. – 1917. – 27 квітня.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Винниченко В. Відродження нації. Частина I. – Київ–Відень, 1920. – С. 223.

⁶ Там само.

⁷ Там само. – С. 295.

⁸ Там само. – С. 266.

⁹ Робітничая газета. – 1917. – 8 листопада.

¹⁰ Гольдельман С. Жидівська національна автономія на Україні. – Мюнхен, 1963. – С. 38–39.

¹¹ Еврейская мысль. – 1918. – 26 января.

¹² Там само.

¹³ Народна воля. – 1918. – 13 січня.

¹⁴ Вісті крайової преси – видає департамент преси при Державному секретаріаті. – 1918. – 10 травня.

¹⁵ Там само. – 29 травня.

¹⁶ Там само. – 9 липня.

¹⁷ Там само. – 11 липня.

¹⁸ Известия Всеукраинского Исполнительного Комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов и Исполкома Харьковского Совета рабочих депутатов. – 1919. – 1 апреля.

¹⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 120.

²⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1825. – Арк. 69.

Красівський Орест

ЗАХІДНІ УКРАЇНЦІ В ПОЛЬСЬКІЙ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ 20-Х РОКІВ ХХ СТ.

Польська етнонаціональна політика щодо українців, що проживали на західноукраїнських землях впродовж усього міжвоєнного періоду, характеризувалася половинчастими та дискримінаційними рішеннями в різних галузях суспільно-політичного і господарського життя, непослідовним та суперечливим ставленням до місцевого населення та несправедливими адміністративними заходами. Дбаючи про могутність своєї держави, польська влада здійснювала курс національної асиміляції, що базувалася на інкорпоративній концепції польських правих сил, сформованої ще в період змагань за відновлення своєї державності. Все це спричиняло тривалу конфронтацію між українським та польським суспільством і неодноразові терористичні акти та постійні проблеми Польщі на міжнародній арені.

Питання про територіальні межі та соціально-політичний устрій майбутньої Польської держави постало в політичній думці ще з кінця XVIII ст., з часів поділів країни. Для політиків періоду занепаду Речіпосполитої та їхніх безпосередніх наступників воно стояло однозначно: новопостала Польща повинна охоплювати всі землі, котрі належали їй до 1772 р. Східні землі — Україна, Литва і Білорусь — розглядалися як складові майбутньої держави. Однак в історичному контексті розвитку польського національно-визвольного руху представники демократичного напрямку розуміли, що головним противником незалежності виступають панівні російська та австрійська держави. Вбачаючи в угодах про поділ Польщі акт насильства, а в політиці панівних держав — несправедливість, вони шукали політичних спільників серед пригноблених народів, зокрема українців. У концепціях польських демократів крилися

глибокі суперечності, які з часом стали поглиблюватися. З одного боку, вони усвідомлювали необхідність спільної боротьби за демократичну Польщу, що означало міцний союз з українськими політичними діячами та сприяло розвитку національної самосвідомості українського народу, з другого — відбудова історичної Польщі “від моря до моря” позбавляла українців надії на майбутню державність.

Українське питання актуалізувалося на початку 90-х рр. XIX ст., коли дійшло до польсько-українського порозуміння (угода Бадені–Романчук). Проте, як виявилось, поляки, зберігаючи панівне становище в соціально-економічному житті Галичини, не були налаштовані на поступки українцям ані в галузі політичних прав, ані на ниві шкільництва. Протистояння між обома народами, спричинене взаємним недовір'ям та розчаруванням, призвело на початку XX ст. до серйозної конфронтації. Напруженість посилилася у часи Першої світової війни та створення ЗУНР. Невирішені проблеми вилилися в українсько-польську війну 1918–1919 рр., яка зіштовхнула обидва народи на спільній землі.

До відродженої у 1918 р Другої Речіпосполитої увійшли великі території з непольським населенням, що створило складний вузол міжнаціональних проблем, які мали великий вплив як на внутрішню, так і на зовнішню політику держави в міжвоєнний період. Найголовнішою причиною слабкості Польщі була національна структура суспільства. Понад 30% всього населення країни становили національні меншини. Відмінність між ними в економічному, суспільно-політичному та культурному аспектах, у рівні національної самосвідомості гальмували інтеграційні процеси в країні. Національні рухи меншин спричиняли дестабілізацію в суспільстві, втручання закордонних чинників у внутрішні справи Польщі. Від рівня розв'язання національного питання значною мірою залежала непорушність кордонів країни, її цілісність та могутність.

Найсерйознішою проблемою у внутрішній політиці Другої Речіпосполитої, а певною мірою і в зовнішній, яка

потребувала вирішення, стала українська. Це було зумовлено найбільшою кількістю українців серед національних меншин, які проживали здебільшого на окремій етнографічній території і відрізнялися високою національною самосвідомістю. До цього слід додати нашарування різних політичних, культурних, а також релігійних суперечностей в українському суспільстві та використання української проблеми для задоволення власних геополітичних амбіцій Польщі, різноманітні погляди щодо державної належності Західної України. Українська проблема була постійною причиною гострої суспільно-політичної боротьби в Галичині і поза нею, зумовила строкатість поглядів різних політичних сил на перспективи і шляхи її розв'язання.

Ще задовго до здобуття незалежності в польській політичній думці увиразнилися дві основні концепції розв'язання українського національного питання: інкорпораційна, сформована національно-демократичним табором (ендецією)¹, і федералістська, вироблена і підтримувана Ю.Пілсудським та його оточенням. Обидві концепції обґрунтовували польські претензії на західноукраїнські землі і відрізнялись між собою лише засобами досягнення мети.

Інкорпораційна програма ґрунтувалася на традиційній перевазі поляків в економічному, суспільно-політичному і господарському житті над непольськими народами “нижчого сорту” й передбачала поступову колонізацію українського та білоруського населення. Були розроблені засади політики Польщі, реалізацією якої зайнявся під час Паризької мирної конференції головний теоретик Національної Демократії Р.Дмовський. Згідно з планами ендеції кордони Польщі на сході мали б проходити вздовж Двіни і далі на південь вздовж річки Горинь. До складу держави мали ввійти західна частина Волині і західні повіти Подільської губернії. Українські території на схід від польського кордону, на думку національних демократів, повинні були відійти до Росії². Лідери ендеків стверджували, що “відсутність державних традицій і повне підпорядкування російській культурі не відкриває перед російською

Україною широкої історичної перспективи і не дає шансів на створення незалежної держави”³. У питанні Галичини ендеки виходили з того, що ця територія як частина колишньої Австро-Угорщини має належати Польщі. Свої погляди вони аргументували тим, що “галицькі українці ніколи не мали власної національної політики”, а “керівники східногалицького українізму впродовж всього часу існування в краї цього політичного напрямку були не ним іншим, як експозитурою берлінсько-віденського імперіалізму”⁴.

Про сутність української політики ендеків яскраво свідчить промова Р.Дмовського, виголошена 29 січня 1919 р. в Парижі на засіданні Найвищої Ради Антанти, а також нота Польського Національного Комітету від 28 лютого того ж року, подана в Комісію з польських питань під головуванням Ю.Камбона, в яких йшлося про відсталість українців та їх нездатність створити власну державу. В ноті серед аргументів висувався, зокрема, такий: українці в Галичині становлять 58,6% від усього населення, і “заслуга в цьому належить берлінському уряду, який намагався створити руську національність, що стала українською”. Серед українців мало інтелігенції, 91% населення – селяни або сільськогосподарські робітники⁵.

Зацікавлення українським питанням з боку ендецької партії в другій половині 1919 р. було пов’язане з дискусією навколо обговорюваних можливостей мирних переговорів і закінчення польсько-радянської війни. Ендеція негативно поставилася до миротворчих пропозицій Польської соціалістичної партії (ППС), вважаючи, що вихід Польщі з війни спричинить ізоляцію країни: і Антанта, і “біла” Росія розраховували на підтримку поляків у антибільшовицькій боротьбі. Водночас партія виступила проти переговорів з С.Петлюрою і воєнного походу на Київ для відновлення незалежності України. При цьому висувався аргумент, що Польща і без цього матиме достатню кількість національних меншин, які можуть призвести до втрати національного характеру країни. На думку лідерів партії, Польща не повинна заради України поривати з Росією,

оскільки це було б тільки на руку німцям, а свої інтереси в Україні можна буде забезпечити шляхом відповідної співпраці з майбутньою Росією⁶.

Події 1918–1921 рр., провал федералістських планів Ю.Пілсудського та підписання Ризького мирного договору у березні 1921 р. фактично означали перемогу територіальної програми Національної Демократії. Її лідерами це стало поштовхом для подальшого втілення в життя своїх концепцій національної політики, – “щоб креси і наші міста не тільки за належністю, але і за національним духом культури були польськими”⁷. Маючи на меті побудувати державу лише для польської нації, теоретики і практики ендеції боролися з усім, що суперечило їхнім планам. Цій меті було підпорядковане завдання повної колонізації українців Галичини. На практиці національні демократи виходили з того, що єдиною державною мовою може бути виключно польська, а державним навчальним закладом – польськомовний. Українські культурно-освітні та господарські установи могли створюватися лише власними силами. Рівність перед законом усіх жителів держави, проголошена в конституції, стосувалася лише лояльних до держави громадян. Шляхом зміни національної структури Галичини та впливу польської культури планувалося досягти асиміляції українців⁸. Діяльність ендеків активізувалася після встановлення східних кордонів Польщі. За допомогою своїх політичних організацій, зокрема “Союзу захисників Львова”, а також через адміністративний та поліцейський апарат партія національних демократів намагалася впровадити свої програмні засади в життя. Її лідери доводили, що Галичини є географічним, а не політичним поняттям, і що східногалицька проблема не є для Польщі національно-політичною, а тим паче – міжнародною⁹. Про будь-яку форму самоврядування на цих землях взагалі не йшлося. У вересні 1922 р., обговорюючи урядовий проект воєводської автономії, ендеки керувалися тим, що прийняття закону про самоврядування галицьких воєводств має на меті не розв’язання неіснуючого українського питання в Польщі і відокремлення

частини краю, а лише врегулювання системи самоврядування, і стосується він згідно з конституцією всіх воєводств однаково¹⁰. 22 вересня 1922 р. на засіданні конституційної комісії сейму за пропозицією діяча ендеків С.Гломбінського було висунуто проект, відповідно до якого закон про воєводську автономію поширювався на всю державу. Прийняття 26 вересня 1922 р. цього закону не змінило ставлення ендеків до українців. У адміністративному апараті і судочинстві, в державних школах впроваджувалася польська мова, зменшувалася кількість українських шкіл, підтримувалися польські господарські, суспільно-політичні та культурні організації. На думку ендеків, велике значення мала здійснювана урядом осадницька політика, яку вони вважали, за висловом свого соратника Й.Бартошевича, “національною і державною необхідністю”¹¹.

Програмні засади Національної Демократії та її політика щодо національного питання не підтримувалися багатьма іншими політичними напрямками і стали предметом критики опонентами, зокрема, пілсудчиками¹². Суть розробленої ними національної політики, яка дістала назву федералістської (прометеїстської), полягала в тому, що вирішення національних проблем у Східній Європі спрямується у вигідне для Польщі русло і буде запорукою успішної внутрішньої політики. Умовою реалізації засад цієї концепції була ліквідація сепаратистських тенденцій національних меншин, їх згуртування та об’єднання з Польською державою¹³.

Бельведерські кола (які співпрацювали з Ю.Пілсудським) тісно пов’язували вирішення національного питання повоєнної Польщі з міжнародним становищем і розташуванням сил в Центральній і Східній Європі, яке склалося після підписання Версальського договору. Головною метою політичної програми федералістів мала стати незалежна Україна, тому вони були схильні підтримувати сепаратистські тенденції України від Росії та мирне вирішення взаємних протиріч між обома державами. Негативно оцінювали вони спроби відновлення царської Росії з кордонами 1914 р., ідею реалізації

федеративних зв'язків України з Польщею вони відкладали на недалеке майбутнє¹⁴. Українсько-польську війну 1918–1919 рр. прибічники федералістської концепції вважали згубною для української ідеї. Водночас, не визнаючи ЗУНР і ратуючи за входження Галичини до складу Польської держави, вони погоджувалися з думкою про компромісне розмежування цієї території. Для цього під час переговорів про перемир'я в 1919 р. вони, як і лідери ППС, пропонували поділити Галичину вздовж річок Буг і Золота Липа. Львів і Бориславський нафтовий басейн мали б залишитися в межах польської території. Розмежування між Річчюпосполитою і Україною повинно було б відбутись за принципом рівноваги: скільки поляків залишається в Україні, стільки ж українців у Польщі. Тим самим Україна могла б отримати національно свідомих громадян, а Польща – родовища нафти, залізницю стратегічного значення Львів–Лавочне–Мукачево. На думку федералістів, такий поділ, заснований на двосторонньому порозумінні, створював би основу мирного співжиття двох народів¹⁵.

Пропагуючи ідею незалежної України, пілсудчики підтримували політику С.Петлюри та прагнули укласти з УНР тривалий мир. З кінця 1919 р. вони все частіше говорили про необхідність воєнного походу на Київ, щоб допомогти наддніпрянцям у боротьбі з більшовиками. Газети “Rząd i Wojsko”, “Gazeta Polska”, “Kurier Poranny”, “Naród” та ін. пропагували цю ідею в польському суспільстві, писали про важливість надання Україні воєнної допомоги, підтримки Петлюри у боротьбі з більшовиками та Добровольчої армії А.Денікіна. Після поразки петлюрівців пілсудчики навіть запропонували створити на східних теренах Галичини і Волині Українську державу, яка була б у федерації з Польщею¹⁶.

Зміни в польсько-українських стосунках наприкінці 1919 р. дали змогу федералістам поширити свої територіальні зазіхання на всю Галичину. Делегація УНР, яка представляла всю Україну, у пошуках союзників перед наступом більшовиків вступила в таємні переговори з Польщею, які, як відомо,

закінчилися укладанням у квітні 1920 р. політичної і військової конвенції між ними. За надання Варшавою військової допомоги у війні проти Радянської Росії, що давало шанси існуванню незалежної Української держави, С.Петлюра погоджувався на належність до Польщі Галичини, частини Волині та кількох повітів Поділля¹⁷. Незважаючи на боротьбу галичан та дипломатичні заходи уряду ЗУНР, поляки і далі трактували галицьку проблему як внутрішньодержавну. Політика пілсудчиків, спрямована на підтримку петлюрівців, дістала схвалення польських соціалістів. І.Дашинський у виступі в сеймі 24 квітня заявив, що польсько-український договір має закласти підвалини незалежності України й необхідний як Польщі, так і Україні, а газета “Dziennik Ludowy” підкреслювала, що цим актом Польща створила міцний фундамент для своєї незалежності¹⁸.

Під час спільного польсько-українського походу на Київ серед бельведерських кіл запанували піднесення і оптимізм. Створення незалежної України, а тим самим – торжество федералістської програми видавалось їм справою найближчого часу. Преса гостро критикувала концепції ендеків в східному, зокрема в українському питанні¹⁹.

Польсько-радянська війна 1920 р. та перемога польських військ під Львовом та Варшавою поділила федералістів на дві групи. Перша, прибічників орієнтації на власні сили, які, не довіряючи західним державам, зокрема Франції, наполягала на необхідності переговорів з Радянською Росією і підписання мирного договору. Питання незалежності України вони відклали до більш сприятливого моменту. Друга група, до якої входило найближче оточення Ю.Пілсудського, була противником мирних переговорів і шанси для реалізації своїх федералістських планів вбачала у перемозі на Віслі. Вони погоджувалися на переговори з Росією за умови участі в них С.Петлюри як єдиного представника України²⁰.

Результати польсько-радянської війни і підписання в 1921 р. Ризького мирного договору засвідчили про поразку політики пілсудчиків. Однак вони не відмовилися від своїх

планів на сході і заявляли про “продовження праці над створенням незалежних кресових держав”²¹, про свою вірність ідеї федерації та незалежності народів на територіях між етнічною Польщею та Росією. І.Дашинський з цього приводу говорив, що процес визволення народів сходу тільки розпочинається і Польща ніколи не залишиться байдужою до їх національно-визвольної боротьби²².

Підтримуючи ідею незалежності України в повоєнний час, підсудчики розуміли неможливість втілення її в життя. Тепер українське питання вони розглядали винятково як внутрішнє польське, а Галичину – як складову частину Другої Речіпосполитої. Національна політика, на їх думку, мала бути спрямованою на інтеграцію східних земель з державою, щоб можливе створення у майбутньому незалежної України не вплинуло на зміну східних кордонів Польщі²³. Водночас федералісти констатували, що перешкодою на шляху інтеграції східних кресів у Польщі є національні рухи меншин, котрі їх заселяють. Один з творців федералістської концепції Т.Голувко, який представляв також один з напрямів у ППС, писав з цього приводу, що джерелом сепаратистських тенденцій слов’янських меншин є відсутність гнучкої державної політики в національному питанні. Він пропонував проводити таку політику, завдяки якій національні меншини “вважали б відокремлення від Польської держави своєю поразкою...”, щоб вони “...полюбили Польщу, дали їй мільйони вірних, жертвних і патріотичних громадян”. Уряд повинен забезпечити “певні свободи і можливості для національного розвитку всім меншинам у такій формі, аби ті свободи не послаблювали, а навпаки, зміцнювали Польську державу”²⁴. Гаслу національної асиміляції він протиставляв політику державної асиміляції²⁵.

Важливе місце в польській політичній думці належало концепції Т.Голувка щодо Галичини. У своїй праці “Національне питання в Польщі” він писав, що єдиною формою розв’язання “східногалицької проблеми”, “яка є болячкою Другої Речіпосполитої, – є надання їй територіальної автономії” і

вважав це питання одним з найважливіших у державі²⁶. Автономія передбачала створення крайового сейму і регіонального уряду. До їх компетенції належали б питання освіти, релігії, охорони здоров'я, місцевого самоуправління, господарства. Закордонна і митна політика, військова справа, фінанси підпорядковувалися варшавському урядові, в якому мав бути міністр-українець, а в загальнопольському сеймі – делегати львівського сейму²⁷.

Крім напряму пілсудчиків, у ППС сформувалася низка інших концепцій щодо вирішення українського питання в Польщі. Серед них заслуговує на увагу проект територіальної автономії Галичини М.Недзялковського, який 20 жовтня 1921 р. був надрукований в центральному органі партії – газеті “Robotnik”, а у вересні 1922 р. запропонований для обговорення у сеймі. Виходячи із політичної ситуації та міжнародного становища Польщі, автор намагався погасити міжнаціональні конфлікти у Галичині й зробити крок назустріч пригнобленим українцям.

Згідно з проектом до складу автономної території мали входити Станіславське, Тернопільське та східні повіти (де переважало українське населення) Львівського воєводства, але без Бориславського нафтового басейну. Мешканці Галичини отримували рівні з усім населенням країни громадянські права. Законодавча влада мала належати крайовому сейму, обраному на три роки. До його компетенції входили б питання мови, віросповідання за винятком тих, які стосувалися закордонної політики, освіти, місцевої адміністрації та адміністративного поділу Галичини; організації кримінальної поліції, будівництва, служби безпеки, промисловості і торгівлі; земельних справ, за винятком аграрної реформи; локальних залізниць та ін.²⁸

Інша позиція розв'язання українського питання належала галицьким соціалістам, насамперед А.Гаузнеру та Г.Левенгерцу. Виступаючи проти територіальної автономії Галичини, вони відстоювали ідею включення краю до складу Польщі як її органічної частини, щоправда, підтримуючи ідею надання

українському населенню культурно-національної автономії в межах існуючих трьох воєводств²⁹. Свої погляди вони аргументували тим, що територіальна автономія послабить зв'язки краю з Польщею і в майбутньому призведе до остаточного його відокремлення. Крім того, подібні пропозиції впливали з неприйняття галицькими соціалістами українського національно-визвольного руху. Частина пепеесівських діячів на чолі з З.Жулавським були прихильниками концепції приєднання Львова, Дрогобича та Борислава до Польщі, об'єднання решти території Галичини з Волиню та створення окремої української автономії³⁰. У вересні 1924 р. ППС виробила узгоджувальну програму щодо українського питання, в якій вимагалася територіальна автономія для земель, де переважало українське населення. У січні 1925 р. у сеймову конституційну комісію був внесений відповідний законопроект, який після гострої критики з боку правих та центристських партій навіть не був внесений для розгляду на засідання сейму.

Інші польські політичні угруповання так чи інакше схилялися до згаданих напрямів, а їх програми, пов'язані з вирішенням національного питання, були близькими до ендецьких або пілсудчиківських. Так, Польська людова партія “П'яст”, маючи на меті задоволення інтересів місцевого населення, пропонувала проведення кардинальних політичних реформ на кресах. При цьому партія ставила основне завдання – забезпечити пріоритет державних інтересів та припинення антидержавної пропаганди³¹. Після відновлення польської самостійності “П'яст” засуджував виникнення незалежних держав на сході і, на думку лідерів партії В.Вітоса та Я.Домбського, Польща мала захопити там якнайбільше територій. Галичину необхідно повністю інтегрувати до складу держави. Під час польсько-радянської війни та походу на Київ партія, сподіваючись отримати на сході величезні земельні простори для польської колонізації, переходить на федералістські позиції Ю.Пілсудського³², однак після підписання Ризького договору знову стає на свої попередні позиції.

Близькою за поглядами до бельведерських кіл та ППС було Польське стронніцтво людове “Визволене”. Лідери партії М.Ратай та С.Тугутт підтримали ідею незалежної України та приєднання до неї частини Галичини. За їх концепцією, Львів мав залишатися у складі Речіпосполитої. Україна, звільнившись від російської неволі, на їх думку, тісно співробітничала б з Польщею. В країні були б створені всі умови для нормального співжиття різних національностей, що привело би до інтеграції земель та зміцнення кордонів.

¹ На початку століття партія ендеків називалася Національно-Демократичною, в перші роки незалежності – Народно-Національним Союзом, у тридцятих роках – Національною партією.

² *Dmowski R.* Polityka polska i odbudowanie państwa. – Warszawa, 1926. – S. 518–519.

³ *Gazeta Warszawska.* – 1918. – 20 listopada.

⁴ *Wapiński R.* Endecja wobec kwestii ukraińskiej i białoruskiej // *Słowianie w dziejach Europy. Studia historyczne ku uczczeniu 75 rocznicy urodzin i 50 lecia pracy naukowej profesora Henryka Lowmiańskiego.* – Poznań, 1974. – S. 304–305.

⁵ Akta i dokumenty dotyczące sprawy granic Polski na Konferencji Pokojowej w Paryżu. – Paryż, 1920. – Cy. I. – S. 109–123.

⁶ *Faryś J.* Koncepcje polskiej polityki zagranicznej 1918–1939. – Warszawa, 1981. – S. 76–77.

⁷ *Papieżynska-Tyrek M.* Sprawa Ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. – Kraków, 1989. – S. 45.

⁸ *Słowo Polskie.* – 1924. – 18 kwietnia.

⁹ *Gazeta Warszawska.* – 1922. – 13 sierpnia.

¹⁰ *Gazeta Warszawska.* – 1922. – 28 września.

¹¹ *Bartoszewycz J.* Znaczenie polityczne Kresów wschodnich dla Polski. – Warszawa, 1924. – S. 26–32.

¹² Політичні концепції пілсудчиків пов’язані з іменем видатного діяча польського національно-визвольного руху періоду поділу країни, одного з провідних діячів ППС, начальника Польської держави Ю.Пілсудського, а також публіцистів та політичних діячів Т.Голувка, Л.Василевського, З.Дрешера та інших, котрі представляли один із напрямів ППС.

¹³ *Chojnowski A.* Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1979. – S. 22.

¹⁴ *Deruga A.* Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918–1919). Warszawa, 1969. – S. 24–25.

- ¹⁵ Gazeta Polska. – 1919. – 18 maja.
- ¹⁶ Rząd i Wojsko. – 1919. – 21 grudnia.
- ¹⁷ *Torzecki R.* Piłsudski i Petlura w latach 1919–1923 // Międzymorze. Polska i kraje Europy środkowo Wschodniej. XIX XX wiek. – Warszawa, 1995. – S. 196.
- ¹⁸ Dziennik Ludowy. 1920. – 1 maja.
- ¹⁹ Kurier Polski. – 1920. – 30 kwietnia, 11 maja.
- ²⁰ *Faryś J.* Koncepcje polskiej polityki zagranicznej 1918–1939. – Warszawa, 1981. – S. 49–50.
- ²¹ Ibid.
- ²² Dziennik Ludowy. - 1921. - 13 października.
- ²³ *Chojnowski A.* Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. – S. 22.
- ²⁴ *Hołówko T.* Kwestia narodowościowa w Polsce. – Warszawa, 1922. – S. 20–21.
- ²⁵ *Werschler I.* Tadeusz Hołówko. Życie i działalność. – Warszawa, 1984. – S. 166.
- ²⁶ *Hołówko T.* Kwestia narodowościowa w Polsce. – S. 30, 34.
- ²⁷ *Werschler I.* Tadeusz Hołówko. Życie i działalność. – S. 168–169.
- ²⁸ Robotnik. – 1921. – 20 października.
- ²⁹ *Śliwa M.* Kwestia narodowościowa w publicystyce i programach socjalistów polskich w okresie Drugiej Rzeczypospolitej // Dzieje Najnowsze. – 1983. – № 1–2. – S. 115.
- ³⁰ *Papierzyńska-Turek M.* Sprawa Ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. – S. 49.
- ³¹ *Bielcikowska A.* Stronnictwa i związki polityczne w Polsce. – Warszawa, 1925. – S. 101.
- ³² *Witos W.* Moje wspomnienia. – Paryż, 1964. – T. II. – S. 255–256.

Горбань Тетяна

**МОВНО-КУЛЬТУРНА РУСИФІКАЦІЯ
В ЕТНОПОЛІТИЧНІЙ ДОКТРИНІ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(КІНЕЦЬ ХІХ СТ. – 1917 Р.)**

Аналізуються концептуальні принципи етнонаціональної імперської політики, зокрема у мовно-культурній сфері, в контексті творення “триєдиної руської нації”. Узагальнюючі висновки можуть розглядатися як такі, що мають дискусійний характер.

В історії українсько-російських відносин чи то в період, коли вони вибудовувалися в етнополітичній площині, чи в нинішніх міждержавних стосунках їх мовно-культурна складова була не тільки своєрідним містком для міжнаціонального взаєморозуміння, але нерідко набувала й конфліктного характеру, коли проблема використовувалася як інструмент досягнення односторонніх політичних цілей. Зокрема, що стосується статусу російської мови в Україні, то його нечітке визначення (йдеться передусім про трактування Європейської хартії регіональних мов у вітчизняному законодавстві) породжує гострі суперечності в українському суспільстві. Нерідко вони підігріваються “спогадами про минуле” — про ті часи, коли українська мова зазнавала жорстких утисків, натомість різними способами здійснювалася мовна русифікація України (Малоросії). Тож виявлення глибинних причин полярності поглядів на статус російської мови в Україні, а також відповідних настроїв в суспільстві, в тому числі і в історичній ретроспективі, залишається актуальним завданням суспільствознавців.

Мовно-культурне питання належало чи не до основних системотворчих складових у структурі українсько-російських

відносин в їх етнополітичному вимірі на рубежі XIX–XX століть. В етнополітичній доктрині самодержавства йому належала роль одного з визначальних елементів великої політики. Глобальну русифікацію самодержавство розглядало і на практиці використовувало як знаряддя створення уніфікованого, гомогенного (однорідного за складом) політичного простору. Тож мовні заборони, писав на початку XX ст. М. Грушевський, були сигналом до того, що будь-які прояви національної емансипації українців повинні придушуватися¹.

Справді, в офіційних документах, що надходили від Міністерства внутрішніх справ і до Сенату, і до місцевих адміністративних органів, неодноразово зазначалося, що не в державних інтересах Росії допускати розвиток української культури. В одній із таких “службових записок” (її в 1916 р. отримав і В. Вернадський як член Державної Ради, на публікацію якого ми й посилаємося) говорилося, що український рух в Росії усіх відтінків і напрямів є течія протидержавна. Особлива увага зверталася на “культурно-просвітній напрям українства”, оскільки “серед культурного прошарку українства посіяно зерно відособленості населення Малоросії, іменованого українським народом, – тієї відособленості, на ґрунті якої можуть вирости досить привабливі для українців тенденції, що загрожують державному порядку”². За таких “страхить” мартиролог українських просвітніх організацій і друкованих видань постійно зростав.

Суть етнополітичної доктрини російського самодержавства щодо українців, як і раніше, полягала в тому, щоб відмовляти їм у статусі нації, трактуючи їх як “малоросійський” різновид “триєдиної руської нації”. Кінцевою метою цієї доктрини була ліквідація особливостей національного способу життя, перш за все і головню в гуманітарній сфері, як потенціального джерела спротиву імперській політиці асиміляції. Причому така позиція влади підтримувалася і значною частиною російського суспільства. Тобто “єдина імперська нація” у складі трьох східнослов'янських народів зі спільними для неї мовою і культурою взагалі була тією інтегруючою концепцією, яка

поєднувала політичні інтереси самодержавства, інтелектуальні уподобання близької до нього частини інтелігенції (і не тільки великоруської), а також побутову свідомість російського суспільства загалом.

Покінчивши з політичною автономією України, самодержавна влада намагалася нівелювати, а фактично знищити й ті вияви національного життя українців, які, з її погляду, загрожували цілісності “триплемінної” єдності. “Загальним місцем” великодержавницької політики стало твердження, що “українці намагаються відокремити малоруський народ від великоруського, зокрема й через культивування власної мови і культури”³. Звернемо увагу на те, що вжиті в одному реченні терміни “українці” і “малоруський народ” не є випадковістю. В лексиконі російських націоналістів термін “українці” вживався як аналог понять “сепаратисти” чи “мазепинці” і стосувався переважно української інтелігенції національної орієнтації, тоді як щодо “низів” українського народу у вжитку був узагальнюючий термін “малороси”.

Саме проти української інтелігенції і спрямовувалися насамперед мовно-культурні заборони, — адже вона, на думку шовіністичних політиків, намагалася із російських діалектів і регіональних культур штучно створити писемність і національну культуру, щоб роздробити “єдину російську націю” і дестабілізувати імперію. Зокрема, напередодні Першої світової війни стереотипним застереженням з боку adeptів національної політики самодержавства стало твердження, що Австрія була зацікавлена в тому, щоб не тільки “рішуче відмежувати своїх руських від руських в Росії, але щоб і в самій Росії посіяти такий розкол між півднем і північчю на мовному ґрунті, який би міг привести до політичного розколу Росії”. Для розв’язання цього завдання, продовжує свої міркування один із “наближених до клубу руських націоналістів у Києві” А.Стороженко (публікувався під псевдонімом А.Царинний), “до Львова був запрошений Грушевський, і над ним він ревниво працював до початку світової війни”⁴.

Дещо у м'якшій формі, але тотожними за змістом висловлюваннями вторить Стороженку знаний у ті часи українофоб А. Волконський. Торкаючись Емського указу 1876 р., він визнає помилковим обмеження на видання книг “по-малоросійськи”. “Соромно визнати це, але і тут є обставини, що пом'якшують вину: за українським літературним рухом уже відчувалася спрямовуюча рука австрійського уряду”. Отже, “то був запобіжний захід державного захисту, але невдалий”. Відкинувши “сором”, Волконський в категоричній формі продовжує: “Легенди про існування окремого українського народу – австро-німецького походження, мета яких – розчленувати Росію шляхом збудження штучного сепаратизму”⁵.

Як у владних колах самодержавства, так і у масовій свідомості російського суспільства утверджувався стереотип, що держава може бути сильною тільки за умови єдності дій всіх трьох східнослов'янських народів, які усвідомлюють себе однією нацією зі спільною для них національною свідомістю. Остання розглядалася майже як доконаний факт, проте й не виключалася можливість її втрати, якщо місцеві сепаратисти культивуватимуть національні особливості, передусім у мовно-культурній сфері. Натомість “єдиній руській нації... всім історичним ходом розвитку уготована не тільки політична, а й культурна гегемонія в Російській імперії”⁶. Можна припустити, що така перспектива пропонувалася з огляду на те, що певна частина української еліти сприйме її як політичний хабар влади у вигляді наданої можливості бути частиною “культурного гегемона” щодо інших народів імперії.

Іншою в мовно-культурному аспекті була позиція самодержавства щодо “малоруського народу” (селянства). Йому дозволялося вживати своєї мови, культивувати певні види традиційного народного побуту за умови, що це не виходитиме за межі фольклорної етнічності, не суперечитиме загальнодержавним інтересам. Водночас, переслідувалося все, що сприяло перетворенню малоросійського етносу в українську націю, русифікувалося все, що в соціальному й культурному плані підіймалося понад народну масу.

Прагнення української інтелектуальної еліти, яка стояла на ґрунті національних інтересів, розвивати свою самобутню культуру, домагатися національно-культурної автономії зустрічало опір не тільки з боку самодержавної влади та її політичних і ідеологічних адептів, а й нерозуміння в середовищі інтелігенції, налаштованої ліберально-демократично. Чи варто, мовляв, відокремлюватися українцям від великої російської культури заради провінційної, нерозвиненої селянської культури. Представники Росії прогресивної, писав з цього приводу М. Грушевський, по суті, недалеко відходили від представників Росії офіційної у своєму ставленні до українства: ті й інші дивилися на нього як на дещо таке, що не мало і не повинно мати права на самостійне існування, а бути лише матеріалом для “загально-руської” чи просто “руської” культури⁷.

Для прикладу пошлемося на міркування “російського малороса” І. Линниченка (певний час працював професором Новоросійського університету в Одесі), викладені ним у листі до М. Грушевського. Написаний лист був в 1904 р. як відповідь на відому статтю останнього “Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства”, а опублікований з суттєвими доповненнями лише в 1917 р., оскільки, як зауважує автор листа, за умов того часу М. Грушевський не міг би йому відповісти “вільно і відверто”. Така коректність, звичайно, заслуговує на повагу. Проте як опонент М. Грушевського І. Линниченко доводив, що власної самостійної культури Малоросія ніколи не мала, підпорядковуючись впливам то польської, то великоруської культури, та стверджував при цьому, що “відсутність культурної самостійності є фактом минулого і сучасного”. Якщо, продовжує свої розмірковування І. Линниченко, жупел сепаратизму змушував царський режим “ставитися з підозрою до місцевої мови”, переслідуючи викладання малоросійською мовою як політичний злочин, то прагнення “крайніх націоналістів” в автономній Україні зробити мову малоруську мовою державною залишається вкрай небажаним, оскільки “відсутність спільної для всіх мови буде

великим гальмом культури, прогресу”⁸. Як бачимо, мотивація різна, суть одна.

Серед російської інтелігенції, окрім названої мотивації щодо “недоцільності” існування української мови, на початку ХХ ст. набув поширення погляд, що розвиток капіталізму в Російській імперії неминуче зумовлюватиме посилення позицій загальноруської мови і культури також і серед українського населення, а відтак і спад українського національного руху. “Капіталізм розмовляє і буде розмовляти не малоруською, а російською мовою”, тож, втішалися поборники політики асиміляції, це неминуче має призвести до денационалізації українців і їх природної русифікації.

Консолідована позиція російського політичного істеблшменту щодо “руського питання” загалом, мовно-культурного зокрема неодноразово висловлювалася з трибуни російської Державної Думи. У Першій та Другій Державних Думах, які формувалися на гребені революційного піднесення 1905–1907 рр., найчисельнішими і найвпливовішими були фракції ліберально-демократичного спрямування. Серед них – партія конституційних демократів (кадети), яка, на відміну від ряду інших фракцій, не ігнорувала національне питання, зокрема право на культурну автономію громадян у багатонаціональній державі, вважаючи його складовою індивідуальних прав людини. До лібералізації мовного законодавства доклала зусиль і потужна українська думська Громада.

Проте Третя Державна Дума, як того і бажав міністр внутрішніх справ Росії П.Столипін, стала “російською за духом”. До того ж, кадети зрадили своїм принципам, зійшовшись по суті, у поглядах на національне питання з консерваторами і російськими націоналістами. Зокрема, разом вони голосували проти запровадження української мови в навчальних закладах. Розглядаючи питання щодо мов викладання в неросійських школах, вони, як влучно передав ситуацію ідеолог єврейського національного руху В.Жаботинський, “зادля сміху голосували навіть за якихось “казанських греків”, навіть не заперечували

еврейської мови, бажаючи, очевидно, зробити законопроект неприйнятним для начальства; але шойно дійшло до української мови, вони... піднесли руки проти, бо відчули, що тут найнебезпечніше місце”⁹.

Особливою українофобією відзначався головний ідеолог партії кадетів П.Струве. Росію він розглядав не як поліетнічну, багатонаціональну державу типу Австро-Угорщини, а як національну державу на зразок США: “американський плавильний казан” в російському варіанті повинен асимілювати неросійські національності, передусім православні східнослов’янські. Тобто пропонував концепцію, яка повністю “вписувалася” в етнополітичну доктрину самодержавства.

Своїх опонентів П.Струве переконував, що “у майбутньому російська прогресивна думка повинна енергійно та без вагань... вести ідеологічну боротьбу з “українізацією” як з тенденцією послаблення чи навіть заперечення великого досягнення нашої історії – всеросійської культури”¹⁰. Своїх сподвижників закликав задуматися, “що означає постановка “великоруської” культури в один ряд з “малоруською” і “білоруською”. Це значить, що поряд з руською (р у с с к о й) культурою можуть бути створені паралельні культури – “малоруська” і “білоруська”. Відтак “малоруська” чи “білоруська” “нації” стануть у такі ж відносини до “великоруської”, в яких чехи стоять до німців чи австрійські “українці” до поляків”¹¹. Щоправда, далі він заспокоює своїх однодумців, а можливо і владу, що “як культури рівноцінні і рівнозначні руській, культури “малоруська” і “білоруська” ще повинні бути створені. Їх щ е н е м а є”. Нарешті, громадськість, “малоросійську” в тому числі, він “переконує”, що “створення середньої і вищої школи з малоруською мовою, викладання було б штучним і нічим не виправданою тратою психічних сил населення”, що постановка в один ряд з руською культурою інших, їй рівноцінних, відволікатиме кошти і сили, які за інших умов пішли б не на націоналістичне розмноження культур, а на піднесення культури взагалі”¹².

З такими поглядами П.Струве категорично не погоджувався, наприклад, його не найнепримириміший опонент (в питаннях загальних прав людини та інших їх погляди багато в чому збігалися на спільній ліберальній платформі) Б.Кістяківський. “Навчання малоросійських дітей чужою мовою — хіба це не розтрата психічної енергії?”. Ще жахливіша розтрата психічної енергії, полемізує далі Б.Кістяківський, відбувається тоді, коли інтелігенція відривається від народу. Чи можна собі уявити більшу прірву між народом і інтелігенцією, ніж та, коли вони розмовляють не в переносному, а в прямому розумінні різними мовами?¹³.

Попри широку ідеологічну і пропагандистську підтримку русифікаторської політики імперської влади з боку політично заангажованої частини російської еліти бажаного результату так і не було досягнуто. Звичайно, можна по-різному оцінювати глибину мовно-культурної асиміляції українців у російське суспільство, ефективність чи, навпаки, неефективність русифікаторських зусиль самодержавства і адептів його етнополітичної доктрини, проте є підстави однозначно стверджувати, що навіть в православно-слов'янській частині імперії владі не вдалося витворити “триєдиний руський народ”, тобто політичну націю в сучасному розумінні слова, до того ж на спільній мовно-культурній основі.

Чому “навіть”? Йдеться, *по-перше*, про те, що бар'єри етнокультурних відмінностей між росіянами і українцями справді були значно меншими, ніж між росіянами і іноетнічним населенням імперії неслов'янського, надто ж неправославного походження. Як зазначає відомий аналітик української історії І.Лисяк-Рудницький, навіть так звані українофіли, що становили дрібну меншість серед тодішньої інтелігенції (йдеться про кінець XIX — початок XX ст. — Т.Г.), розуміли українство як регіональну різновидність у рамках усеросійщини¹⁴. Необхідно враховувати, що на той час національна свідомість ще не склалася в українському суспільстві як закінчена система світогляду. Що ж стосується побутової свідомості, то в ній

домінувала ідея спільності православної віри, отже, й загально-руської єдності. *По-друге*, українська еліта на той час вже значною мірою інкорпоровалася в панівні стани російського суспільства, отже, фактично відбулася її добровільна асиміляція, мовно-культурна в тому числі. *По-третє*, з російського боку асиміляція українців як єдиновірців-слов'ян не заперечувалася не тільки на офіційному, а й на масово-побутовому рівнях. Навпаки, всіляко “заохочувалася”, чого не можна сказати стосовно “іногородців”, яких вважали нездатними до інкорпорації з причин релігійних і культурних розбіжностей. Зауважимо, що конфесійно-релігійний фактор завжди був і залишається суттєвим критерієм не тільки суспільного розмежування, а й суспільної консолідації, який часом переважає критерії етнічно-культурні.

На запитання, чому самодержавній владі не вдалося в своїх асиміляційних прагненнях домогтися того, що здійснила, наприклад, Франція чи інші європейські, та й не тільки європейські держави, відповідь знаходимо в українській суспільно-політичній думці ще початку ХХ ст.: якщо Україна під жорсткими національними утисками повністю не втратила усвідомлення свого національного “Я”, то тільки тому, що вона потрапила під денационалізуючий прес уже тоді, “коли міцно утвердилася власна культура, повністю задавити яку було взагалі важко, а витравить — неможливо. В українському національному організмі в моменти навіть самого високого асиміляційного тиску все ще бився пульс національного життя”¹⁵. З цього випливало що, всупереч намаганням влади домогтися національного знеособлення української народності, “справа була зроблена лише наполовину: національна стихія не була задавлена, але душа народу була занапашена”. З довготривалими наслідками, додамо від себе.

Серед інших причин, які асиміляційну політику Росії робили малоефективною, варто назвати й таку. Селяни, а це на рубежі ХІХ–ХХ століть майже 90% населення України, залишалися індиферентними до русифікаторських домагань

російської влади, не вбачаючи в такій політиці конкретних для себе вигод у соціальній площині. До того ж, на відміну від маргінального міського населення, на початок століття досить-таки вже денационалізованого, селяни були більш консервативні щодо збереження етнічної ментальності, історичної пам'яті про гетьманську автономію, в часи якої переважала традиційна етнічно-українська культура.

Це лише деякі чинники “українського походження”, які стали на шляху глобальної мовно-культурної русифікації, отже, й обрусіння українців як такого. Суттєвою перешкодою цьому стали й прорахунки самої влади у виборі нею стратегії асиміляційної політики, неефективність засобів її здійснення, брак матеріальних можливостей. Останнє значною мірою було пов'язане із загальною відсталістю Російської імперії. Саме з цієї причини те саме селянство, і не тільки воно, не було охоплено системою державних освітніх закладів, в яких русифікація могла б здійснюватися на рівні офіційної політики. Дворічна початкова школа, до того ж не загальнообов'язкова, з таким завданням вочевидь не могла впоратися.

Обмеженість асиміляторського потенціалу самодержавства, крім іншого, проявлялася і в тому, що воно вдавалося переважно до заборонних, часом репресивних заходів, а то й покладаючись на природну стихію в розрахунку на бажаний для нього кінцевий успіх. Проте вживані заходи виявилися недостатніми для здійснення глобальної мовно-культурної асиміляції. Відтак правомірно стверджувати, що поразка (з точки зору стратегічних намірів) політики русифікації була результатом не тільки спротиву національно свідомого українства, а й неефективності методів її здійснення владними структурами.

Отже, хоча народницька історіографія минулого, як до певної міри і сучасна вітчизняна, і наголошують, що політика русифікації (обрусіння) “тривала протягом століть”, “проводилася майже без відступу, з вражаючою наполегливістю і цілеспрямованістю”, таке узагальнення, правильне в цілому, в окремих своїх складових видається перебільшеним. На щастя

для українців, послідовності у здійсненні русифікації, як і відповідних для цього засобів, самодержавній владі якраз і бракувало.

Підводячи підсумки, зазначимо й таке: в політичному сенсі цілеспрямованої русифікації щодо українців як етносу не було в донаціональну добу, тобто до періоду, відколи питання національної емансипації стало набувати чітко вираженого політичного змісту. Є належні підстави стверджувати, що до середини XIX ст. русифікація не мала ані глобального, ані системного характеру, як і не обрховувалася століттями.

По-перше, в попередні століття, на чому сходяться багато істориків, російських у тому числі¹⁶, вплив української культури на російську був значно більшим, ніж навпаки. Майже до кінця XVIII ст. українська культура багато в чому домінувала на загальноросійському просторі, відтак у певному розумінні правомірно говорити про “українізацію” Великої Росії.

По-друге, влада вважала українців (як і білорусів) одним із племен “триєдиного руського народу”, з єдиною для них православною вірою і слов’янсько-візантійською культурою, тож у попередні століття її інкорпоративні зусилля обмежувалися в основному адміністративними заходами, в тому числі і забронного характеру. Добровільне поросійщення значної, якщо не більшої частини українських соціальних верхів після ліквідації української автономії, давало владі підстави сподіватися, що така тенденція приведе мало що не до добровільної асиміляції українців у триєдину народність.

По-третє, що стосується Правобережної України, то з ряду причин соціально-політичного характеру офіційний Петербург аж до польського повстання 1863 р. фактично мирився з тим, що в названому регіоні російська культура, мова зокрема, не мали домінуючого становища. Українське мовне питання фактично було віддане на відкуп полякам, що пізніше, в контексті так званої польсько-української інтриги, давало владі і адептам її національної політики підстави твердити, що українська мова є ніщо інше, як наріччя, жаргон польської. Не

випадково дата появи валуєвського декрету про заборону української мови збіглася з датою польського антиросійського повстання. Влада вважала, що тим самим вона нейтралізує “польську інтригу”, а заодно наверне українців до руської єдності.

Тож хоча заборони мовно-культурного спрямування існували і раніше, вони не були всеохоплюючими ані де-юре, ані де-факто. У цьому зв'язку слід зауважити, що створена самодержавним урядом наприкінці 1905 р. Комісія з провідних академіків Імператорської Академії наук в підготовленій нею доповідній записці “Про скасування обмежень малоруського друкованого слова” зазначала, що “всі попередні заборони були результатом *адміністративних таємних розпоряджень, а не законів*”, що вони (заборони – Т.Г.) “всупереч точному значенню основних державних законів, не розглядалися в Державній Раді, а Височайші повеління не були опубліковані Правительствующим Сенатом”¹⁷.

Не були введені юридичні (тобто законодавчо закріплені) заборони на українську мову і під час столипінських гонінь на малоросійські просвітні організації. Уже після смерті П.Столипіна відомий своєю українофобією історик-публіцист С.Щеголев в одній зі своїх публікацій фактично пропонував новому уряду *ввести законодавчим шляхом* обмеження малоруського слова. Названу пропозицію С.Єфремов вважав політичним доносом. При цьому, по суті, погоджувався, що на офіційному рівні заборони української мови немає, одночасно застерігаючи, що “в наш час необмежених можливостей це не така вже й нездійсненна фантазія”¹⁸.

Коротким резюме наголосимо: не суть важливо в даному разі – переслідувалася українська мова, культура загалом на законодавчій основі чи урядовими розпорядженнями, з “Височайшими повеліннями” включно. Хоча мовно-культурні заборони на законодавчому рівні формально і не запроваджувалися, систематичними адміністративно-урядовими “табу” український національно-культурний процес фактично був поставлений

поза законом, як такий, що “не вписувався” в імперську доктрину “триєдиної руської нації”.

¹ *Грушевский М.* Освобождение России и национальный вопрос. – С-Пб., 1907. – С. 22.

² *Вернадский В.* Украинский вопрос и российское общество // *Вернадский В.И.* Публицистические статьи. – М., 1995. – С. 212.

³ *Кистяковский Б.* (Украинец). К вопросу о самостоятельной украинской культуре // *Русская мысль.* – 1911. – Кн. 4. – С. 134.

⁴ *Царинный А.* Украинское движение // *Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола.* – С. 178.

⁵ *Волконский А.* Историческая правда и украинофильская пропаганда // *Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола.* – М., 1998. – С. 120.

⁶ *Струве П.* На разные темы // *Русская мысль.* – 1911. – Кн.1. – С. 186–187.

⁷ *Грушевский М.* Указ. соч. – С. 2.

⁸ *Линниченко И.* Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо профессору М.С.Грушевскому // *Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола.* – С. 275, 277.

⁹ *Жаботинский В.* Про мови та інше // *Вибрані статті з національного питання.* – К., 1991. – С. 63.

¹⁰ *Струве П.* Общероссийская культура и украинский партикуляризм // *Русская мысль.* – 1911. – Кн. 33. – С. 86.

¹¹ *Струве П.* На разные темы. – С. 185.

¹² Там же. – С. 187.

¹³ *Кистяковский Б.* Указ. соч. – С. 142.

¹⁴ *Лисяк-Рудницький І.* Формування українського народу й нації // *Лисяк-Рудницький І.* Историчні есе. В 2 т. – Т. 1. / Пер. з англ. *М.Бадік та ін.* – К., 1994. – С. 18–19.

¹⁵ *Белюсенко О.* Terra incognita // *Украинский вестник.* – 1906. – № 42. – С. 948.

¹⁶ *Миллер А.* Россия и русификация Украины в XIX веке // *Россия – Украина: История взаимоотношений.* – М., 1997. – С. 146.

¹⁷ Про скасування обмежень малоруського друкованого слова. Доповідна записка Імператорської Академії наук // *Історія України: Хрестоматія: У 2-х ч. – Вид. 2-е, перероб. і доп. / Упор. С.М.Кляпчук (керівник), Б.І.Білик, Ю.А.Горбань та ін.* – Ч. 1. – К., 1996. – С. 324.

¹⁸ *Царинный А.* Указ. соч. – С. 63.

Медвідь Федір

**“ІДЕАЛ НАЦІОНАЛЬНОЇ
САМОСТІЙНОСТІ” ІВАНА ФРАНКА
В КОНТЕКСТІ УНІВЕРСАЛУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ**

27 серпня 2006 року минуло 150 років з дня народження видатного українського мислителя, письменника і поета, драматурга і перекладача, вченого-енциклопедиста, якому і дотепер за масштабністю таланту й інтелекту, за здобутками в духовній і науковій сферах немає рівних не тільки в Європі, громадсько-політичного діяча Івана Франка. З метою створення умов для більш глибокого вивчення та дальшої популяризації літературної, публіцистичної, наукової спадщини мислителя, зважаючи на його визначний внесок у становлення української нації, вийшов Указ Президента України “Про заходи щодо вивчення та популяризації духовної спадщини Івана Франка”¹.

Творчий спадок мислителя і митця світового рівня, який вільно писав українською, польською, німецькою, французькою й перекладав із 14 мов, вільно володів всіма слов’янськими мовами, налічує близько п’яти тисяч літературних творів та наукових праць, що складе в перспективі 100-томне академічне видання, однак у 80-х роках ХХ століття видане лише 50-томне видання його творів, що охоплює тільки дві третини Франкової спадщини і лишається малодоступним через обмежені накладі².

Відомий історик української культури, великий учень І.Франка Євген Маланок зазначав, що “на питання, до якої категорії митців треба віднести... Франка-поета, відповідь майже не вимагає застановлення... При всім незаперечнім темпераменті Франка, при всім глибоко, щоправда, захованім жарі його серця почуття Франка в його поетичній творчості завжди проходять крізь суворий фільтр інтелекту... І це не випадок, що від молодих

літ Франко-поет неустанно оспівує саме “розум владний”... І, здається, трудно знайти в світовій поезії такого натхненного, такого аж “одержимого” співця саме розуму-інтелекту, розуму-ratio, либонь, в чисто декартівськiм сенсі цього поняття”³.

І.Франко пройшов у своєму ідейному розвитку в середині 1890-х років два виразні етапи, пережив глибоку еволюцію світоглядних позицій – від послідовника М.Драгоманова, соціаліста “ліберального і персоналістичного складу”, до націонал-демократа і речника “реального націоналізму”⁴.

Політико-правова доктрина молодого Франка, радикал-соціаліста, активного і провідного учасника радикальних політичних рухів зазнала певної еволюції, на думку В.Мазепи, у “зрілого” Франка, що перейшов на позиції ліберально-демократичної соціальної доктрини та світоглядного культуроцентризму у філософії⁵.

Утвердившись на засадах “повної самостійності нації, зриваючи таким чином з федералістичною традицією Костомарова і Драгоманова”⁶, світогляд І.Франка зазнав істотної трансформації, що було пов’язано також з переходом української політичної думки з позицій федералізму на позиції самостійництва⁷.

У програмовій статті “З кінцем року” (1896) Іван Франко критикує українських “культурників” за їхнє замилювання теоретичними абстрактними побудовами і закликає подолати властиву інтелігенції відчуженість від життя народу. “Тільки... інтегральна, всестороння праця зробить нас справді чимось, зробить нас живою одиницею серед народів. Бо ані фіра книжок самих сего не зробить, ані копиця брошур самих, ані підкопи послів самих, ані Академія наук сама, ані тисяча шкіл з руською мовою викладовою самою, ані тисяча віч самих. Треба всього сего, але треба *всього*, на всі боки, щоб ми справді росли органічно!..”

Літературна і наукова спадщина І.Франка величезна і різноманітна, однак ми торкнемося його суспільно-політичних поглядів, що стосуються ідеалу національної самостійності, національного поступу української спільноти⁸.

Суспільно-політичні погляди вченого, зокрема ідею суспільного прогресу у його творчості, осмислювало в різні часи і з різних методологічних засад ряд вчених-суспільствознавців, серед них В.Антоненко, М.Брик, В.Горський, О.Гринів, Я.Грицак, Н.Горбач, Т. Гундорова, О.Забужко, М.Кашуба, О.Копиленко, В.Мазепа, А.Пашук, О.Пахльовська, В.Пшеничний, Л.Сеник, О.Скакун, М.Скринник та ін. Разом з тим сучасне прочитання і осмислення “Франка незнамого” з відповідних методологічних засад у контексті незалежницького поступу української спільноти є важливим, як в плані теоретичному і пізнавальному, так і в плані державотворчому в контексті консолідації сучасного українського суспільства та зростання політичної суб’єктності сучасної української нації⁹.

Категорія “контекст” передбачає у найширшому значенні розгляд явища як сукупності деяких обставин, від яких залежить значення або сенс будь-якого знака, вислову, тексту, дії. Сьогодні стало загальноприйнятим контекстуальне визначення терміна (на відміну від класичних способів визначення), що впроваджене почасти завдяки операціоналізму. Операціональне визначення термінів, що намагається звести зміст понять до сукупності операцій, є предметом вивчення логіки та методології науки з точки зору встановлення умов приписування властивостей предмета, емпіричної інтерпретації термінів і понять мови та ін. “Контекстуалізм” як особливий напрям, що з’явився у філософії ХХ ст., визнає вирішальну роль лінгвістичного, суспільно-історичного та культурного контексту у розумінні явищ, текстів, понять, ідей, цінностей¹⁰.

У популярній статті “Наука і її взаємини з працюючими класами” (1878) І.Франко говорить про простолінійний прогрес суспільства, оскільки “людина споконвіку прагне до однієї мети – до щастя”, постільки “людство від самого початку свого розвитку ...постійно і невинно прямує до тієї мети”¹¹.

У праці “Що таке поступ?” (1903) вчений підходить до проблеми суспільного прогресу значно ґрунтовніше: “Одно те, що все на світі змінюється і ніщо не стоїть на місці, а друге –

друге не таке певне, більше питання, ніж твердження: чи змінюється на ліпше, чи на гірше?”¹².

Однозначної відповіді, як бачимо, вчений не дає, а наводить в наступному положенні підтвердження поступального розвитку суспільства з істотними застереженнями: “Люди йдуть наперед, то правда, знаходять по дорозі все щось нового, але часто й гублять не одно таке, за чим пізніше мусять жалувати. Іноді буває й так, що втрачають майже все те, до чого перед тим доробилися сотками літ”¹³. Далі вчений деталізує це положення: “З усього того, що ми сказали досі, видно деякі цікаві речі, які слід зятимити собі. Перше те, що не весь людський рід поступає наперед. Велика його частина живе й досі в стані коли не повної дикості, то в стані, не дуже далекім від неї. Друге те, що той поступ не йде рівно, а якомсь хвилями: бувають хвилі високого підйому, а по них наступають хвилі упадку, якогось знесилля і зневір’я, потім хвиля знов підіймається, знов по якімось часі спадає і так далі. А третє, що той поступ не держиться одного місця, а йде мов буря з одного краю до другого, лишаючи по часах оживленого руху пустоту та занепад”¹⁴.

Поділ праці, який є головною рушійною силою поступу, вкупі з властивою людям неоднаковістю сил, вдачі і здібностей породжує і загострює нерівність між людьми, поділяючи людство на протилежні один одному табори невеликої жменьки багатіїв та мільйонів експлуатованих бідняків. Тим-то критерієм дійсного поступу має бути не зростання багатства, прогрес науки, мистецтва самих по собі, а “емансипація людської одиниці”.

Саме з цього погляду І.Франко обстоює розуміння суспільного прогресу як процесу зростання вільної людської діяльності, спрямованої на розширення меж можливого з огляду реалізації індивідом власного погляду на щастя. “Ціла історія нашої цивілізації, матеріальної і духовної, – наголошує мислитель, – се не що інакше, як поступенне, систематичне і ненасатанне відсування, віддалювання границь неможливого”. Однак шляху до повного щастя, “емансипацію людської одиниці” не можливо здійснити наодинці. “Наскільки чоловік може бути

щасливим у житті, він може се тільки у співжитті з іншими людьми, в родині, громаді, нації”¹⁵.

Визнаючи спільності, через які людина здатна реалізувати своє прагнення до щастя, вчений на перше місце ставить родину¹⁶, потім громаду і завершує нацією, бо саме нація, на думку І.Франка, становить невід’ємну “органічну”, натуральну складову частину історичного процесу¹⁷.

Вільний розвиток індивіда без усвідомлення нації як органічного фактора історичного поступу неможливий без залучення до неї як обов’язкової передумови становлення і саморозвитку людської індивідуальності. “Все, що йде поза рами нації. – підкреслює вчений, – се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування однієї нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими “вселюдськими” фразами покрити *своє духовне відчуження від рідної нації*”¹⁸.

У працях “Мислі о еволюції в історії людськості” (1881–1882), “Леся Українка” (1898), “Із секретів поетичної творчості” (1898–1899), “Похорон” (1899), “На склоні віку” (1900), “Поза межами можливого” (1900), “Принципи і безпринципність” (1903), “Що таке поступ?” (1903), “Ukraina irredenta” (1895), “Мойсей” (1905), “Одвертий лист до галицької української молодезі” (1905), “Суспільно-політичні погляди М.Драгоманова” (1906) І.Франко дійшов висновку, що лише “політична самостійність всякого народу” є запорукою вирішення всіх інших його проблем. “А що значить політична несамостійність якоїсь нації, – писав вчений, – як у остатній лінії такий її стан, що вона мусить без опору дати визискувати себе іншій нації, мусить віддавати часть здобутків своєї праці на цілі, які з її розвоєм і безпекою не мають нічого спільного? Значить, [...] національно-економічні питання самі собою, з залізною консеквенцією пруть усяку націю до виборювання для себе політичної самостійності, а в противнім разі розкривають перед нею неминучу перспективу економічного невільництва, занидіння, павперизації, культурного застою і упадку”¹⁹.

Ідеал, в сучасному розумінні, є своєрідним “стопленням” знання про світ з переживанням цього світу, знання про суше з баченням перспектив його розвитку, переживанням світу як належного, тобто своєрідний світоглядний та регулятивний стрижень цілепокладаючої діяльності людини чи спільноти²⁰. “Усякий ідеал, – пише мислитель, – се синтез бажань, потреб і змагань близьких, практично легших, і трудніших до осягнення, і бажань та змагань далеких, таких, що на око лежать поза межами можливого”²¹. Ідеал національний, за І.Франком, – це “ідеал повного, нічим не в’язаного і не обмежуваного (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) життя і розвою *нації*”²². Висунення на перше місце національного ідеалу вчений пояснював тим, що “ідеал національної самостійності”, який вміщує у собі не тільки “західноєвропейські ідеали соціальної рівності і політичної волі”, лише “один тільки може дати їм поле для повного розвою”²³. Застерігаючи наступні покоління, І.Франко з болем у серці нагадував, що “не маючи в душі сього національного ідеалу, найкращі українські сили тонули в общеросійськім морі, а ті, що лишилися на своїому ґрунті, попадали в зневіру і апатію”²⁴. Отже, ідеал повинен не тільки усвідомлюватися, а й “почуватися серцем”, бути предметом і знання, і віри^{25, 26}.

Геніальне відтворення ідеалу національної самостійності знаходимо в пролозі до поеми “Мойсей”²⁷. Поет передає художніми засобами політичну історію свого народу, який “замучений, розбитий, Мов паралітик той на роздорозжж, Людським презирством, ніби струпом, вкритий”, палко вірить:

“Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, вперешешся Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі”.

І.Франко, осмисливши і врахувавши історичний досвід, реально оцінив історичне значення феномена національної

свідомості для “національної самостійності” як єдиного гаран-та економічного, соціального і політичного розвою українсько-го народу, розвитку його матеріальної і духовної культури. Адже добре відомо, що національна свідомість як усвідомлення буття народу на базі засадничої національної ідеї містить у собі усві-домлення: 1) етнічної спільності щодо інших етносів; 2) націо-нальних цінностей і відданість їм у мові, етнічній території, національній культурі; 3) соціально-державної спільності; 4) патріотизму; 5) спільності в національно-визвольній бороть-бі. Даний підхід ґрунтується на найновіших дослідженнях (підсумки Ф.Гекманна) феномена етнічності, що містить п’ять компонентів: 1) соціокультурну єдність; 2) єдність історичного та сучасного досвіду; 3) уявлення про спільне походження; 4) колективну ідентичність (ґрунтується на самосвідомості та визначенні, хто “свій”, а хто “чужий”, унаслідок чого виникає уявлення про межі між власним і іншим етносами); 5) почуття солідарності²⁸.

Для І.Франка, як і для більшості тогочасних теоретиків національного поступу, було незаперечним, що у процесі становлення модерної нації вирішальну роль покликана відіграти інтелігенція, вносячи в народ, який “мовчить, молиться і платить” (М. де Унамун), національну ідеологію. Справжня інте-лігенція, а точніше, національна еліта суспільства, – це очі національного духу, розум всенародного ества, творець, носій та провідник знання, національних та вселюдських ідеалів. Інтелігенція володіє знаннями духовних цінностей, які є інтелектуальною основою формування свідомості. Духовні цінності існують в матеріалі мови, в основі якої лежить слово. Специфіка полягає в тому, що інтелігенція володіє словом, мо-вою не просто в лінгвістичному значенні як засобом спілкуван-ня, комунікації, а головню в її інтелектуальному вимірі як аку-мулятором і транслятором знання, що має складну психологіч-ну і гносеологічну природу, з якою органічно поєднується ду-ховно-пізнавальна діяльність людини взагалі. Звідси випливає історична місія інтелігенції як володаря слова у формуванні

свідомості взагалі, національної зокрема; пізнання і осмислення джерела народних прагнень та усвідомлення їх суті як логічно сформованих ідей, концепцій, учень, ідеалів, збагачення ними народного духовного єства, одухотворення свідомості народу до сприйняття національної ідеї, усвідомлення своєї національної ідентичності²⁹. “Перед українською інтелігенцією відкриється тепер, при свободніших формах життя в Росії, величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної маси українського народу *українську націю*, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і сильна держава не може остоятися”³⁰.

І.Франко дуже добре розумів, що на початку ХХ ст. для українського народу “ідеал національної самостійності в усякім погляді культурнім і політичним лежить для нас поки що, з теперішньої перспективи, поза межами можливого”. “Серце стискається з болю і досади, – пише мислитель. – Адже якби ті люди були зуміли віднайти український національний ідеал, оснований на тих самих свободолюбних думках, якими були пройняті, і якби повернули свої великі сили на працю для того ідеалу серед рідного народу, якби поклали свої голови в боротьбі за той ідеал, ми були б нині величали їх пам’ять в ряді наших найліпших борців і – справа вольної, автономної України стояла би нині і в Росії, і в Європі як справа актуальна, що жде свого рішення, і може зовсім іншим шляхом ішов би розвій молодих українських поколінь!”³¹.

Однак учений розумів і те, що без осягнення національного ідеалу як основоположної національної свідомості на тернистих дорогах національно-визвольної боротьби український народ чекає повна зневіра і остаточна поразка. Тому “ми мусимо, – писав І.Франко, – серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уяснювати собі його, мусимо вживати всіх сил і

засобів, щоб наблизитись до нього...”³². Основне завдання і полягає в тому, щоб досягнути цей ідеал, тим паче, що “тисячні стежки, які ведуть до його осушення, лежать просто-таки під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомості того ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернемо на зовсім інші стежки”³³.

Напередодні п’ятнадцятої річниці незалежності України перед українською владою, політичною та громадською елітою країни, усіма силами, яким небайдужа доля Батьківщини, зазначено в Універсалі національної єдності, постала історична вимога і можливість об’єднати свої зусилля, досягти національної єдності. “І в діях, і у вчинках, *неухильно керуючись* національними інтересами України, проголошуємо спільну волю до об’єднання зусиль задля реалізації таких пріоритетів національного розвитку, як висока якість життя громадян, конкурентноспроможна, заснована на знаннях економіка, ефективна та справедлива влада, інтегрована у глобальні процеси, та поважна у світі держава, погоджуємось на першочергове здійснення ПЛАНУ ДІЙ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ...”³⁴.

З нагоди 15-ї річниці незалежності України Президент В.Ющенко наголосив: “Я підтверджую і гарантую незмінність та безумовність демократичного, ліберального і національного вибору країни. Цей курс гарантує Конституція України і зобов’язуюча воля усіх українських політичних лідерів, які підписали Універсал національної єдності”³⁵.

“Ми мусимо навчитися *чути себе українцями* – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів. І се почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції. Ми повинні – всі без виїмка – попереду усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, у її теперішнім культурнім стані, познайомитися з її природними засобами та громадськими болячками і засвоїти собі те знання твердо, до тої міри,

щоб ми боліли кожним її частковим, локальним болем і радувалися кожним хоч і як дрібним та частковим її успіхом, а головно, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе справді, практично частиною його”³⁶.

Ці слова з праці І.Франка “Одвертий лист до галицької української молодезі”, що написана під впливом революції 1905 року в Росії, досить актуальні і для сьогоденної України, особливо в контексті Універсалу національної єдності.

Виступаючи на IV Всесвітньому форумі українців Президент України Віктор Ющенко наголосив: “Я вважаю Універсал актом виняткової політичної ваги і непростого суспільного зобов’язання політичних сил, влади, до якого вдалися відповідальні інститути влади, політичні сили України, усвідомлюючи безперспективність політики протиборства...

- Я свідомо додержуюся лінії об’єднання України. Я гарантую дотримання демократії в Україні.

“Для такого великого діла, як відродження та консолідація ... нації, не біда прийняти в рахунок і порцію національної виключності...”.

Ці слова написані Іваном Франком.

IV Форум Українців, 15-та річниця незалежності України проходять під знаком його 150-літнього ювілею. Я беру Франкові слова як своєрідний ідеологічний лейтмотив нашої зустрічі про згуртування українського народу...”³⁷.

Багата спадщина великого вченого-енциклопедиста, що “донині лежить”, як і в часи Є.Маланюка, ще далеко не повно видана і осмислена, і сьогодні закликає український народ до усвідомлення свого “ідеалу національної самостійності”, до пошуку тих стежок, що ведуть до національної єдності для успішного здійснення національного поступу.

¹ Про заходи щодо вивчення та популяризації духовної спадщини Івана Франка: Указ Президента України від 27.08.06 №727/2006 // Урядовий кур’єр. – 2006. – № 165. – 6 вересня.

² Вергеліс О. Код Франка // Дзеркало тижня. – 2006. – № 19. – 20–26 травня.

³ Маланюк Є. Франко незнаний // Маланюк Є. Книга спостережень: Статті про літературу. – К., 1997. – С. 190–191.

⁴ Лисяк-Рудницький І. Вклад Галичини в українські визвольні змагання // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. (Пер. з англ. У.Гавришків, Я.Грицака). – К., Основи, 1994. – Т. 2. – С. 54–61.

⁵ Мазепа В.І. Культуроцентризм світогляду Івана Франка. – К., 2004. – С. 227.

⁶ Лисяк-Рудницький І. Іван Франко в своїх німецьких писаннях // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. (Пер. з англ. У.Гавришків, Я.Грицака). – К., 1994. – Т. 1. – С. 405–411.

⁷ Грицак Я. Іван Франко в еволюції української політичної думки // Сучасність. – 1994. – № 9. – С. 114–126.

⁸ Медвідь Ф. Іван Франко: “Ідеал національної самостійності” // Визвольний шлях. – Лондон–Київ, 1997. – Кн.7 (592). – С. 815–820.

⁹ Універсал національної єдності // Урядовий кур’єр. – 2006. – № 145. – 5 серпня.

¹⁰ Лісовий В. Контекст // Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. – С. 298.

¹¹ Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами // Збір. твор. у 50 т. – Т. 45. – С. 33.

¹² Франко І. Що таке поступ? // Збір. твор. у 50 т. – Т. 45. – С. 304.

¹³ Там само. – С. 309.

¹⁴ Там само. – С. 345.

¹⁵ Там само. – С. 345.

¹⁶ Медвідь Ф. Виховання української еліти системою національної освіти в умовах консолідації сучасної української нації // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Київ, 2006. – Т. 2. – С. 337–346.

¹⁷ Медвідь Ф. Національна ідея в системі соціокультурних вимірів української перспективи // Українська перспектива: свідомі сні та соціокультурні виміри. – Київ., 2005. – С. 280–288.

¹⁸ Франко І. Поза межами можливого // Збір. твор. у 50 т. – Т. 45. – С. 284.

¹⁹ Там само. – С. 280.

²⁰ Загороднюк В. Ідеал // Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. – С. 231.

²¹ Франко І. Поза межами можливого // Збір. твор. у 50 т. – Т. 45. – С. 284.

²² Там само. – С. 284.

²³ Там само. – С. 283.

²⁴ Там само. – С. 283.

²⁵ *Забужко О.С.* Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. — К., Наукова думка, 1992. — С. 67.

²⁶ *Горський В.С.* Історія української філософії. Курс лекцій. — К., 1996. — С. 198.

²⁷ *Сеник Л.* Іван Франко і його поема “Мойсей” // Вісник НТШ. — 2006. — Число 35. — С. 11–14.

²⁸ *Дашкевич Я.* Нація і утворення Київської Русі // Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали “круглого столу” істориків України (Львів: Брюховичі, 27 серпня 1993 р.). — Львів, 1995. — С. 10.

²⁹ *Мазепа В.І.* Культуроцентризм світогляду Івана Франка. — К., — С. 105–126.

³⁰ *Франко І.* Одвертий лист до галицької української молодезі // Збір. твор. у 50 т. — Т. 45. — С. 404.

³¹ *Франко І.* З кінцем року // Життя і Слово. — Львів, 1896. — № 6.

³² *Франко І.* Поза межами можливого // Збір. твор. у 50 т. — Т. 45. — С. 285.

³³ Там само. — 285.

³⁴ Універсал національної єдності // Урядовий кур’єр. — 2006. — № 145. — 5 серпня.

³⁵ Україна йде дорогою важкою, але правильною. Промова Президента В.Ющенка з нагоди 15-ї річниці незалежності України // Урядовий кур’єр. — 2006. — № 159. — 29 серпня.

³⁶ *Франко І.* Одвертий лист до галицької української молодезі. — С. 405.

³⁷ Україні найбільше потрібна політична стабільність. З промови Президента України Віктора Ющенка на відкритті IV Всесвітнього форуму українців 18 серпня 2006 року // Урядовий кур’єр. — 2006. — № 156. — 22 серпня.

Поліщук Юрій

**ФОНДИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО
ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ
В М. КИЄВІ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОГО
ЦАРИЗМУ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
(КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)**

Проблеми національних відносин, політики урядових установ щодо народів, які проживають на території тієї чи іншої держави, є стержневими для її існування, лакмусовим папірцем її демократизму. Особливо загострені ці питання у багатонаціональних державах, до яких належить й Україна. Тому надзвичайно важливо досліджувати історичний досвід, накопичений попередніми поколіннями, державними режимами, які правили на нашій землі в минулому. Враховуючи це, досить актуальним є аналіз національної політики російського царизму в Правобережній Україні, населення якої було і залишається багатонаціональним.

Потрібно зазначити, що дослідники зверталися і звертаються до цього питання чи до окремих його аспектів. До першої групи досліджень потрібно віднести роботу М.Г.Щербака та Н.О.Щербак (аналізується національна політика російського царизму в Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX століття) та колективну монографію науковців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України – “Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект” (досліджується політико-правовий статус національних меншин)¹. До другої – праці Данієля Бовуа (розглядається політика Росії щодо польського населення Правобережжя з 1831 до 1914 року), В.Васильчика (досліджується історія німців України з часу їхньої появи на українських

теренах до наших днів), М.Бармака, О.Івашенко, Ю.Поліщука, О.Суліменка та ін. (вивчається діяльність російської адміністрації щодо окремих етнічних груп Волині)². Ці роботи базуються на ґрунтовній джерельній базі, зокрема архівній. Але, на нашу думку, далеко не всі архівні джерела у них використані.

Виходячи з цього, автор ставить перед собою завдання окреслити коло документів Центрального державного історичного архіву в м. Києві, що висвітлюють національну політику Росії в Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку ХХ ст. та дати їм характеристику.

Потрібно зазначити, що в ньому здебільшого зберігаються документи центральних органів влади, що надходили до краю із С.-Петербурґа, а також керівних органів Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства, канцелярій губернаторів цих губерній та інших губернських установ, інформаційні довідки про етнонаціональну та етноконфесійну ситуацію у відповідних регіонах. В основному вони зібрані в таких фондах, як: 317 – прокурора Київської судової палати; 422 – Канцелярії Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора; 481 – Центральної комісії по ревізії діяльності дворянських депутатських зібрань Київської, Волинської, Подільської губерній; 533 – Канцелярії Київського військового губернатора; 707 – Управління Київського навчального округу; 1423 – Єврейської історико-археографічної комісії при історико-філологічному відділенні Всеукраїнської Академії наук України; 1599 – Помічника начальника Волинського губернського жандармського управління в Житомирському, Овруцькому, Старокостянтинівському повітах та деяких інших. У них зібрані документи та матеріали, що дають можливість проаналізувати як діяльність центральних органів влади (імператор, Сенат, уряд, міністерства), так і місцевих органів управління (канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора, губернські правління, губернські казенні палати, губернські правоохоронні органи, повітові органи влади та ін.) щодо політико-правового регулювання етнонаціональних,

етноконфесійних та етнокультурних відносин на території Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX століття.

Умовно їх можна розділити на шість груп:

1. Укази, розпорядження, циркуляри імператора, Сенату, уряду, які стосуються політико-правового регулювання національних відносин у Правобережній Україні;

2. Рішення, розпорядження канцелярії генерал-губернатора, губернських установ щодо реалізації на території краю державної національної політики та їхня переписка з С.-Петербургом;

3. Інформаційні звіти губернаторів (щорічні), рапорти, в яких містяться дані про рух населення, особливості його розселення, господарську діяльність представників етнічних спільнот краю, стан освіти та ін.;

4. Інформаційні, аналітичні та доповідні записки чиновників губернських установ щодо життя та діяльності етнічних спільнот, які мешкали на територіях їхніх губерній;

5. Листи, скарги, заяви мешканців краю щодо діяльності місцевих органів влади;

6. Статистичні відомості, інші матеріали, які відображають різні аспекти життя та діяльності етнічних спільнот Правобережної України.

Особливий інтерес серед них викликає 442 фонд, у якому зберігаються документи, матеріали, які або надходили до Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора з С.-Петербурга, губернських центрів краю, або продукувалися нею. Багато з них стосується усіх етнічних спільнот Правобережної України. Так, надзвичайно цікава інформація щодо кількості, розселення етнічних спільнот Правобережної України (Південно-Західний край), їхньої господарської діяльності, культурного та релігійного життя в середині та кінці XIX століття міститься у доповідях і звітах генерал-губернатора на ім'я імператора, що зберігаються у цьому фонді³. Схожа інформація щодо Волинської, Київської, Подільської губерній зібрана в щорічних звітах їхніх губернаторів “Про стан губерній”⁴.

Крім загальних матеріалів і документів про етнічні спільноти, які мешкали на території Правобережної України, в фонді також зберігаються такі, що стосуються окремих етносів краю. Так, у ряді справ⁵ зібрані царські укази, постанови Сенату, розпорядження уряду, а також доповідні записки, інформації, приписи канцелярії Київського генерал-губернатора з проблем життя та діяльності єврейського населення в смузі осілости. Дуже цікава інформація щодо умов життя останніх міститься також у зібраних тут листах і клопотаннях євреїв про відстрочення термінів їхнього переселення або про дозвіл на проживання на обжитих ними місцях.

У цьому ж фонді зберігається також багато документів, що висвітлюють процес переселення та облаштування на території краю німецьких колоністів, їхнє господарське, духовне, культурне життя, а також діяльність місцевих органів влади щодо переселенців. Зокрема, у справі № 1932 зібрані звіти чиновників митниць Волинської та Подільської губерній про кількість іноземних переселенців, які перетнули російсько-австрійський кордон з 1800 до 1861 року⁶, в справі № 430 – численні прохання колоністів на ім'я Київського генерал-губернатора про їхнє переселення з Царства Польського на територію Волині⁷.

У справах фонду також зберігаються матеріали, які висвітлюють процес облаштування колоністів на території краю. Зокрема, надзвичайно цікавими є документи про створення в німецьких колоніях досить розгалуженої освітньої системи, функціонування якої сприяло тому, що німецьке населення було найосвіченішим у Правобережній Україні⁸.

У багатьох справах фонду зібрані матеріали та документи, що висвітлюють дискримінаційну політику російського царизму щодо німецьких колоністів та її реалізацію місцевими адміністраціями⁹. Надзвичайно цікаві матеріали є в справах, у яких зберігаються доповідні записки, рекомендації, звіти комісії, яку було створено при уряді Російської імперії для вивчення “стану іноземної колонізації на Волині та її обмеження”¹⁰.

Для розуміння усієї гостроти ситуації, що склалася між німецькими переселенцями та російським царизмом наприкінці XIX – початку XX століття в Правобережній Україні, мають справи, у яких зібрані скарги колоністів на свавілля місцевої влади¹¹, а також документи, що висвітлюють їхній опір виселенню з обжитих земель і спробам русифікації німецьких шкіл в колоніях¹².

Зберігається у 442 фонді й багато матеріалів і документів, які дають змогу дослідити політико-правові засади появи на території Правобережної України, в першу чергу Волині, чеських поселенців, їхнього закріплення тут, налагодження господарського, культурного, релігійного життя. Зокрема, у ряді справ зберігаються документи, які показують хід переселення чехів на територію краю та дії місцевих адміністрацій щодо них¹³. Особливо цінна інформація щодо кількості й особливості розселення чеських поселенців міститься у звітах Міністерства внутрішніх справ¹⁴.

Багато справ фонду Канцелярії Київського генерал-губернатора містять документи, що висвітлюють створення та функціонування в чеських поселеннях краю шкіл¹⁵, а також діяльність місцевих органів влади після їх закриття¹⁶.

Важливе значення для розуміння методів впливу російського царизму на етнорелігійну ситуацію в Правобережній Україні мають справи 442 фонду, в яких зберігаються документи, що показують діяльність С.-Петербурга та місцевих адміністрацій зі створення так званої “гуситської церкви”, а коли ця спроба провалилася, то з навернення чеських переселенців у православ’я¹⁷.

Цікава інформація про умови життя чеських переселенців у Правобережній Україні та їхні взаємостосунки з органами влади зберігається у справах 442 фонду, у якому зібрані їхні листи, клопотання, заяви до різних адміністративних установ¹⁸.

Значна частина матеріалів і документів, що зберігаються у фонді Канцелярії Київського генерал-губернатора, стосується політики царизму щодо польського населення. І це зрозуміло, адже після приєднання Правобережної України до Російської

імперії саме в нього була відібрана влада, й тому С.-Петербург, місцева адміністрація як могли утверджували тут своє панування. Зрозуміло, що це відбилося у великій кількості різних указів, циркулярів, розпоряджень, довідок і т.д. Зокрема, в частині справ зібрані документи, присвячені діяльності місцевих органів влади щодо легітимізації польської шляхти краю, тобто підтвердженні, або непідтвердженні її в дворянському стані¹⁹, та скарги декласованої шляхти²⁰.

Надзвичайний інтерес для дослідників має доповідна записка, яку 17 вересня 1849 р. направив російському імператору Київський генерал-губернатор Бібіков. У ній викладені заходи щодо асиміляції найбагатшої частини польської шляхти Правобережної України, ліквідації тут “польського духу”²¹. А також указ Миколи I про обов’язкове залучення заможної польської шляхти на військову, цивільну службу на території великоросійських губерній, яке шляхта назвала “рекрутським набором”, листування про його виконання²², списки молодих шляхтичів Київської губернії, яких “планувалося” взяти на службу²³.

У 442 фондів зібрано багато матеріалів і документів, що висвітлюють ситуацію, яка склалася в Правобережній Україні під час польського повстання 1863 р., та боротьбу російського царизму з його учасниками. Так, у справі № 750 зберігається “Огляд стану Південно-Західного краю в 1863 і 1864 рр.”, де викладена діяльність генерал-губернаторської адміністрації під час і після повстання 1863 р.²⁴. У кількох справах зібрано матеріали про арешти учасників повстання та переписка з цього питання Київського генерал-губернатора Безака з міністром внутрішніх справ О.Валуєвим²⁵, про конфіскацію їхнього майна та допущені російськими чиновниками при цьому зловживання²⁶ та скарги польської шляхти на них²⁷.

Великий інтерес для науковців, які вивчають національну політику російського царизму, мають справи, що містять документи про запровадження ним у січні 1864 р. так званого “податку на національність”, тобто на польських мешканців Правобережної України, та про його збір аж до кінця XIX століття²⁸.

Аналіз документів, що зберігаються у 442 фондів, свідчить про те, що в основі політики С.-Петербурга, місцевих адміністрацій щодо польського населення Правобережної України лежала не лише декласація переважної більшості шляхти, а й піджив її економічних можливостей та посилення тут позицій росіян²⁹, обмеження їхньої участі в роботі дворянських зібрань як станових органів влади³⁰, перебування на державній службі³¹.

Крім того, документи багатьох справ 442 фонду свідчать, що російський царизм боровся не лише проти економічного домінування поляків у Правобережній Україні, а й проти культурного³². Особливо це стосувалося освіти³³.

Потрібно зазначити, що й в інших фондах ЦДІАУК зберігається багато документів, що проливають світло на діяльність російського царизму щодо регулювання національних відносин у Правобережній Україні. Так, у справах 481 фонду зібрані матеріали й документи, що висвітлюють діяльність офіційної влади але “ревізії діяльності дворянських депутатських зібрань Київської, Волинської та Подільської губерній”, а точніше — для зменшення в них впливу польської шляхти й, відповідно, посилення в дворянських депутатських зібраннях краю позицій російського дворянства.

Досить цікаві матеріали та документи, що дають можливість дослідити діяльність С.-Петербурга, місцевих органів влади щодо регламентування господарської діяльності етнічних спільнот, які мешкали на території Правобережної України, зібрані в 553 фондів (документи канцелярії Київського військового губернатора). В першу чергу це стосується єврейського населення краю. Зокрема, там зберігаються постанови та циркуляри Сенату, Міністерства внутрішніх справ, розпорядження, рапорти, доповідні записки, звіти канцелярії Київського військового губернатора про перебування євреїв на державній службі, про призов їх до армії та розшук осіб, які ухилялися від виконання рекрутської повинності. А також скарги євреїв на чиновницьке та поліцейське свавілля (вимагання хабарів, побиття, нехтування законами і т. д.)³⁴.

Цінні матеріали та документи для розуміння етноконфесійної ситуації в Правобережній Україні зберігаються у справах 192 фонду (фонд Митрополита Київського і Галицького). Зокрема, вони дають змогу дослідити процес ліквідації на території краю уніатської церкви, послаблення позицій католицизму та посилення російського православ'я³⁵.

Важливим джерелом для вивчення стану освіти на території Правобережної України є справи 707 фонду (фонд Управління Київського навчального округу). Так, вони дають можливість ознайомитися з діяльністю С.-Петербурга, місцевої влади щодо ліквідації польської³⁶, єврейської³⁷ систем освіти та заміни їх на російську. Особливий інтерес викликають справи, в яких зібрані матеріали та документи, що стосуються створення, функціонування та закриття Кременецького (Волинського) ліцею³⁸, Житомирського рабинського училища³⁹ та Житомирського єврейського вчительського інституту⁴⁰.

У справах фонду зберігається також багато документів, присвячених проблемам створення, функціонування на Правобережжі німецьких⁴¹, чеських шкіл⁴² і політиці місцевих адміністрацій щодо них.

Великий інтерес серед справ цього фонду викликає справа “Про існування в губерніях шкіл з німецькою та чеською мовами навчання без дозволу місцевої влади”, яка свідчить, що російський царизм робив все, аби підпорядкувати своєму впливові німецькі та чеські школи й перетворити їх в інструмент русифікації німецьких і чеських колоністів⁴³.

Надзвичайно цікаві документи для дослідження конкретних дій російської адміністрації Правобережної України з регулювання національних відносин зібрані у фондах судових, правоохоронних і контролюючих органів влади. Зокрема, у фонді Канцелярії Київського окремого цензора Міністерства внутрішніх справ і фонді Київського тимчасово повіреного у справах друку Міністерства внутрішніх справ зберігаються документи, що висвітлюють діяльність цих контролюючих органів щодо відстеження та обмеження надходження на територію

краю закордонних періодичних видань (польські, німецькі, чеські)⁴⁴. У фондах Київського, Подільського та Волинського губернських жандармських управлінь є документи, що відображають переслідування владою представників етнічних спільнот цих губерній за прагнення відстоювати свої національні права⁴⁵.

Особливим джерелом для вивчення поведінки німецьких колоністів, їхніх стосунків із місцевим населенням є фонд Прокурора Київської судової палати⁴⁶. Тут містяться документи про заклоти в окремих колоніях Волині та висилку німців з них в інші регіони імперії та за її межі.

Ряд важливих відомостей зберігають матеріали фонду Помічника начальника Волинського головного жандармського управління в Житомирському, Овруцькому та Старокостянтинівському повітах⁴⁷. Тут знаходяться документи управління про перевірку благонадійності німців-баптистів, які проживали в Житомирському повіті, а також відомості про їхні з'їзди тощо.

Надзвичайно цікавою для дослідників політико-правового становища єврейського населення Правобережної України є колекція документів, яку збрала єврейська історико-археологічна комісія при історико-філологічному відділенні Всеукраїнської академії наук. Вони зосереджені в 1423 фондів. В основному це копії документів державних органів влади (канцелярій імператора, Сенату, Міністерств внутрішніх справ і фінансів, генерал-губернатора та ін.), доповідні й аналітичні записки місцевих органів влади про внутрішнє становище єврейських громад, діяльність цадиків, казенних рабинів, документи про функціонування Житомирського рабинського училища та створення єврейських землеробських колоній⁴⁸.

Особливий інтерес викликає справа № 16, в якій зібрані матеріали про правове становище євреїв Правобережної України за період з 1795 до 1895 р.⁴⁹, та справа № 3, де зібрані листи відомого єврейського громадського діяча та письменника Г.Богрова⁵⁰. Зокрема, в листах містяться цікаві роздуми, оцінки щодо внутрішнього життя єврейської громади краю та ставлення російської адміністрації до єврейського питання.

Наведений матеріал свідчить, що у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві зберігається значний масив документів і матеріалів, що висвітлюють діяльність як центральних, так і губернських органів влади щодо регулювання національних відносин у Правобережній Україні. Вони, зокрема, дають змогу, ґрунтовно дослідити політику російського царизму стосовно усіх значних етнічних спільнот Правобережної України. В першу чергу це стосується міграційних процесів, які стимулювалися російською адміністрацією та привели до того, що протягом ХІХ – початку ХХ ст. етносоціальна структура населення краю значно змінилася. Багато документів і матеріалів, що містяться в них, висвітлюють діяльність як С.-Петербурґа, так і губернських адміністрацій щодо регламентування господарської діяльності представників різних етнічних спільнот, їхнього громадського, культурного та релігійного життя.

¹ *Щербак М.Г., Щербак Н.О.* Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). – К., 1997; *Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект.* – К., 2000 та ін.

² *Бовуа Даніель.* Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996; його ж. *Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах.* – К., 1998; *Васильчук В. М.* Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина ХVІІІ – початок ХХІ ст.). – К., 2004; *Іващенко О.М., Поліщук Ю.М.* Євреї Волині (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття). – Житомир, 1998; *Поліщук Ю.М.* Столипінська аграрна реформа на Волині. – К., 1999; *Бармак М.* Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.). – Тернопіль, 1999; *Поліщук Ю., Суліменко О.* Німці Волині в кінці ХVІІІ – на початку ХХ століття: політико-правовий аспект. – Житомир, 2004 та ін.

³ Див: ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 1700, 7700; там само. – Оп. 846. – Спр. 463; там само. – Оп. 623. – Спр. 364.

⁴ Див.: там само. – Оп. 1. – Спр. 1196–1197, 2511; там само. – Оп. 532. – Спр. 181, 202; там само. – Оп. 533. – Спр. 158, 205; там само. – Оп. 534. – Спр. 281, 422; там само. – Оп. 535. – Спр. 322; там само. – Оп. 536. – Спр. 169; там само. – Оп. 537. – Спр. 183 і т. д.

⁵ Див.: Там само. – Оп. 1. – Спр. 504, 671, 1197, 1296, 1363; там само. – Оп. 160. – Спр. 42.

- ⁶ Див.: там само. — Оп. 1. — Спр. 1932.
- ⁷ Див.: там само. — Оп. 38. — Спр. 430.
- ⁸ Див.: там само. — Оп. 528. — Спр. 489; там само. — Оп. 533. — Спр. 158; там само. — Оп. 614. — Спр. 158, 238.
- ⁹ Див.: там само. — Оп. 38. — Спр. 671; там само. — Оп. 618. — Спр. 261; там само. — Оп. 617. — Спр. 114; там само. — Оп. 539. — Спр. 154; там само. — Оп. 846. — Спр. 459; там само. — Оп. 635. — Спр. 51.
- ¹⁰ Див.: там само. — Оп. 702. — Спр. 98; там само. — Оп. 34. — Спр. 1430.
- ¹¹ Див.: там само. — Оп. 32. — Спр. 1177; там само. — Оп. 694. — Спр. 72.
- ¹² Див.: там само. — Оп. 533. — Спр. 222; там само. — Оп. 617. — Спр. 114; там само. — Оп. 690. — Спр. 252; там само. — Оп. 694. — Спр. 72; там само. — Оп. 847. — Спр. 417.
- ¹³ Див.: там само. — Оп. 52. — Спр. 318, 435; там само. — Оп. 317. — Спр. 92; там само. — Оп. 535. — Спр. 322; там само. — Оп. 618. — Спр. 59; там само. — Оп. 840. — Спр. 132.
- ¹⁴ Див.: там само. — Оп. 48. — Спр. 80; там само. — Оп. 617. — Спр. 128.
- ¹⁵ Див.: там само. — Оп. 49. — Спр. 278; там само. — Оп. 225. — Спр. 49, 91; там само. — Оп. 528. — Спр. 489; там само. — Оп. 533. — Спр. 158; там само. — Оп. 614. — Спр. 158, 238; там само. — Оп. 615. — Спр. 268, 269.
- ¹⁶ Див.: там само. — Оп. 858. — Спр. 52.
- ¹⁷ Див.: там само. — Оп. 541. — Спр. 143; там само. — Оп. 617. — Спр. 53; там само. — Оп. 618. — Спр. 59; там само. — Оп. 623. — Спр. 100; там само. — Оп. 694. — Спр. 120; там само. — Оп. 842. — Спр. 391; там само. — Оп. 846. — Спр. 212; там само. — Оп. 870. — 132.
- ¹⁸ Див.: там само. — Оп. 50. — Спр. 169; там само. — Оп. 322. — Спр. 342; там само. — Оп. 543. — Спр. 110; там само. — Оп. 620. — Спр. 383; там само. — Оп. 690. — Спр. 268; там само. — Оп. 693. — Спр. 402; там само. — Оп. 695. — Спр. 62; там само. — Оп. 697. — Спр. 265; там само. — Оп. 848. — Спр. 351.
- ¹⁹ Див.: там само. — Оп. 1. — Спр. 1225, 2168, 2508, 2951–2975.
- ²⁰ Див.: там само. — Спр. 5661.
- ²¹ Див.: там само. — Оп. 799. — Спр. 377.
- ²² Див.: там само. — Оп. 1. — Спр. 9852.
- ²³ Див.: там само. — Спр. 9860.
- ²⁴ Див.: там само. — Оп. 814. — Спр. 750.
- ²⁵ Див.: там само. — Оп. 815. — Спр. 490.
- ²⁶ Див.: там само. — Спр. 363.
- ²⁷ Див.: там само. — Оп. 71. — Спр. 428–440.
- ²⁸ Див.: там само. — Оп. 533. — Спр. 183; там само. — Оп. 816. — Спр. 85.
- ²⁹ Див.: там само. — Оп. 611. — Спр. 217; там само. — Оп. 613. — Спр. 81; там само. — Оп. 816. — Спр. 179; там само. — Оп. 846. — Спр. 463.
- ³⁰ Див.: там само. — Оп. 1. — Спр. 2918.

- ³¹ Див.: там само. – Спр. 5003.
- ³² Див.: там само. – Оп. 1. – Спр. 2508; там само. – Оп. 728. – Спр. 39.
- ³³ Див.: там само. – Оп. 794. – Спр. 186; там само. – Оп. 810. – Спр. 182; там само. – Оп. 811. – Спр. 255.
- ³⁴ Див.: там само. – Ф. 553. – Оп. 1. – Спр. 79, 97, 121, 124, 209, 253, 389, 408, 447, 521, 670, 995 і т. д.
- ³⁵ Див.: там само. – Ф. 192. – Оп. 1. – Спр. 111.
- ³⁶ Див.: там само. – Ф. 707. – Оп. 229. – Спр. 112, 145, 165, 239; там само. – Оп. 279. – Спр. 50, 112, 130, 286; там само. – Оп. 296. – Спр. 127, 127а, 144 і т. д.
- ³⁷ Див.: там само. – Оп. 87. – Спр. 1008, 1063, 1074, 1076, 1155, 1178, 5041 і т. д.
- ³⁸ Див.: там само. – Оп. 1. – Спр. 9, 102, 304, 358, 558-560, 702, 818 і т. д.
- ³⁹ Див.: там само. – Оп. 13. – Спр. 56, 358, 608, 610, 615, 627 і т. д.
- ⁴⁰ Див.: там само. – Оп. 203. – Спр. 11, 28, 29, 42, 47, 58; там само. – Оп. 212а. – Спр. 21; там само. – Оп. 213б. – Спр. 32; там само. – Оп. 307. – Спр. 79.
- ⁴¹ Див.: там само. – Оп. 15. – Спр. 32, 395; там само. – Оп. 21. – Спр. 486; там само. – Оп. 22. – Спр. 366; Оп. 296. – Спр. 55, 55а, 89 і т. д.
- ⁴² Див.: там само. – Оп. 207. – Спр. 105, 154а; там само. – Оп. 225. – Спр. 49, 79, 91, 153; там само. – Оп. 296. – Спр. 54, 76, 80; там само. – Оп. 317. – Спр. 465.
- ⁴³ Див.: там само. – Оп. 310. – Спр. 602.
- ⁴⁴ Див.: там само. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. – 125; там само. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 247 і т. д.
- ⁴⁵ Див.: там само. Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3136; там само. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1187; там само. – Спр. 1247; там само. – Спр. 1304; там само. – Спр. 1341; Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 1351; там само. – Спр. 1961 та ін.
- ⁴⁶ Див.: Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 1958.
- ⁴⁷ Див.: Ф. 1599. – Оп. 1. – Спр. 130.
- ⁴⁸ Див.: там само. – Ф. 1423. – Оп. 1. – спр. 1, 2, 5 - 8, 12, 20, 26, 34.
- ⁴⁹ Див.: там само. – Спр. 16.
- ⁵⁰ Див.: там само. – Спр. 3.

Романюк Оксана

**ЕТНОПОЛІТИКА В ПРОБЛЕМНОМУ
КОЛІ ЕТНОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ:
ІСТОРІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ**

Етнічно строкате життя в поліетнічних країнах, особливо колишнього комуністичного табору, періодично піддається апробації реформами, соціумо- і державотворчими процесами, а останнім часом війною, революціями і масштабними акціями протестів. Додавши природно-технократичні зміни, прогрес-регрес життєдіяльності окремих сфер і галузей народного життя, отримуємо необхідність перманентного вдосконалення врегулювання міжетнічних відносин відповідними областями державної політики. Латентні процеси пробудження етносів увінчують бажання “люстрації своєї національної мови” (М. Бердяєв – споріднені та близькі між собою народи менше схильні розуміти одне одного та швидше відштовхуються, ніж далекі або чужі народи; споріднена мова часто сприймається як зіпсована рідна)¹, вимоги розвитку власної національної культурної автономії, намагання здійснити етнічне економічне самовизначення (“історично зумовлені соціально-економічні і культурні відмінності надихають один етнос на емоційне сприйняття іншого як такого, що намагається створити власний матеріальний добробут за рахунок матеріальних ресурсів основного державного етносу”²), боротьбу за національну політичну автономію (“бажання ліквідувати історичні, соціально-політичні несправедливості”³), проголошення національного суверенітету. Ознайомлення з досвідом інших країн з поліетнічним складом населення дає можливість враховувати різні аспекти феномена етнічного відродження: етнорасовий (США), релігійний (Великобританія), мовний (Канада) та інші⁴.

У процесі державної трансформації в сучасній Україні проблеми міжетнічних відносин набувають дедалі більшого значення. Консолідація етносів в недалекому минулому СРСР штучно підтримувалася політичним курсом; ієрархією тих етнічних спільнот, які були визнані гідними певних привілеїв; політичного “вирівнювання рівнів” (розвиток промисловості по всій території, розвинутої виробничої і соціальної інфраструктури, рівень заробітної платні); дозоване відтворення місцевих еліт⁵.

Здобуття Україною незалежності безпосередньо позначилося на етнічних процесах, етнічних орієнтаціях населення. На поляризацію поглядів та загострення етнічної ситуації впливають такі чинники: історичні умови розвитку окремих регіонів, демографічний склад населення, зовнішня орієнтація економіки, ступінь господарської інтегрованості прикордонних областей з сусідніми державами, специфіка менталітету та культури, коливання зовнішньополітичного курсу, баланс сил на внутрішньополітичній арені, невизначеність офіційної державної етнополітики.

Завдання статті – спробувати неупереджено у кількох теоретичних аспектах виявити політолого-етнологічні взаємозалежності, на яких базуються етнічна сфера суспільного життя (термін Л.М.Гумільова, далі: етносфера) і область державної етнічної політики (термін І.Ф.Кураса, далі: ОДЕП) в суспільстві; простежити еволюцію розвитку етнічної ситуації, підлеглих змінам процесів та етнополітичної орієнтації.

Етнополітика як новий напрям у суспільствознавстві зосередилася на дослідженнях ключових питань етнополітичної сфери суспільного життя: взаємовідносини між державами та етнічними групами, які проживають на їх територіях; взаємовідносини між різними етнічними групами всередині поліетнічних держав, а також у міждержавних відносинах; причини виникнення конфліктних ситуацій у багатонаціональних країнах та визначення шляхів їх подолання. Етнополітика є одним з предметів етнополітології, основний зміст якої – дослідження

політики держави, політично-громадських організацій тощо в галузі міжетнічних відносин⁶. Допоможе дослідженню специфічний кут зору науки політичної етнології, яка вивчає роль і місце у політичному житті народу як етноісторичної спільноти.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства важливими є доробки таких політолого-етнологічних фахівців, як В.Б.Євтух, І.Ф.Курас, І.М.Варзар, Л.Є.Шкляр, О.В.Картунов, Ю.І.Римаренко та інших. Саме на їх долю припала величезна праця – довести до відома правлячого політикуму низку новаторських етносоціальних, етнополітичних, етнокультурних ідей і орієнтацій. З 1993 року їх погляди почали оприлюднюватись у формі наукових статей, монографій та довідково-енциклопедичних видань. Резонансно політики почали приймати неординарні етнополітико-правові документи непересічних змісту і цінності.

Періодизація, яка охоплює етнополітичні та етнокультурні відносини, що запропонував М.Шульга, виокремлює 4 етапи: ігнорування законами України наявності етносфери до 1989 року; з прийняття Закону про мови УРСР 1989 року до 1 грудня 1991 року (саме в цей період приймалися правові документи, які декларували національним меншинам максимум прав); прийняття Законів “Про національні меншини в Україні”, “Про освіту” та інші, що стосуються національних меншин; з прийняття Конституції України і триває дотепер⁷.

Завдяки теоретичним ідеям та політичним рішенням державну етнополітику України окреслили такі політико-правові документи: загальнополітична “Декларація про державний суверенітет України” (16 липня 1990 р.), етнодержавознавча “Декларація прав національностей України” (1 листопада 1991 р.), “Декларація про забезпечення прав національних меншин між УРСР та Угорською республікою” (31 травня 1991 р.), Указ президента України про національну програму “Закордонне українство” (24 вересня 1991 р.), парламентський Закон “Про національні меншини в Україні” (25 червня 1992 р.), Указ Президента України “Про національну доктрину розвитку освіти з

подальшим утвердженням її національного характеру” (17 квітня 1992 р.), Постанова Кабінету Міністрів України “Про спеціалізовані редакції для випуску літератури мовами національних меншин України” (15 серпня 1992 р.), громадсько-політична “Декларація про національну єдність, захист прав та інтересів німців Криму” (9 листопада 1996 р.). Ці декларації, закони, укази та постанови створили молодій незалежній Україні зовнішній імідж етноліберальної країни та кратологічно вивели внутрішні програми подальшого поглиблення процесів розвитку етносів на новий рівень. Теоретичний потенціал цих документів в історії вітчизняної політичної думки склався у цілісну та неповторну епоху.

До позитиву тих років в області державної етнополітики слід віднести і розглядання та намагання вирішити питання кримських татар: створення комісії у Верховній Раді Автономної республіки Крим з питань поновлення прав реабілітованих (16 вересня 1998 р.), постанова Кабінету Міністрів України “Про вирішення питань облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей” (27 жовтня 1999 р.), затверджувалися заходи щодо розвитку культур національних меншин України та проводились акції підтримки рідної мови.

Фактологічно етнополітика України 90-х років характеризується концептуальним осмисленням проблем розбудови її етнічного життя, підвищенням ролі національного фактора в громадсько-політичному житті, зростанням національної самосвідомості етнічних груп та їх самоорганізації, політизацією етнічних груп, стабільністю/нестабільністю міжетнічних відносин, посиленням міграційних потоків. Головним зауваженням залишається ситуативність уваги прагматичних політиків до етнічної сфери, яку дедалі частіше використовують не для вирішення нагальних питань, а як засіб популяризації певних політичних сил чи окремих діячів.

Зрештою, великим досягненням стало виділення окремої ОДЕП та вироблення багатоступеневої ієрархії політичного управління нею (з 1991 р.): однопрофільний урядовий комітет

(... у справах національностей) – трипрофільне міністерство (... у справах національностей, релігії та міграції) – двопрофільний державний комітет (... у справах національностей і міграції) – однопрофільний департамент (... у справах національностей) у складі двогалузевого міністерства.

З початку нового століття ентузіазм щодо етнополітичних вдосконалень в Україні дещо зменшився. Цього можна було б уникнути лише одним, апробованим у політичній історії цивілізованих країн, способом, – теоретично засадованою, концептуально досконалою, правом легітимованою та інституційно забезпеченою державною політикою.

Спостерігається інтеграція України до ЄС; укази Президента України “Про національну доктрину розвитку освіти” (17 квітня 2002 р.) – якісна освіта з подальшим утвердженням її національного характеру, постанова Верховної Ради України “Про державну підтримку газет, що видаються мовами національних меншин” (6 лютого 2003 р.), указ Президента України “Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин” (15 травня 2003 р.), а саме: білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької та угорської – заходи спрямовані на українську мову не загрожують розвитку та збереженню інших мов; постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження програми розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки” (2 жовтня 2003 р.), до якої вже на початку наступного року було внесено зміни (26 травня 2004), а за кілька місяців ще одна постанова Кабінету Міністрів, яка прокламує всебічний розвиток і функціонування української мови (26.07.04), постанови 2005–2006 років висвітлюють зацікавленість коштами, виділеними на розвиток української культури та мови, та співпрацею з закордонними українцями.

Про мовне питання було стільки написано, в Україні в тому числі, що можна зібрати досить велику тематичну бібліотеку. Чому ж антоганізм етносів власне з мовного питання залишається актуальним? Мова – архетип етносу і саме в поліетнічних

країнах залишаються інваріантними теорії, ідеї, політичні дії та, нарешті, навіть тенденції щодо мовного питання.

За підсумками перепису населення (грудень 2001 р.) в Україні проживають 136 народів-етносів світу, з яких, поряд з українцями, 8–10 – автохтони (активно досліджував лінгвіст і археолог М.Марр 1864–1934) тобто за етногенезом є аборигенами і на нинішньому геотерені країни вони мали колись свої політико-державні утворення. Як титульний народ українці дали країні державну мову, як толерантний народ – на сьогодні він не може її захистити. Апологетика білінгвізму в українському політикумі має своїх високопосадових послідовників, які підтримуються потужним російським етносом. А як же інші 8–10 автохтонні народи?

Україна, як демократична держава на засадах плюралізму в решті-решт повинна створити умови для розвитку мов усіх 136 народів-етносів, що проживають на її території. Так, на базі обов'язкової освіти ми вивчаємо зарубіжну літературу, іноземні мови, то чого б не ознайомитися з алфавітом, правилами читання, традиціями, видатними літературними творами чи діями тих етносів, які є народом України. А хто захоче, чи потребує, знати якусь з мов досконаліше, той повинен мати необмежений доступ до необхідної інформації (чи то факультатив у школі, чи то курси, чи факультет у вузі). Не треба забувати, що система освіти формує раціональну сферу особистості, тимчасом як остання як біосоціальне явище містить у собі ще й психологічний та генетичний моменти⁸.

Кілька років на підготовку фахівців та видання підручників, кілька років на засвоєння нових знань – і Україна позбавиться принаймні одного міжетнічного конфлікту. Рівність мов унеможливить у передвибірчих програмах та лозунгах спекуляцію та огульне шельмування обіцянками додаткових державних мов, а країна отримає толерантних політичних суб'єктів етнополітичних процесів.

Новий Президент як і новий парламент, що видно з проведеного дослідження, фактично байдужі до етносфери.

Державна етнополітика вимагає посиленої уваги, ґрунтовного дослідження і всебічного обговорення на сторінках наукових видань; вимагає від властей виваженої думки, конструктивних дій і далекоглядних політичних рішень.

¹ Див: *Бердяев Н.* Судьба России. Опыты по психологии войны и национальности. – М., 1990. – С. 63–64.

² Етнополітична ситуація на Україні/ матеріали “круглого столу”, присвяченого національним проблемам у республіці/ За ред. *Ю.І.Римаренка* – К., 1991. – С. 35–39.

³ Див: *Варвар І.М.* Из контекстов минувших лет. – К., 2003. – С. 266–307.

⁴ Див: *Бжезинский З.* Великая шахматная доска/ Пер. с англ. – М., 1998.

⁵ Див: Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи. Монографія/ Кер. авт. кол. *Шаповал Ю. та ін.* – К., 1997. – С. 154–179.

⁶ Етнополітична ситуація в Україні: спроби наукової інтерпретації. Монографія / *Євнух В.Б., Ісуп Є.В., Суглобін С.І.* – К., 1993 – С. 4–5.

⁷ Див: *Шульга Н.А.* Русская культура в Украине: политико-правовой, социальный статус / Диалог украинской и русской культур в Украине: Материалы конф. / Фонд поддержки русской культуры в Украине. – К., 1999 – С. 10–14.

⁸ Етносоціальні трансформації в Україні / Відпов. ред. *Б.В.Попов* – К., 2003. – С. 172–173.

Яремчук В'ячеслав

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ІДЕЙНИХ ЗАСАД УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Внаслідок понад двохсотлітнього перебування України у складі Росії, яке супроводжувалося процесами суцільної русифікації, обмеженнями у розвитку української культури та репресіями, український національний рух мав відносно сповільнені темпи розвитку. Ці обставини вкрай негативно позначилися і на процесі формування політичної нації – перетворення етнічної маси на культурно і політично свідому національну спільноту, “спізнілу” у порівнянні з іншими східноєвропейськими народами. До того ж, можливо, жодному з інших національних рухів Російської імперії, як українцям, не доводилося долати таких великих перешкод, пов’язаних з суцільним невизнанням царизмом не лише їх вимог, але й права на окреме існування як народу.

Тому на початок ХХ ст. на національно-визвольному русі ще суттєво позначалися сліди попередньої епохи принижень та переслідувань. Цілком негативно ця ситуація проявилася і на морально-психологічному стані українського народу. Як, зокрема, оцінював цю ситуацію у своїх спогадах гетьман П.Скоропадський, меншовартість та хуторянство, буцімто небажання плекати свою високу культуру та державність, що століттями “вкладалося” різними способами в голови українців, призвело до цілком логічного результату – низького рівня національної гордості серед українського загалу та подальшої тенденції до русифікації його еліти¹.

Складність національного відродження українців, яке проходило відповідні етапи протягом ХІХ ст. (згідно з триступеневою схемою М.Гроха – академічний, культурницький,

політичний), виявлялася у тому, що українці на відміну від “великих” чи “старих” народів, скажімо, як поляків або фінів, належали до так званих “молодих” недержавних народів з перерваними традиціями високої культури і державності. Не останню роль у цьому негативному процесі зіграло і те, що українство протягом ХІХ – початку ХХ ст. залишалося “неповною нацією” з досить нечисленною національною елітою, що було наслідком тривалого польсько-литовського, а згодом і московського поневолення.

Під впливом цілеспрямованої політики денационалізації український народ за декілька століть був вимушений трансформуватися у так зване “малоросійство”, перехідну ланку до повного “обрусіння”, представники якого, за висловом В.Левинського, свідомо або несвідомо були носіями і рабами російської державності й великоруської культури в Україні². Спільність православної релігії, етнічна та історична близькість, подібність культури та мови, ментальності, належність до одних станово-майнових груп сприяли зближенню українців та великоросів, їх поступового, згідно з офіційною ідеологічною доктриною, – природного “розтоплення” серед останніх. Цьому процесу, який охопив в першу чергу еліту українців, починаючи з ХVІІІ ст., сприяло те, що національна самосвідомість в українському суспільстві ще не склалася як закінчена система світогляду. В побутовій свідомості українців домінувала ідея спільності візантійського православ'я і загальноруської єдності, особливо в умовах протистояння з зовнішніми силами, з якими уособлювалися відмінні етнічні масиви та конфесії³.

І.Лисяк-Рудницький пояснював феномен поширення “малоросійства” (в Західній Україні – “русофільства”, “московфільства”) не лише причинами репресивних заходів та поширення русифікації. “Від Росії, – писав він, – променював велетенський престиж великодержави та блискучої імперської цивілізації. Багато українців, осліплених цим сяйвом, бажали й собі причаститися до нього. Яким скромним і мізерним здавалося те, що українські патріоти осмілювалися протиставляти

цій розкішній всерозтращуючій колісниці! Яка сміховинна диспропорція сил між величезною, деспотичною державою та жменькою мрійників, що їх єдиною зброєю була віра!”⁴. За згаданих причин до кінця XIX ст. масова українська свідомість здебільшого “проявляла себе як аполітичне, культурне обласництво, себто, як прив’язаність до історичних і побутових особливостей рідного краю, при рівночасному пасивному сприйнятті наявного політичного та соціального устрою”, що, зрештою, не перечило “вірності династії та імперії”⁵.

Згадані реалії суттєво позначилися на формуванні ідеологічних засад українського національно-визвольного руху Наддніпрянської України, серцевину яких становило українське питання – як у вигляді постановки проблеми, так і шляхів його вирішення. Усвідомлення уявленого становища українства, розірваного на частини завойовниками, призвело до того, що вже у 20–40-і рр. XIX ст. в межах імперії діяльність патріотично налаштованої української еліти спорадично починає набувати політичного звучання. Згадати хоча б про київську, харківську та полтавську масонські ложі, “Товариство об’єднаних слов’ян”, “Малоросійське товариство” на чолі з В.Лукашевичем⁶, в яких хоча і було домінуюче російсько-польське ліберальне спрямування, однак до гасел боротьби з абсолютизмом, національного визволення слов’янства поступово залучалися і проблеми політичної самореалізації українства.

Вперше цього питання торкнулося Кирило-Мефодіївського товариство з його ідеями національно-політичного визволення українського народу (“І встане Україна, і буде непідлеглою Річ[чю] Посполитою в союзі слов’янським”⁷), яке мало відбуватися на фоні ліквідації існуючого політичного режиму Росії та створення демократичної федерації слов’янських республік.

Жорстокі репресії царизму призвели до значного зменшення радикалізації національного руху, коли в ньому на наступні десятиріччя превалювали культурницькі аспекти. Помірковані вимоги української інтелігенції переважно “не йшли

далі української мови у школах і українського книгодруку”⁸, тобто найближчі перспективи національного руху пов’язувалися з національно-культурною автономією. Такий напрям знаходив розуміння і підтримку серед тодішньої української еліти, широких народних мас.

Через різні обставини українська суспільно-політична думка, яка була витвором національної еліти і відображала прагнення самого народу, була спрямована на використання в процесі національного звільнення внутрішніх факторів. І справа полягала не в якихось певних українських якостях. Інші народи Російської імперії були також більше зацікавлені не в політиці сепаратизму, а у зруйнуванні існуючої політико-адміністративної системи, запровадження децентралізації та національної волі.

У 80-х рр. ХІХ ст., йдучи в руслі кирило-медієвців, київська “Стара громада” сформулювала свою політичну програму з вимогою перетворення Росії на федерацію і надання Україні широкої автономії. З останньої третини ХІХ ст. на українство Наддніпрянської України посилюються ідейні впливи з боку української політичної еміграції, спочатку колонії М. Драгоманова, згодом – з боку півавстрійської Галичини.

У 1878 р. у “Передньому слові” до Громади М. Драгоманов змалював перспективи вирішення українського національного питання, розклад потенційних союзників та суперників. Ним було визначено три ймовірні сценарії вирішення національної проблеми у всеукраїнському масштабі. Перший, цілком неможливий, пов’язаний з повстанням українців проти Австрії та Росії, як це робили італійці за свою державну спільність при допомозі наполеонівської Франції. Більш ймовірний наступний – внаслідок військової поразки однієї з імперій – скоріше це мала бути значно слабкіша Австрійська (не найкращий варіант) об’єднатися українцям у великий етнічний масив при одній з держав і продовжити “спільну працю проти усякої неволі”. І, нарешті, дещо можливіший для українців варіант (тобто без великого повстання і кривавої війни) – це добиватися в межах

тих держав, під котрими вони перебувають, “усякої громадянської волі за поміччю других пород, котрі теж піддані тим державам”. Таким чином, вирішення національно-політичної проблеми українства передбачалося в межах існуючих держав на принципах федералізації та демократії (автономія та федерація вільних громад поряд з ліквідацією самодержавства, запровадження республіканського устрою, децентралізація, громадянське суспільство), що в майбутньому мало стати складовою процесу формування певної міжнародної спілки рівних громад⁹.

Визнаючи ідеал самостійної України, у праці “Вольный союз – Вільна спілка, опыт украинской политическо-социальной программы” (Женева, 1884), яку можна назвати конституційним проектом М. Драгоманова, він, виходячи з становища та інтересів української громади в Росії, вказував на те, що відокремлення від інших російських областей в окрему державу (політичний сепаратизм) є справою не лише вкрай важкою, якщо неможливою, але за певних умов і непотрібною¹⁰.

З цими поглядами перегукувалися й думки демократичного середовища української еліти. Зокрема, Б. Грінченко зазначав, що “свідомі українські націоналі-народолюбці”, бажаючи національного звільнення українського народу, будуть залишатися на прихильних позиціях до оновленої демократичної Росії, вважаючи Україну частиною російської держави за умови задоволення українських потреб¹¹.

Подібні ідеї лягли в основу програми й Братства Тарасівців (досягнення рівноправності української нації в межах “федеративного ладу в тих державах, з якими з’єднана українська земля”¹²), а в наступному переважної більшості українських політичних партій Наддніпрянської України. Таким чином, наприкінці XIX ст., незважаючи на всілякі інсинуації царизму, український громадсько-політичний рух Наддніпрянщини не сповідував сепаратистських ідей, вбачаючи вирішення українського питання в рамках Росії на засадах національно-територіальної автономії. Лише окремі, найбільш радикальні сили, зокрема, прибічники М. Міхновського, стояли на

позиціях політичного сепаратизму, тобто відокремлення Української держави від Російської імперії, тобто прагнули до відновлення української державної самобутності. Щодо соборницьких прагнень, то вони відсувалися на невизначену перспективу, коли для цього мали бути утворені відповідні умови.

До проблем, які ускладнювали як розвиток українського суспільного руху, так і формування його ідейних засад належало існування, що було притаманне й іншим недержавним народам, так званого “дуалізму (українського дуалізму). Тобто справа визволення бездержавного народу потребувала ліквідації двох вагомих складових визиску – соціального та національного. Внаслідок різних обставин українське суспільство Наддніпрянщини, яке складалося з “десятків мільйонів селян, двох десятків тисяч інтелігентів та кількох тисяч індивідуалів”, як висловився сучасний історик Дж.Мейс, сприйняло саме ту ідеологію, яка була близька селянству – соціалізм¹³. Виходячи з цього, а також специфіки політичного режиму самодержавства, першоосновою українського національного руху в Росії ще наприкінці XIX ст. було визнання примату первинності боротьби за соціальне звільнення (силове знищення існуючого політичного ладу переважно на соціалістичних засадах), яке мало відкрити шлях і для національного визволення – створення автономії, федерації чи самостійної держави тощо. Згаданий підхід щодо інтеграції “соціального” та “національного” був заснований здебільшого на теоретико-методологічних засадах тодішніх представників політичного проводу українства, які, образно кажучи, тримали “Комуністичний маніфест” в одній кишені, а “Кобзар” – в іншій¹⁴. Зауважимо, що український національний рух в суміжній Австро-Угорщині, виходячи з реалій досить високих стандартів політичних свобод, традицій національного легітимного руху, підходив до “української дилеми” в діаметрально інший спосіб. Спочатку підлягало вирішенню національне питання (ліквідація національного визиску), а згодом, правильніше – спираючись на здобутки першого, мало вирішитися питання і соціального визволення.

Ця суперечність в українському суспільному русі на зламі століть – про первинність між соціальним та національним була присутньою постійно. Так, широко відомою стала наприкінці XIX ст. полеміка між І.Франком та Л.Українкою як представниками суспільно-політичної еліти двох ареалів українства – підросійського та підавстрійського щодо постановки українського питання та перспектив його вирішення. Згадана полеміка мала глибоко симптоматичний характер. Вона, як зазначає ряд авторів, засвідчила різючу відмінність у світоглядному змісті сприйняття російськими та європейськими (австрійськими) інтелектуалами української проблеми як такої, різні підходи до її вирішення і більше нагадувала “діалог двох культур”, коли диспутанти говорили “різними мовами”: з одного боку І.Франко, озброєний новітніми європейськими суспільними ідеями, практикою політичного життя Австро-Угорщини, з іншого – Л.Українка, вихована на традиціях визвольного руху Росії, російської культури, в тому числі і політичної¹⁵.

Тобто на зламі століть різні історичні традиції та реалії існування українського народу в межах двох імперій з досить відмінними політичними системами сприяли і відповідному формуванню політичної думки українства. Якщо в західному регіоні самовизначення української нації бачилося в межах європейської та світової спільнот, то в східному – переважно не виходило за межі оновленої демократичної Росії, побудованої на федеративних засадах. Причина цього явища полягала у тому, що українські політичні рухи Наддніпрянщини на зламі XIX–XX ст. перебували під впливом російської політичної думки, найактивніші і найсвідоміші українці були виховані в дусі загальноросійських радикальних і соціалістичних ідей та поглядів, що стало наслідком попереднього періоду задавленості не лише національно-політичного, але й культурного життя, коли російська стихія заповняла будь-які прояви української самобутності¹⁶.

Виходячи з цього, Наддніпрянська Україна протягом XIX ст. вливала кращі інтелектуальні сили в загальноросійський

революційний рух в надії на те, що соціальна революція приведе і до визволення українського народу. Зробивши ставку на революцію і сліпо повіривши доктрині марксизму, тисячі, переважно молодих, українців кидалися у революційний вир, гинули у безкомпромисній боротьбі з царизмом, одночасно послаблюючи і знекровлюючи український національний рух, у чому полягала його трагедія. Цієї болючої проблеми торкалися у свій час ряд відомих українських діячів, серед них М. Драгоманов, М. Грушевський, І. Франко та інші, небезпідставно стверджуючи, що загальноросійський визвольний рух, раніше деякою мірою польський, “забирав” здорові сили української нації, завдаючи цим шкоди національному політичному рухові, становленню його ідейних та організаційних основ. В останній третині XIX ст. в добу політичного етапу визвольного руху в Росії українці, особливо на теренах Наддніпрянщини, стали активними учасниками цього процесу, нерідко займаючи в ньому провідні позиції. Серед них С. Кравчинський, А. Желябов, С. Перовська (праправнучка гетьмана К. Розумовського), Д. Лизогуб, М. Кибальчич, загалом, “кілька генерацій політично думаючих людей”, які фактично були втрачені для українського народу. Через це і сама українська політична проблема з’явилася в Росії зі значним відставанням. Як зазначав з цього приводу британський історик українського походження М. Демкович-Добрянський, “відроджене в XIX сторіччі українство не витворило таких політичних ідей, планів, концепцій, програм, якими можна би нейтралізувати й переважити вплив імперіяльного гіпнозу”¹⁷. І якщо в російському середовищі протягом останніх століть домінантою суспільної свідомості стали ідеї месіанізму, державної величі, то багатовікова бездержавність українців виробляла (не без активної участі російської політико-ідеологічної машини) в масовій свідомості протилежні комплекси – провінційність, меншовартість усього українського у порівнянні з російським, уже згадану малоросійську ментальність.

І все ж таки, створювані протягом другої половини XIX ст. в Наддніпрянській Україні національні, здебільшого

напівлегальні, різноманітні інституції – наукові, освітні, благодійні, громадські, які прискорювали процеси соціальної структуризації українського суспільства, сприяли національному “пробудженню” і відродженню. Діючи всупереч офіційним ідеологемам, вони формували “позаросійську ментальність”, яка обмежувала вплив державної російської монополії щодо національного та соціального вибору особистості та суспільства в цілому. Поступово відроджувалася українська державницька ідея, посилювався, особливо на зламі ХІХ–ХХ ст., її вплив на свідомість, політичну організацію українського суспільства.

Українство Наддніпрянської України підштовхувала до прагнення мати власну державність – повну або обмежену, у вигляді автономії, відмова як державної машини Росії, так і її суспільства у праві українцям на окремішне існування зі своєю мовою, культурою, історією, традиціями, своєю політичною елітою, зрештою, зі своїм власним національним інтересом. В цих умовах, перед перспективою остаточної втрати національної ідентичності, свідомому українству залишалось лише одне – активно протидіяти. Спочатку науковими та літературними студіями доказувати своє право на існування як великого у минулому європейського народу, згодом поширенням освіти і культури, що одночасно пропагувало і поширювало національну свідомість серед широкого національного загалу, і, нарешті, на політичному етапі – висуненням постулату національно-державного будівництва, яке мало кардинальним чином підвести ризику під багатовіковим періодом національного визиску. Ці ідеї ґрунтувалися на досвіді національного державотворення в Західній Європі, зокрема, європейських буржуазних революцій 1848 р.

Лише на зламі ХІХ–ХХ ст., особливо зі становленням національної партійної системи, починаючи з виникнення у 1900 р. першої політичної партії в Наддніпрянщині – Революційної української партії (РУП), український політичний рух спромігся розробити певну стратегію, стрижнем якої була проблема української державності. На той час в українській

суспільно-політичній думці визначилися два напрями, які, виходячи з доцільності, традицій, можливості практичної реалізації, вирішували зазначену проблему наступним чином: досягнення національної автономії у складі демократичної федеративної Росії, тобто обмеженого суверенітету, або ж самостійної України. Це вкладалося у загальну схему національних рухів в Російській імперії, коли гаслом їх більшості були широка національно-територіальна та національно-культурна автономія.

Зауважимо, що зразком для творення перших українських ліворадикальних та соціалістичних груп в Наддніпрянщині слугували відповідні соціалістичні російські організації¹⁸, що в подальшому відіграло суттєву роль в їх організаційному та ідейному становленні. Так, впливи політичного режиму, колосальна перевага загальноросійських політичних партій, передусім РСДРП з її централізаторськими тенденціями, політика ІІ Інтернаціоналу у поєднанні з досить низьким рівнем національної самосвідомості українського народу, коли безпосередня агітація за відокремлення України від Росії не дістала дієвої підтримки, стали причиною еволюції українських політичних сил у вирішенні проблеми державності від “самостійництва” до більш поміркованого “автономізму”. До того ж, представники українського політичного руху свідомо обмежували свої національні вимоги, аби боротьба за права націй не перешкождала загальнореволюційному рухові, спрямованому на знищення самодержавного режиму в Росії, за розвиток класової солідарності в боротьбі за соціальну й економічну трансформацію суспільства.

Це, зокрема, протікає в діяльності РУП. У програмному документі партії “Самостійна Україна” (Львів, 1900 р.), підготованому М. Міхновським, проголошувався примат єдиної, неподільної, вільної, самостійної України від Карпат до Кавказу. Ці ідеї були продубльовані в програмних вимогах РУП у 1902 р., які полягали у досягненні “в ідеалі самостійної невіддільної Української Республіки робочих мас”. Однак у наступному, що було зафіксовано в проекті програми, запропонованої

Київською громадою РУП (1903 р.), виходячи з несприятливої ситуації в Наддніпрянщині, зокрема суцільної русифікації міст, централізаторських тенденцій РСДРП, низького рівня національної свідомості українських мас, відбулася еволюція партії від самостійницьких позицій до національно-територіальної автономії України у складі оновленої Росії.

Неможливість узгодження соціалістичних постулатів з національним ідеалом, вузькість соціальної бази та залежність від російських інтерпретацій марксизму призвели до того, що основна наступниця РУП – Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) зробила свідомий відхід від гасла національно-державної самостійності до національно-територіальної автономії. В своїй програмі (грудень 1905 р.) УСДРП пов'язала вирішення українського питання зі встановленням в Росії республіканського ладу. В державно-національній сфері, виходячи з постулату права кожної нації на культурне і політичне самовизначення, ставилася вимога досягнення автономії України з окремою державною інституцією – Сеймом, якому мало належати законодавче право у внутрішніх справах на власній території, політичної та економічної децентралізації¹⁹. На подібних автономістсько-федеративних засадах стояли й інші політичні партії, зокрема організації українських есерів.

Лише прибічники національно-демократичного табору залишалися вірними ідеї самостійництва. Так, у вересні 1905 р., засновуючись на ліберальних цінностях та європейських гуманістичних традиціях, Українською народною партією був опублікований проект основного закону “Самостійна Україна” Спільки народу Українського, згідно з яким сувереном політичної влади в Україні проголошувався український народ – “Територія України належить ся на праві власності всьому народові українському, себто Всеукраїнській Спільці, а не тій або іншій громаді чи землі”. Конкретизовані вимоги УНП з національного питання знайшли своє відображення в програмі партії (1906 р.) з провідним гаслом – “Вільна непідлегла самостійна республіка – Україна робочих людей”.

У той же час, виходячи зі складного і багатогранного суспільно-політичного життя, УНП, як і близькі до неї Українська радикальна партія, Українська демократично-радикальна партія намагалися в програмних документах та практичних діях поєднувати постулати державної самостійності та автономії, причому останнє – “добровільна федерація народів” розглядалося як відповідна ланка на шляху до незалежності або ж до утворення міждержавного об’єднання повністю суверенних народів²⁰, що мало будуватися, виходячи з інтересів України.

Загалом, бачення національного питання в середовищі українських політичних партій Наддніпрянської України, шляхи його розв’язання не випадково йшли в одному руслі з постановкою цього важливого питання й серед інших народів Російської імперії. Прослідковуючи програмні настанови ряду національних політичних партій, зокрема польських чи єврейських, вбачаються певні закономірності. Їх радикальність залежала від взаємодії двох факторів: внутрішнього, що складався зі ступеня згуртованості нації та розвитку національно-визвольного руху, й зовнішнього – актуалізації проблеми в рамках всього суспільства, відповідного урядового реагування на проблему. На національні програми та гасла, які були досить прагматичні і відповідали політичному моменту, накладали відбиток як традиції національного руху, так і конкретні реалії перебування тієї чи іншої національної меншини у складі імперії: її статусу, участі у визвольному русі та взаємин з загальноросійськими партіями різних напрямів.

¹ Див.: *Павло Скоропадський*. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / Гол. ред. *Я.Пеленський*. – Київ–Філадельфія, 1995. – С.48, 49.

² Див.: *Левинский В.* Царская Россия и украинский вопрос. – Женева, 1917. – С. 33.

³ Див.: *Ткаченко В., Реснт О.* Цивілізаційний фактор в українсько-російських стосунках // Україна и Россия в новом геополитическом пространстве: Материалы “круглого стола”. – К., 1995. – С. 38.

⁴ *Лисяк-Рудницький І.* Роля України в новітній історії // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. В 2 т. – Т. 1. – С. 159.

⁵ Див.: *Лисяк-Рудницький І.* Інтелектуальні початки нової України // Там само. – С. 173.

⁶ Див.: *Єфремов С.* Масонство на Україні // Наше минуле. – 1918. – № 3. – С. 65–73.

⁷ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / АН УРСР. Археограф. комісія та ін.: упоряд. *М.І.Бутич, І.І.Глизь, О.О.Франко*; редкол.: *П.С.Сохань (голов. ред.) та ін.* – К., 1990. – Т. 1. – С. 258.

⁸ *Лосев І.* Російська інтелігенція й українське питання на початку ХХ ст. // Сучасність. – 1999. – № 11. – С. 120.

⁹ Див.: *Драгоманов М.* Переднє слово [до Громади 1878 р.] // *Драгоманов М.П.* Вибране (“... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні” / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису *Р.С.Мищук.* – К., 1991. – С. 293–300, 320–321.

¹⁰ Див.: Проект оснований устава українського общества “Вольный Союз – Вільна Спілка” // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упорядн.: *І.О.Кресіна (керівник) та ін.*; за ред. *В.Ф.Панібудьласки.* – К., 1997. – Ч. 1. – С. 268–276.

¹¹ Див.: *Б.Д.Грінченко* про три політичні сили в українському русі // Там само. – С. 278.

¹² Див.: Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: програмові і довідкові матеріали / Упоряд. *В.Ф.Шевченко та ін.* – К., 1993. – С. 22.

¹³ Див.: *Мейс Дж.* Українська державність: ідеї, концепції, моделі // Українська державність у ХХ столітті. – К., 1996. – С. 79.

¹⁴ Див.: *Лисяк-Рудницький І.* Інтелектуальні початки нової України // Там само. – С. 188, 189, 190.

¹⁵ Див.: *Левенець Ю.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). – К., 2001. – С. 227–228.

¹⁶ Див.: *Бевз Т.* Між романтикою і реалізмом (сторінки історії УПСР). – К., 1999. – С. 27.

¹⁷ *Демкович-Добрянський М.* Україна і Росія: Історичні нариси на теми російського імперіалізму. – Рим, 1989. – С. 49.

¹⁸ Див.: *Феденко П.* Український громадський рух у ХХ ст. Курс лекцій. – Подєбради, 1934. – С. 9.

¹⁹ Див.: Україна в ХХ столітті (1900–2000): 36 документів і матеріалів / Упоряд: *А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв та ін.* – К., 2000. – С. 18–19.

²⁰ Див.: Там само. – С. 20–22, 15–17; *Любовець О.М.* Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років: Монографія. – К., 2005. – С. 45.

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

1. Балабанов Костянтин Анатолійович – доктор політичних наук, професор, ректор Маріупольського державного гуманітарного університету.

2. Бавико Олександр Євгенович – старший викладач Мелітопольський інститут державного та муніципального управління.

3. Бевз Тетяна Анатоліївна – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАНУ.

4. Беззуб'як Мирослав Йосипович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник відділу Теорії міжнародних відносин Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

5. Бойко Олена Олександрівна – асистент кафедри філософії Національного університету державної податкової служби України.

6. Бурдяк Віра Іванівна – доктор політичних наук, професор кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету.

7. Буяк Богдан Богданович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

8. Василевська Т.Е. – кандидат філософських наук, доцент, докторант Національної академії державного управління при Президентіві України.

9. Васильчук Генадій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету ім.Т.Шевченка.

10. Вакулчи Володимир Михайлович – старший науковий співробітник Інституту історії НАН України.

11. Васильчук Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент Київського національного лінгвістичного університету.

12. Горбань Тетяна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

13. Гордієнко Михайло Григорович – кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії Національного університету державної податкової служби України

14. Гринюк Тетяна Анатоліївна – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної і соціальної географії НПУ ім. Михайла Драгоманова.

15. Гузєв Олександр Сергійович – аспірант Інституту держави та права ім. В.М.Корецького НАН України.

16. Гусєв Віктор Іванович – доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

17. Гуцало Марія – аспірантка кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Європейського університету, м. Київ.

18. Загоруй Галина Валеріївна – аспірантка кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

19. Зеленько Галина Іванівна – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

20. Землюк Василь Петрович – пошукач Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

21. Калакура Олег Ярославович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

22. Ковач Леся Леонідівна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

23. Кононенко Сергій Володимирович – кандидат політичних наук, завідувач відділу Теорії міжнародних відносин Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

24. Красівський Орест Якубович – доктор історичних

наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнопонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України.

25. Кривицька Олена Віталіївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнопонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України.

26. Курас Артем Іванович – бакалавр міжнародних відносин Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

27. Лавський Валерій Григорович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Національного університету державної податкової служби України.

28. Липчук Оксана – аспірантка Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника.

29. Майборода Олександр Микитович – доктор історичних наук, заступник директора Інституту політичних і етнопонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України.

30. Макаренко Наталія Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнопонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України.

31. Медвідь Федір Михайлович – кандидат філософських наук, доцент Національної академії ДПС України.

32. Мозговий Артем Анатолійович – кандидат географічних наук, науковий співробітник відділу природокористування та збалансованого розвитку Інституут географії НАН України.

33. Пилипенко Валентина Юхимівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та українознавства Одеської національної академії зв'язку ім. О.С.Попова.

34. Поліщук Юрій Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнопонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України.

35. Резнік Віктор – пошукач Інституту політичних і етнопонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України.

36. Романюк Оксана Вікторівна – аспірантка кафедри політичних наук Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова.

37. Ротар Наталія Юріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

38. Стахєєва Ганна Олександрівна – студентка IV курсу ф-ту “Міжнародне право” Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

39. Троян Сергій Станіславович – професор кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету, доктор історичних наук, професор.

40. Яремчук В'ячеслав Дмитрович – кандидат історичних наук, докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України.

Здано в набір 02.04.07 р.
Підп. до друку 10.04.07 р.
Формат 60 x 84 1/16.

Папір офсетний. Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 19,74.
Умовн. друк. арк. 27,56.

Тираж - 200 прим. Зам. № 65_20.02 – I
ТОВ “Бланк-Прес”
02081, м. Київ, а/с 45.